

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія психологічна

Випуск 2 (2)

ЛЬВІВ
2012

ББК Х 9(4УК)311.163я52+
Х 9(4УК)я43

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор М.М. Цимбалюк. –
Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 2 (2). – 524 с.

Виходить двічі на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України (постанова Президії ВАК
України від 9 квітня 2008 р. № 1-05/4 з перереєстрацією постановою Президії ВАК
України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

М.М. Цимбалюк, доктор юридичних наук, професор (*головний редактор*);
В.П. Москалець, доктор психологічних наук, професор (*заступник головного
редактора*); **М.П. Козирев**, кандидат філософських наук, доцент (*відповідаль-
ний секретар*).

Члени редколегії:

Н.І. Жигайло, доктор психологічних наук, професор; **З.С. Карпенко**, доктор
психологічних наук, професор; **В.В. Рибалка**, доктор психологічних наук,
професор; **З.Я. Ковальчук**, кандидат психологічних наук, доцент; **С.С. Мака-
ренко**, кандидат психологічних наук, доцент; **Ю.Ц. Жидецький**, кандидат
педагогічних наук, доцент; **Н.І. Мачинська**, кандидат педагогічних наук,
доцент; **Л.Й. Гуменюк**, кандидат соціологічних наук; **О.Б. Басюк**, кандидат
психологічних наук; **І.В. Зубрицька-Макота**, кандидат психологічних наук;
Н.А. Карпенко, кандидат психологічних наук; **О.А. Куций**, кандидат психо-
логічних наук; **І.М. Савка**, кандидат психологічних наук; **І.Ю. Сковронська**,
кандидат філологічних наук, доцент.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх
справ (протокол № 4 від 28 листопада 2012 р.).*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 12094-965 Р.*

Адреса редакції: Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.
Тел.: 233-61-95.

У публікаціях висвітлюються результати психологічних досліджень, здійснених
фахівцями у теоретичних і практичних напрямках.

У статтях висловлено позицію авторів, яку не завжди підтримує редакційна ко-
легія. За достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу від-
повідають автори і рецензенти.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Руко-
писи не повертаються.

Розділ I

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 364.62:364.632-055.2

Т.М. Вакуліч

СПІВЗАЛЕЖНІСТЬ ЖІНОК У СІМ'Ї ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Теоретично обґрунтовано низку характеристик співзалежних жінок: вони змінюють свою сутність і свої почуття, щоб задовольнити інших; відчувають себе відповідальними за задоволення потреб інших, навіть за умови незадоволення власних; не вміють відмовляти; мають низьку самооцінку внаслідок того, що у них майже повністю відсутнє об'єктивне уявлення про свою особистість: вважають себе винуватцями хвороб своїх близьких; піддаються раптовим, несумісним зі здоровим глуздом впливам; зосереджені на бажанні зберегти свою сім'ю від розпаду, врятувати її від сорому; у них формуються викривлені уявлення про можливість сили волі, як і у залежних від алкоголю.

Ключові слова: міжособистісна залежність, віктимна поведінка, емоційна сфера, інфантильні травми, батьківська сім'я.

Постановка проблеми. Феномен співзалежності не можна вважати достатньо вивченим у соціальній психології. Незначний науковий інтерес до цього явища зумовлений низкою обставин. Найперше – це невизначеність галузі дослідження, оскільки перші спроби аналізу цього явища розпочалися в психіатричній сфері за вивчення проблеми алкоголізму. Тому тривалий час цей феномен розглядався лише в медичному контексті. По-друге, відсутність комплексного методологічного підходу до дослідження цього феномена не дає можливості виділяти його як окремий психологічний конструкт. Водночас значний науково-практичний доробок зарубіжних дослідників свідчить про необхідність перегляду цих позицій, оскільки проблема співзалежності актуальна у вітчизняній практиці.

Стан дослідження. В більшості сімей, де проживає людина з хімічною залежністю, є труднощі. Останніми роками це розпочали

визначати як співзалежність (частина «спів» указує на спільність, спорідненість дій, станів) [2]. Безперечно, якщо хтось один у сім'ї залежний від алкоголю, то решта членів сім'ї страждають психологічно, як і матеріально – вони ніби співзалежні [8].

Уперше співзалежність як явище стає предметом уваги в 30-ті роки минулого століття, коли було помічено, що більшість дружин залежних від алкоголю чоловіків мають схожі проблеми (тривога, страх, напруженість та інші неприємні почуття), які не зникають у періоди тверезості чоловіка. Крім того, стало очевидно, що своєю поведінкою жінки могли провокувати зриви чоловіків, які утримувалися від вживання алкоголю. Тоді цей стан жінок отримав назву «параалкоголізм» чи «співалкоголізм». Проблеми родичів розпочали розглядати як результат впливу алкоголізму в сім'ї на здорову людину [10].

Через деякий час уявлення про «параалкоголізм» доповнилося. Дослідження показали, що схожі патерни поведінки, думки демонструють люди і в родинах залежних від наркотиків чи ліків, і в тих сім'ях, де є проблеми будь-яких інших видів залежності. Проблеми залежних від алкоголю чи наркотиків впливають не тільки на партнерів у шлюбі, а й на всіх членів сім'ї. Отже, про стан співзалежності можна говорити стосовно осіб, що перебувають у шлюбі чи близьких відносинах із людьми з залежністю; мають одного або обох батьків із залежністю; вирости в емоційно-репресивних сім'ях [2].

Якщо розглядати визначення поняття «співзалежність», то його ідентифікація складна. Науковці трактують термін як «хвороблива прив'язаність» (О. Сімонова), «надмірна стурбованість» (В. Штандер), «аддикція відносин» (А. Шаєф), «психологічний стан» (Р. Саббі), «комплекс особливих рис характеру» (С. Вітілд), «залежність» (В. Москаленко), «набір засвоєних норм поведінки» (Р. Баркер). Однак спільним показником означених понять є постійна концентрація думки на комусь або чомусь, залежність (емоційна, соціальна) від людини чи об'єкта [11].

Аналізуючи підходи до цього феномена, можна стверджувати про відсутність чіткого та єдиного тлумачення поняття «співзалежність». Такий підхід вказує на те, що базові поняття, на яких ґрунтується зміст цього терміна, різні. Це поняття неоднозначне через багатоконпонентність, і в кожному конкретному випадку як основні ознаки розглядається певний компонент. Саме тому вивчення співзалежності жінок у сім'ї як психологічної проблеми і є **метою** статті.

Виклад основних положень. У широкому сенсі термін «співзалежність» розглядається як набір засвоєних форм поведінки, почуттів і вірувань, які ускладнюють життя. Це залежність від людей та явищ зовнішнього оточення, яка супроводжується такою мірою неувagi до

себе, що майже не залишає можливості для самоідентифікації [10]. Деякі вчені більше наголошують на порушеннях особистості, на труднощах адаптації, на формуванні особливого типу міжособистісних стосунків. Згідно з цією позицією, співзалежність – «емоційний, психологічний, поведінковий стан, який розвивається в результаті довготривалого впливу стресу, використання правил, які забороняють відкрито висловлювати свої почуття і обговорювати особисті й міжособистісні проблеми». Заслуговує на увагу також розуміння стану співзалежності як «способу адаптації до гострого внутрішньо особистісного конфлікту, що виникає у всіх членів родини хімічно залежного» [11].

Отже, значна кількість дефініцій феномена співзалежності свідчить про наявність дослідницького інтересу до виділеної проблеми, більшою мірою в зарубіжній практиці. Різні позиції науковців дають можливість розглянути феномен співзалежності не лише через призму нормальної/анормальної поведінки, як прояв хворобливої залежності, а й як порушення сімейної взаємодії, детермінантою якого вона може виступати, що розкриває нові підходи до корекції цього стану. Водночас варто зважити і на феноменології співзалежності, що підсилює можливості корекційного процесу.

Феноменологічно опис стану співзалежності можливий завдяки ідентифікації його рис, певних характеристик та особливостей. Дослідники найперше зважають на таку ознаку співзалежного(-ої), як «спрямованість назовні» [2]. Це головна характеристика особистості співзалежного(-ої), яка обумовлена низькою самооцінкою, що проявляється в залежності від зовнішніх оцінок, від взаємовідносин з іншими, що слугує формуванию нечіткої «Я-концепції», порушенню процесу самоідентифікації.

По-друге, співзалежні прагнуть, щоб інші вважали їх незамінними і потребували постійної їхньої присутності. Вони намагаються бути в центрі подій, почуттів людей, які їх оточують, оскільки бояться бути покинутими. Вони відчують потребу бути задіяними у всіх сферах життя членів своєї родини.

Відзначається глибоко прихований егоцентризм у співзалежних. Все, що відбувається довкола, вони пов'язують із власною персоною. Вони відчують особисту відповідальність за почуття, думки і навіть життя своїх близьких.

Питання контролю набуває першочергового значення. Співзалежні докладають максимум зусиль, щоб контролювати усі можливі ситуації. Іншими словами, їм притаманне «компульсивне бажання контролю за життям інших».

До того ж результати досліджень показали, що співзалежні втрачають здатність розпізнавати та розуміти свої почуття, використо-

вуючи механізми психологічного захисту (раціоналізацію, заперечення, витіснення). Вони захоплюються процесом задоволення бажань інших і водночас втрачають відчуття власної особистості.

Виділяють ще одну характерну особливість емоційної сфери співзалежних – «обнубляцію почуттів» (затуманення, притуплення сприйняття) або повну відмову від почуттів. По мірі тривалості стресової ситуації в сім'ї у співзалежних зростає витривалість до емоційного болю та толерантність до негативних почуттів, чому сприяє такий механізм емоційного знеболювання, як відмова відчувати [2]. Однак, з іншого боку, співзалежним більшою мірою, ніж іншим людям, властиві почуття страху, гніву, провини та сорому, які поступово проявляються в поведінці та соціальних стосунках з іншими. Водночас вони залучені до процесу приховування правди, а відповідно – й до обману. Неусвідомлення власних почуттів, невміння формулювати власні думки і почуття стає характерним для них. Хоча ззовні співзалежні справляють враження надвідповідальних людей, однак їх можна назвати безвідповідальними щодо свого стану, потреб, здоров'я.

Окрім того, діагностичним індикатором наявності стану співзалежності може виступати погіршення фізичного здоров'я, яке проявляється головним і сердечним болем, респіраторними та шлунково-кишковими захворюваннями, гіпертонією, розладами сну [2].

У спробі відповісти на запитання щодо вибору за партнера проблемного «алкоголіка» і намагання зберегти партнерські відносини перші дослідження схиляються до негативного таврування жінок. Деякі вчені відстоюють ідею вибору «алкоголіків» жінками внаслідок персональних патологічних схильностей останніх. На основі клінічного досвіду проведено типологізацію станів жінок, вибір якими партнерів був спричинений персональними вадами, і описано такі типи, як «страждаюча Сюзан», «контролююча Кетрін», «схвильована Вініфред», «пунітивна Поллі» [11].

Паралельно дослідники пропонують й іншу типологізацію [5], де поширений тип «мучениці», згідно з яким співзалежні отримують величезне задоволення від своєї ролі – своєї здатності миритись із незручностями і навіть з болем. Вони справляють враження терплячих, страждених, великодушних. Глибоко в душі «мучениці» страшно залишитись самій, бути непотрібною. Їй краще почуватися нещасною, ніж покинутою. Цей тип співвідносний із типом «страждаюча Сюзан», виділеним Р. Поттером-Ефреном, завдяки наявності схожих проявів поведінки, ставлення до проблем, пасивності та бажання почувати себе страдницею.

Протилежною позицією можна вважати роль «рятівниці». Оскільки чоловік не бере на себе відповідальність за власне нещастя, то він

змушує інших забезпечувати йому безпеку, а також душевний спокій. Вони грають у потурання чи участь у змові. Така роль полягає в підтримці намагань залежного заперечити захворювання і в будь-який спосіб приховати біль. Співучасник змови знаходить причини захворювання у зовнішніх факторах (родичі, друзі, колеги по роботі). Тип «схвильована Вініфред», представлений Р.Поттером–Ефреном, повною мірою розкриває особливості ролі «рятівниці»: взяття на себе відповідальність за життя усіх членів родини, зокрема «неспроможного», «залежного» чоловіка.

«Переслідувачка» («контролююча Кетрін» за Р. Поттером-Ефреном) намагається усе контролювати у житті інших членів своєї сім'ї. Щодо вибору шлюбного партнера, то чоловік зі схильністю до алкоголізації є вдалим варіантом, бо контроль за його поведінкою стає сенсом її життя, сприяє задоволенню її потреби в самореалізації. Тому часто алкоголізація члена сім'ї підтримується як модель сімейної взаємодії тривалий час.

Роль «апатичного співзалежного» характерна для людей, які перебувають у тривалій депресії, емоційному шокові, глибокому розбалансуванні особистості. Відбувається втрата сенсу життя, надії на зміни. Їм властиве загострене почуття провини, яке часто підкріплюється стереотипними уявленнями щодо ролі у сім'ї. Емоційний стан характеризується низьким емоційним рівнем контролю. Така роль найчастіше відповідає особливостям «пунітивної Поллі».

Співзалежні намагаються врятувати інших, тому що для них це легше, ніж пережити дискомфорт і незручність, а іноді й душевний біль під час проблем, які неможливо вирішити. Фактично самі співзалежні беруть участь у процесі власної віктимізації [2]. Важливо у цьому разі навчити співзалежного розпізнавати свою роль і свідомо відмовлятися від її деструктивного впливу.

Вважається також, що підґрунтям виникнення рис співзалежності у жінок, зокрема загостреного почуття провини та терпимості до фактів насильства з боку домінуючого чоловіка, слугують традиційні установки, які й досі панують у виховному процесі у вітчизняній культурі [4]. З іншого боку, очевидно, що часто формування комплексу співзалежності у жінок значною мірою зумовлює агресивна поведінка залежного від алкоголю чоловіка, котрий має певні персональні та поведінкові характеристики. Його поведінка походить із сім'ї батьків, в якій було насильство. Водночас він проєктує тавро насильства на свою жертву і в такий спосіб поширює таврування, створюючи проблему контролю. Йому властиві невинуваті очікування від своїх партнерських ролей у взаємовідносинах і неправильне сприйняття поведінки своїх жертв [6].

Отже, дослідження причин виникнення рис співзалежності у жінок із позиції аналізу їх можливих персональних патологічних рис та агресивної поведінки чоловіка відкриває новий погляд на можливості корекційних програм. Рівень сформованості певної моделі поведінки у жінок може виступати основним фактором успішності корекційних програм. Урахування персоніологічного типу жінки дасть змогу виробити оптимальні шляхи корекції її психічного стану, що варто дослідити в процесі роботи з дослідницькою групою жінок.

Проблеми залежності одного члена сім'ї та співзалежності інших порушують структурно-рольові аспекти життєдіяльності сім'ї. Під роллю в соціальній психології частіше розуміють «нормативно схвалені форми поведінки, які очікуються від індивіда, який займає певну позицію в системі суспільних та міжособистісних стосунків». Окрім самої поведінки, в поняття «ролі» входять також «бажання та цілі, переконання та почуття, соціальні установки, цінності та дії, що очікуються чи приписуються людині, яка займає в суспільстві певне становище» [3].

З огляду на це у родинах залежних простежується практика формування так званих патологізуючих ролей, які через свою структуру та зміст психотравмально впливають на членів сім'ї. Такими є ролі «сімейного цапа відбувайла», «сімейного мученика», «хворого члена сім'ї» [7]. Часто один із членів родини виконує роль, яка є психотравмальною для нього, однак психологічно вигідною для інших членів родини. Так, у сім'ї залежного від алкоголю чоловіка роль «рятівника» дружини позбавляє останнього від страхів і почуття провини, які пов'язані з алкоголізацією. Такі порушення структурно-рольового аспекту сім'ї мають негативно впливати на рівень соціально-психологічного функціонування особистості кожного з її членів, задоволення потреб у самореалізації та особистісного зростання.

До того ж в інтерактивному аспекті сімейних стосунків у сім'ї залежного від алкоголю формується домінантно-підлеглий тип взаємовідносин. У такій подружній діаді кожний по черзі займає або керувальне, або підлегле положення, буває або «жертвою», або тим, хто звинувачує. Цей тип відносин називають «феноменом перевертня». Подружжя не в змозі налагодити повноцінні стосунки і водночас не може розлучитися. Домінувальне становище чоловіка наповнене таким змістом: «Допоки тобі погано, я відчуваю себе сильнішим, надійнішим, більш справедливим, можу контролювати себе, мені мало що загрожує». Підлегле становище має зміст: «Моє життя не вдалося, маю наміри зламати і твоє. Я з собою нічого не можу зробити і повинен покладатися на тебе». Отож, у залежних діадах чоловік і дружина можуть домінувати по чергово, але не досягають гармонії у взаємовідносинах.

Вони відчують, що безсилі контролювати одне одного, та все ж борються за владу та контроль над іншим.

Поряд із цим у жінки формується система неадаптивних думок і вірувань, що підтримують сімейні дисгармонії, навіть у випадку, коли їх продовження стає небезпечним для життя. Типовими стратегіями міркування жінок можуть бути такі: бажання турбуватися про чоловіка: «Лише я можу врятувати його», «Я потрібна йому»; намагання бути терпимою до образ; применшення інтенсивності образ: «Насправді він ображає мене не так вже й часто», «На щастя, він швидко відходить»; зняття з чоловіка відповідальності за образу: «Він не винен, він був п'яний», «Його життя надто важке»; заперечення можливості припинити стосунки: «Я нікому не потрібна і буду одинока», «Я не знаю, що я ще можу зробити».

Тобто кожен член родини реагує на узалежнення одного з членів сім'ї, зважаючи на свої несвідомі комплекси, особливості. Доволі швидко всі члени родини розпочинають отримувати від залежності одного з членів родини те, що називається «вторинною вигодою» [4].

Утім не лише в залежних сім'ях можна набути симптомів співзалежності. Часом це трапляється і в соціально благополучних родинах. В обох випадках йдеться про дисфункціональні сім'ї, ті, в яких не задовольняються життєві потреби особистості (в безпеці, спілкуванні, турботі, теплі, любові, прийнятті, близькості). Згідно з підходом В. Москаленко, у дисфункціональній родині відбувається: 1) заперечення проблем і підтримання ілюзії; 2) вакуум інтимності; 3) замороженість правил і ролей; 4) конфліктність у взаємовідносинах; 5) недиференційованість «я» кожного члена родини; 6) змішаність особистісних меж; 7) приховування таємниці сім'ї й підтримування фасаду псевдоблагополуччя; 8) схильність до полярності почуттів і тверджень; 9) закритість системи; 10) абсолютизація волі, контролю [2]. Члени подружжя не вміють обговорювати свої проблеми, аналізувати їх причини, шукати шляхи вирішення, звертатись по допомогу одне до одного, а коли потрібно – до спеціалістів [5]. Для дітей характерні: низька самооцінка; фокусування на зовнішньому оточенні; нездатність попросити про допомогу; екстремальне мислення [11].

Відповідно до цього виховання в дисфункціональних родинах формує ті психологічні особливості, які становлять основу співзалежності. Йдеться і про асортивність шлюбів хімічно залежних (несвідомий вибір шлюбного партнера за наявністю певних ознак). Асортивність шлюбів за хімічної залежності підтверджується тим, що шлюбні партнери хворих частіше потрапляють у ту саму ситуацію, що й представники загальної популяції, до того ж їх повторний шлюб теж вияв-

ляється «алкогольним», як і перший. Б. Гузиков та А. Мейрен наводять дані, що дочки залежних від алкоголю батьків частіше виходять заміж за тих чоловіків, які вже хворі чи можуть захворіти в майбутньому. За їхніми даними, 80% дівчат із сімей «алкоголіків» виходять за чоловіків або з хімічною залежністю, або інвалідів, 60% вибирають професії, де потрібно милосердя, але з низькою заробітною платнею (молодший медичний персонал, виховательки дитячих садків). З практики групової психотерапії дружин залежних від алкоголю з 12 жінок зазвичай 9 осіб є дочками залежних від алкоголю батьків чи матерів [2].

У такому контексті радше моделювання як один із прикладів соціального наuczіння продукує виникнення дисгармонійних стосунків у власних родинах дітей «алкоголіків». Ті ролі, яких дотримуються батьки й діти у дисфункціональних сім'ях, сприяють низці порушень розвитку особистості усіх членів родини, найперше – незадоволенню емоційно-психологічних потреб. До того ж сімейний фактор – умови неправильного виховання в батьківській сім'ї та стиль комунікацій, який сформувався в ній, а також характер стосунків у подружній сім'ї залежного від алкоголю – впливає на формування та підтримку патологічного потягу до алкоголю на психологічному рівні.

Висновки. Сімейні стосунки у родині залежної особи визначаються комплексом рис, які характеризують тип взаємодії, статусні та рольові позиції, рівень задоволення емоційно-психологічних потреб членів сім'ї та реалізації її функцій. Саме модель дисфункціональної сім'ї часто стає детермінантою низки емоційних, когнітивних, поведінкових порушень у її членів, що може виступати предметом корекції за втручання.

---

1. Гузиков Б.М. Алкоголізм у женщин / Б.М. Гузиков, А.А. Мейрен. – М.: Медицина, 1998. – 224 с.

2. Москаленко В.Д. Зависимость: семейная болезнь / В.Д. Москаленко. – М., 2002. – 300 с.

3. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: ИНФА, 1999. – 528 с.

4. Ростик А.М. Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду / А.М. Ростик // Тези конференції. – К.: АТ «Столиця», 1998. – 100 с.

5. Симонова Е.М. Некоторые особенности психотерапии семей с химической зависимостью / Е.М. Симонова // Московский психотерапевтический журнал. – 2008. – № 3. – С. 162–171.

6. Скиннер Р. Семья и как в ней уцелеть / Р. Скиннер. – М.: Класс, 1995. – 160 с.

7. Смит Э.У. Внуки алкоголиков: проблемы взаимозависимости в семье / Э.У. Смит; пер. с англ. Ю.И. Киреева. – М.: Просвещение, 1995. – 127 с.
8. Штандер В. Пастка співзалежнення / В. Штандер. – К.: Відродження, 1995. – С. 50–57.
9. Robert L. The Social Work Dictionary / L. Robert. – New York, 2005. – 620 p.
10. Shaef A. Co-dependence: Misunderstood // A. Shaef. – San Francisco, 1996. – 105 p.
11. Shields N.M. Patterns of family and nonfamily violence: Violent husbands and violent men / N.M. Shields // Violence and Victims. – 1997. – Vol. 3. – P. 83–97.

Вакулич Т.М. Созависимость женщин в семье как психологическая проблема

Теоретически обосновано ряд характеристик созависимых женщин: они изменяют свою сущность и свои чувства, чтобы удовлетворить других; чувствуют себя ответственными за удовлетворение потребностей других, даже при условии неудовлетворения собственных потребностей; не умеют никогда и ни в чем отказывать; имеют низкую самооценку в силу того, что у них почти полностью отсутствует объективное представление о своей личности; считают себя виновниками болезней своих близких; поддаются внезапным, несовместимым со здравым смыслом влияниям; сосредоточены на желании сохранить свою семью от распада, спасти ее от стыда; у них формируются искаженные представления о возможностях силы воли, как и у зависимых от алкоголя.

Ключевые слова: межличностная зависимость, виктимное поведение, эмоциональная сфера, инфантильные травмы, родительская семья.

Vakulich T.M. Women codependency in the family as psychological problem

Several characteristics of codependant women are grounded in the article: they change their nature and feelings to satisfy others; feel responsible to meet the needs of others, even not to meet their own demands; can't refuse; have low self-esteem due to the complete absence of objective attitude to own personality; think of themselves as causes of close people illnesses; are exposed by sudden and inappropriate with common sense influences; concentrate on their desire to keep their own families from breakups, saved it from shame; distorted ideas about the ability of willpower like in alcohol addicted people, are formed in such kind of women.

Key words: interpersonality relations, victim conduct, emotional sphere, infantile traumas, paternal family.

КРЕАТИВНО-ІННОВАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО: СОЦІОКУЛЬТУРНІ НАСЛІДКИ ТА КОНКУРЕНТОЗДАТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

Подано теоретичний аналіз соціокультурних феноменів, які породжуються креативно-інноваційним суспільством. Розглядаються наслідки зростання творчих процесів у суспільстві та роль креативності у формуванні конкурентоздатності держави. Висвітлено етичні проблеми, пов'язані з високими темпами інноваційного росту.

Ключові слова: *креативність, інноваційність, культурне і соціальне середовище, інформаційне суспільство.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства особливо актуальні дослідження творчості в соціальному та культурному контекстах. У високотехнологічному світі творчі можливості людей визначають конкурентоздатність держави. Суттєвим є й зворотний напрям детермінації – культурне середовище впливає на творчі досягнення.

Учені нині розглядають творчість як джерело суспільного та економічного прогресу. Якісно змінюється характер праці та роль творчості в житті людства. З одного боку, вдосконалення техніки призводить до підвищення розумової праці порівняно з фізичною. З іншого боку, застосування комп'ютерів зумовлює перерозподіл акцентів у самій структурі розумової праці. Найбільш рутинні елементи передаються електронним машинам, залишаючи за людиною неалгоритмізовану діяльність. Здатність до інновації набуває більшого значення, ніж репродукція готових форм. І хоча комп'ютери поступово виконують значну частину рутинної розумової роботи, люди не завжди готові до інноваційної діяльності та створення індивідуального продукту, оскільки виявляються недостатньо творчими для вирішення таких проблем. Виробництво інноваційного продукту стає показником розвинутої країни та значною мірою визначає національне багатство. Тому на міждержавному рівні виникають феномени так званого «полювання за мізками», тобто спроби розвинутих країн переманювати до себе найбільш інтелектуальних і творчих людей з усіх частин світу. Дослідження показують, що сучасна міграція пов'язана з перекачуванням інтелекту з одних регіонів світу в інші. Міграція, що призводить до соціальних вибухів, виявляється наслідком боротьби за людські ресурси, найбільш цінні з яких – інтелект і креативність [6].

Роль креативності у формуванні конкурентоздатності держави посилюється ще й тому, що творчі досягнення в суспільстві розподіляються нерівномірно. Незначна меншість людей виробляє більшу частину творчого продукту. За законом Прайса, половина всіх творчих продуктів у певній галузі створюється групою, численність якої дорівнює кореню квадратному із загальної кількості членів цього співтовариства. Функція розподілу продуктивності в будь-якій галузі творчості на графіку виявляється різко асиметричною з «хвостом», який відходить управо.

Д.В. Ушаков із вищезазначеного робить два важливі висновки: по-перше, стає зрозумілим першочергове значення, зокрема й для сфери інноваційності, розвитку проблематики обдарованості, оскільки конкурентоздатність нації ґрунтується на діяльності порівняльно невеликої сукупності талановитих людей; по-друге, очевидні можливі негативні наслідки «відтоку мізків» з тієї чи іншої країни: навіть за порівняно невеликими в процентному відношенні цифрами еміграції можуть стояти колосальні втрати у можливостях створення нового творчого продукту конкретною країною [6, с. 14].

Стан дослідження. У наукових роботах Т. Любарта, В.М. Дружиніна, Н.В. Хазратової, А.М. Вороніна, І. Пуфаль-Струзік, Д.В. Ушакова, Т.О. Баришевої, Н.Ф. Вишнякової, К.В. Петрова виявлено, що безпосереднє соціальне оточення, конкретні соціальні ситуації, в яких опиняється людина, суттєво впливають на пізнавальні здібності в цілому та креативність зокрема.

Соціально-історичний і психологічний «контекст» творчості та розвитку креативності вивчались у численних дослідженнях соціологів, істориків культури, психологів (С. Арієтті, Дж. Гоуен, Т. Манро, М. Олсон, А. Маслоу, К. Роджерс, Л.С. Виготський, Я.О. Пономарьов, О.М. Матюшкін, Л.Б. Єрмолаєва-Томіна, Н.В. Гончаренко та ін.).

Різноманітність визначень, розумінь і трактувань психологічних термінів «творчість» і «креативність» передбачає чималу кількість дослідницьких підходів до їх вивчення. Ієрархічно-рівнева класифікація підходів до вивчення творчості дозволяє здійснювати аналіз творчої діяльності та креативності особистості і на інтра-, і на інтеріндивідуальному рівнях. Відповідно до цієї класифікації виділено такі основні підходи до вивчення творчості та креативності.

1. Психофізіологічний (біометричний) підхід, у межах якого предметом дослідження є біологічні та психофізіологічні основи творчих процесів і креативності (К. Мартиндейл).

2. Когнітивний підхід, спрямований на вивчення когнітивних аспектів креативності та творчої діяльності (М. Боден, Р. Майер, Р. Вейсберг, С. Сміт, Т. Ворд і Р. Фінке).

3. Особистісний підхід, орієнтований на дослідження особливостей і рис творчої особистості (Т. Амабайл, М. Чиксентмихайи, Д.К. Саймонтон, Х. Гарднер, Ф.Баррон).

4. Психоекономічний підхід, у межах якого вивчаються особливості процесу творчості та його продуктів у конкретних соціально-економічних умовах (Р. Стернберг, Т. Любарт, Д. Рабенсон, М. Ранко).

5. Системний підхід, в якому креативність і творчість суб'єкта досліджуються в єдності та взаємозв'язках із його соціокультурним оточенням, економічною реальністю, проблемною сферою, в межах якої здійснюється його творча діяльність (М. Чиксентмихай, Д.К. Саймонтон).

У межах наведеної класифікації на кожному наступному рівні зростає масштабність аналізу креативності суб'єкта та його творчої діяльності. Тому, якщо в рамках психофізіологічного, когнітивного і особистісного підходу може йтися більшою мірою про вивчення внутріособистісних детермінант креативності та творчості, то в умовах аналізу цих психологічних категорій в межах психоекономічного та системного підходу повною мірою беруться до уваги соціокультурні, політкоекономічні та інші фактори.

Відповідно до основних положень системного підходу до вивчення творчості та креативності, за їх аналізу необхідно зважити на соціальні, культурні, економічні та інші фактори. На прояв креативності суттєво впливає рівень економічного розвитку суспільства. Те, скільки творчих сил спрямовано на ту чи іншу галузь, залежить не тільки від кількості людей, залучених до активності в цій галузі, та рівня їх креативності, але й від того, наскільки їх творчі звершення затребувані суспільством.

Проблема дослідження творчості на макрокультурному рівні вимагає аналізу соціокультурних феноменів, які породжуються креативно-інноваційним суспільством. **Мета** статті – розглянути якісні наслідки зростаючої ролі креативності в суспільстві (заохочувальну настанову стосовно інновацій та автономність творчості) та кількісні наслідки цього феномена (сильну нерівномірність розподілу творчої активності, ріст «елітизму» творчої діяльності). Постають й етичні проблеми високих темпів інноваційного росту: руйнування міжпоколінних взаємостосунків і запозичення творчих досягнень. Тенденції, що сформувалися в інформаційному суспільстві, потребують практичних рекомендацій стосовно оптимальної культурної політики, яка могла би стимулювати креативність соціуму.

Виклад основних положень. Сучасне суспільство потребує творчості. В.М. Дружинін підкреслює історичну актуальність і соціальну значущість творчості та обдарованості. «Значення інтелектуаль-

ної обдарованості для розвитку людської цивілізації зростає з кожним десятиліттям. Кінець ХХ століття став початком нової епохи – епохи інформаційної цивілізації» [4, с. 161]. Р. Стернберг і О. Григоренко зазначають, що як у свій час суспільною вимогою до розвитку психіки дитини було «оволодіння навичкою читання», так у наш час «щось подібне відбувається з психологічною функцією творчості: вона перестає бути справою одиниць» [4, с. 187]. Назріла необхідність найширшого залучення творчого потенціалу людей в сучасне ділове та суспільне життя. «Коли технологія, інформація і компетентність є товаром, найважливішою стає творчість» [4, с. 90]. Творчість сьогодні – не надмірність і не екзотика, вона – те, чого вимагає дух часу, дух наступаючих і прийдешніх змін, вона – «дорога в майбутнє» [4, с. 94].

За вступу більшості соціумів в інформаційну фазу еволюції зростає соціальна роль інформаційних процесів, основу яких становлять процеси креативні. Саме завдяки творчим процесам виникають інновації, які стримують розвиток і створюють інформаційну основу для динаміки соціальної системи.

У соціальних системах розвиваються тенденції, які супроводжують зростаючу соціальну роль креативності, а в сприятливих випадках – стимулюють цю роль. До наслідків зростаючої ролі креативності входить характер того загальнокультурного тла, який уможливило креативність, або навіть стимулює її. Для успішного протікання креативних процесів бажані два класи умов:

1) «заохочувальна настанова» (доброзичливість, схвалення) стосовно інновацій – самого факту їх появи;

2) порівняна свобода, автономність інновацій (їх зародження, становлення та розповсюдження), відсутність жорсткого «нав'язування» їх характеру, напрямку розвитку і т.д.

Створення «заохочувальної постанови» стосовно інновацій в деяких випадках вимагає зміни певних установок, які сформувалися в соціально-психологічній сфері, що може виявитися для неї серйозним ударом, хоча насправді призведе до її оптимізації. «За успіх доводиться платити ерозією традиційних цінностей» [7, с. 246], тобто прогресивний розвиток культури найчастіше «оплачується» її частковою зміною (втратою ідентичності) або навіть руйнуванням. У сучасних умовах високодинамічного соціокультурного розвитку збереження повної культурної ідентичності часом призводить до стагнації та інших негативних наслідків, тоді як за прогресивний розвиток найчастіше доводиться «платити» частковою втратою культурної ідентичності.

Стосовно оптимальної культурної політики, яка могла б стимулювати креативність, цей парадоксальний висновок, на думку В.М. Пет-

рова, означає рекомендацію селективної підтримки культурної спадщини: не слід «рівномірно» підтримувати широке соціальне функціонування всієї (цілком) культурної спадщини, бо деякі її компоненти можуть слугувати «консервативним гальмом» для прогресивного розвитку соціуму [6, с. 566]. Не все старе дає дорогу новому, і на це треба зважити під час «тиражування», широкого розповсюдження впливів культурної спадщини.

Що стосується порівняної автономності інноваційної сфери, то вона потрібна для забезпечення, або навіть для гарантування можливості «вільного польоту творчості», а також розквіту породжуваних ним інновацій, що мінімально стиснені зовнішніми обмеженнями. Відповідну еволюційну тенденцію можна сформулювати як відсутність прямого слідування характеру поточних інновацій характерові їх попереднього етапу. Конкретні форми майбутніх інновацій залишаються практично непередбачуваними.

Відтак стосовно завдань наукової та культурної політики В.М. Петров формує таку рекомендацію нежорсткого завдання пріоритетів подальшого наукового й культурного розвитку: не варто жорстко визначати пріоритетні («магістральні») фундаментальні напрями подальшого наукового і культурного розвитку та відповідно їх стимулювання (морального або фінансового). Надмірно жорстке завдання пріоритетних напрямів може спричинити негативні наслідки – і для окремих галузей (науки, мистецтва та ін.), і для соціокультурної системи в цілому.

Окрім наведених якісних наслідків зростаючої ролі креативності у суспільстві (заохочувальної настанови стосовно інновацій та автономності творчості), варто розглянути й кількісні наслідки цього феномена (сильну нерівномірність розподілу творчої активності, ріст «елітизму» творчої діяльності).

У творчому житті спостерігається специфічний характер розподілу творчої діяльності, що відповідає так званому «закону концентрації та розсіювання» («закону Бредфорда»), сутність якого полягає в такому:

– по-перше, основна творча діяльність виконується надзвичайно невеликою частиною авторів; а в динаміці наукової діяльності це проявляється як процес накопичення переважальної кількості наукових праць на порівняно невеликій множині високопродуктивних учених, котрі мають основне «інформаційне» навантаження;

– по-друге, основний масив творчих особистостей вкрай малопродуктивний, і вони різко контрастують із вищеозначеною «верхівкою» розподілу [5, с. 19].

Спостерігається своєрідне «розшарування» в середовищі тих, хто створює інновації: формується «еліта» і «маса», яка слідує за нею.

За так званим законом Прайса, добре відомим у наукознавстві, якщо в деякій галузі зайнято N учених, то половина статей в цій галузі належить перу $\sqrt{N}$. Це також означає, що за збільшення наукової галузі вона стає дедалі «елітистською».

Аналогічне «розшарування» відбувається й усередині кожної «еліти», яка входить до певного виду творчості. Д.К. Саймонтон у своїх дослідженнях довів, що і видатні філософи, і вчені вирізняються крайньою «нетиповістю» щодо своєї епохи, зовсім не відображаючи її дух. Таке відображення притаманне більш пересічним творчим особистостям. Дослідження художньої творчості [3] показали, що результати творчості істинних геніїв суттєво відрізняються від творчих результатів більшості їх видатних сучасників. Останні дуже близькі один до одного, більшою мірою відображаючи дух епохи, ніж породжуючи принципи інновації.

Така висока концентрація творчої діяльності може означати стосовно соціальної сфери різко зростаючий «антидемократизм», тобто величезну (і постійно зростаючу) реальну роль невеликої групи інноваторів – тих, хто створює основу для функціонування всього життя соціуму.

Головною рисою, характерною для креативно-інноваційної діяльності, є надзвичайно високі темпи її росту, які суттєво перевищують швидкість росту всіх інших показників соціально-психологічної еволюції. Для в'ясування соціокультурних наслідків такого швидкісного росту необхідно розглянути два його аспекти:

– власне часовий аспект; адже фактично майже все інформаційне багатство, яке має у своєму розпорядженні сучасний соціум, створено впродовж життя нинішнього покоління;

– просторовий аспект; адже динамічні процеси протікають з різною швидкістю в різних регіонах, різних національних культурах, і тому внески, які робляться різними культурами, не рівні, і нерівність ця з часом лише посилюється.

Самі собою дуже швидкі часові зміни завдають удару по основах традиційної етики, що сформувалася в соціумі. Попередні покоління жили в умовах інформаційного багатства, створеного раніше та мало змінюваного впродовж кількох десятків років життя покоління (тобто середньої тривалості життя людини). Завдяки цьому соціуму вдавалось «гармонійно поєднати» дві основні етичні вимоги [6, с. 579]:

1. З боку соціуму бажана позитивна соціальна оцінка діяльності, яка здійснювалась представниками попередніх поколінь, насамперед – безпосередніми попередниками цього покоління («батьками»). В існуючих раніше соціумах зазвичай були всі підстави для того, щоб ця оцінка представлялася як позитивна (діти вдячні батькам за створення

умов для успішного поточного функціонування соціальної системи). Позитивна соціальна оцінка діяльності попередніх поколінь призводить до достатньо сприятливих міжпоколінних взаємостосунків.

2. З боку особистості бажане зростання статусу, пов'язаного з віком людини. Психологічною основою такої вимоги є загальновідома «порівняльна» природа емоцій, які переживає людина: емоція завжди обумовлена динамікою сприймання – зіставленням поточних обставин (наприклад, умов життя) з обставинами попередніми [1, с. 147–167]. Для переживання позитивних емоцій потрібен постійний прогрес за більшістю показників якості життя: за станом здоров'я, за фінансовим станом, за творчими досягненнями, за соціальним статусом та ін. Природний регрес деяких із показників (наприклад, стану здоров'я) компенсується ростом інших показників через «соціально гарантовані» заходи. Так, у традиційних культурах сходу вік людини має «самоцінність», тому навіть невелика вікова різниця між людьми автоматично породжує належні статусні відмінності. Автоматичний віковий ріст соціального статусу охоплює й належну соціальну оцінку попередніх поколінь.

В.М. Петров [6, с. 579] зазначає, що раніше ці дві вимоги добре «вживались» одна з одною, що призводило до достатньо благополучного самопочуття носіїв традиційних культур. Проте зараз, унаслідок високих темпів інформаційного росту, перша з цих вимог розпочала втрачати свої основи, що зумовлює негармонійні міжпоколінні взаємостосунки, які суттєво знижують якість життя. Відповідно, він пропонує рекомендацію: здійснювати засобами соціальної та культурної політики вплив на соціально-психологічну сферу в аспекті гармонізації міжпоколінних взаємостосунків.

Просторовий аспект швидкого росту креативності – різні швидкості динамічних процесів у різних регіонах і культурах – теж має етичні наслідки. Просторова неоднорідність дає можливість інформаційного запозичення однією культурою творчих досягнень іншої культури. З позиції етики випадки такого безкомпенсаційного запозичення можна оцінювати як ситуації «інформаційної крадіжки», оскільки в основному таке запозичення творчих досягнень здійснюється без належної компенсації зусиль, витрачених на ці досягнення. Проблема запозичення стосується більш просунутих культур – «донорів», досягнення яких переходять до культур менш просунутих – «акцепторів» (роль «донорів» у більшості наукових і технічних галузей наразі належить невеликій групі культур – американській, японській та низці західноєвропейських).

Єдиним виходом із цього «етичного тупика» В.М. Петров [6, с. 580] вважає визнання «акцепторами» факту запозичення разом із

вдячністю за досягнення, що стали результатом функціонування креативно-просунутих культур. Це може стати хоча б частковою компенсацією «донорам» за креативні запозичення.

Високошвидкісне зростання креативності зумовлює необхідність «штучних впливів» на соціальну систему, яка природньо розвивається. Якщо раніше за невисоких темпів креативно-інноваційного розвитку відповідна регуляція в соціальній системі могла організовуватися автоматично, то в нинішніх умовах (і в майбутніх тим більше) у соціальної системи просто немає на це часу. Тому необхідно вдаватися до штучних впливів, що є результатом дослідницької рефлексії тих процесів, які відбуваються в соціальній системі.

Висновки. Творчі досягнення країни в певний історичний період – це результат складної багаторівневої комбінації факторів. Неабияку роль виконує поява унікальних творчих особистостей, які виявляються авторами значних творів. Проте ймовірність появи великих творців неоднакова в різних країнах і в різний час. Певну роль у цьому виконують індивідуальні особливості населення – інтелект, відкритість досвіду та інші властивості. Однак є культурні цінності та настанови, що змінюються з часом, вони і створюють те середовище, всередині якого культивуються творчі ідеї. Безумовно, творчість визначається не тільки психологічними факторами і культурою, але й соціальними інститутами. Водночас ці суспільні інститути виявляються неефективними без певних культурних традицій і психологічних особливостей населення.

1. Голицын Г.А. Информация и творчество: На пути к интегральной культуре / Г.А. Голицын. – М.: Русский мир, 1997. – 304 с.

2. Любарт Т. Психология креативности / Т. Любарт, К. Муширу, С. Торджман, Ф. Зенасни; пер. с фр. – М.: Когито-Центр, 2009. – 215 с.

3. Мажуль Л.А. Творчество и феномен «gaga avis» в свете информационного анализа: чем отличаются гениальные художники? / Л.А. Мажуль, В.М. Петров // Мир психологии. – 2010. – № 2 (62). – С. 60–70.

4. Основные современные концепции творчества и одаренности / под ред. Д.Б. Богоявленской. – М.: Молодая гвардия, 1997. – 420 с.

5. Петров В.М. Математика и социальные процессы (Гиперболические распределения и их применение) / В.М. Петров, А.И. Яблонский. – М.: Знание, 1980. – 64 с.

6. Творчество: от биологических оснований к социальным и культурным феноменам / под ред. Д.В. Ушакова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 736 с. (Научные школы ИП РАН).

7. Харрисон Л. Главная истина либерализма: Как политика может изменить культуру и спасти ее от самой себя / Л. Харрисон. – М.: Новое издательство, 2008. – 282 с.

Василькевич Я.З. Креативно-инновационное общество: социокультурные последствия и конкурентоспособность государства

Представлен теоретический анализ социокультурных феноменов, порождаемых креативно-инновационным обществом. Рассматриваются последствия расширения творческих процессов в обществе и роль креативности в формировании конкурентоспособности государства. Высветлены этические проблемы, связанные с высокими темпами инновационного роста.

Ключевые слова: *креативность, инновационность, культурная и социальная среда, информационное общество.*

Vasykewych Y.S. Creativity-innovatory society: sociocultured consequences and competitiveness of the state

Theoretical analysis of the sociocultured phenomena which are generated by the creativity-innovatory society is given in the article. The consequences of the growth of creative processes in society and the role of creativity in forming of competitiveness of the state are examined. Ethics problems, related to the high rates of innovatory growth, are reflected.

Key words: *creativity, innovation, cultural and social environment, informative society.*

УДК 316. 66(075.8)

Л.А. Данилевич, С.Ю. Діхтяренко

**ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО
ВПЛИВУ В СИСТЕМІ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ**

Проаналізовано особливості способів соціально-психологічного впливу на особистість. Розглянуто наслідки впливу системи масової комунікації на процеси індивідуалізації, деіндивідуалізації та деперсоналізації.

Ключові слова: *масова комунікація, переконування, навіювання, наслідування, деіндивідуалізація, деперсоналізація.*

Постановка проблеми. Соціальна ситуація розвитку сучасної молоді в українському суспільстві спонукає до розвитку індивідуальності та активності особистості, яка має самореалізуватися, розвинути свої здібності, професійну майстерність. Водночас сучасне середовище не є ідеальним, поєднує протилежні за наслідками впливи. Тому, на думку соціальних психологів, потребують глибокого дослідження особливості соціального-психологічного впливу на особистість системи

масової комунікації, що не сприяє розвитку індивідуальності, призводить до спотворення цінностей молоді.

Отже, широкі можливості впливу в системі масової комунікації потребують вивчення і сутності способів впливу, і їх наслідків у формуванні різних сфер особистості: цінностей, емоційно-вольової, інтелектуальної сфери, якостей характеру тощо.

Метою статті є теоретичне узагальнення способів і механізмів соціально-психологічного впливу на формування різних сторін особистості у системі масової комунікації.

Виклад основних положень. Загальновизнано, що у системі масової комунікації сучасна людина орієнтується, використовує і передає масову інформацію. За тотальної поширеності і доступності інформація стає необхідною умовою і засобом здійснення практично будь-якої соціальної діяльності: суспільно-політичної, пізнавальної, трудової, освітньої тощо. Однак це відбувається лише тоді, коли зміст і форма масової інформації відповідає інтересам і потребам людей.

Соціальний спосіб існування людини та соціальний характер її діяльності є важливими умовами становлення особистості. Дослідники в галузі соціальної психології зважають на те, що підвищується роль сучасної системи масової комунікації, яка значно впливає на формування соціально-обумовлених якостей особистості. За висловлювання В.М. Русалова (1979 р.), до соціально-обумовлених якостей особистості належать: спрямованість, стосунки, установки, бажання, мотиви, інтереси, а також знання, уміння та навички.

Причиною підвищеного інтересу до масової комунікації стало зменшення інтересу до індивідуально-культурних форм спілкування, зокрема книги, читання газет, оскільки свої пізнавальні та духовні потреби молодь може задовольняти більш швидким у технічному розумінні способом – телебачення, відео-, кіноперегляд у системі інтернет тощо. В умовах відкритості суспільства, його гуманізації та демократизації засоби масової комунікації дедалі активніше впливають на формування визначених соціальних орієнтирів й одночасно сприяють пізнавальному розвитку та пізнавальних здібностей особистості. Неабиякого значення в цьому набувають електронні засоби масової комунікації, зокрема інтернет, який є не тільки формою «дозвілля», «розважальним видом», але і способом отримання різної інформації та можливості участі в її обговоренні.

У сучасному світі книга поступово звільняє місце кіно і телебаченню. Таке явище певною мірою пояснюється рівнем технічного розвитку суспільства, можливістю використовувати аудіо-системи, відео на сюжети книг. Звичайно, відмова сучасної молоді від книги на ко-

ристь телебаченню свідчить про суттєві зміни в культурно-ціннісних орієнтаціях сучасної людини. Але переважно кіно та відео замінюють читання в тих соціально-культурних прошарках населення, які і раніше читали небагато. Однак зазначимо, що в деяких випадках телебачення стимулює появу і розвиток інтересу до читання. Екранізація класичних і сучасних творів посилює бажання краще зрозуміти побачене, прочитати твір в оригіналі. Використання особистістю різних інформаційних джерел формує різні інформативні сфери розуміння світу, визначає ціннісні орієнтації молодшої людини, стиль її життя.

Вік комп'ютера, незважаючи на низку переваг, негативно впливає на психічний, емоційний та фізичний розвиток молодого покоління: погіршення стану здоров'я, зниження інтересу до читання, спорту, до активних форм використання вільного часу, що призводить до формування пасивності.

Більшість авторів поділяє думку, що сучасне покоління – «інше», і воно є «важким», але причини цих труднощів трактуються неоднозначно. Для одних вони криються у важких соціально-психологічних умовах, в яких жили і росли – втрати смислу життя, розчарування, депресії, наркоманія та інші соціальні лиха. Інші звинувачують насамперед дорослих, які мало спілкувалися зі своїми дітьми, винайшли нові технології, засоби масової інформації і цим не лише позбавили дітей радості дитинства (Н. Пестман), а й спричинили зникнення самого поняття «дитинство».

Як зазначають учені, у вік електронних засобів масової інформації втратили відмінність періоди дитинства і дорослого життя. Поява телевізора перетворила культуру в «емоційне споживання» кадрів, які змінюються на екрані кожні три секунди. Найбільшої шкоди завдають відео зі сценами насилля, сексуальних стосунків, які у підсвідомості зберігають негативні зразки відносин та еталони поведінки. За дослідженнями нейропсихологів, це надмірно впливає на праву півкулю мозку, пов'язану з одностороннім візуальним сприйманням зовнішнього світу, де зосереджується «активність» глядача, та пасивність лівої, де розміщені центри мислення і мови. Тому у більшості молоді вибирає відео розважального характеру. Яке не спонукає розмірковувати, мислити, аналізувати цінності у стосунках, таких як романтичність у почуттях, смисл життя тощо.

Зміни в культурно-ціннісних орієнтаціях сучасної молоді не можна пояснити лише об'єктивним впливом науково-технічного розвитку суспільства. Необхідно зважити і на ті зміни, які відбуваються у змісті і функціонуванні засобів комунікації і соціально-психологічних механізмів сприймання їх молоддю.

Масова комунікація – це процес розповсюдження соціальної інформації за допомогою технічних засобів (друк, радіо, телебачення, кіно та відеотехніка), особливий вид соціального спілкування, що здійснюється в масштабах суспільства і є важливою передумовою суспільного розвитку та його організації. Масова комунікація соціально обумовлена державною системою, рівнем розвитку культури, освіти, науково-технічного прогресу. За допомогою її засобів набувають масового тиражування духовні цінності та соціальні норми, які в систематизованому вигляді відображають панівні світоглядні уявлення, суспільний настрій. Отже, розповсюдження інформації за допомогою масової комунікації є засобом політичного, економічного та інших впливів на свідомість (мислення) та діяльність (поведінку) людей.

Зміст повідомлень, одержаних через засоби масової інформації, формується з урахуванням особливостей та закономірностей психологічного впливу в діапазоні від звичайного інформування до навчання, переконання та навіювання. Техніка масової комунікації орієнтується на задоволення потреб і запиту різних соціальних верств населення розповсюдження інформації, її ритм і масштаб визначаються характером розвитку та функціонування тієї чи іншої соціальної системи. Ці системи утворюють комплекси технічних засобів, які виробляють, зберігають, отримують і передають газетну, теле-, радіо-, відеоінформацію.

За визначенням соціальних психологів поняття вплив означає процес і результат зміни індивідом поведінки іншої людини, її установок, намірів, уявлень, оцінок у ході взаємодії з нею [3, с. 139].

У суспільстві комунікація здійснюється між індивідами, групами, організаціями, державами, культурами завдяки знаковим системам (мовам). Комунікація між людьми відбувається у формі спілкування як обмін цілісними знаковими утвореннями (повідомленнями), в яких відображено знання, думки, ідеї, ціннісні ставлення, емоційні стани, програми діяльності сторін, що спілкуються. У процесі безпосереднього спілкування між людьми комунікація нерозривно пов'язана з їх психологічною взаємодією і лише в абстракції може розглядатись як самостійна інформаційна форма міжособистісного спілкування.

Н. Богомолова конкретизувала особливості масового спілкування:

1. Масове спілкування може здійснюватися між соціальними групами.

2. У масовому спілкуванні яскраво виражена соціальна орієнтованість.

3. Масове спілкуванню має організований інституціональний характер спілкування.

4. Для масового спілкування характерна опосередкованість технічними засобами передавання інформації.

5. У масовому спілкуванні більшою мірою відсутній прямий зворотній зв'язок між комунікатором і реципієнтами.

6. Властивий «колективний» характер комунікатора.

7. «Масовий» характер реципієнтів, що постають як розрізнені, анонімна аудиторія.

8. Інформація має подаватися періодично, є норми спілкування (під час телемовств, тощо).

9. Фіксованість, незмінність ролей комунікатора і реципієнта [4].

Однією з нових форм обміну інформацією у масовому спілкуванні сучасної молоді стало обговорення різних подій в інтернеті – на сайтах новин, повідомлень у чаті. Тому нове покоління звикає до анонімного спілкування, де іноді нехтуються правила культури мови, але є можливість дискутувати, вільно висловлювати свої міркування.

Дослідники найчастіше виділяють такі психологічні механізми впливу, як переконування, навіювання, наслідування, психологічне зараження. В. Татенко виокремлює також санкціонування, маніпулювання, типологію [6].

Переконування розуміється як вплив на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження, завдяки логічному упорядкуванню фактів, висновків відповідно до поставленої мети та завдання. На думку В. Татенко, соціально-психологічний механізм переконування передбачає і цілеспрямоване, усвідомлюване застосування аргументів і фактів, дотримання логіки доведення і обґрунтування, апелювання до істинності і значущості, і – свідоме, уважно критичне ставлення реципієнта до змісту інформації, що йому пропонується, і до способу її подання [6]. Використовується цей спосіб масової комунікації особливо у політичних телепрограмах у ході дискусій та рекламних роликів тощо.

Одним із найпопулярніших і дієвих способів соціально-психологічного впливу є навіювання, особливо у рекламній інформації на телебаченні. Навіювання стало об'єктом спеціального дослідження порівняно недавно. В. Бехтерев одним із перших здійснив спробу спеціально розглянути це явище стосовно суспільного життя.

Навіювання – це процес цілеспрямованого, неаргументованого психічного впливу на людину чи групу за послабленого усвідомленого контролю, некритичної оцінки під час сприйняття змісту повідомлень. Навіювання (сугестія) – це процес однобічного, активного і персоналізованого впливу індивіда.

Ефект сугестії збільшується, якщо суб'єктом є авторитетна особа або колектив; у ситуації довіри, у разі повторення сенсорної депривації або за емоційного напруження (страх або депресія). Навіювання у

ситуації, коли об'єкт впливу знаходиться в бадьорому стані, вперше обґрунтовано Г. Бернгеймом і В. Бехтеревим [3]. Хоча навіювання найчастіше відбувається у вербальній формі, зміст впливу спрямований не до логіки особистості, її здатності мислити та аналізувати, а до її готовності одержати розпорядження, наказ, інструкцію діяти.

Особливості навіювання як засобу впливу на маси досліджував Г. Лебон. Він зробив висновок, що схильність до навіювання є головною причиною, яка зумовлює особливі характеристики натовпу. Описуючи свої спостереження за поведінкою натовпу, учений зауважив, що індивідом, який побув серед діючого натовпу, дуже швидко опановує такий стан, який нагадує стан загипнотизованого [3].

Спробу розглянути сугестію саме як соціально-психологічне явище здійснив Б. Поршнев [3]. Спираючись на те, що інформація між людьми завжди проходить через фільтр довіри і недовіри, він розглядає єдність цих двох чинників як необхідний момент розвитку людини, соціальної групи та суспільства загалом. На його думку, сугестія у чистому вигляді тотожна абсолютній довірі до змісту інформації, контрсугестія – з протилежним механізмом, тобто недовірою. Із сугестією пов'язана залежність людини від примусової сили колективних дій та уявлень. Контрсугестія сприяє розвитку внутрішнього світу, індивідуальності та самостійності, психічної незалежності особистості. На думку соціальних психологів, людина не в змозі повністю позбутися впливу сугестії, але різними засобами може обмежити, локалізувати її вплив на себе. Серед рис, що визначають схильність до навіювання, підкреслюється недостатній розвиток здібностей до самостійного, логічного мислення, відсутність твердих життєвих принципів, переконань, невпевненість у собі [3]. Уміле використання навіювання у поєднанні з переконуванням визначає ефективність навчання, виховання і керівництва. На навіюванні ґрунтується вплив деяких засобів масової комунікації, реклами, моди, звичаїв, формування віри.

До способів впливу за умов негрупової поведінки належить наслідування, роль якого у житті особистості та групи доволі важлива, адже завдяки йому формуються не тільки найпростіші навички діяльності, зокрема професійної, а й духовні цінності, такі як ідеї, смаки, нахили, манери поведінки. Наслідування визначено як відтворення індивідом певних зовнішніх рис і зразків поведінки, манер, дії, вчинків, які характеризують об'єкт пізнання, і позначене при цьому певною емоційною й раціональною спрямованістю.

На думку М. Михайловського, внутрішні чинники, такі як обмеженість внутрішнього світу людини, схильність до навіювання, слабкість волі, недостатній розвиток здатності свідомо контролювати свої дії, впливають на вияви наслідування [3].

Результатом соціально-психологічного впливу на особистість є зміни, що пов'язані з перебудовою системи соціальних установок, аттитюдів, уявлень, ставлень, стосунків, поведінки особистості або групи. Ця перебудова може бути різною і за обсягом, і за стійкістю.

Залежно від критерію широта охоплення змін, які відбуваються в об'єкта впливу, розрізняються парціальні і більш загальні зміни. Під парціальними змінами розуміються зміни одного або невеликої кількості компонентів, наприклад, аттитюдів. Про більш загальні зміни можна говорити тоді, коли перебудовується система уявлень, наприклад, світогляд.

У соціальній психології з'ясовано, що коли людина відчуває вплив достатньо великої соціальної спільноти, в її психології і поведінці більшою мірою виявляється те загальне, що властиве цій групі, ніж те, що становить її індивідуальність. Наслідком цього є деіндивідуалізація – втрата особистістю самосвідомості, боязнь оцінки. Серед причин, які призводять до того, що людина припиняє бути особистістю, можна назвати такі: анонімність індивіда у групі; високий рівень емоційної збудливості; зосередженість людини не на власній поведінці, а на тому, що відбувається навколо; висока згуртованість групи, в якій опинився індивід, її єдність; зниження рівня самосвідомості й самоконтролю людини. Деіндивідуалізація проявляється в імпульсивній поведінці, зростаючій чуттєвості до зовнішніх впливів, підвищеній реактивності, нездатності керувати власною поведінкою, заниженій цікавості до оцінок оточення, нездатності вдумливо оцінити й раціонально планувати поведінку.

Спостереження дослідників за поведінкою сучасних молодих осіб, які не можуть знайти роботу і проявляють інтернет-залежність, виявили у них ознаки деперсоналізації особистості.

Отже, поряд із важливими сторонами конструктивного впливу системи масової комунікації, такі чинники впливу, як автономність і відсутність безпосереднього контакту між комунікатором і реципієнтом, може бути чинником деперсоналізації індивіда.

За дослідженнями учених деперсоналізація виявляється як:

- по-перше, зміна самосвідомості, для якої характерне відчуття втрати свого «Я» та глибоке переживання відсутності емоційної включеності у стосунки з близькими, у роботу тощо;

- по-друге, виражена більшою або меншою мірою об'єктивна втрата індивідом можливості бути ідеально представленим у життєдіяльності інших людей, виявити здібність бути особистістю [4].

Висновок. Отже, включеність соціально-психологічних засобів впливу в процеси праці, виховання, пропаганди та інші сфери життєді-

альності людей актуалізує проблему етики впливу, яка особливо гостра у випадках використання спеціальних технік – навіювання, НЛП, субсенсорних впливів. І хоча здійснювані впливи жодним чином не повинні стосуватися сутнісно-сміслового ядра особистості всупереч її бажанню, і навіть якщо отримано згоду об'єкта впливу, потрібно розуміти, що він не завжди усвідомлює можливі рецидиви і недостатньо уявляє те, що передбачається, зважаючи тільки на оцінку з позицій здорового глузду або бажання змін, яке пригнічує інстинкт самозбереження. Тому доволі гострою є проблема персональної відповідальності суб'єкта впливу за його результатами. Будь-який цілеспрямований вплив людини на іншу повинен гарантувати останній можливість вільного самовизначення і перетворення себе за власними законами. Винятком можуть бути лише лікувальні, корекційно-реабілітаційні, профілактичні впливи на людину, в якій це ядро деформоване.

1. Богомолова И.Н. Социальная психология печати, радио, телевидения / И.Н. Богомолова. – М.: Политиздат, 1991. – 207 с.

2. Грушин Б.А. Свободное время / Б.А. Грушин. – М.: Политиздат, 1967. – 175 с.

3. Коваленко А.Б. Соціальна психологія: підручник / А.Б. Коваленко, М.Н. Корнев. – К.: Либідь, 2006. – 400 с.

4. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с. (Альма-матер)

5. Словарь практического психолога / авт.-сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – С. 361.

6. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в современной психологии / В.О. Татенко // Соціальна психологія. – 2006. – № 1(15). – С. 3–13.

7. Шульга Р.П. Искусство и ценностные ориентации личности / Р.П. Шульга. – К.: Наукова думка, 1989. – 118 с.

8. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения индивида / В.А. Ядов; отв. ред. Е.В. Шорохова // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – 295 с.

Данилевич Л.А., Дихтяренко С.Ю. Проблема социально-психологического влияния в системе массовой коммуникации

Проанализированы особенности способов социально-психологического влияния на личность. Рассматриваются следствия влияния системы массовой коммуникации на процессы индивидуализации, деиндивидуализации и деперсонализации.

Ключевые слова: *массовая коммуникация, убеждение, навешивание, наследование, деиндивидуализация, деперсонализация.*

Danylevych L.A., Dikhtiarenko S.Yu. The problem of social and psychological influence in mass communication system

The peculiarities of social and psychological ways of impact on personality are analyzed. The consequences of the impact of mass communication system on the processes of individualization, deindividualization and depersonalization are considered.

Key words: *mass communication, persuasion, suggestion, imitation, deindividualization, depersonalization.*

УДК 159.925: 159.954

Н.М. Заболотна

ІНТЕЛЕКТ І КОНКУРЕНЦІЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Розглядаються засади та особливості інтелектуальної діяльності; можливості та недоліки вимірювання інтелекту; вплив інтелекту на розвиток суспільства; проблема формування та збереження інтелекту в сучасних умовах конкуренції.

Ключові слова: *інтелект, психометричний інтелект, конкуренція.*

Постановка проблеми. Ринкова трансформація сучасного українського суспільства загострила проблему інтелектуальних кадрів для всіх сфер суспільного виробництва. Інтелект і творчі здібності є одними із основних чинників, які визначають успіх не тільки індивіда, а підприємства й держави. У конкурентному суспільстві інтелект є найбільш важливою психічною якістю для особистісного та суспільного успіху. Він потрібний для вирішення складних завдань у професійній діяльності високої кваліфікації, а також для навчання, яке посідає значне місце в житті людини. У зв'язку з цим інтелект виявляється якістю, від якої залежать професійні успіхи, рівень освіти та соціальне становище особистості.

Конкуренція є потужним засобом стимулювання саморозвитку людини, реалізації її обдарованості. Водночас вона породжує суперечливі явища. В суспільстві, де конкуренція домінує, обдарованими вважаються ті, які вже перемогли внаслідок конкуренції, такі, що змогли «пробитися». Ті ж, які є потенційно здібними, але ще не виявили себе як такі, не досягли суспільного успіху, не сприймаються як успішні та здібні. А саме таким, потенційно обдарованим дітям, підтримка державного рівня потрібна найбільше.

Конкуренція та соціальне порівняння породжують, крім цього, вороже ставлення до кращого, до інтелекту, до обдарованості й талан-

ту. Така, укорінена в сучасному світі позиція мотивації людей в умовах конкуренції є непродуктивною щодо виявлення та розвитку обдарованості, гальмує зростання інтелекту.

Стан дослідження. Усвідомлення ролі інтелекту в сучасному суспільстві призвело до розробки технологій з метою розвитку інтелектуальних можливостей та зростання творчого потенціалу. Період активного пошуку в цьому напрямі розпочався в 1950-і роки у США та пов'язаний з діяльністю Дж. Гілфорда. Очолюючи спілку психологів Військових Сил США, а в подальшому – президент Американської психологічної асоціації, Дж. Гілфорд поставив проблему інтелектуальної діяльності та розвитку творчих здібностей і зробив її пріоритетною в якості дослідження.

Уперше проблема індивідуальних відмінностей в інтелектуальних здібностях була порушена Ф. Гальтоном у праці «Дослідження людських здібностей та їх розвиток» 1883 року. На думку Гальтона, інтелектуальні можливості обумовлені особливостями біологічної природи людини й принципово не відрізняються від її фізичних і фізіологічних характеристик. Показником загальних інтелектуальних здібностей розглядалась сенсорна диференціальна чутливість. Пізніше Дж. Кеттелл розробив серію спеціальних процедур (які були названі «тестами») з метою вимірювання гостроти слуху, зору, чутливості до болю тощо. Отож, на початковому етапі інтелект ототожнювався з простими психофізіологічними функціями, інтелектуальні відмінності між людьми вважалися вродженими, органічно обумовленими.

Розуміння природи інтелектуальних здібностей з 1905 року виявилось під впливом запитів практики. А. Біне та Т. Сімон створили серію з 30 тестів для вимірювання розумового розвитку дитини та відповідну їй шкалу.

Початок ХХ ст. відзначився формуванням двох трактувань природи інтелекту, створених у межах тестологічної парадигми та протилежних за теоретичними позиціями. Перша позиція представлена К. Спірменом, на думку якого, загальний фактор інтелекту представлений на всіх рівнях інтелектуального функціонування; друга позиція належить Л. Терстоуну, який вважав, що є певна кількість незалежних інтелектуальних здібностей.

Подальший розвиток досліджень природи інтелекту відбувався у двох напрямках: інтелект як цілісний феномен та інтелект як множинний феномен. Перший напрям представлений працями Р. Кеттелла, Ф. Вернона, Л. Хамфрейса та ін. У концепції Р. Кеттелла подано два види інтелекту: кристалізований (як результат життєдіяльності та різних культурних впливів, тобто обумовлений зовнішнім середовищем)

та текучий (вроджений, визначається будовою та функціонуванням головного мозку). У цьому ж напрямі, підкреслюючи, що інтелект – це єдина основа інтелектуальних здібностей, здійснювались дослідження Дж. Равена. Як учень Спірмена, він уважав, що розумові здібності охоплюють два компоненти: продуктивний (здатність виявляти зв'язки та співвідношення, робити висновки, безпосередньо не представлені в заданій ситуації) та репродуктивний (здатність використовувати попередній досвід та засвоєну інформацію). Створений Равеном особливий тест, зорієнтований на діагностику здібностей до виявлення закономірностей в організації серій послідовно ускладнених геометричних фігур («тест прогресивних матриць»), використовується в сучасних дослідженнях для інтерпретації здібностей до навчання на основі узагальнення власного досвіду в умовах відсутності зовнішніх орієнтирів.

Другий напрям у розвитку тестологічних досліджень пов'язаний з подальшою розробкою ідеї Терстоуна про множинність інтелектуальних здібностей. Структурна модель інтелекту Дж. Гілфорда, здійснена в руслі цього напрямку, передбачає наявність 120 вузькоспеціалізованих незалежних здібностей. В теорії «множини інтелектів» Г. Гарднера, здійсненої поза тестологічною парадигмою, запропоновано та описано декілька незалежних типів інтелекту: лінгвістичний, музичний, логічно-математичний, просторовий, тілесно-кінестетичний, міжособистісний та внутрішньоособистісний [9].

Мета статті – висвітлити теоретичне підґрунтя та історичний ракурс формування концепту інтелекту як психологічної реальності, дослідити вплив інтелекту на суспільство в сучасних умовах конкуренції, виявити можливості його збереження й творчої реалізації в сучасному суспільстві.

Виклад основних положень. На цьому етапі сформувалося розуміння інтелекту як продуктивної здібності, що забезпечує можливість виявити зв'язки та співвідношення в заданих тестових ситуаціях, що неможливо під час трактування інтелекту як різного рівня вираження певних пізнавальних функцій чи суми засвоєних знань.

У подальшому ідея загального інтелекту трансформувалась у вигляді можливості оцінки рівня загального інтелекту на основі додавання результатів виконання заданої кількості тестів. У результаті були створені інтелектуальні шкали, які об'єднували вербальні та невербальні субтести (наприклад, інтелектуальна шкала Векслера для дорослих складалась із 11 субтестів, інтелектуальна шкала Амтгауера – з 9 субтестів). Індивідуальна оцінка рівня загального інтелекту визначалась як сума балів успішності виконання всіх субтестів.

Г. Айзенк розмежував поняття «біологічний інтелект», «соціальний інтелект» та «психометричний інтелект». Психометричний інте-

лект – це психічна якість, яку можна виміряти за допомогою тестових завдань. Отже, рівень психометричного інтелекту відповідає успішності виконання інтелектуальних тестів – прогресивних матриць Равена, структури інтелекту Амтгауера, шкали Векслера тощо [1].

На основі аналізу співвідношення між вербальним, просторовим і числовим факторами в структурі інтелекту В.М. Дружинін запропонував модель «інтелектуального діапазону», яка охоплює рівень психометричного інтелекту, індивідуальну продуктивність у певному виді діяльності (творчій, навчальній, професійній), «нижній» та «верхній» пороги індивідуальних інтелектуальних досягнень [4].

На думку М.О. Холодної, мимовільний і довільний інтелектуальний контроль, метакогнітивна обізнаність і відкрита пізнавальна позиція є ментальними структурами, які створюють метакогнітивний досвід, що визначає індивідуальну своєрідність розуму у вигляді індивідуальних пізнавальних стилів [10, с. 226]. З цієї точки зору акцентується не на загальних закономірностях структури та функціонування інтелекту, а на особливостях індивідуалізації цих загальних закономірностей. Кожна людина сприймає і пояснює світ у цілому в межах сформованого у неї стилю, що певною мірою може обмежувати її погляди. З іншого боку, розмаїття стильового репертуару призводить до значного розширення розумового кругозору та інтелектуальних можливостей в цілому.

Як зазначає М.О. Холодна, у процесі інтелектуального розвитку інтегруються механізми різних рівнів стильової поведінки – стилів кодування та переробки інформації, постановки та вирішення проблем, пізнавального ставлення до світу. Оскільки індивідуальний пізнавальний стиль пов'язаний з інтелектуальним розвитком індивіда, на кожному етапі онтогенетичного розвитку він виявляється як ієрархічно організована, різностороння та мінлива форма інтелектуальної поведінки. Критеріями сформованості індивідуального пізнавального стилю можна вважати: ступінь взаємодії різного досвіду в процесі сприймання та переробки інформації; ступінь вираження мимовільного інтелектуального контролю як фактору регуляції пізнавальними процесами та психічними станами в умовах пізнавальної діяльності; ступінь застосування різних способів вирішення проблем в умовах самостійної інтелектуальної пошукової діяльності; ступінь прийняття інших пізнавальних установок.

Процес формування індивідуального пізнавального стилю сприяє зростанню ефективності інтелектуальної діяльності, оскільки розширює варіанти способів пізнання, можливості змінювати пізнавальну позицію залежно від особливостей вирішуваної проблеми. Також, виробляються специфічні для індивіда, індивідуальні способи пізнавальної активності, що охоплюють унікальність власного ментального до-

свіду, індивідуальні пізнавальні схильності, сильні та слабкі якості розуму тощо [10, с. 327].

Роль інтелекту незначна у професійній діяльності, успіх якої значною мірою визначається взаємодією з іншими людьми. За даними досліджень успішних лідерів у США з'ясовано, що є оптимальний рівень інтелекту для лідерів, який не занадто перевищує середній рівень групи, до якої лідер звертається. Якщо лідер має занадто високий інтелект, він стає незрозумілим для більшої частини людей.

У навчанні інтелект також виконує значну роль, оскільки на 50% визначає успішність і тривалість освіти. Загалом інтелект є важливим чинником успіху в більшості престижних сфер професійної діяльності. Можна припустити, що й групи (підприємства, регіони тощо), в складі яких більше інтелектуальних людей, будуть більш успішними в економічному аспекті. Дослідження підтверджують ці припущення. Свого часу соціолог та економіст В. Парето розвивав теорію «круговороту еліт», згідно з якою для підтримки стабільності та суспільства необхідно створити умови потрапляння в еліту найбільш талановитих із його членів [7]. У дослідженнях Р. Лінн було одержано дані щодо різних регіонів західноєвропейських країн – Великобританії, Франції та Іспанії [11]. У 2002 р. Р. Лінн і фінський політолог Т. Ванханен видали працю «Коефіцієнт інтелекту та добробут націй», у якому повідомляли про зв'язок національного інтелекту та середнього доходу на людину (кореляція становила приблизно $r = 0,70$) [12]. Незважаючи на бурхливі дискусії з цього приводу, психологи та економісти підтвердили основні положення Лінна та Ванханена, водночас внесли деякі поправки. Найважливіші поправки стосувались зв'язку інтелекту з освітою. Згідно з дослідженнями такі характеристики, як середня тривалість освіти, відсоток населення, охоплений відповідним рівнем освіти, тощо менш важливі для економічних досягнень країни, ніж інтелект людей. Дослідження довели, що результати освіти (компетентність школярів за вирішення завдань) значно пов'язані з інтелектом, а, з іншого боку, ще більше корелюють із економічними показниками, ніж інтелект [11].

У сучасний період розвитку психологічної науки психологи дедалі частіше вважають, що найпродуктивніше вивчення індивідуальних відмінностей в інтелектуальній продуктивності передбачає аналіз динаміки онтогенетичного розвитку та функціонування когнітивних процесів. Д.В. Ушаков вважає, що спроба синтезу різних зрізів за визначення інтелекту з урахуванням законів формування та розвитку індивідуальних особливостей усуває значну кількість суперечностей сучасних концепцій: «принцип пояснення лежить не в площині одного зрізу, а в динаміці розвитку» [8, с. 56]. З позицій структурно-

динамічного підходу ключовим є поняття інтелектуального потенціалу як індивідуально вираженої здібності до формування функціональних систем, відповідальних за інтелектуальну поведінку.

Структурно-динамічна теорія, яку розробляє Д.В. Ушаков, дозволяє під іншим кутом подивитися на психометричну проблему вимірювання інтелекту та відповіді на питання про співвідношення тестових показників і реальних життєвих досягнень. Основна ідея полягає в такому – тестові показники є виявом сформованих у процесі життя інтелектуальних структур. Оскільки інтелектуальні структури забезпечують основу для формування професійного мислення, то такий конструкт, як «потенціал до формування», може бути достатньо прогностичним, оскільки не пов'язаний з професійною діяльністю [8, с.13].

Стернберг виокремлює два типи ситуацій, в яких інтелект виявляється в найбільш чистому вигляді: ситуації, пов'язані з певним рівнем новизни, тобто знаходяться на межі можливості вирішування, та ситуації, пов'язані з автоматизацією навички. В другому типі ситуацій інтелект проявляється у високій швидкості формування навичок.

Висновки. Інтелект є важливим чинником і професійного успіху індивіда, й економічних результатів регіону в цілому. Вплив інтелекту на економіку опосередкований компетентностями, які одержують люди в системі освіти. Більш інтелектуальні люди краще оволодівають компетентностями. Однак не інтелект як такий, а саме компетентності необхідні для вирішення економічних завдань. Показники тривалості освіти та кількості людей, охоплених системою освіти, виявляються не настільки значущими, якщо не враховуються показники інтелекту людей та властивості методів освіти.

Мотивація досягнення – найважливіший елемент людського чинника в економіці. Умовами її формування є соціальне порівняння та спричинена нею конкуренція. Д. Маклелланд стверджував, що висока мотивація досягнення у населення спонукає до активної підприємницької діяльності, яка через реінвестування прибутків та стимуляцію технічних досягнень сприяє економічному зростанню [13]. Навряд чи в сучасному суспільстві можна обійтися без мотивації досягнення.

Альтернативою конкурентній мотивації може бути мотивація самоактуалізації. Мотивація самоактуалізації, енергетично заряджена, спроможна вирішити суперечності, пов'язані з конкурентною мотивацією. Саме самоактуалізація здатна вирішити суперечності у сфері діяльності з інтелектом та обдарованістю, оскільки саме інтелектуальна діяльність креативного рівня може вважатися вищим виявом творчості. Однак проблема полягає в такому: мотивація самоактуалізації притаманна невеликій групі людей, а саме – інтелектуальній та моральній еліті. Завданням, яке може змінити ставлення та громадську ду-

мку щодо інтелекту та обдарованості, є створення умов для розширення цієї мотивації до ступеню переважання в суспільстві.

1. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд / Ганс Юрген Айзенк // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 111–131.
2. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д.Б. Богоявленская. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1983. – 173 с.
3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
4. Дружинин В.Н. Интеллект и продуктивность деятельности: модель «интеллектуального диапазона» / В.Н. Дружинин. – Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 2. – С. 61–70.
5. Клаус Г. Введение в дифференциальную психологию учения / Гюнтер Клаус; пер. с нем. под ред. И.В. Равич-Щербо. – М.: Педагогика, 1987. – 176 с.
6. Когнитивная психология / под ред. В.Н. Дружинина, Д.В. Ушакова. – М.: ПЭРСЭ, 2002. – 480 с.
7. Парето В. Компендиум по общей социологии / Вильфредо Парето // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – М., 1997. – Т. 2. – С. 59–67.
8. Ушаков Д.В. Интеллект: структурно-динамическая теория / Д.В. Ушаков. – М.: Изд-во ИП РАН, 2003. – 264 с.
9. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М.А. Холодная. – 2-е изд., перераб и доп. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с. – (Серия «Мастера психологии»).
10. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М.А. Холодная. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 384 с.
11. Lynn R. The social ecology of intelligence in the British Isles // British journal of Social and Clinical Psychology. – 1979. – 18. – 1–12.
12. Lynn R. IQ and the Wealth of Nations / R. Lynn, T. Vanhanen. – Westport, CT: Praeger Publishers, 2002.
13. McClelland D.C. Testing for competence rather for «Intelligence» / D.C. McClelland // Amer. Psychologist. – 1973. – V. 28. – P. 1–14.

Заболотная Н.М. Интеллект и конкуренция в современном мире

Рассматриваются подходы и особенности интеллектуальной деятельности; возможности и недостатки измерения интеллекта; влияние интеллекта на развитие общества; проблема формирования и сбережения интеллекта в современных условиях конкуренции.

Ключевые слова: *интеллект, психометрический интеллект, конкуренция.*

Zabolotna N.M. Intelligence and competition in modern world

The principles and characteristics of intellectual activity, the opportunities and disadvantages of measuring intelligence, the effect of intelligence on the development of society and the problem of the formation and preservation of intelligence in today's competition are considered.

Key words: *intelligence, psychometric intelligence, competition.*

УДК 316.624.3 (316.343.656)

О.М. Лозинський

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ У ПІДХОДАХ СТРУКТУРАЛІЗМУ

З позицій структуралізму проаналізовано психологічно-символічні аспекти політичної корупції. Розглянуто підходи Т. Гоббса, К.-Г. Юнга, К. Леві-Стросса, Е. Фромма, М. Фуко для розуміння ментально-культурних чинників відтворення політичної корупції в суспільстві.

Ключові слова: *політична корупція, структуралізм, егоїстичний індивід, легальний статус учасників владних зловживань, соціальний контроль, садомазохізм.*

Постановка проблеми. Питання політичної корупції є актуальною суспільною проблемою для багатьох держав. Політичні зловживання впливають на всі сфери життя суспільства – замінюють демократичні, правові відносини у суспільстві на авторитарно-кримінальні, віддякують інвесторів, відкидають спільноти на цивілізаційну периферію. Згідно з висновками авторитетних міжнародних інституцій (Transparency International), Україна у 2010 р. за рівнем корумпованості потрапила у 30-ку найбільш корумпованих держав світу. Політична корупція залишається однією з головних перешкод, що не дає нашій державі прямувати до європейського цивілізаційного простору [1].

Зловживання владою посадовцями найвищого рівня вкрай негативно відображається на ситуації в державах, оскільки створює деструктивний морально-психологічний клімат, подає негативний приклад для наслідування чиновникам усіх рівнів, руйнує в суспільній свідомості повагу до законслухняності, спричиняє правовий нігілізм (цинізм), зростання рівня криміногенності у суспільстві, делегітимізує державу як інститут. Завдяки політичній корупції високопосадовці, які втратили підтримку населення, намагаються зберегти себе при владі. Політична корупція істотно погіршує міжнародний імідж та інвестиційну привабливість держави, скорочує рівень її міжнародного співробітництва.

На міжнародному рівні політична корупція в другій половині ХХ ст. спричинила значне занепокоєння, у результаті чого було прийнято низу міжнародно-правових документів та здійснюється її моніторинг [1; 2].

Стан дослідження. У вивченні корупції є окремі теоретичні підходи: 1) юридично-правовий – акцентує на юридичній кваліфікації посадових і корупційних правопорушень, визначає правові засоби про-

тиді їм; 2) у межах стихійно-функціонального підходу корупція визнається атрибутом функціонування управлінських бюрократичних структур за більшості суспільно-політичних укладів з «патрон-клієнтистськими» стосунками (М. Вебер, Г. Маркузе, С. Паркінсон, Р. Дарендорф); 3) у контексті стихійно-ринкового підходу корупція трактується як заборонена законом економічна поведінка, як механізм нелегального соціально-економічного обміну між представниками влади та бізнесу; відмивання коштів, отриманих корупційним шляхом (Роз-Аккерман); 4) у контексті культурно-цивілізаційного підходу (структуралізм) корупція розглядається як наслідок специфічного менталітету спільноти, що сформувався історично, та відповідного типу культури, що толерує владні зловживання, відтворюючи з покоління в покоління своєрідну соціальну патологію, глибоке соціально-економічне та світоглядне розшарування населення (К.-Г. Юнг, К. Леві-Стросс, Ж. Лакан, Р. Мертон, Дж. Фейхтінгер, Ф. Уїрл); 5) з позицій соціально-психологічного підходу досліджуються індивідуально-психологічні чинники, які спричиняють корупційну поведінку (Е. Фромм, К. Левін, Л. Фестінгер).

Вагомий внесок у структуралістичну інтерпретацію ментально-культурних чинників суспільних явищ зробили французькі вчені. В антропології та культурології структуралізм розвивали Клод Леві-Стросс (1908–2009), у філософії Мішель Фуко (1926–1984), Луї Альтюсер (1918–1990), у психології Жак Лакан (1901–1981). Ідеї структуралізму присутні в теоріях соціалізації Габрієля Тарда (1843–1903), аналітичної психології К.-Г. Юнга (1875–1961), міфологічної свідомості Джозефа Кемпбелла (1904–1987), особистісних конструктів Джорджа Келлі (1905–1966), популярної культури Славоя Жижека (1949 р.н.).

У вітчизняній психології до 1990-х років не було можливості досліджувати політико-психологічні явища. Останніми двома десятиліттями в Україні також не з'явилося соціально-психологічних, культурологічних досліджень політичної корупції. Відсутність уваги до передумов виникнення політичної корупції визначило **мету** статті – з позицій структуралізму окреслити психологічні чинники, які сприяють відтворенню політичної корупції як специфічної форми управлінсько-бюрократичних відносин.

Виклад основних положень. Політична корупція як форма зловживання владою супроводжує людство від архаїчних часів. Сучасні цивілізовані суспільства лічені десятиріччя намагаються обмежити ареал її поширення, однак повністю її приборкати досі складно. Асоціальні тенденції вкорінені в культурно-світоглядні, ментальні структури спільноти, є частиною несвідомого індивіда і за певних соціальних умов паростки владної асоціальності швидко розвиваються.

Політична корупція є формою аморальної поведінки посадових осіб різних рівнів, що спрямована на отримання протиправного особистого та корпоративного зиску від ухвалення управлінсько-розпорядчих, владних рішень. Поняття «політична корупція» ще не отримало остаточного і однозначного визначення в політичних та юридичних науках. Часто використовують поняття «урядова корупція», «владна корупція», «верховна корупція». Політична корупція притаманна вищому рівню політичної системи, вона з'являється на етапі реалізації державної та регіональної політики. Консенсусним є визначення політичної корупції як зловживання посадовцями та політиками найвищого рівня посадовими та політичними можливостями з метою збереження влади, особистого та групового збагачення, яке використовується Світовим банком та Transparency International [4].

Поняття «політична корупція» протиставляється так званій «низовій» (або «адміністративній», «бюрократичній», «дрібній») корупції, що притаманна будь-яким бюрократичним установам – закладам освіти, медицини, податкових, правоохоронних, митних органів тощо. Такі зловживання не входять до «політичної корупції». Зауважимо, що немає чіткої межі між «політичною» та «бюрократичною» корупцією, оскільки «низова» корупція може бути донором фінансових та адміністративних ресурсів для «владної» корупції.

Відмінності між «політичною» та «бюрократичною» корупцією найбільш чітко проявляються тоді, коли йдеться про можливість покарання за вчинені злочини. Зловживання «низовою корупцією» часто виявляються шляхом фінансового аудиту, розслідуються правоохоронними органами. Натомість фактів розслідування злочинів «політичної корупції» не так багато. Такі розслідування уможливаються за зміни владної верхівки і часто є засобом помсти політичним конкурентам.

На думку норвезького дослідника Інге Амундсена, епізодичність у розслідуванні явищ політичної корупції спричинена тим, що є висока кореляція між політичною корупцією та авторитаризмом у державі. У демократичних країнах проблема політичної корупції має здебільшого одиничний характер. У таких державах є реальні інститути противага, що стримують посадовців усіх рівнів від зловживань, оскільки простежується реальна можливість виявити та покарати висопоставлених злочинців. Натомість в авторитарних режимах влада є монополізованою – прокуратура, суди, парламент, ЗМІ, профспілки цілковито підконтрольні президенту, владній політичній коаліції. Тому «політична корупція» набуває значного поширення і стає механізмом незаконного збагачення можновладців, їх утримання при владі [3].

Політична корупція здійснюється з метою монополізації влади. Засобами монополізації влади можуть бути: *усунення політичних опо-*

ментів (арешти опозиційних політиків, переманювання депутатів); імітація розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову (підпорядкування законодавчої та судової гілок влади президентові); законодавча підтримка (прийняття законів з метою легалізації владних зловживань); використання адміністративного ресурсу (підкуп виборців, тиск на бізнес); фаворитизм (у кадрових призначеннях, держпідтримці бізнесу, приватизації); вибіркове правосуддя (засудження за вчинені злочини лише представників опозиційних сил, «політико-правовий імунітет» представників влади); тиск на громадянське суспільство (цензура ЗМІ, контроль діяльності профспілок) тощо.

Політична корупція проявляється в протиправних діях осіб, що ухвалюють політичні рішення, закони, ухвали, правила (політики і високопоставлені державні посадовці) від імені держави та місцевих органів влади. Йдеться про дії посадовців «регіонально-відомчого» (державні службовці третьої, четвертої, п'ятої, шостої категорій, судді, прокурори) та «владного» рівнів (державні службовці першої, другої категорій) [5]. Суб'єктами політичної корупції є: а) посадовці виконавчої влади (президент, прем'єр міністр, міністри, керівники органів безпеки); члени законодавчої влади (депутати, голова парламенту, голови депутатських комісій); представники міської та регіональної влади (депутати міських та обласних рад, міські голови, губернатори та їх заступники); посадовці судової влади (судді усіх рівнів).

Поведінка корумпованих владних суб'єктів у цьому випадку не є спонтанною (афективною, необдуманною) й пояснюється в межах теорії раціонального вибору – суб'єкт, маючи злочинну мотивацію, логічно зважує вигоди від вчинення злочину та міру можливого ризику (ймовірність викриття, жорсткість покарання). Особа цілком свідомо, обдуманно скоює злочин, коли перед нею доступна ціль злочину (хабар, «відкат» і т.п.) та недієюю є сила, що може покарати за злочин. Владна позиція суб'єкта злочину (є керівником, посадовцем) знижує рівень ризику і збільшує раціональну готовність до скоєння злочину. В корумпованих соціальних реаліях владні зловживання потрібні гравцеві для утвердження свого статусу в злочинному співтоваристві, «поваги» з боку членів клану, залякування конкурентів.

Прихованість, замаскованість засобів владної узурпації є особливістю політичної корупції. Корумпована влада засобами пропаганди переконує населення та міжнародну громадськість, що в державі з демократією та законністю все гаразд. Факти переслідування політичних опонентів, цензури ЗМІ, підкупу виборців старанно приховуються. Протиправні явища розголошуються лише у тих випадках, коли є хоча б мінімально розвинуті інститути громадянського суспільства (опозиційні партії, ЗМІ, громадські організації).

У *тоталітарних* умовах (в умовах оголошеної війни чи диктатури) насилля щодо певних категорій людей здійснюється відкрито, брутально, демонстративно. Натомість в *авторитарних* умовах (які є цілком та засобом політичної корупції) насилля більшою мірою спирається на *приховані* методи управління – примушування, залякування, маніпуляції, підкуп, вимагання [7, с. 17–18, 694]. Усунення опозиційних політиків у *тоталітарних* режимах не потребує жодних формальних причин – владний суб'єкт визначає опонента як «ворога» (політичного зрадника, шпигуна, іноземного агента), а суд як караючий інструмент режиму ухвалює вирок (вищу міру покарання, тривале ув'язнення). Натомість в умовах *авторитаризму* опозиціонерів намагаються усунути як «злочинців» шляхом інкримінації їм певних кримінальних діянь (які часто приховано інспірують спецслужби). Схожим закамouflьованим чином корумпована влада підпорядковує своїм інтересам парламент, судову систему, приховано тисне на бізнес і громадянське суспільство.

Структуралізм є надзвичайно плідним методологічним засобом для дослідження «прихованих» соціальних феноменів, зокрема для розуміння політичної корупції. Як напрям гуманітарних наук першої половини ХХ ст., структуралізм акцентував на дослідженні зовні непомітних явищ (*структур*), які істотно визначають логіку розвитку соціальних явищ. Методологічним завданням структуралізму є виявлення прихованих *елементів* (суб'єктів) і зв'язків (сил), які поєднують ці елементи у цілісні, стійкі утворення (*структури*) та спрямовують їх розвиток у певному напрямі. Зокрема, у структуралістичних підходах держава виникає внаслідок системи знаково-символічних інтегруючих чинників (сил), таких як *мова, культура* народу (світогляд, розуміння власної історії), психіка людей (установки, національний характер), *потреби, інтереси* владної еліти тощо.

Структуралістичне розуміння людини та суспільства знаходимо ще у видатного англійського філософа Нового часу Томаса Гоббса (1588–1679), який з позицій механістичної антропології стверджував, що закони людської поведінки настільки ж необхідні, як і природні сили [6, с. 354–362]. Згідно з механістичним поглядом на суспільство людина є його «атомом», який пов'язаний з іншими людьми силами *тяжіння* (потреби, довіра, симпатія, договір) та *відштовхування* (ворожнеча, страх, ненависть, недовіра), внаслідок яких між людьми формуються певні *стосунки*. Вся соціальна реальність складається з цих двох структурних елементів – егоїстичних індивідів (елементів) та відносин між ними (зв'язків). Егоїстична природа індивіда (прагнення задовольнити матеріальні потреби та честолюбство) породжує агресію,

взаємне поборювання, владні стосунки – політику (стосунки домінування-підпорядкування). Однак, на думку Гоббса, егоїзм індивідів є джерелом не лише ворожнечі та протиборства, але також їх кооперування. *Утилітарна етика* виражає міру поваги до іншої людини, вартості, яку ми готові заплатити за використання сил та умінь іншої людини. Повага до іншого (як оцінка цінності іншої людини, здатності бути корисним нам) стає соціальним вираженням його влади: «коритися комусь – означає виказувати йому повагу» [8, с.105].

Політична корупція в такому контексті є *прихованим* вираженням стосунків індивідів, вмонтованих у владні відносини і які мають різний соціально-символічний статус. Політична корупція виникає тоді, коли позитивістська юридично-правова дійсність, описуючи лише їх формально-посадові функції, ігнорує *символічне* значення учасників соціальної взаємодії (їх владні можливості: «дати – не дати», «карати – не карати»). Чиновник (суб'єкт владних повноважень) формально має приймати певні рішення на користь громадянина, однак він володіє певним арсеналом прихованих владних ресурсів – може зволікати з прийняттям рішення у зв'язку з неналежним оформленням документів, відмовити у прийнятті рішення через дефіцит бюджету, ухвалити рішення на користь іншого претендента, завдати шкоди в майбутньому (помста) тощо. Формальні (явні) і символічні (приховані, реальні) можливості учасників взаємодії не є тотожними поняттями.

На початку ХХ століття структуралістичні підходи розвинулися спочатку в етно-антропологічному (К.-Г. Юнг, К. Леві-Стросс), а згодом – у соціокультурному вимірах (Ж. Лакан, Дж. Кемпбелл, М. Фуко).

Юнгіанські наукові ідеї відомі й структуралістичному розумінню явищ політичної корупції. К.-Г. Юнг розглядав суспільні процеси як відображення глибинних «етнопсихологічних деструкцій» (архетипів, комплексів), які за певних соціальних обставин спричиняють масові соціальні психози, істерії, манії, фобії. Політична корупція (тенденція до зловживання владою) є відображенням своєрідної макросоціальної манії (патології, девіації), що може за певних умов перерости у гіперболізовану форму – авторитаризм, тоталітаризм.

Саме таким чином швейцарський психолог інтерпретував прихід на початку ХХ ст. диктатур – комуністичної в СРСР, націонал-соціалістичної в Німеччині, що стали підтвердженням теорії колективного несвідомого. Згідно з поглядами Юнга, сучасна людина залишається «дикуном» у своїй глибинній сутності, приховує в собі ірраціональне, хтонічне начало («тінь»), що прагне гіперкомпенсації. За певних умов колективна психологічна деструктивність може спричинити регресію індивідів до примітивних форм поведінки («психічна інфля-

ція»). Дослідник погоджувався з античним мислителем Платоном, консервативно налаштованими філософами сучасності в тому, що індивіди не є рівними у духовному розвитку. Значний відсоток людей у суспільстві духовно незрілі, аморальні у своїй сутності, самотужки не здатні контролювати себе, схильні до задоволення своїх нищих пожадань. Допускати до влади та соціального управління такий контингент людей – чинити зло для суспільства.

Аморальні управлінці та політики обов'язково зловживатимуть владою, нищитимуть (нівелюватимуть) духовно та інтелектуально розвинених людей, спричинять деморалізацію, криміналізацію, деградацію соціуму. В суспільстві з морально-психологічною деструкцією (в стані соціального психозу, істерії, манії, фобії) найгіршою формою правління є *демократія*, оскільки дозволяє прийти до влади найбрутальнішим, кримінальним за сутністю людям.

Корупція у контексті поглядів К.-Г. Юнга є поведінковою регресією морально незрілого індивіда, який, маючи владні повноваження, зухвало використовує їх з метою владних пожадань, садистичних схильностей, особистого збагачення. У соціологічному аспекті, політичні корупціонери є здебільшого вихідцями з «соціальних низів», яким тривалий період життя доводилось жити в жорстких умовах зовнішнього соціального контролю (авторитарна сім'я, військова муштра, тюрма, тоталітарний клан). Іншими словами, у таких осіб функція Его гіперболізована, а ціннісно-світоглядна складова психіки (самість, почуття гідності, інтелект, моральний самоконтроль) непропорційно збіднена та слабка. Вони не є духовно інтегрованими (підсвідомо відчують власну примітивність, приховують її), тому вкрай невротично та амбіційно ставляться до зовнішніх атрибутів домінування – звань, титулів, відзнак, нагород, посад, іміджу, уваги керівництва, майна тощо. Такі особи можуть більш-менш пристойно жити лише за умов жорсткого зовнішнього контролю. Але, отримавши владу (посаду), відчувши власну безконтрольність і безкарність, у таких психологічно ущербних осіб «тінь» оволодіває розумом – корупційні зловживання, приниження навколишніх людей є гіперкомпенсацією їх духовного примітивізму та внутрішньої порожнечі.

Етно-антропологічні акценти в структуралізмі розвивали К. Леві-Стросс, Ж. Дюмезіль, Дж. Кемпбелл, зіставляючи духовне життя спільнот на первісних етапах свого розвитку (племена, клани). К. Леві-Стросс виявив, що людське мислення інтерпретує ті ж явища (події, поведінку, міфи) по-різному, з огляду на певні *ментальні смислові контексти*, які є наслідком впливу умов проживання людей певної спільноти [10; 11]. Політична корупція відображає не лише індивідуа-

льний досвід корупціонера, але те, яким змістом живе його «мікросередовище» (сім'я, родичі, друзі, колеги, знайомі). Менталітет породжує різні типи політичної корупції. Корупція аристократичних прошарків має інші цілі та наслідки, ніж політичні зловживання представників «соціального дна», «етнічних іногородців». У першому випадку політичні зловживання хоча б певною мірою можуть спрямовуватися на соціальний розвиток (на підтримку культури, мистецтва, освіти, науки), а в іншому випадку політичні зловживання стають самоціллю, зумовлюють визиск і соціальну деградацію. На думку структуралістів-антропологів, так званий «класовий» менталітет корупціонерів визначає соціальні наслідки їх діянь.

Структуралітичні підходи розвинені в гуманістичному психоаналізі Е. Фромма. Дослідник припустив, що в основі розвитку суспільства є підсвідоме прагнення людини до свободи (національної, індивідуальної). Всі соціальні зрушення були мотивовані цим прагненням. Науково-технічний прогрес був також породжений прагненням людства звільнитись від залежності від Природи. Однак, звільнившись від Природи, людина виявилась безсилою перед Суспільством. У ХХ ст. найбільшу небезпеку для людського життя становила людина, наділена владою. Масовий голод, репресії, переселення, газові камери, концентраційні табори, атомна зброя були придумані одними людьми для знищення, поневолення інших і забрали впродовж ХХ ст. десятки мільйонів людських життів. Людина стала нікчемною істотою у створеному нею світі. Соціальний страх, на думку Е. Фромма, – це головний прикметник сучасності. Перманентний страх спричиняє соціальні неврози, змушуючи людину до соціального мазохізму, самозречення, конформізму, підпорядкування різноманітним «вожакам», що монополізували ресурси [12].

Те, що політична корупція не є справою одинаків, а має груповий характер, підтверджує істинність припущень Е. Фромма. Корупціонери діють за аналогічним принципом як кримінальні угруповання, в них чіткий розподіл ролей та ієрархічна структура. Однією з відмінностей між кримінальним угрупованням і корупційною мафією є легальний статус останньої. Політичні клани стають «органічним» середовищем для корупційних ініціатив. Тут індивідів приводять до таємних присяг у відданості клану, вплутують у злочинні дії, укріплюючи готовність діяти в межах протиправних моделей поведінки. Колективність психологічно звільняє особу від індивідуальної моральної відповідальності за вчинені злочини. Так керівники «лише реалізують волю клану», «захищають його інтереси», «віддають накази», безпосередньо не вчиняючи злочинів, а рядові члени «лише виконують вимоги» керівництва.

Саме до цього контексту підходить структуралістична в своїх принципах теорія *соціального научіння* А. Бандури. Будь-яка поведінка, корупційна в тому числі, засвоюється внаслідок наслідування. Молодше покоління вчиться зловживанням від свої попередників (батьків, наставників, керівників). Соціальне середовище (старше покоління) привчає, заохочує, змушує людину прийняти аморальні соціальні стандарти як «норму» і поводитися певним чином: одних – зловживати владою, інших – зносити аморальність функціонерів.

На глибинно-психологічному рівні корупційний досвід засвоюється у *садистсько-мазохістських моделях* соціальних відносин. Це стосується, зокрема, посттоталітарних спільнот, де соціум десятиліттями привчався до владних зловживань як «соціальної норми», де значна частина громадян на несвідомому рівні ідентифікують себе з роллю «жертви» (комплекс підданого, раба), уможливаючи тим самим існування деспотичної, корумпованої влади.

Політична корупція задовольняє неусвідомлену садомазохістську установку соціуму і спрямовує його розвиток у категоріях *затребуваності владної злочинності*. У подібних типах спільнот політична корупція не є випадковістю, вона є неоголошеною політикою влади на відтворення корумпованого контексту. Влада створює такі соціальні реалії, за якими людина змушена корумпуватися, зловживати. Інших варіантів у неї немає. Посттоталітарні умови практично не залишають людям «соціальних ліфтів», унеможливають їх індивідуацію та самореалізацію. Хто відмовляється від корумпованості, у того немає соціальних перспектив.

Структуралістичну інтерпретацію засобів соціального контролю за індивідами в корумпованих спільнотах пропонує М. Фуко. Корумповані суб'єкти, приховуючи свої злочинні оборудки, плекають глибинну недовіру до громадян. Перше їх завдання – контроль над людьми. Тому корумпована влада створює систему інституцій, які мають пильно стежити за порухами суспільства, вишукуючи прояви усвідомлення, незгоди, непокори з метою подавлення їх «у зародку». Корумповане авторитарне суспільство, на думку М. Фуко, вибудовується за принципом тюрми – «досконалого та строгого закладу», що намагається визначати всі сторони життя індивідів з метою їх упокорення: примус, праця за мізерну винагороду (для задоволення фізіологічних потреб), обмеження можливостей, кодування свідомості.

М. Фуко сформулював принципи, згідно з якими уможливується контроль за громадянами, зокрема: а) ізоляція індивідів один від одного (через сіяння недовіри, ворожнечі), б) регламентація дій, які індивід повинен виконувати впродовж доби (робота, перерви, їжа,

сон), 3) постійне спостереження та вивчення індивідів (паноптикон). Поєднання постійного нагляду (контроль за пересуванням у просторі) та вивчення кожного індивіда (вивідування його особистісних особливостей, думок, мотивів) є сутністю соціального контролю в корумпованих умовах. Засобами при цьому є зовнішнє спостереження, увімкнене спостереження (контррозвідка), дистанційне спостереження (за допомогою технічних засобів) [13, с. 344–363].

Висновок. Політична корупція є складним соціальним феноменом, якому притаманна, з одного боку, публічність ініціаторів – вищого рівня державного менеджменту, а з іншого – конфіденційність їхніх дій у тих сферах, котрі не повинні мати конфіденційний статус. Політико-корупційні тенденції спричинені особливостями менталітету, масової політичної свідомості, що домінують у суспільстві. Ментально-культурні особливості дають змогу деяким спільнотам активно протидіяти політико-корупційним тенденціям, а іншим – навпаки, таких сил не вистачає, тому вони обростають дедалі новішими корупційними метастазами, відтворюючи авторитарно-кримінальні моделі суспільних стосунків. Структуралізм як напрям у гуманітарних науках є плідним методологічним засобом для аналізу ментально-психологічних аспектів політичної корупції.

Перспективи досліджень полягають у тому, що корумпована соціальна ситуація має на меті жорстко контролювати публічну інформаційно-комунікативну сферу. З огляду на це додаткової уваги потребує психологічне трактування особливостей соціальної комунікації в умовах політичної корупції методологічними засобами структуралістів Жака Деріди та Жака Лакана. Також важливим напрямом дослідження політичної корупції є аналіз посттоталітаризму як явища, з якого постає сучасна корупція на пострадянському просторі.

1. Індекс сприйняття корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=uk&langpair=en|uk&rurl=translate.google.com.ua&u=http://en.wikipedia.org/wiki/Corruption_Perceptions_Index&usg=ALkJrhjvWxriiuvFz6KNOBVAndUkYhyLA

2. Конвенція про кримінальну відповідальність за корупцію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=uk&langpair=en|uk&rurl=translate.google.com.ua&u=http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp%3FNT%3D173%26CL%3DENG&usg=ALkJrhifJusxdfspo-jOmOg39mWYFchUYw

3. Інге Амундсена. Політична корупція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download%3FdoiD10.1.1.112.1429%26rep%3Drep1%26type%3Dpdf>

4. Що таке політична корупція? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://www.u4.n.o/themes/political-corruption/introduction.cfm>

5. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р. № 3723-ХІІ. – Ст. 25–26.

6. Гусейнов А.А. Краткая история этики / А.А. Гусейнов, Г. Иррлицц. – М.: Мысль, 1987. – 589 с.

7. Короткий оксфордський політичний словник: пер. з англ. В. Сдоров, Д. Тарашук, П. Тарашук, Р. Ткачук, І. Ященко; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.

8. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2-х т. / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1964. – Т. 2.

9. Одайник В.В. Психология политики: политические и социальные идеи К.-Г. Юнга / В.В. Одайник. – СПб.: Ювента, 1996.

10. Леви-Стросс К. Структурализм и экология / К. Леви-Стросс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/ls/eco.html>

11. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Ж. Дюмезиль. – М.: Наука, 1986. – С. 235.

12. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.ru/PSIHO/FROMM/fromm02.txt>

13. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Turm/index.php

Лозинский О.М. Психологические факторы политической коррупции в подходах структурализма

С позиций структурализма осуществляется анализ психолого-символических аспектов политической коррупции. Рассмотрены подходы Т. Гоббса, К.-Г. Юнга, К. Леви-Стросса, Э. Фромма, М. Фуко для понимания ментально-культурных факторов воссоздания политической коррупции в обществе.

Ключевые слова: *политическая коррупция, структурализм, эгоистичный индивид, легальный статус власть имущих участников злоупотреблений, социальный контроль, садомазохизм.*

Lozynskiy O.M. Psychological factors of political corruption in structuralism approaches

The psychological and symbolic aspects of political corruption from structuralism positions are analyzed. The approaches of T. Gobbbs, C.-G. Jung, C. Levi-Stross, E. Fromm and M. Fouco to understanding the mental and cultural factors of political corruption recreation in society are considered.

Key words: *political corruption, structuralism, selfish individual, legal status of participants of authoritative abuses, social control, sado-masochism.*

УДК 159.99: 316.6

Л.С. Орищин

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У СИТУАЦІЇ РИЗИКУ

Визначається поняття прийняття рішення, пов'язаного з ризиком, як конфліктна ситуація вибору між страхом і жадібністю. Виокремлюється індивідуальний та груповий рівень прийняття ризику. Найважливішим елементом у прийнятті рішення у ситуації когнітивного зважування поміж безпекою та ризиком розглядаються емоції, котрі людина переживає у цей час.

Ключові слова: *ситуація прийняття ризику, індивідуальний рівень ризику, груповий рівень ризику, критерій певності, критерій неповності, критерій ризику.*

Постановка проблеми. Універсальною мірою ймовірності виникнення та реалізації несприятливих подій і процесів в поєднанні з супутніми їм збитками є ризику. Важливість та складність рішення цієї задачі пов'язана з безперервним розширенням спектру небезпек, викликів, загроз, надзвичайних ситуацій і катастроф, збільшення збитків від них людині, суспільству, державі та середовищу життєдіяльності. Це загострює почуття безпеки, яке є основним компонентом психологічного благополуччя, однією з фундаментальних потреб, виступає формотворчим елементом системи цінностей людини. Ухвалюючи рішення, вона завжди шукає шляхи його реалізації, найбільш корисні та найменш вартісно затратні у діяльнісно-ціннісній системі особистості. Тому необхідно розглянути ситуації та умови, за наявності яких люди приймають рішення, пов'язані з ризиком, психологічні особливості та характеристики, що властиві ситуації прийняття рішення, зважаючи на які особа надає перевагу ризикуванню, а також психологічні детермінанти, які модифікують ставлення людини до ризику.

Стан дослідження. Загальні питання цієї проблематики вивчали Л. Севеджем, Г. Хенклом, Дж. Ходжесом. М. Зілімбергом. Загальні аспекти прийняття рішення досліджували Б. Смірнов, Е. Долгополов, А. Беля. Особливості прийняття рішення у нормальних умовах вивчали А. Беля, Т. Тишка. Проблематикою прийняття рішень у ситуаціях ризику та ризикування під час прийняття рішень цікавилися: Б. Смирнов, Е. Долгополова, Т. Качмарек, С. Вінх. Класифікацію рівнів прийняття рішення у ситуаціях та їх детальний аналіз розробляли Т. Качмарек, Й. Соколовська. Психологічні чинник, що можуть впливати на прийняття рішення з наявністю чи відсутністю компоненту ризику,

досліджували Т. Левовицький, Й. Соколовська, Г. Солнцева, Г. Смолян, Т. Тишка. Водночас досі питання психологічних особливостей прийняття рішення у ситуації ризику до кінця невивчене. Тому мета статті – висвітлити основні психологічні особливості прийняття рішень у ситуаціях ризику, основні особливості та психологічні нюанси ситуацій, найбільш сприятливих для ризикування.

Виклад основних положень. Ризик продовжує будь-яку активну діяльність людини. О. Запорожець, Б. Халмурадов та ін. визначають ризик «як ступінь ймовірності певної негативної події, яка може відбутися у певний час або за певних обставин...» [1, с. 332]. М. Борисевич, А. Марковські зазначають, що будь-яке визначення ризику повинне мати такі складові: 1) передбачення, прогнозування небажаних наслідків; 2) можливість того, що певні результати виникнуть або їх ймовірність матиме певну вірогідність (власне ця складова містить елемент непевності, який завжди простежується за передбачення наслідків ситуації) [5]. В залежності від причини виникнення виділяють такі: природні – ризики, зумовлені проявом стихійних сил природи; техногенні – пов'язані з небезпеками, що реалізуються від технічних об'єктів; соціальні – що відбуваються в соціальному середовищі; екологічні – ризики, пов'язані із забрудненням навколишнього середовища тощо. Необхідно розрізняти правомірний, допустимий ризик, який виправданий за багатьох видів діяльності, і неправомірний. Основний підхід до оцінки ризику полягає в ідентифікації їх кількісно або в порівняльному вигляді щодо будь-яких інших ризиків.

Й. Соколовська прийняття рішення, пов'язаного з ризиком, визначає як конфліктну ситуацію вибору між страхом та жадібністю [9, с. 5]. На її думку, ризик містить два аспекти: неприємний (викликає негативні переживання), тому що є ймовірність втрати ресурсів, та приємний (зумовлює позитивні переживання), бо є ймовірність збільшення особистої користі та прибутку через прийняття ризикованих рішень. Учена вважає, що кожна людина, приймаючи рішення у ситуації ризику, оцінює її на підставі негативних наслідків ситуації; ймовірності втрати певних ресурсів [9].

До загальних особливостей, які стосуються прийняття рішень, А. Беля відносить дві ситуації: у реальному вимірі часу, властивому для конкретної людини у визначеному довір'ї, та у гіпотетичному часовому зрізі, коли особа, що приймає рішення, чи ситуація, в якій приймається рішення, є тільки гіпотетичною, уявною.

Основними чинниками процесу прийняття рішення потрібно вважати: особисті характеристики людини, зокрема інтелектуальні особливості, загальні пізнавальні здібності до об'єктивної оцінки дійсності, патерни практичного мислення та мотиваційну сферу людини [4].

С. Вінх виділяє такі критерії, за яких здійснюються прийняття рішень:

1. Критерій певності – коли наявна точна і повна інформація про те, що має трапитися, в якій послідовності та до яких наслідків це рішення призведе.

2. Критерій ризику – коли будь-яка дія завершується конкретним наслідком із сукупності передбачуваних наслідків, при цьому кожен із цих варіантів має свою ймовірність виникнення.

3. Критерій непевності – це ситуація, коли неможливо передбачити чи спрогнозувати гіпотетичні способи дії та їх можливі наслідки [11].

М. Борисевич та А. Марковські виділяють такі варіанти прийняття ризику:

1. Ризик, що не приймається людьми, повністю ними відкидається та оцінюється як дуже негативне явище.

2. Ситуації прийняття ризику, які приймаються людьми та допускаються як шанс для нових можливостей і оцінюються дуже позитивно.

3. Варіант ризику, який толерується, або ситуації, які з ним пов'язані, знаходяться ніби поміж прийняттям і неприйняттям. Відповідно оцінка такого ризику не є однозначною та простою, вона часто може коливатися від позитивної до негативної, та у підсумку залишається амбівалентною [5].

Ці варіанти прийняття ризику мають реалізацію на різних рівнях.

Т. Качмарек виділяє *індивідуальний рівень прийняття ризику*, який стосується тільки однієї людини та її індивідуальних здібностей, особистого оточення, умов та особливостей, і груповий рівень ризику, що стосується певної групи осіб і якому притаманні такі ситуації:

– ситуація, коли подія стосується цілого людства загалом чи багатьох країн одночасно і яка може мати катастрофічні наслідки для людей (наприклад, смертельні жертви);

– ситуація, коли подія впливає на певну спільноту людей, наслідки якої можуть мати високу соціальну значущість (наприклад, загроза викиду отруйних хімічних речовин, причиною якої може бути діяльність промислової фабрики) [7].

Т. Качмарек пояснює вищенаведені рівні прийняття ризику особливостями психологічного аналізу поведінки людини у ситуаціях прийняття рішення про ризик та оцінкою психологічної готовності до прийняття ризику [6].

Часто ситуації прийняття ризику, на думку Ц. Ціховського, пояснюють, як щось, що руйнує раніше створені та прийняті норми і правила, системи та закономірності діяльності, спричиняють дезорієнтацію, дезінтеграцію, хаос. Але навіть такі неконструктивні наслідки ризику містять вияви адаптаційної реакції до середовища та зовнішнього оточення [6].

Ч. Валеса виокремлює такі особливості, що доповнюють розуміння поняття «прийняття ризику»:

- 1) ризик певною мірою може залежати або ні від волі людини;
- 2) негативні ефекти прийняття ризику можуть бути безпосередніми або відтермінованими у часі;
- 3) кількість негативних наслідків ризику та їх особливості можуть бути повністю усвідомлюваними та прозорими чи не усвідомлюваними взагалі;
- 4) ризик може бути і особисто контрольованим, і неконтрольованим;
- 5) ризик може містити певні нові, досі невідомі складові;
- 6) негативні наслідки ризику можуть бути хронічними або катастрофічними, звичайними або надзвичайними, навіть смертельними.

Загальна схема процесу ризикування, на думку Ч. Валеси, Б.А. Смірнова, Е.В. Долгополової, відбувається у такій послідовності. Найперше особа замислюється над тим, чого вона потребує і якими є її цілі. Відтак відбувається когнітивне оцінювання ймовірнісних способів поведінки у такій ситуації, оцінка альтернатив, які доступні. Згодом здійснюються передбачення можливих наслідків таких дій, їх практична користь і цінність для цього оточення в таких умовах. Підсумовувальним етапом процесу прийняття рішення у ситуації ризику є визначення ймовірності впливу на перебіг події зовнішніх особливостей ситуації та обставин з їх перебігом [11; 2].

С. Вінх і М. Варій стверджують, що кожна людина розглядає ситуацію ризику відповідно до своєї суб'єктивної системи оцінювання. При цьому переконання щодо ризикування містить дві протилежні позиції – прийняття чи відкинення. Людина може володіти ґрунтовними знаннями стосовно ситуацій ризику, але у деяких випадках і за певних обставин приймає рішення про ризик абсолютно несвідомо [12; 1].

С. Вінх формує такі критерії оцінки ризику:

– аксіологічний – виражає міру узгодженості цінностей, що виявляються у діяльності конкретної людини із загальною системою ціннісних орієнтацій, що реалізуються та декларуються в оточенні цієї людини;

– проксеологічний, що містить:

- а) організаційну задіяність, тобто адекватність дій людини цінностям, які фундаментальні для її референтної соціальної групи та відповідають її особистим потребам;
- б) ефективність діяльності;
- в) соціально-психологічну узгодженість прийнятих рішень із психологічним станом учасників ситуації ризику.

Комплексно оцінюючи ситуації ризику, використовуючи вищепописані критерії, зменшуючи негативні наслідки ризику та непевності

людини, необхідно систематично узгоджувати з ними цілі та засоби їх досягнення, отримувати соціальне визнання. За дотримання відповідних умов ситуація ризику може стати ціннісно бажаною і прийнятною, навіть бути звичайним елементом міжособистісних стосунків і співпраці. У такій ситуації ризик оцінюється як новий шанс, а не як загроза [12].

Крім цього, як зазначає Т. Тишка, за прийняття рішень у ситуації ризику люди зважають на моральний аспект і відповідним чином оцінюють ймовірність виникнення передбачуваних можливих наслідків. Тому більшість не хоче робити вибір між етичними та матеріальними цінностями. Так, практично немає можливості раціонального вибору поміж грошима, часом, особистою безпекою та сакральними поняттями, такими як життя, честь, віра.

На думку Т. Тишки, в ситуаціях, коли людина вибирає між декількома перспективами, що містять різну цінність чи з різних джерел, вона схильна до пристосування. У ситуації, коли особа має можливість отримати значну матеріальну користь, для неї втрачається значущість небажаних моральних наслідків таких дій [10].

Одним із найважливіших елементів, – наголошують М. Зіленберг, Й. Беаті, – прийняття рішення у ситуації безпеки чи ризику є емоції, що людина переживає на цей момент. Так, наприклад, почуття жалю виконує ключову роль за прийняття рішення про ризик. Щоб уникнути жалю, людина приймає рішення ризикувати, захищаючись від цієї емоції. У ситуації, коли дійсність виявилася гіршою, ніж передбачалося, особа не переживає негативні емоції від прийнятих рішень, а відчуває полегшення, усвідомлюючи, що все, що можна було зробити, – вона здійснила, оскільки вибраний спосіб ризикування виявився кращим [13].

Емоції та почуття людей є чинниками, що можуть значною мірою модифікувати процес прийняття рішень. Так, Т. Тишка, досліджуючи відмінності між людьми, які розв'язували свої проблеми перебуваючи в позитивному або в негативному настрої, виявив, що особи, що переживали позитивні емоції, більше концентрували свою увагу на позитивних сторонах та аспектах ситуації або на проблемі, яку вони розв'язували. Вони були схильними до формування позитивних оцінок щодо них. Згадуючи цю ситуацію, переживали більш позитивні спогади [10].

Щодо осмислення ситуації особами з негативним настроєм, то вони більшою мірою концентрували увагу на негативних рисах та аспектах ситуації або проблеми, яку розв'язували, були схильними до формування негативних оцінок ситуації. Після цього перебували в стані більш негативних спогадів щодо ситуації.

Т. Тишка доводить, що люди діють та оцінюють ситуацію прийняття рішення відповідно до свого актуального настрою. Якщо особа

налаштована позитивно то зосереджує свою увагу тільки на позитивних аспектах ситуації, її пам'ять концентрується винятково на позитивних спогадах. І навпаки, коли в людини поганий настрій, вона зважає на негативні аспекти ситуації та невдачі. У її пам'яті накопичуються тільки негативні спогади [10].

Вчений акцентує на тому, що найкращим і найбільш бажаним емоційним станом за прийняття рішення у ситуації ризику має бути нейтральний емоційний стан. Водночас він зауважує, що цей емоційний стан ідеальний та нечасто трапляється у повсякденній реальності.

Важко знайти людину, котра у певні моменти свого життя не переживала жодні емоції. Т. Тишка стверджує, що люди часто використовують емоційні впливи з метою переконання інших у правильності запропонованих для них рішень. Наприклад, щоб опонент чи партнер ухвалив позитивне рішення про підписання договору або угоди, йому дарують подарунки чи роблять компліменти або хвалять його, чи навіть у рідкісних випадках, коли ці способи впливу не дають бажаного результату, можуть зворотно вплинути на партнера, викликати у нього негативні емоції, збільшуючи емоційну дистанцію. Вчений також наголошує на такій особливості: людям легше позитивно оцінювати високі досягнення близької людини у тих галузях, в яких вони професійно не обізнані. Оцінюючи дії та досягнення близької людини у галузі, де вони функціонують, виявляють схильність до негативної оцінки та критики, оскільки діяльність та кар'єрне просування близької особи може безпосередньо їй заважати [10].

Висновки. Можна акцентувати на таких психологічних особливостях рішення у ситуаціях ризику. Люди ухвалюють ризиковані рішення, коли очікують на певну користь від цього. Рішення про ризик відбувається і на індивідуальному, і на груповому рівні як прийняття ризику завжди відбувається відповідно до суб'єктивної системи оцінювання та пов'язане з особливостями емоційно-вольової сфери людини.

Прийняття рішень у ситуації ризику надзвичайно актуальне у сучасному суспільстві, тому потребує додаткового вивчення й дослідження на теоретичному та практичному рівнях. Необхідне додаткове висвітлення та опрацювання схильності до ризику як особистісної характеристики. Важливі індивідуально-гендерні та індивідуально-професійні аспекти, пошуки міжкультурних і міжетнічних особливостей прийняття рішень у ситуації ризику.

---

1. Безпека життєдіяльності: підручник / О.І. Запорожець, Б.Д. Халмуратов, В.І. Применко та ін. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 448 с.

2. Варій М.Й. Соціальна психіка нації: наукова монографія / М.Й. Варій. – Львів: Сполом, 2002. – 184 с.

3. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. – Харьков: Гуманитарный центр, 2007 – 275 с.
4. Biela A. Informacja a decyzja. Badania eksperymentalne z zakresu psychologii rozwojowej / A. Biela. – Warszawa, 1976. – 253 s.
5. Borysiewicz M. Kryteria akceptowalności ryzyka poważnych awarii przemysłowych / M. Borysiewicz, A. Markowski. – Warszawa, 2002. – 344 s.
6. Cichowski P. Konteksty społeczeństwa ryzyka / P. Cichowski. – Poznań: wydawnictwo fundacji «Humaniora», 2005.– 455 s.
7. Kaczmarek T.T. Ryzyko i zarządzanie ryzykiem. Ujęcie interdyscyplinarne / T.T. Kaczmarek. – Warszawa: Difin, 2005. – 294 s.
8. Lewowicki T. Aspiracje dzieci i młodzieży / T. Lewowicki. – Warszawa: PWN, 1987. – 172 s.
9. Sokołowska J. Zdolność ocen ryzykowności z modelami oczekiwanego ryzyko (część 1 i 2) / J. Sokołowska // Przegląd psychologiczny. – 2001. – Tom 44. – Nr. 4, – S. 405–423, 425–443.
10. Tyszka T. Psychologiczne pułapki oceniania i podejmowania decyzji / T. Tyszka. – Gdańsk: Gdańskie wydawnictwo psychologiczne, 1999. – 588 s.
11. Walesa Cz. Podejmowanie ryzyka przez dzieci i młodzież. Badania rozwojowe / Cz. Walesa. – Lublin, 1988. – 304 s.
12. Winch S. Społeczne aspekty ryzyka z zarządzaniu / S. Winch. – Warszawa, 1991. – 154 s.
13. Zeelenberg M. Consequences of regret aversion: 2 Additional evidence for effects of feedback on decision making/ M. Zeelenberg, J. Beattie // Organizational behavior and human decision processes. Issue 65., 1997. – P. 148–158.

Оришин Л.С. Психологические особенности принятия решений в ситуации риска

Определяется ситуация принятия решения, связанного с риском, как конфликтная ситуация выбора между страхом и жадностью. Выделяется индивидуальный уровень принятия риска и групповой уровень. Каждый человек рассматривает ситуацию риска в соответствии со своей субъективной системой оценивания. Одним из важнейших элементов принятия решения в ситуации безопасности или риска будут эмоции, которые человек переживает в данный момент времени.

Ключевые слова: *ситуация принятия риска, индивидуальный уровень риска, групповой уровень риска, критерий определенности, критерий неопределенности, критерий риска.*

Oryshchyn L. Psychological aspects of taking decisions under the circumstances of risk

The article defines the concept of decision-making connected with the risk as a conflict situation of the choice between fear and greed. It outlines the possibility of an individual and group level for taking risks. It is underlined that emotions felt by a person, are the major elements in taking decisions under the circumstances of cognitive consideration between safety and risks.

Key words: *situation of taking risks, individual level of risk, group level risk, criterion of certainty, criterion of uncertainty, criterion of risk.*

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЯК ФОРМОВИЯВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Обґрунтовано поняття національного характеру як формовияву національної ідеї, акцентовано на українському менталітеті, що сформувався в контексті історичних подій в Україні.

Ключові слова: *етнос, український народ, психіка, національний характер, національна ідея, базовий та модальний тип національного характеру.*

Постановка проблеми. Національний характер як формовияв національної ідеї виникає, розвивається і видозмінюється залежно від соціально-психологічних та економічних умов життя спільноти. Є базовий тип національного характеру, що формувався впродовж тисячоліть під впливом різних обставин і чинників, і модальний тип, який утворився за останні два-три століття. Національна ідея розкриває механізми відтворення і збагачення основних рис національного характеру та постійно трансформує психокультурне надбання з базового рівня до модального.

Досліджуючи український національний характер, більшість науковців указує на її важливе значення для життєдіяльності нації загалом, особливо у перехідні історичні періоди. В сучасних умовах зростає потреба консолідації суспільства, а відтак нагальною є проблема осмислення національного характеру як формовияву національної ідеї як певного суспільно-політичного ідеалу нації.

Мета статті – теоретично обґрунтувати національний характер як сукупність соціально-психологічних рис, національно-психологічних настанов, стереотипів, котрі властиві національній спільноті на певному етапі її розвитку, проявляються у ціннісних ставленнях до навколишнього світу та є формовиявом національної ідеї.

Стан дослідження. Вивчення національної ідеї здійснювалося у різних напрямках. Більшість науковців вважає, що національний характер та українська національна ідея формуються на основі християнських, демократичних і народних цінностей, знаходяться у глибинах культури, історії, психології етносу, є еталоном суспільної свідомості тощо. Досліджували український національний характер, образ українця М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, О. Кульчицький, Д. Чижевський, архітектоніку етнічної ментальності простежено у

працях В. Яніва, Я. Яреми, С. Ярмуся, П. Юркевича. Характерні риси українського народу як нації описували Д. Донцов, В. Липинський, М. Шлемкевич.

Виклад основних положень. Представники кожної нації за будь-яких обставин зберігають деякі спільні риси культури та світосприйняття психіки. В їх колективній основі – духовність, яка утворює духовно-душевну ауру кожної спільноти. Так утворена духовна сутність народу сприяє формуванню етносу як усталеної сукупності людей, котра історично виникла на певній території, має спільні, порівняно стабільні особливості мови, культури, психіки, усвідомлення свого «ми» та відмінності від «вони» [2].

Психологічні засади етносу та його культури значною мірою залежать від природного середовища, яке стимулює та спрямовує його психіку [6].

Природа, географічне середовище вплинули на формування багатьох рис національного характеру українців. М'який клімат, родюча земля, багаті природні надра, водні та лісові ресурси сформували фундамент для волелюбності, спонтанності, емоційності та здорового індивідуалізму. В еміграції відомий науковець О. Кульчицький розробив характерологію особистості українця, вдало поєднавши геопсихічні, расово-психічні, соціопсихічні та культуропсихічні чинники. За розв'язання окресленої проблеми він використав евристично-продуктивну думку психолога Тіле про наявність у людській психіці трьох шарів. Перший – «соматопсихічний». Це наші органи відчуття, з якими пов'язаний біотонус, життєва енергія. Другий шар – «тимопсихічний» – почуття й намагання. Третій – «пойопсихічний» – мислення й свідомо воля. На кожен із шарів, як зазначає автор, впливає географічне середовище [5, с. 153]. Сама природа формувала м'якість характеру, життєрадісність та оптимізм, довірливість, вдячність, миролюбність та ще чимало рис в українського народу.

Неабиякий вплив на формування українського етносу, що визначається геополітичним становищем України, має також історичний чинник. Вона знаходиться «на краю Сходу Європи й Заходу Азії», а також пролягла із Скандинавсько-балтійської Півночі до чорноморсько-середземноморського Півдня. Це є тим фактором, що українці перебувають на «межі можливого існування, на межі боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті» [5, с. 153].

Геополітична незахищеність українського простору зумовила те, що Україна часто була об'єктом завоювань Заходу і Сходу. Тому в українців є «комплекс меншовартості», який притаманний психіці кожного поневоленого народу. Для цього комплексу притаманна витіс-

нена свідомістю у підсвідоме група почуттів, які пов'язані із власною неспроможністю змінити несприятливі зовнішні обставини через нестачу зусиль, або через значні труднощі у їх змінах. Все це знаходить у психіці і в особливостях української дійсності сприятливий ґрунт. Зовнішній історико-політичний тиск та «інтровертність» українця, звернення його психіки у внутрішній світ сприяли поширенню комплексу меншовартості на характер всієї спільноти.

Особливо «комплекс меншовартості» простежується в період лихоліть, коли українець переживає свій стан як «кривду», що стимулює тенденцію до «надкомпенсації», котра виявляється в надмірному підкресленні немовби наявного почуття своєї сили, часто впливає на теорію і практику українського націоналізму. Така компенсація відбувається у формі етично-релігійного мрійництва та у пошануванні «ореолу терпіння» [6, с. 158].

Вражаючим є те, як зазначають О. Донченко та Ю. Романенко, коли незгода між українцями призводила до зрадництва. «Зрада національних інтересів є нормою і закономірністю тоді, коли архетип індивідуалізовано-біологічного, самотнього виживання домінує над національною солідарністю» [1]. Персоналістична ідентифікація завжди надавала переваги поневолювачам і загарбникам у боротьбі з українцями.

Якщо шари персонального підсвідомого негативно впливали на формування українського характеру, то, навпаки, вплив глибинних шарів «колективного несвідомого» був позитивний. Найглибші шари психіки українського народу містять не особисті «відтиснуті переживання» (за К.Г. Юнгом) у формі комплексів персонального несвідомого, а успадковані тривалі сліди позаперсональних і надперсональних конструктів, повторювальних переживань людських спільнот. Ці сліди є у колективній підсвідомості, немов «порожні форми», що мають динамічну тенденцію заповнюватися певними прообразами-уявленнями, безпосередньо пов'язаними з типовими колективними переживаннями, ситуаціями, які їх колись зумовили [11].

Досліджували український національний характер, образ української людини, що сформувався упродовж століть, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, О. Кульчицький, Д. Чижевський тощо, архітектоніку етнічної ментальності відстежено у працях В. Яніва, Я. Яреми, С. Ярмуся, П. Юркевича [12]. Степан Ярмусь про національний характер зазначає як про «свого роду талант, який отримує кожен і кожен повинен його розвивати. Бо кожен народ, а в ньому і кожна людина від Бога отримує своє місце і свій час життя на Землі, як про це говорить Писання. Так і наш народ має Богом призначені час, і місце на нашому світі, – має, отже, й окрему, – йому визначену місію;

він має й свій національний характер» [13, с. 40]. Характерні риси українського народу як нації описували Д. Донцов, В. Липинський, М. Шлемкевич [4]. Спільний цих підходів розгляд українського характеру у статистиці, що колись сформувався та існує без змін від давнини до сьогодні, де на нього не впливають історичні події та періоди у житті народу. Однак у сучасному світі відбуваються швидкі зміни у структурі національної свідомості.

Аналіз національного характеру зводиться до сукупності соціально-психологічних рис, національно-психологічних настанов, стереотипів, що властиві національній спільноті на певному етапі її розвитку і виявляються у ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах. Так існує базовий тип національного характеру, що формувався впродовж тисячоліть, і модальний тип, який є тим же базовим, тільки видозмінений за останні два-три століття.

У науковій праці «Національний характер» П. Ігнатенко посиляється на дослідження А. Павловського щодо українського характеру. Останній зазначає, що достатньо придивлявся до національного характеру жителів Малої Росії і «знайшов у них щось приємно меланхолійне, якість, що відрізняє їх, можливо, від усіх жителів Земної кулі. Вони мають природну уважність, витонченість, схильність до музики і співу. Гостинність і щедрість взаємин становить їхню суттєву важливість. У вчинках прості, у справах справедливі, в розмовах відверті, хоча часто кмітливі й досить хитрі; у намірах послідовні, люблять порядок і чистоту, працюють тихо, але твердо. У пристрастях рідко зберігають помірність. До наук налаштовані, здається, від природи» [3, с. 317].

Досліджуючи національний характер як формовий національної ідеї, зважаємо на його історичність, тобто як такий, що виникає і розвивається, видозмінюється залежно від соціально-економічних умов. І обов'язково, як зазначає М. Кубаєвський [4], слід зауважити, чи це національний характер спільноти (малої групи), чи суспільства (соціуму), водночас риси національного характеру, які ідентифікують ментальність та морально-етичні особливості етносу-нації, не можна розглядати позачасово.

Важливо відзначити драматичну динаміку історичного часу українського народу, який ґрунтувався не лише на одній національній свідомості простих людей. Так від 14 ст. до початку 18 ст. фундаментом українства була військова і культурно-освітня еліта та церковні діячі, котрі впродовж століть забезпечували територіальну автономію українців. Саме «з елітарного середовища походять самотні риси українського характеру:

– лицарські ідеали вірності, доблесті і честі. Як результат – чітке розмежування добра і зла, святого і грішного, правди і кривди;

- неагресивний стійкий індивідуалізм з розвиненим почуттям власної гідності і сили;
- самоповага й не метушлива упевненість у собі, що деколи межують з упертістю і беззастережною рішучістю;
- самостійність думок і практичних дій, яка природно характеризує внутрішній супротив будь-яким насильницьким зовнішнім впливам» [9, с. 39].

Українець здебільшого сам собі шкодить своїм крайнім життєствердним індивідуалізмом. Як зазначає Петро Яцик, ми вигадали про себе прекрасний поетичний міф (у пісні співається: «Згинуть наші вороженьки»), ним заколисали себе і не хочемо нічого зробити, щоб стати справді великою нацією у цьому світі. Більшість українських лідерів, підкреслює канадський дослідник, – це романтичні мрійники, поети. Тому українській нації треба переключитися з «негативізму на позитивізм».

Унікальним класичним виразником українського менталітету є Тарас Шевченко, який порушує вкрай важливу тему нової української ментальності – критичну рефлексію над власним національним буттям.

Другу хвилю бурхливого піднесення української самосвідомості започаткувала революція 1905 року, яка скасувала закони, що нищили українську культуру і мову. Тоді важливою темою національного відродження стала критична рефлексія над власним менталітетом. Усього кілька характерних висловлювань: «Убогість духу – наслідок нашої історії, що, власне, є історією зрадництва, тупості і розкрадання національних скарбів. Українська нація безсоромно обікрала сама себе і тепер конвульсивно напружується, щоб щось творити» (Українська хата, 1914); «Наше українське невміння єднатися, солідаризуватися давно вже відоме» (Борис Грінченко, 1912); «Жодна нація не могла похвалитися таким великим числом ренегатів, як українська» (Дмитро Донцов, 1912) [10].

Нова ера творчої рефлексії над власним менталітетом датується суверенітетом України і новітньою історією державотворення. Тільки «державна реалізація потенцій українського менталітету, що втілює національні цінності, здатна ушляхетнити життєдіяльність народу та повернути втрачені честь і гідність самоцінній особистості» [10, с. 9].

На думку визнаних дослідників ментальності українського народу (М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, В. Липинського, О. Кульчицького, В. Храмової, А. Фурмана), навіть поверхневий аналіз сучасного соціально-організаційного клімату України показує несумісність комуно-насильницьких ідеалів і принципів із важливими рисами українського менталітету; найперше утвердження індивідуального над груповим, колективним. Друге зауваження стосується природи укра-

їнського індивідуалізму, який, на противагу європейському, має внутрішньо спрямований характер із переважанням емоційно-почуттєвого переживання над холодною розсудливістю. Тому українці здебільшого не налаштовані на дієву, активну боротьбу за краще життя, не прагнуть масової згуртованості.

Нетрадиційність логіки образів і почуттів, переважання творчої та ініціативної етики над здоровим глуздом і раціональністю, розмитість норм і законів та етичних принципів, неспроможність навчатися на досвіді власного історичного минулого, схильність обстоювати свої недоліки, повторення власних помилок, тенденції до розповсюдження міфів і пліток тощо – це ті риси українського характеру, котрі використовують спритні політики для постійного створення міфів, що дають їм змогу досягати своїх вузькоогоїстичних чи навіть антинаціональних інтересів.

Як зазначає А.В. Фурман, ефективним способом зв'язку теперішнього з минулим є соціокультурний підхід як одухотворення процесів життя культурою, з допомогою якого творення теперішнього здійснюється через досвід минулих поколінь і системний підхід як дослідження динамічної, нелінійної, самоорганізуючої природи соціокультурних процесів [9].

Відтак особливо принциповою проблемою для науковців сьогодення є пошук умов для безконфліктного існування, щоб національний характер об'єднував, а не роз'єднував людей. Важливим засобом такого об'єднання є ідея: релігійна, політична, історична тощо. Але найефективнішим об'єднувальним потенціалом володіє ідея національна.

Відомо, що в соціумі діють індивіди, кожен із яких намагається реалізувати свою мету і плани, керується лише своїм життєвим досвідом. Тому неможливе одностайне узагальнене твердження про природу соціальної реальності і у практичному, і в теоретичному аспектах.

Структури соціальності впливають на структуру свідомості, в царині якої відбувається формування національної ідеї. З точки зору конструктивізму історичність соціального життя має три аспекти. По-перше, люди конструюють соціальне життя, зважаючи на попередні передконструкції, відповідно до поставленої мети, орієнтуючись на певний ідеал, як правило, національний. По-друге, ментальні структури минулого, базового рівня, відтворюються і модифікуються, збагачуються в процесі дій та взаємодій повсякденного життя, з уваги на потреби та інтереси людей, у тому числі національні. По-третє, ментальні структури базового рівня національного характеру і витворений діяльністю модальний відкривають поле можливостей для майбутнього розвитку нації.

Як зазначає О. Кульчицький, базовий тип національного характеру, національної духовності визначають ті національно-психологічні

риси, «що формувалися віками під впливом різних обставин і чинників, що позначилося на генезі української душі». Характерними особливостями цих рис є їх причинна зумовленість такими чинниками, як: 1) расові; 2) географічні (геопсихічні); 3) історичні; 4) соціопсихічні (суспільні); 5) культурологічні; 6) глибинно-психічні (несвідомі) [5, с. 147]. Саме вони утворюють базову структуру особистості, типову для народу. Відтак модальний тип національного характеру – це прояв базового типу в конкретних історико-національних умовах, що зумовлюють видозміну основних рис попереднього типу. Ці зміни входять до модального різновиду, тому що на першому місці в них діє можливість, непрогнозованість, випадковість, імовірність тощо. У процесі трансформації основних рис національного характеру від традиційного типу до модального відбувається не тільки зміна рис під дією об'єктивних чинників сучасного буття соціуму, таких як універсалізація, глобалізація, а й під дією чинників суб'єктивних, якими є різні соціальні інституції, як правило, антиукраїнські.

З допомогою національної ідеї здійснюється переведення основних рис базового рівня національного характеру на модальний, але такий перехід, що зберігає все позитивне базового за змістом і сприйнятого іншими національними характерами за формою. Трансформаційний процес передбачає інтерпретацію і аналіз рис національного характеру згідно з їх подвійною природою: вони є дією причиною базового рівня і результатом рівня модального. Національна ідея розкриває механізми відтворення і збагачення основних рис національного характеру в процесі трансформації з базового рівня на модальний. Риси модального рівня не є простою репрезентацією рис базового, а чимось більшим, оскільки збагачуються соціальною реальністю, регулюють практичну діяльність і толерантно взаємодіють з рисами іншого національного характеру, визначають перспективи розвитку соціуму.

Дистанція між базовим і модальним рівнями українського характеру є завжди, тому національна ідея постійно трансформує психокультурне надбання з базового рівня до модального, будучи одним із виявів творчої сили соціально-історичного процесу. Кожна із рис базового рівня є структурою, відтворюваною, повторюваною, продуктивною в модальний рівень. Окультурені та узвичаєні в повсякденній практиці, вони актуалізуються залежно від ситуації.

Аналіз ідентичностей обох рівнів у трансформаційному процесі здійснюється в аспекті виявлення спільно типового, статично усталеного, взаємоврівноважувального, позиційованого в соціокультурний простір. Вихідним пунктом і основою трансформації є базовий рівень, що опосередковує сприйняття і осмислення дійсності. «Соціокультурна практика, –

зазначає В. Фадеєв, – неминуче ґрунтується на певному базовому фантазмі, який задає оптику бачення, сприйняття й оцінювання, конструює природну установку діючих суб'єктів суспільного життя» [7, с. 61].

Отже, український народ зумів зберегти себе, вижити завдяки націоналізму, який завжди робив його сильним, здатним творити і розбудовувати власну державу. Лицарський дух, висока культура, християнські ідеї витворили той міцний фундамент духовності української нації, що формував позитивні риси її характеру, боронив від чужинців упродовж віків. Безліч завойовників приходили на нашу землю, палили її й руйнували, але не змогли знищити національний характер українця, не викорінили з його душі найсвятіше – любов до своєї землі, роду, народу. І якщо впродовж років незалежності антиукраїнські сили намагаються послабити вольовий чинник у життєдіяльності нації, то вони потрапляють на всенародний спротив.

Важливим у вияві національного характеру є також непохитна віра у перемогу вольових устремлінь нації. Боротьба за утвердження ідей ствердження нації й державотворення – вічний закон усіх націй. Віра у власну державу є тією внутрішньою силою, яка впродовж століть живила всі покоління українців. Однак практична реалізація основних вимог національної ідеї здійснюється за умови – якщо вони набувають рис непримиренності, безкомпромісності стосовно основних цінностей національного життя – територіальної цілісності держави, мови, пріоритету титульної нації у законодавчій, виконавчій і судовій гілках влади тощо. У політиці перемагає той, хто вірує, а не той, хто сумнівається. Фанатизм – це стан душі представника нації, в ідеалі кожного громадянина держави, спрямованої на реалізацію завдань державотворення. На цій основі й потрібно знаходити спільну мову, з цього потрібно розпочинати всі важливі справи, рішуче відкидати все те, що роз'єднує людей. Чітка державницька позиція у межах закону, моралі, культури повинна бути фанатичною, нетерпимою, несприйнятливою до всього антиукраїнського.

Дуже важливою вимогою української національної ідеї є романтизм. Романтично піднесений, духовно напружений, дієво активний характер українця сприяє поширенню ідей державотворення у свідомості населення. На ґрунті цієї ідеології здійснюється виховний процес, як виховний ідеал, діяльність лідерів політичних партій і громадських організацій, інтелігенції, всіх громадян держави [1; 6].

Отже, у наші дні саме національна ідея «охороняє» традиційні цінності базового типу українського характеру і визначає правові, морально-етичні, релігійні, соціально-психологічні межі для типу модального, не даючи йому можливостей відірватися від традиційно-

історичного, розчинитися в інтеграційних та глобалізаційних процесах. Відтак, як і кожна нація, українці жили, живуть і житимуть у жорсткому і безкомпромісному світі боротьби націй за свої інтереси, яка вимагає не пасивного спостерігача, а активного, дієвого і безкомпромісного суб'єкта європейського і міжнародного масштабу. На цьому шляху виникають проблеми, однією з яких є збереження всього національного у всіх сферах життєдіяльності, водночас збагачуючи його позитивним досвідом світового розвитку. Іншою є використання того механізму, який збагачував би все цінне, унікальне, національне, не консервуючи і не нівелюючи його. Таким механізмом є українська ідея, яку чітко можна простежити в усіх основних рисах національного характеру кожного представника української спільноти. Саме національна ідея оберігає національну культуру, народний характер, не даючи їм можливості відірватися від прадавніх етнічних коренів і водночас активно збагачує їх власними, а також запозиченими прогресивними цінностями світової культури.

Висновки. Національний характер виникає, розвивається і видозмінюється залежно від соціально-економічних умов. Є базовий тип національного характеру, що формувався впродовж тисячоліть, і модальний тип, який є тим же базовим, тільки видозмінений за останні два століття.

Національна ідея зароджується у глибинах самосвідомості народу, є породженням етнічної ментальності, базується на національній культурі, котра і визначає основні цінності нашого народу. Вона є тим концептом, який вбирає різні чинники історичного, етнічного і державотворчого характеру. Ефективним способом зв'язку теперішнього з минулим є соціокультурний підхід, з допомогою якого творення сьогоднішнього нації здійснюється через досвід минулих поколінь.

Нині важливо, щоб національний характер не роз'єднував людей, а об'єднував. Важливим засобом такого об'єднання є ідея: релігійна, політична, історична тощо, але найефективнішим об'єднувальним потенціалом володіє національна ідея. Тому національний характер є формовивом національної ідеї української спільноти.

---

1. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

2. Етнічний довідник: у 3 ч. – К., 1997. – Ч. I. Поняття та терміни.

3. Жулай В. Етнос та нація в глобальному світі / В. Жулай // Національна ідеологія і соціальні трансформації в Україні / М.В. Попович, А.М. Єрмоленко, В.Б. Фадеєв та ін. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 328 с.

4. Кубаєвський М.К. Національна ідея: історичні й методологічні засади осмислення / М.К. Кубаєвський. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 192 с.
5. Кульчицький О. Основи філософії та філософічних наук / О. Кульчицький. – Мюнхен, Львів: Український вільний університет, 1995. – 164 с.
6. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К: Інститут української археографії НАН України, 1995. – 800 с.
7. Фадеєв В. Соціокультурна ідентичність в умовах суспільних трансформацій: методологічні засади дослідження / В. Фадеєв // Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М.В. Попович, А.М. Єрмоленко, В.Б. Фадеєв та ін. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 328 с.
8. Фурман А. Психокультура української ментальності / А. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
9. Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати / А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – № 1. – С. 9–74.
10. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 3–35.
11. Юнг К. Либидо, его метаморфози и символы / К. Юнг; под общ. ред. А.И. Белкина, М.М. Решетникова. – СПб.: Восточноєвропейский институт психоанализа, 1994. – 416 с.
12. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен: Український вільний університет, 1993. – 120 с.
13. Ярмусь С. Національне в Церкві освячене Духом Божим / С. Ярмусь // Християнство і національна ідея. Київ-Тернопіль-Краків. – Тернопіль: Укрмедкнига, 1999. – С. 39–43.

Ребуха Л.З., Мысків О.В. Национальный характер как формирование национальной идеи

Обосновано поняття національного характеру як форми проявлення національної ідеї; розглянуто український менталітет, сформований в контексті історичних подій в Україні.

Ключевые слова: *етнос, український народ, психіка, національний характер, національна ідея, базовий і модальний тип національного характеру.*

Rebuha L.Z., Muskiw O.V. National character as a form of manifestation of national idea

The concept of national character as a form of manifestation of national idea as well as problem of Ukrainian mentality developed in the context of historical events of Ukraine are examined in the article.

Key words: *ethnicity, Ukrainian people, psyche, national character, national idea, basic and modal type of national character.*

НАСТАНОВА ЯК ЧИННИК КУМУЛЯТИВНОГО ФІЗІОЛОГІЧНОГО АФЕКТУ

Аналізуються теоретичні підходи зарубіжних і вітчизняних авторів до поняття «настанова» з огляду на можливість їх застосування для пояснення феномена кумулятивного фізіологічного афекту та побудови дослідження, спрямованого на визначення схильності особи до кумуляції напруги на першій фазі фізіологічного афекту.

Ключові слова: швидкоплинний фізіологічний афект, кумулятивний фізіологічний афект, настановна сфера особистості, соціальна настанова, особиста гіпотеза, контроль, фіксована настанова, первинна настанова.

Постановка проблеми. У більшості сучасних кримінальних кодексів країн світу передбачається, що будь-яка особа підлягає кримінальній відповідальності тільки у тому випадку, якщо вона усвідомлювала соціальний зміст і значущість учиненого діяння та могла регулювати свою поведінку. З цього логічно очевидна необхідність обов'язкового врахування під час призначення покарання такого стану, як фізіологічний афект. Проте за аналізу вітчизняної правозастосовної практики особливо простежується нехтування обставинами, які вписуються в поняття накопиченого, або кумулятивного афекту, та скептичне ставлення до нього. Це суперечить тому, що динаміка самої афективної розрядки однакова і у швидкоплинному, і в кумулятивному афекті. В обох випадках спостерігається однакове звуження свідомості особи та значна обмеженість здатності її до самоконтролю чи самовладання. Єдине, чим відрізняється кумулятивний афект від швидкоплинного, є розтягнутість у часі його першої фази. Часто в експертній та судовій практиці виникають проблеми кваліфікації сильного душевного хвилювання в ситуаціях кумулятивного афекту саме через неочевидність зв'язку між причиною, яка викликала стан афекту, та афективною реакцією у зв'язку з розтягнутістю у часі першої фази. Відтак зрозуміло, що неочевидність першої фази накопичення емоційного напруження не має ставати підставою для невизнання самого стану афекту в процесі розгляду справи. Тим паче, що неочевидним перший етап накопичення залишається лише через відсутність дієвого інструментарію для фіксації ймовірності його виникнення у певної особи під час проведення судово-психологічної експертизи. З уваги на це актуально з'ясувати сутність механізму включення цих примітивних форм

поведінки та встановити, від чого залежить форма перебігу першої фази афекту, його миттєвої чи кумулятивної форми.

В момент афективної розрядки в обох випадках контролююча функція свідомості значно послаблена, включаються найпростіші архаїчні форми реагування (навіть незважаючи на звичайний рівень розумових здібностей індивіда і загального рівня розвитку пізнавальної сфери загалом). Якщо безпосереднього зв'язку із інтелектуальною сферою та спрощеними формами афективного реагування майже нема, виникає потреба проаналізувати ті приховані за межами суб'єктивного контролю механізми, що виходять на перший план і детермінують прості форми афективної розрядки, найперше – особливості настановної сфери особистості.

Стан дослідження. Поняття, яке у російськомовній традиції психологічної науки отримало назву «установка», а в українській діаспорі ХХ сторіччя – «настанова», розроблялося у вітчизняній психології представниками грузинської школи Д.М. Узнадзе, В.Г. Норакидзе, Ш.А. Надірашвілі. Наближені за змістом поняття трапляються у вітчизняній школі: «ставлення» – за І.М. Мясищевим, «спрямованість» – за Л.І. Божович і «особистісний смисл» – за О.М. Леонтьєвим. Цікаві теорії щодо ієрархії цих понять висунуті О.Г. Асмоловим і В.О. Ядовим. В англійській традиції поняття, близькі до тих, що у вітчизняних учених розумілося під поняттям «настанова», позначалося двома термінами: «attitude», яке вперше запровадили У. Томас і Ф. Знанецький, пов'язуючи його з поняттям «цінності» та розглядаючи в соціально-психологічному аспекті, та «set» – у розуміння більш елементарної готовності діяти певним чином. Однак, використовуючи ці поняття, дослідники вивчали їх, розглядаючи розрізнені характеристики феномена настанови, а тому дуже по-різному його трактували. А. Largins, E. Merf, D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballachey, T.M. Newcomb, T.M. Newcomb зважали у розумінні її природи на теорію навчання (соціалізації). Представники теорії «поля» W. Kohler, H. Wallach, K.A. Lewin, M. Wertheimer, Wicher F.W, не відкидаючи повністю феномен соціальної настанови (атитюду), зводили його роль у поведінці людини до дії законів психічного «поля» у вигляді лише моделі поля сприйняття. Y.S. Bruner, G.Y. Cuci, F. Heider, C.E. Osgood, I. Sarnoff, M.B. Smith, P.H. Tannenbaum аналізували процес формування та закономірностей функціонування соціальних настанов і провідну роль відводили процесу мотивації. D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballachey зробили спроби системного розгляду феномена настанови.

Мета статті – на основі аналізу теоретичних підходів установити таке наукове уявлення про поняття «настанова», яке давало б змогу

визначити чинники схильності до кумуляції напруги першої фази за виникнення фізіологічного афекту, та теоретично обґрунтувати схему експериментального дослідження схильності до кумулятивного афекту.

Виклад основних положень. Якщо зважати на історичний аспект становлення поняття «настанова» то, як наголошував G.W. Allport [1], настанова є підґрунтям розвитку соціальної психології та найбільш операціональним і чітко визначеним її поняттям. Тому західна традиція більшою мірою наголошувала саме на соціальних формах настанови (атитюдах).

Щодо розуміння соціального аспекту настановної активності особистості, то W.Y. Thomas та F.U. Znaniecki визначають соціальну настанову душевним станом у формі певного ставлення до ціннісних об'єктів, яке сформувалося у особи в життєвому середовищі і визначає її реальну активність у житті [2]. З огляду на поставлену мету можна зауважити, що у визначенні настанови згадується поняття «цінності», що трактується як соціальне значення об'єкта для групи людей, які знаходяться в соціальній взаємодії. Тому до таких об'єктів у особистості може сформуватися настанова певної спрямованості. Отже, соціальна настанова тлумачиться як феномен, що, з одного боку, зорієнтований на соціальну цінність, а з іншого – на особистість, її потреби та прагнення.

Проте спершу більшість авторів наголошували або на соціальному значенні настанови (attstude), або на індивідуально-поведінковому (set). Часто виокремлювалися тільки деякі аспекти феномена настанови. Учені розглядали їх ізольовано. Це призводило до втрати цілісної картини механізмів її функціонування. Так, хоча й цікавою, проте, на жаль, доволі однобічною є позиція у дослідженні F. Heider [3], який вивчав саме емоційно-афективний аспект настанови. Так само однобічним було розуміння настанови в схемі активності особистості, запропоноване A. Greenwald [4]. Водночас, часто різні аспекти настановної сфери особистості змішувалися, тому намагання створити для них єдину теорію не давало результатів. Прикладом виявлення невідповідності однобоких теоретичних конструктів став так званий парадокс Р. Лап'єра, який експериментально виявив очевидну невідповідність між висловленою конкретною соціальною настановою та вчинком [5]. Вчені, які намагалися його вирішити, умовно виділили такі тенденції: роз'єднання регулятивних функцій вербальних і невербальних настанов, розділення установ на ситуативні та об'єктивні, виникнення сумніву в регулятивній функції соціальних установ. Так, J.M.F. Jaspers вважає, що на шляху від компонентів настанови, які виражаються вербально, до поведінки, виникають перешкоди, а саме, – інші настанови, що також співвідносяться з ситуацією, проте мають

більшу силу та здатність визначати поведінку [6, с. 237]. М. Рокіч наголошував на тому, що поведінка визначається і настановою на об'єкт (наприклад, подразник), і настановою на ситуацію (соціальні норми поведінки) [7, с. 294]. Подібну позицію висловлював і Л. Лінн [8], який назвав це «соціальною залученістю», що визначає рівень узгодженості між настановою та поведінкою. М. Fishbein [9], який стверджував, що у випадках взаємної невідповідності певним чином усвідомлених компонентів настанови (когнітивного та ціннісного) поведінка спрямовується вже не стільки настановою, а іншим психологічним утворенням, який він назвав «атитюдом до певної поведінкової активності», що відрізняється від «атитюду на об'єкт».

З огляду на обрану мету дотримуємося позиції необіхевіористів Ю. Галантера, Н. Міллера та К. Прібрама [10], та такого представника феноменологічної психології, як А. Бочоришвілі [11], адже саме вони вважали за необхідне диференціювати в структурі настанови психічну реальність принаймні у сфері свідомого переживання та фізіологічної активності. І наголошуємо, що під час вивчення афективних станів необхідно зважати на узгодженість настанов на ситуацію і на об'єкт, відповідно на позиції, які висловлювали М. Рокіч, Л. Лінн і М. Fishbein.

У подальшому науковці вважали, що настанова є достатньо гнучким поняттям, яке може бути використане і для аналізу простої предиспозиції індивіда, і будь-якої стереотипної форми поведінки, що визначена соціумом, створюється концепція ієрархічної структури мотивації, в якій вищий рівень є більше контрольованим та виконує регуляторні функції щодо нижчих. Зразком системного розгляду феномена настанови у західній психології є спроба таких видатних учених, як D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballacheу [12], адже в понятті настанови вони спромоглися об'єднати майже всі аспекти, які на той час вивчалися іншими дослідниками фрагментарно та ізольовано один від одного. Згідно з комплексним підходом, D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballacheу розглядали соціальну настанову не як ізольоване явище, а як складову всієї системи настанов – настановної сфери особистості. Вони довели, що окремі аспекти настанови (пізнавальні, емоційні та поведінкові компоненти) знаходяться в тісному взаємозв'язку. Так, наприклад, пізнавальна оцінка індивідом певного об'єкта пов'язана з його емоційним ставленням і відповідними поведінковими тенденціями активності, що з'являються в особи стосовно цього об'єкта.

Радянські науковці дотримували концепції інтергративно-системного розуміння взаємозв'язку різних настанов та їх складових. Маючи різні рівні, настанови розглядалися і на рівні найпростішої напередготовності до певного ситуативного реагування, і на рівні атитюдів як

соціально-психологічних феноменів, коли така готовність вже визначала соціальні форми реагування [13].

Щоб досягнути поставленої нами мети, можна звернутися до концепції О. Г. Асмолова про ієрархічну структуру настанови [14]. О. Г. Асмолов вважав, що відповідно до об'єктивних детермінант діяльності – мотиву (предмета, потреби), мети (усвідомлено передбаченого результату), умов здійснення дії, а також змісту, що розкривається під час вивчення діяльності в аспекті свідомості, можна виділити три рівні настановного регулювання діяльності людини: смислові, цільові та операціональні настанови.

Смислова настанова детермінована мотивом і виступає в формі певного ставлення суб'єкта до мети, набуваючи особистісного сенсу. Коли йдеться про афективну поведінку, смислова настанова є готовністю до оцінки конкретної ситуації як психотравмуючої і такої, що потребує термінового реагування. Саме смислова настанова визначає загальну тенденцію поведінкової активності залежно від виникнення тієї чи іншої ситуації, яку індивід готовий суб'єктивно розпізнати як психотравмуючу. Далі смислова настанова «включає» настанови нижчих рівнів, а саме – операціональні, які релевантні закріпленням у минулому досвіді стереотипам поведінки.

Цільова настанова виконує роль інтегратора настанов смислового і операціонального рівнів. Цільові настанови активуються, як тільки смислові стають нездатними когнітивно «ідентифікувати» особливості ситуації та виробити адекватну до них лінію поведінки. В такому разі цільові настанови трактуються як напередготовність до захисної реакції, спрямованої на усунення психологічного дискомфорту. Часто не сягаючи свідомого рівня, цільова настанова може виявлятися у вигляді неконтрольованої поведінки навіть тоді, коли ситуація вже змінилася. Тобто, включившись на нейтралізацію дискомфорту, залежно від сталих стереотипів реагування, вона може або спрямовуватися на зовнішнє джерело дискомфорту, або на уявне джерело-каталізатор (так звана «реакція повз»), коли особа розряджається не на реальне джерело, а на випадковий подразник, на себе тощо. Тому часто не отримуючи патологічне спрямування, цільові настанови виступають як сила, що вийшла з-під свідомого контролю суб'єкта, і виявляються в тенденціях до завершення перерваної дії. Тоді включаються «санкціоновані» цільовою настановою сталі стереотипи поведінкової розрядки, до яких у індивіда вже існує готовність, а саме – операціональні настанови. Під операціональними (у інших учених – фіксованими) настановами розуміється готовність до певного способу поведінкової активності чи афективної розрядки (відповідно до форми визначеної цільовою настано-

вою). Залежно від індивідуальних особливостей та сили емоційного забарвлення, вона може бути складнішою чи простішою, більш чи менш контрольованою [14, с. 354–367].

На нашу ж думку, краще пояснити парадокс невідповідності між поведінковою реакцією та настановами можна на основі диспозиційної концепції В.О. Ядова [15]. В ієрархічній системі В.О. Ядова функціонують такі диспозиції:

1. Елементарні фіксовані настанови, що формуються на основі вітальних потреб і у найпростіших ситуаціях позбавлені модальності (переживання «за» чи «проти») та неусвідомлені. Наприклад, безпека та уникнення дискомфорту.

2. Другий рівень диспозиційної структури – система фіксованих соціальних настанов, кожна з яких містить три основні компоненти (емоційний, когнітивний, поведінковий), які формуються під впливом соціальних потреб і відповідних соціальних ситуацій. Наприклад, оцінка певного об'єкта чи ситуації як психотравмуючого.

3. Ще один рівень – загальна спрямованість інтересів індивіда на певну сферу соціальної активності, або базові соціальні настанови, які формуються на основі більш складних соціальних потреб, стійкіші, аніж настанови попередніх рівнів. Наприклад, прагнення відстоювання власних інтересів за несприятливих умов.

4. Найвищий рівень – система ціннісних орієнтацій на мету і задачі життєдіяльності та засоби досягнення цих цілей, яка формується на основі вищих потреб і відповідно до загальносоціальних умов. Наприклад, здатність за можливості стримувати соціально неприйнятні (руйнівні) форми афективної розрядки.

Відтак, основна функція диспозиційної системи чи, іншими словами, настановної сфери особистості – психічна регуляція поведінкової активності суб'єкта у соціальному середовищі. Якщо структурувати поведінкову активність взагалі і фізіологічні афективні її вияви зокрема, то можна виділити декілька ієрархічно розташованих рівнів: перший рівень – оцінка ситуації на основі настанов сприйняття; актуалізація готовності певного типу захисного реагування; активність соціальних стримуючих настанов, сила яких залежить від стійкості та емоційного тла суб'єкта; афективна розрядка як розгальмована установна поведінкова реакція.

Суб'єктивна «доцільність» включення до регуляції поведінкової активності певного диспозиційного утворення на основі попереднього досвіду безпосередньо залежить від психотравматичності ситуації у вигляді загрози вітального чи соціального рівня. Можна сказати, що індивідуальна афективна поведінка обумовлена сукупністю індивідуально-психологічних властивостей особи – особливостями її настанов-

ної сфери. На соціальну поведінку суттєво впливає рівень організованості особистості – те, наскільки чітко узгодженими і в якій спосіб співвідпорядкованими є різноманітні мотиви та настанови, і за невідповідності одних настанов іншим, чим нижчий цей рівень, тим більше шансів він має у визначенні поведінки у ситуації, що не піддається свідомому обмірковуванню, тим паче несподіваними та непередбачуваними є дії і вчинки людини для неї та для інших.

Отже, таким видатним ученим, як О.Г. Асмолов, В.О. Ядов та ін., удалося подолати спрощене бачення, притаманне західним дослідникам, та в їхніх інтегративних теоріях відбулося об'єднання всіх чинників, які визначають поведінку на основі такої провідної її детермінанти, як настанова. Західні автори деталізували розуміння поняття настанова, яке робить їх теорії більше придатними для досягнення мети статті.

Д. Перк для характеристики специфічності настанови визначив такі її ознаки:

- настанова визначається в якості певної орієнтації індивіда на об'єкт діяльності або цінність;

- настанова не є автоматичною стереотипною детермінантою поведінки, проте вона містить певну силу (енергетичний агент), що іноді існує латентно;

- енергетична сила настанови динамічна за своєю інтенсивністю (інколи вона в актуальному стані, інколи – у порівняно інафективному);

- настанова набувається та формується в процесі особистісного досвіду [16, с. 38–41].

Представник радянської школи О.Р. Ратінов також уважав, що фіксовані настанови є вкоріненими диспозиційними властивостями особистості, що визначають тенденції внутрішніх переживань (емоційно-суб'єктивної оцінки ситуацій) та відповідної зовнішньої поведінкової активності. Тому він також виділяв такі властивості фіксованої настанови, як набутий характер, стійкість, спрямованість (на конкретний об'єкт чи ситуацію), узагальненість, здатність іррадіювати та «наосліп» екстраполюватися на інші об'єкти, прихованість існування, готовність до певної оцінки значення зовнішніх стимулів [17].

Такий підхід дуже важливий в контексті нашого дослідження феномена кумулятивного афекту, адже тут наявна система оціночних ставлень, яка є передумовою виникнення афективної готовності у разі наявності загрозливої ситуації. За виникнення психотравмуючої афектогенної ситуації виникає латентне накопичення енергетичного агенту настановної реакції. Цей енергетичний агент не обов'язково може миттєво актуалізуватися, а за наявності внутрішніх стримуючих факторів може тривалий час знаходитися у інафективному стані. Система

ціннісних настанов, стримуючих поведінкових чинників та форма кінцевої розрядки формується у індивіда впродовж життя (в тому числі на основі особистісного досвіду).

Y.S. Bruner та M.B. Smith визначили настанову як вмотивовану готовність до дії, що стосовно певного класу явищ обумовлює активність певної спрямованості. [18]. Це важливий висновок для розуміння досліджуваного нами кумулятивного афекту, адже він містить компонент готовності до певної реакції розрядки за умови виникнення відповідного афектогенного стимулу. І хоча Y.S. Bruner визначав механізм, що опосередковує вплив мотивації на сприйняття, як «гіпотезу» в традиції когнітивної школи психології, все одно за змістом його розуміння було дуже наближеним до поняття настанови та перегукувалося із змістом, який у англомовній традиції вкладали у термін «set». І «гіпотеза», і настанова розглядалися як певні схеми поведінки, що актуалізуються як процес прийняття рішення на основі пошуку та врахування інформації, що надходить ззовні. Як і настанова, «гіпотеза» має таку важливу енергетичну характеристику, як її сила. І чим «гіпотеза» сильніша, тим вірогідніша її актуалізація, тим менше необхідно стимульної інформації для її підтвердження. Ще однією схожістю «гіпотези» з настановою є особливість визначення її сили, адже вона залежить від частоти попереднього підтвердження, кількості альтернативних «гіпотез». Відтак адекватність сприйняття певного об'єкта, явища чи ситуації, загалом забезпечується відповідністю інформації, що надходить, до моделей, які існують у перцептивному досвіді суб'єкта [18]. Схожість понять «гіпотези» та настанови дозволила нам звернутися й до цієї теорії за пояснення специфіки перебігу афективної розрядки (особливо у кумулятивних афектах, коли виявляється так звана «реакція повз»). Якщо внаслідок, наприклад, афективного звуження свідомості виникає певна невідповідність до вже існуючих у перцептивному досвіді суб'єкта моделей, то образ реальної дійсності викривляється. Це активує стереотипні (об'єктивно невідповідні, неадекватні) механізми сприйняття, контролю, захисту та конкретної поведінки. Тому в будь-якій нестандартній психотравмуючій ситуації з елементом неочікуваності, коли у індивіда несформована виражена лінія поведінки, а миттєва категоризація неможлива, відбувається автоматична реакція за певними, виправданими попереднім досвідом особи (нехай навіть спрощеними), стереотипами (шаблонами, схемами). Механізм впливу на силу «гіпотез» пов'язаний із частотою попереднього підкріплення в індивідуальному досвіді особи та, відповідно, з настановами, які виникли на його основі. В ході соціалізації особистісне сприйняття трансформує «гіпотези» відповідно до сформованих стереотипів «Я» та до

референтного оточення. В стані ж афективного розладу сприйняття детерміноване більшою мірою «гіпотезами» самого індивіда, адже під впливом психогенного чинника порушується механізм емпатії, що перешкоджає адекватно сприймати та оцінювати поведінку інших людей. Відтак в афективно зарядженій свідомості індивіда відбувається підміна об'єктивної дійсності настановними стереотипізованими внутрішніми образами, які й включають відповідну власне до цих образів форму афективної розрядки. Отже, якщо якась гіпотеза, не маючи альтернативного досвіду, тривалий час у досвіді певного індивіда підтверджувалась (наприклад, про те, що певна особа завжди з нього знущається і це ніколи не завершиться), то він може керуватися більше свідомими «гіпотезами», прийнятими у його соціальному оточенні (наприклад, про неприйнятність виявів агресії не залежно від обставин), до того моменту, поки сила його внутрішніх гіпотез (наприклад, що цього більше неможливо ні витримати, ні змінити) не набуде такого рівня, що під дією певного зовнішнього стимулу відбувається переключення із соціальних настанов на стереотипні внутрішні, які підміняють зовнішню дійсність суб'єктивним сприйняттям і об'єктивна значущість зовнішнього подразника втрачає значення на момент включення афективної реакції. Тому тлумачення, яке зараз зафіксоване у свідомості багатьох суддів і передбачає, що причиною виникнення афективної ситуації є об'єктивно сильний подразник, який безпосередньо передусь афективній розрядці, не завжди відповідає дійсності. У разі, коли змістом соціальних настанов референтного оточення індивіда є засудження будь-якої агресивної реакції не залежно від ситуації, і Я-концепція індивіда ґрунтується на його відповідності цим настановам, процес накопичення сили внутрішньої «гіпотези» може бути достатньо тривалий, а розрядка може настати як відповідь на незначний з точки зору об'єктивної реальності стимул за схемою «останньої краплі». Тому за сучасної української правозастосовної практики, пом'якшення провини внаслідок сильного душевного хвилювання отримують люди із асоціальними свідомими настановами, а люди, у яких сильні переконання про неприпустимість агресивних дій, – ні. Це, вважаємо, несправедливо.

Провідне значення в розумінні форми афективного реагування набуває специфіка суб'єктивної настанови індивідуального сприйняття. Як зазначали Н. Cantril та М. Sherif, під час вивчення закономірності вироблення та закріплення настанов специфіка реагування визначається особливістю сприйняття й розпізнавання зовнішніх стимулів [19]. На основі першого етапу пізнання – сутнісного відображення – у перцептивній сфері створюються первинні настанови, що й визначають характер (форми) взаємодії з дійсністю. Підтверджує наші судження

щодо необхідності врахування суб'єктивної оцінки афектогенного стимулу і концепція G. Y. Cuci, C. E. Osgood, P. H. Tannenbaum [20], які виділяли саме оціночну сутність настановного формування ставлення особи, що й визначає кінцеву «кваліфікацію» індивідом рівня значущості психотравмуючої ситуації та включення відповідної форми афективного реагування на неї, і концепція I. Sarnoff*, який безпосередньо й намагався розглядати настанову в контексті диспозиційної реакції сприйняття чи несприйняття певних явищ чи об'єктів.

J.W. Ferguson на основі теорії настанови намагався дослідити компоненти ядра особистості та вивчити їх організацію. Зокрема ним було встановлено, що є можливість вимірювання внутрішньої організованості людини через визначення рівня домінування двох полярностей, а саме: внутрішньої організованості, з одного боку, та конфліктності людини – з іншого [21, с. 57–63]. Це також узгоджується з описаним нами на підставі теорії «гіпотез» психологічного механізму кумуляції першої фази фізіологічного афекту.

З огляду на зазначене в подальших дослідженнях необхідно акцентувати на можливості врахування в структурі соціальної настанови трьох компонентів, пам'ятаючи про те, що їх відокремлення, яке часто виникає в процесі аналітичного вивчення, доволі умовне. Зрештою, і на думку D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballacheu, особистість характеризується своєю сукупністю настанов і тенденцією засвоєння (прийняття) схожих, сумісних із власними настановами, а також відсіювання несумісних із існуючими у індивіда настановами. Таке відсіювання несумісних настанов, відповідно до концепцій психоаналітичної школи, не означає їх зникнення із психіки індивіда взагалі. Такі настанови витісняються у поле підсвідомості та, накопичуючи там енергію (за теорією «гіпотез» силу), якраз і запускають неконтрольовані афективні реакції за схемою «останньої краплі».

За розгляду настановного підґрунтя афективної поведінкової активності особи варто зважити на роботи таких представників менінгерської школи, як Р. Гарднер та Дж. Клейн. Досліджуючи детермінанти поведінкової взаємодії особистості з навколишнім світом, вони вводять поняття «контроль», який й виступає, умовно кажучи, посередником між внутрішніми та зовнішніми вимогами середовища. Саме цей механізм, з одного боку, включається відповідно до вимог конкретної ситуації, а з іншого – визначається особистісним ставленням індивіда до неї. Якщо врахувати, що в стані афективної розрядки соціалізовані

* Sarnoff I. Psychoanalytic Theory and Social Attitudes / I. Sarnoff // Public Opinion Quarterly. – 1960. – 24. – P. 251–279.

форми адекватної поведінки значно пригнічується, а інколи й втрачаються, то провідного значення набувають найпростіші переддиспозиції реагування, що закріпилися в людини і суто на природному рівні (агресія, як захисна реакція будь-якої високоорганізованої біологічної істоти), і в процесі ранньої соціалізації (у разі формування екстрапунітивності, то агресія має зовнішній характер, а у разі інтрапунітивності – аутоагресивний характер). Така ситуація потребує поглибленого аналізу цих прихованих глибинних механізмів настановної активності, адже саме вони й включаються в умови зниження контролюючої функції свідомості та визначають конкретну форму афективного реагування. І якщо проблема афективної поведінки має врешті-решт соціальну причину і соціальний прояв зовнішньої розрядки, то саме механізми соціальних норм емоційного контролю агресивних імпульсів у референтній групі суб'єкта визначатимуть схильність до кумуляції першої фази фізіологічного афекту. Саме люди із соціальними настановами, які передбачають вимоги високого рівня контролю агресивних виявів, триваліше стримуватимуть свої агресивні потяги щодо зовнішніх стимулів, і друга фаза афекту може настати у них у відповідь на, з суб'єктивної точки зору, незначний зовнішній подразник за схемою «останньої краплі», коли витіснені у підсвідомість, несумісні із свідомими соціальними настановами, індивідуальні фіксовані настанови набудуть достатньої сили, щоб відключити зовсім свідомий контроль. Якщо особа має схильність до інтрапунітивності, то автоматична розрядка набуде виду автоагресії, а якщо експунітивності – афективної фізіологічної розрядки на іншу особу.

Когнітивний стиль виступає доволі стабільною структурою контролюючого механізму поведінки, що й визначає індивідуальний стиль адаптації, і який об'єктивується в особистісних особливостях пізнавальної процесів. З позиції менінгерської школи, контроль стає індивідуальною стратегією розв'язання особою певного класу завдань, і залежно від значущості ситуації та індивідуальних характеристик особи може визначати особливості афективного реагування. Схема ж «останньої краплі», очевидно, запускається залежно від темпераментних характеристик особи та пов'язана зі стійкістю нервових процесів.

Якщо звернутися до вітчизняної традиції, то слід розпочинати розгляд із основоположника тбіліської школи теорії настанови Д.М. Узнадзе. Вона наближена до понять «контроль» та «гіпотеза» як форми актуалізації мотиваційної сфери людини. Однак психологи тбіліської школи поглибили концептуальний зміст елементарної фіксованої настанови, наголошуючи, що саме вона в усьому своєму розмаїтті рівнів та проявів детермінує існування та актуалізацію тих самих механізмів захисту чи контролю [22].

Коли йдеться про різноманітність видів настанов, варто згадати, що, крім «фіксованої настанови», що утворюється на ґрунті імовірнісних ознак ситуації. Науковці тбілівської школи виокремлювали ще й так звану «дофіксовану настанову» (елементарну чи первинну настанову, а в англomовній традиції set), яка виникає на основі мотивації активності та визначає ставлення людини до конкретної мети. Наприклад, коли людині покласти в руки однакові кулі та попросити підняти важчу, то вона, не зважаючи на об'єктивні обставини, обере котрусь. А якщо повторювати цей експеримент кілька разів, то найчастіше буде виокремлюватися за різними показниками ваги чи величини кулька, яка знаходиться у одній і тій же руці. Аналізуючи види первинних настанов, Ш. А. Надирашвілі розрізняв «актуально-миттєві» та «диспозиційно-підкріплені» [23, с. 112]. Проведені науковцями тбілівської школи дослідження довели, що, окрім усвідомлених психічних актів, саме елементарна чи первинна настанова існує як специфічна сфера психіки, тобто як «модус цілісного стану суб'єкта», що визначає певну спрямованість поведінкової активності та характеристики фіксованих настанов.

Д.М. Узнадзе на основі широкого експериментального вивчення настанов розробив методикау вивчення характеристик формування елементарної фіксованої настанови, які є індивідуальними для кожної людини, і довів повну зайвість традиційного поняття «несвідомого», їх внутрішня природа нічим не відрізняється, адже функціонують вони за однаковими принципами на основі активності настанов, які виявляються у кожної живої істоти в процесі її взаємодії з дійсністю [24, с. 35–36]. Якщо зважити на те, що механізми формування елементарних настанов є чітко вимірюваними, незмінними та суто індивідуальними для конкретної особи характеристиками, а, будучи позасвідомими феноменами, не можуть бути симульованими в процесі дослідження, отримуємо дуже надійний інструментарій для судово-експертного дослідження схильності до кумуляції афекту. Відтак, аналізуючи мало усвідомлений характер афективної поведінкової розрядки, ми так само можемо вважати, що, справді, не вся активність людини має усвідомлений характер, але все одно вона детермінована наявними фіксованими настановами, характеристики якої визначаються незмінними індивідуальними характеристиками первинних елементарних настанов, фіксованих настанов, а також соціальними свідомими настановами. І хоча фіксована настанова й не завжди є феноменом свідомості, але здійснює вирішальний вплив і на усвідомлені, і на неусвідомлені процеси, нагальна потреба особи «задовольнити» афективне прагнення розрядитися в певний спосіб також детермінована її настановною сферою. Експериментально вивчаючи настановну сферу конкретного до-

сліджуваного, можна визначити індивідуальну схильність до перебігу першої фази у разі виникнення у нього стану афекту.

Однак, аналізуючи феномен афективного поведінкового акту, слід зважувати на те, що його потрібно розглядати принаймні на кількох ієрархічних рівнях: як готовність до певного сприйняття ситуації як афектогенної, як готовність до певного більш-менш усвідомленого захисного реагування, як готовність до конкретного вчинку (наприклад, агресивної розрядки у вигляді автоагресії чи агресії щодо іншої особи).

Іншим аспектом розгляду афективної поведінки є «реакція повз», коли суб'єкт розряджається не на безпосередній подразник, а на сторонній об'єкт. Відтак спостерігається відтермінованість розрядки на час, необхідний для накопичення афекту. Інколи об'єктом може стати й безпосереднє джерело дискомфорту, але тільки в тому разі, коли воно припиняє бути безпосереднім афектогеном. Для пояснення такої невідповідності поведінкової реакції настановами варто звернутися до пояснення парадоксу Р. Лап'єра. Тому за дослідження настановної сфери індивіда потрібно проаналізувати міру узгодженості його настанов різного рівня, зокрема настанов, спрямованих на ситуацію і на об'єкт.

Експертно досліджуючи диспозиційні настанови, необхідно дослідити саме стійкість стримуючих соціальних настанов з огляду на ригідність-лабільність індивіда для встановлення можливості наявності феномена кумуляції афекту, а у разі судової експертизи має сенс дослідження ще і показників інтрапунітивності–екстрапунітивності, щоб виявити, чи автоматична афективна реакція у цієї особи в принципі сильна спрямовуватися на сторонній об'єкт.

Висновки. В стані викривленого афективним забарвленням сприйняття, особа сприймає навколишню дійсність більш-менш суб'єктивно, відповідно до сталих внутрішніх «гіпотез», які й виступають детермінантами включення відповідних стереотипних мало усвідомлюваних і тому неконтрольованих форм реагування. Тому афективні поведінкові прояви можуть неочікувано для особи виникати як реакція на малозначущий, із об'єктивної точки зору, зовнішній стимул за схемою «останньої краплі». Реакція накопичення афекту чи «реакція повз» зумовлена соціальними настановами, що в конкретний момент все ж таки не дозволяють людині вільно розрядитися, а стримують розрядку, доки вистачає сили. Натомість, без розрядки афект поступово акумулюється до критичного значення і врешті-решт знаходить вихід залежно від сили соціальних настанов індивіда (атитюдів), характеристик фіксованих настанов, які визначаються незмінними індивідуальними механізмами формування елементарних настанов, та особливостей ситуації або на нейтральний об'єкт, або ж на себе, або, на первинне джерело дискомфорту. Іншими словами,

накопичення афекту пояснюється силою соціальних стримуючих настанов, стійкість яких пов'язана зі стійкістю нервових процесів. Тому для переведення проблеми в практичну площину, а саме – в сферу можливості визначення імовірності виникнення у індивіда відстроченого кумулятивного афекту та безпосередньої форми його актуалізації в ході експертного дослідження, слід зорієнтувати дослідження на такі напрями:

1. Визначення індивідуальних емоційних, когнітивних і поведінкових настанов, їх ієрархії та рівня їх узгодженості.

2. З'ясування соціальних стримувальних настанов контролю, їх сили та міри виснаженості залежно від психотравматичної ситуації.

3. Співвіднесення конкретної інкримінованої ситуації рівню активності відповідних диспозиційних настанов (оцінки ситуації, настановна поведінкова реакція, соціальні стримуючі настанови та безпосередня форма афективної розрядки) на тлі індивідуально-психологічних особливостей (зокрема показників інтрапунітивності-екстрапунітивності) та індивідуальних характеристик формування елементарної первинної настановної активності за методикою, розробленою Д.М. Узнадзе.

---

1. Allport G. Attitudes / Gordon Allport // Handbook of social psychology; [eds. C. M. Murchison]. – Worcester: Clark Univ. Press, 1935. – P. 798–844.

2. Thomas W.Y. The Polish Peasant in Europe and America / W.Y. Thomas, F. Znaniecki. – Boston: Bador, 1918. – Vol. 1. – 386 p.

3. Heider F. The psychology of interpersonal relations / Fritz Heider. – New York: John Wiley & Sons, 1958. – 246 p.

4. Greenwald A. G. On Defining Attitude and Attitude Theory // Psychological Foundations of Attitudes / A.G. Greenwald, T. Brock; [eds. T. Ostrom]. – New York: Academic Press, 1968. – P. 123–124.

5. Корнев М.Н. Соціальна психологія: підручник / М.Н. Корнев, А.Б. Коваленко. – К.: Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1995. – 304 с.

6. Jaspers J. Nature and Measurement of Attitudes // Introducing Social Psychology / J. Jaspers; [eds. H. Tajfel, C. Frasers]. – Hammondsport. – 1978. – P. 273–284.

7. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. - М.: Аспект-Пресс, 2000. – 376 с.

8. Борзикова Л. Аттитюды и их связь с поведением: обзор исследований в США / Л. Борзикова, А. Семенова // Социальная психология за рубежом. – 1974. – Вып. 1. – С. 78–91.

9. Readings in attitude theory and measurement / [eds. M. Fishbein]. – New York: Wiley, 1967. – 168 p.

10. Миллер Д. План и структура поведения / Д. Миллер, Ю. Галантер; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1965. – 238 с.

11. Бочоришвили А. К методологии психологии / Ангия Тадеозович Бочоришвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1966. – 176 с.

12. Krech D. Individual in society / D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballachey. – New York: McGraw-Hill, 1962. – 168 p.

13. Савка І.М. Аналіз теоретичних підходів до розуміння поняття «установка» в психологічній науці / І.М. Савка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – Вип. 1. – С. 62–75. – (Серія «Психологічна»).

14. Асмолов А.Г. Деятельность и установка / Александр Григорьевич Асмолов. – М.: МГУ, 1979. – 151 с.

15. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / Владимир Александрович Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 89–105.

16. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Шота Александрович Надирашвили. – Тб.: Мецниереба, 1974. – 170 с.

17. Ратинов А.Р. Личность преступника: психологические аспекты / Александр Рувимович Ратинов // Новая Конституция и актуальные вопросы борьбы с преступностью. – Тб.: Мецниереба, 1979. – С. 160–168.

18. Smith M.B. Opinions and Personality / M.B. Smith, Y.S. Bruner, R.W. White. – New York: Wiley, 1956. – 128 p.

19. Sherif M. The Psychology of Attitudes / M. Sherif, H. Cantril // Psychol. Review. – 1945. – № 52. – P. 295–319. Sherif M. The Psychology of Attitudes / M. Sherif, H. Cantril // Psychol. Review. – 1945. – № 52. – P. 295–319.

20. Osgood C.E. The Measurement of Meaning / C.E. Osgood, G. Suci, P. Tannenbaum. – Urbana: University of Illinois Press, 1957. – 520 p.

21. Ferguson J.W. Primary Social Attitudes / J.W. Ferguson // Psycholol. – 1939. – № 36. – P. 57–63.

22. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки / Дмитрий Николаевич Узнадзе. – Тб.: АН Груз. ССР, 1961. – 210 с.

23. Надирашвили Ш.А. Закономерности формирования и действия установок различных уровней / Шота Александрович Надирашвили, под общ. ред. А. С. Прангишвили и др. // Бессознательное. Природа. Функции. Методы исследования: в 3 т. – Тб.: Мецниереба, 1978. – Т. 1. – С. 110–124.

24. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования / Дмитрий Николаевич Узнадзе. – М.: Наука, 1966. – 451 с.

Савка И.М. Установка как фактор кумулятивного физиологического аффекта

Производится теоретический анализ подходов отечественных и зарубежных авторов к понятию «установка» с точки зрения возможности их использования для объяснения феномена кумулятивного физиологического аффекта и построения исследования по определению предрасположенности индивида к кумуляции напряжения на первой фазе физиологического аффекта.

Ключевые слова: *быстротекущий физиологический аффект, кумулятивный физиологический аффект, установочная сфера личности, социальная установка или аттитюд, личностная гипотеза, контроль, фиксированная установка первичная установка.*

Savka I.M. Guideline as a factor of cumulative physiological affect

The article deals with theoretical approaches of foreign and native authors to the notion «guideline» in terms of its application to the explanation of cumulative physiological affect phenomenon and research construction directed to defining the individual susceptibility to cumulation of tension at the first phase of physiological affect.

Key words: *transient physiological affect, cumulative physiological affect, personality guideline field, social guideline, personal hypothesis, control, fixed guideline, primary guideline.*

УДК 316.347

О.В. Сав'юк

**ПРОБЛЕМА КСЕНОФОБІЇ ТА РАСИЗМУ В УКРАЇНІ:
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Проаналізовано прояви ксенофобії та расизму в Україні. Простежено динаміку змін цих явищ в українському суспільстві за роки незалежності. На основі розробленого автором інструментарію соціологічного дослідження здійснено аналіз ставлення студентської та курсантської молоді Івано-Франківська до інших культур, іноземних громадян, що навчаються та працюють в Україні.

Ключові слова: *ксенофобія, расизм, дискримінація, скінхеდი.*

Постановка проблеми. Всі народи мають право на самовизначення. Згідно з цим правом вони встановлюють політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток, проголошує ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. З цього та інших визнаних у світі документів очевидне право кожного народу на створення власної держави або ж на певне виокремлення в межах складного державного утворення. Окрім того, всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що ґрунтуються на міжнародному економічному співробітництві, застосованому на принципі взаємної вигоди та міжнародному праві. Жоден народ не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

Останні тенденції розвитку сучасної суспільно-політичної ситуації у світі свідчать про те, що загроза появи масової ксенофобії набуває дедалі небезпечніших форм. Неонацизм, антисемітизм, дискримінація за етнічною, расовою та іншими ознаками породжують етносепаратистські конфлікти, агресію між людьми різних культур і віроспо-

відань, прояви расизму, релігійний екстремізм, політичну та ідеологічну нетерпимість. Ці небезпечні явища підривають принципи демократії, призводять до порушення прав людини і, отже, становлять реальну загрозу стабільному розвитку.

Коли переглядаєш західні джерела з теми етнічних конфліктів, натрапляєш на тексти, присвячені расизму, антисемітизму та неприязні між представниками націй, які належать до різних культур. Як правило, йдеться про вороже ставлення між культурально і географічно віддаленими націями: ставлення білого Західного світу до мусульман, іммігрантів з Третього світу та Східної Європи. Дані опитувань, зібрані і КМІ-Сом, і ІС НАН України, не залишають сумніву: з 1994 року нетолерантність і до культурно віддалених етносів, і до співвітчизників, які відрізняються етнічністю та мовою спілкування, в Україні зростає.

Вищевикладені міркування були вихідними під час вибору теми дослідження. Крім цього, значення теми наукового дослідження зумовлено необхідністю удосконалення теоретичної бази та практичного застосування органами державної влади дієвих заходів щодо протидії расизму та проявів ксенофобії.

Мета статті – визначити специфіку проблеми ксенофобії та расизму в Україні.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання:

– на основі соціологічних досліджень простежувати тенденції зміни в проявах расистських настроїв в Україні з часу здобуття нею незалежності і до наших днів;

– за допомогою застосування методу анкетування виявити ставлення студентської молоді Івано-Франківська до іноземних громадян.

Виклад основних положень. За національним складом Україна є багатонаціональною державою. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року Державного комітету статистики України на території країни і дисперсно, і компактно проживали представники понад 130 національностей та народностей.

Водночас у нашій державі є доволі значна кількість іноземних громадян. Це в основному студенти вищих навчальних закладів, яке проходять стажування чи працюють в Україні. Ставлення наших співвітчизників до національних меншин та іноземних громадян неоднозначне. Часто можна почути про випадки агресивної поведінки українців стосовно цих соціальних груп. Динаміка міжнаціональних відносин в Україні за період становлення незалежної Української держави характеризується перманентним зниженням національної толерантності та зростанням ізоляціоністських (прихованої ксенофобії) та відвертих ксенофобських установок.

Згідно із результатами досліджень Київського міжнародного інституту соціології у період 1994–2005 років рівень ксенофобії в Україні підвищився на 18% (див. табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка ксенофобії в Україні з 1994 до 2005 рр.

Етнічна група	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005
Українці українськомовні	1,7	1,72	2,03	2,27	1,84	1,77	2,07	2,01	2,06	1,95	2,20	1,92	1,98
Українці російськомовні	1,78	1,84	2,06	2,34	1,98	1,99	2,32	2,16	2,24	2,12	2,21	2,00	2,10
Росіяни	1,95	2,06	2,45	2,55	2,29	2,24	2,5	2,14	2,4	2,44	2,48	2,42	2,43
Білоруси	2,32	2,49	3,05	3,18	3,07	2,96	3,15	2,94	3,17	3,23	3,40	3,14	3,36
Євреї	3,63	3,74	3,89	3,97	4,01	3,88	4,1	3,95	4,13	4,34	4,29	4,41	4,43
Поляки	3,85	3,84	4,16	4,23	4,45	4,45	4,45	4,05	4,66	4,37	4,50	4,49	4,51
Німці	4,03	3,92	4,39	4,3	4,67	4,46	4,68	4,39	4,56	4,61	4,93	4,73	4,87
Французи	3,9	4,01	4,31	4,34	4,56	4,37	4,62	4,42	4,73	4,66	5,03	4,75	4,90
Канадці	3,69	3,73	4,13	4,06	4,31	4,25	4,46	4,27	4,37	4,58	4,92	4,76	4,91
Американці	3,68	3,76	4,04	4,03	4,24	4,17	4,35	4,09	4,64	4,79	5,02	4,81	4,97
Румуни	4,27	4,4	4,38	4,51	4,72	4,51	5,02	4,77	4,94	4,91	4,98	4,84	4,92
Негри	4,92	5,04	4,96	4,94	5,22	5,17	5,45	5,22	5,43	5,54	5,47	5,42	5,50
Цигани	5,15	5,14	5,15	5,35	5,45	5,48	5,61	5,43	5,72	5,89	5,70	5,61	5,72
Індекс ксенофобії	3,45	3,51	3,77	3,85	3,91	3,82	4,06	3,83	4,08	4,11	4,24	4,10	4,23

* Джерело: Дослідження «За 6 місяців до парламентських виборів-2006» Київського міжнародного інституту соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.kiis.com.ua/index.php?id=2&sp=2

Прояви відкритої ксенофобії, що спостерігаються дедалі частіше, охоплюють випадки культурного вандалізму, хуліганства за національними ознаками, побиття людей на ґрунті расової та етнічної ненависті. Проблема ксенофобії особливо актуальна для регіонів із поліетнічним складом населення, де характер міжнаціональних відносин виконує надзвичайно важливу роль.

Чим пояснюються причини нетолерантності як до представників іншої раси, і до інших соціальних груп? Теодор Адорно [1] вважав, що

нетерпимість є елементом авторитарної системи, яка пригнічує особистість і змушує людей шукати якийсь об'єкт для реалізації образ на ньому. Проте це припущення далеке від уявлення про «цапа відбувайла», адже цей об'єкт повинен бути «історично підкріпленим і виступати як незаперечний елемент традиції», «бути дефінованим в застиглих та добре відомих стереотипах». Т. Адорно відносив це до антисемітизму та взагалі до етнічних упереджень у авторитарних суспільствах. Проте, досліджуючи ці явища у повоєнних США та Німеччині, він вочевидь і не здогадувався про те, якою расистською буде демократична Європа у 1990-ті роки.

Економічна теорія вдається до іншого пояснення етнічної нетолерантності. Так, Гордон Олпорт [2] вважав, що упередженість збільшується, коли контактують між собою представники різних етнічних чи расових груп, які є нерівними у економічному або соціальному аспектах, і одна група домінує над іншою. Тобто не усякий досвід контакту з представниками інших етносів призводить до зменшення стереотипів, а тільки такий, коли зустрічаються рівні за соціальним статусом люди і за умови, що вони не втягнуті у конкурентну боротьбу.

Ще одна теорія, когнітивно-лінгвістичної орієнтації, наголошує на тому, що стереотипи слугують спрощенню комунікації усередині груп та посиленню почуття належності до них, особливо за часів радикальних соціальних змін, коли формуються групові інтереси та механізми їхнього захисту.

Всі три теорії добре пояснюють підвищення рівня ксенофобії в Україні у другій половині 1990-х років. Україна належить до посттоталітарних держав, яким і тепер не дуже таланить із демократичними засадами керівництва, а отже цілком ймовірно, що тут може бути розповсюджений тип «авторитарної особистості», нетерпимий до усіякої «іншості». Трансформація економіки також могла призвести до посилення фобій на ґрунті економічної конкуренції. Економічні негаразди могли призвести до аномії, невпевненості у завтрашньому дні, замиканні у вузьких колах, а звідси – і до зростання нетерпимості.

За даними харківської правозахисної групи [3] до 2005 року рівень ксенофобії в Україні залишався порівняно невисоким. Він був меншим, ніж в інших країнах Центральної та Східної Європи і значно меншим, ніж у Росії. Але 2005 року активізувалися різні молодіжні неформальні об'єднання, діяльність яких спрямована на насильницькі дії на ґрунті расової та національної ворожнечі, зокрема скінхеди («бритоголові»). Ці войовничо і агресивно налаштовані молоді люди, які часто використовували нацистську символіку, нападали на людей

неслов'янської зовнішності, і мешканців України, й іноземців, в тому числі вихідців з Азії, Африки, Середнього Сходу, Кавказу – іноземних студентів, шукачів притулку, біженців та іммігрантів, бізнесменів, туристів.

Статистичні дані МВС України зафіксували чітку тенденцію до зростання злочинів, учинених стосовно іноземців. Їхня кількість за п'ять років збільшилася вдвічі – з 604 у 2002 році до 1178 у 2007 році. При цьому переважали злочини щодо громадян країн СНД. 2007 року щодо них скоєно 749 злочинів (63,5%), щодо іноземців з інших країн – 429 злочинів (36,4%). Стосовно африканців було вчинено 25 злочинів, з яких 21 розкрито. Відділити злочини, скоєні на расовому або етнічному ґрунті, неможливо, оскільки статистика не передбачала окремого обліку таких злочинів. Зрозуміло, що ця статистика не відображає повну картину злочинів, вчинених на ґрунті ненависті: не щодо всіх іноземців вчинено посягання через їхню іншу національність, а також ці дані не відображають злочини проти громадян України іншої етнічної належності.

З огляду на дані Євроазіатського єврейського конгресу [8] очевидно, що найбільшу кількість злочинів на расовому та етнічному ґрунті в Україні скоєно 2007–2008 років, а 2009 року вже фіксується тенденція до зменшення виявів цього явища (таблиця 2).

Таблиця 2

Жертви нападів на ґрунті етнічної та расової ненависті в Україні (2006–2009)

	2006	2007	2008	2009
I квартал	1 особа	25 осіб, з них 2 людини вбито	48 осіб, з них 2 людини вбито	17 осіб
II квартал	5 осіб	20 осіб, з них 3 людини вбито	11 осіб, з них 2 людини вбито	12 осіб
III квартал	2 особи	25 осіб	20 осіб	3 особи
IV квартал	6 осіб, з них 2 людини убито	18 осіб, з них 1 людину вбито	6 осіб	6 осіб
РАЗОМ:	14 осіб, з них 2 людини убито	88 осіб, з них 6 людей вбиті	85 осіб, з них 4 людини вбито	38 осіб

Злочини, скоєні на ґрунті расизму та ксенофобії, – нове явище для української спільноти. І тому воно потребує прискіпливої уваги органів влади, громадських організацій, місцевих адміністрацій, навчальних закладів, оскільки проблема росту проявів ксенофобії та ра-

сизму з кожним роком стає актуальніша. Слід зважити на такі тривожні тенденції в нашій країні:

- зростання злочинів на ґрунті ненависті (збільшення кількості нападів на людей інших етносів, релігійних або соціальних груп);
- зростання мігрантофобії: пропаганда (у тому числі, офіційна) забобонів щодо мігрантів як «загрози добробуту і безпеці держави»;
- збільшення кількості локальних конфліктів і зіткнень на етнічному ґрунті.

З 2005 року у Львові та Харкові стають регулярними закриті фестивалі неонацистських музичних гуртів з України та Росії, організовані неофіційною Українською націонал-трудовою партією, з піснями відверто расистського характеру. В Інтернет-мережі постійно діють не менше 30 веб-сайтів Неонацистського та націоналістичного характеру (Радикальний український Націоналізм, Сайт справжніх патріотів, Nachtigall, Blood&Honour Ukraine тощо).

У засобах масової інформації набуває сталості тенденція до оперування такими термінами, як «кавказька мафія», «злочини осіб циганської національності», «азіатські злочинні угруповання». Такі вислови не тільки некоректні та неприпустимі, але й часто призводять до спекуляцій з боку радикально налаштованих прибічників неонацистського та націоналістичного спрямування.

Зростання насильства на расовому ґрунті змусило реагувати органи влади. 31 травня 2007 року МВС ухвалило «План заходів МВС України щодо протидії расизму на період до 2009 року». Основні пріоритетні напрями роботи за Планом – заходи превентивного характеру:

- виявлення рухів радикальних молодіжних угруповань та організацій;
- проведення роз'яснювально-профілактичної роботи серед їх членів;
- забезпечення правопорядку в місцях компактного проживання та перебування іноземних громадян;
- формування толерантного світогляду серед молоді.

План містить освітні заходи:

- навчання співробітників органів внутрішніх справ щодо недопущення ксенофобії та дискримінації;
- протидії таким явищам, правові засади боротьби з ними;
- вивчення позитивного досвіду правоохоронних органів зарубіжних держав з цієї проблеми.

Цей План передбачає також аналіз чинного законодавства та внесення пропозицій щодо його удосконалення, створення спеціалізованого підрозділу з розслідування злочинів, скоєних іноземцями і про-

ти іноземців, а також підрозділу з розслідування злочинів, скоєних на расовому або етнічному ґрунті [5].

Окреслені заходи дали позитивні результати. Як зазначає прес-служба КМІС, останніми роками українці стали толерантніше ставитися до іноземців. Такі висновки було зроблено на основі дослідження Київського міжнародного інституту соціології за 1994–2010 роки включно, присвячені Міжнародному дню толерантності, який відзначають 16 листопада. За даними цього дослідження рівень ксенофобії в Україні постійно зростав з 1994 до 2008 року, але у 2009 та 2010 роках намітилися ознаки деякої стабілізації ситуації (рівень ксенофобії навіть дещо знизився).

Для Івано-Франківська також актуальна проблема виявів расистських настроїв, оскільки в навчальних закладах міста навчається чимало іноземних громадян, і ставлення до них неоднозначне. З метою виявлення ставлення молоді до іноземних громадян та інших культур у березні 2011 року нами проведено соціологічне дослідження серед студентів і курсантів Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ. Нами опитано 100 респондентів, з яких: 50% осіб жіночої і 50 – чоловічої. Віковий розподіл такий: 39 осіб у віці 17–18 років; 38 осіб – 19–20 років і 23 особи – 21 рік і старші.

На початку нашого дослідження ми намагалися з'ясувати ставлення молоді до іноземних громадян, які працюють і навчаються в Україні. Ми отримали такі відповіді: 51,0% респондентів позитивно становляться до іноземців, 17,0% – негативно і 32,0% – байдуже. Ці результати дають змогу припустити, що нетолерантне ставлення до іноземних громадян не є надто поширеним явищем серед студентів і курсантів цього навчального закладу. Підтвердженням того є те, що молоді люди лояльно ставляться до такого явища, як жити поблизу іноземних громадян. Так, на запитання «Чи хотіли б ви мати своїми сусідами іноземних громадян?» 39% опитаних дали ствердну відповідь, 38% – до цього ставляться байдуже і 23% є противниками того, щоб мати за сусідів іноземних громадян.

Ще одне запитання нашої анкети стосувалося того, як молоді люди ставляться до інших культур. Проаналізувавши відповіді респондентів, ми отримали такі дані: 66% – позитивно, 8% – негативно і 28% – байдуже. Відтак ми намагалися з'ясувати, яка з перелічених культур найбільш приваблива для молодих людей. Здійснивши аналіз результатів, ми побачили, що найбільший інтерес для студентської молоді становить культура слов'янських народів (55%) (див. рисунок 1).

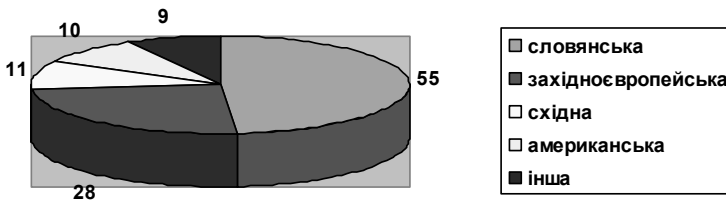

Рис. 1. Яка культура Вас найбільше приваблює? (%)

Одне із запитань нашої анкети стосувалося того, чи припустиме для респондентів спілкування іноземною мовою, і 75% опитаних дали ствердну відповідь. Після цього ми спробували з'ясувати, якою саме іноземною мовою вони мають бажання спілкуватися. Результати розподілилися так: 57% респондентів надають перевагу спілкуванню з іноземними громадянами російською мовою, 42% – англійською, 15% – польською, 4% французькою і 11% – іншою мовою. Такі результати дозволяють зробити висновки, що студентська молодь – це освічена соціальна група, і найбільш привабливими до вивчення іноземними мовами для них є російська та англійська.

Одне із питань нашої анкети стосувалося того, чи вважають молоді люди боротьбу проти расизму доцільною. 53% респондентів дали ствердну відповідь, 22% – заперечну і 25% не змогли відповісти однозначно.

За результатами опитування можемо зробити висновок, що проблема ксенофобії та расизму не нагальна серед студентів нашого закладу. І якщо ми навчимося жити поруч із іншими етнічними групами, зрозуміємо, що вони такі, як і ми, тоді наша держава стане в ряд з іншими відкритими демократичними суспільствами, що є важливим чинником євроінтеграції.

Висновки. Аналіз проблеми доводить, що нині в Україні, незважаючи на те, що зроблено перші кроки у вирішенні проблеми протидії ксенофобії та расизму, ще не достатньо відпрацьована ефективна система протистояння ненависті, агресії, ескалації екстремізму. Відбувається нарощування деструктивних процесів у суспільстві, існують підвалини для зіткнень на політичному, соціальному, національному та релігійному ґрунті. Тому профілактику розповсюдження екстремістських настроїв необхідно розглядати в загальному контексті забезпечення неухильного дотримання прав людини та безпеки громадян. Необхідно розробити систему соціальних, педагогічних, пропагандистських, нормативно-правових та інших заходів, спрямованих на запо-

бігання виникненню настроїв ксенофобії, а також попередження дій, які можуть цьому сприяти.

1. Адорно Теодор. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно – М.: Академія исследования культуры, 2001. – 491 с.

2. Allport Gordon. The Nature of Prejudice. – New York: Doubleday. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=226

3. Расизм і ксенофобія в Україні: реальність та вигадки. / Харківська правозахисна група; Художн. оформлювач Б.Є. Захаров. – Харків: Права людини, 2009 р. – 192 с.

4. Ксенофобія в Україні: статистика взаємної неприязні (за результатами дослідження Київського міжнародного інституту соціології) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=226

5. Расизм та ксенофобія в Україні – нові виклики у сфері захисту прав людини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/114079>

6. Ларкін М.О Злочини на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі: профілактичний аспект. М. Ларкін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/September09/17.htm>

7. Українці стали толерантніше ставитися до іноземців – дослідження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-406664.html>

8. Євроазіатський європейський союз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eajc.org>

Сав'юк О.В. Проблема ксенофобии и расизма в Украине: социально-правовой аспект

Сделан анализ проявлений ксенофобии и расизма в Украине. Прослежена динамика этих явлений в украинском обществе за годы независимости. На основе разработанного автором инструментария социологического исследования проанализировано отношение представителей студенческой и курсантской молодежи Ивано-Франковска к другим культурам, иностранным гражданам, обучающимся и работающим в Украине.

Ключевые слова: ксенофобия, расизм, дискриминация, skinhedy.

Sav'yuk O.V. The problem of xenophobia and racism in Ukraine: socio-legal aspect

The analysis of manifestations of xenophobia and racism in Ukraine is made in the article. The dynamics of changes of these phenomena in the Ukrainian society since independence is examined. On the basis of mechanisms of sociological studies the analysis of attitude of the students of Ivano-Frankivsk to other cultures, foreign students who work in Ukraine is made.

Key words: xenophobia, racism, discrimination, skinhedy.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ АДВОКАТА ТА ІНШИХ УЧАСНИКІВ ЮРИДИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Надано характеристику психологічних особливостей діяльності адвоката, специфіка якої полягає у вирішенні юридичних конфліктів.

Ключові слова: юридичний конфлікт, діяльність адвоката, психологічні особливості взаємодії.

Постановка проблеми. Очікувані психологічні властивості адвоката (захисника) – це наявність комунікативної майстерності, умінь і навичок пошуку і цільового використання психологічної інформації з метою захисту, що потребує цілеспрямованого розвитку і корекції особистісних якостей і властивостей особи, які відповідали б психологічним вимогам адвокатської діяльності і забезпечували ефективне виконання її завдань.

Психограма професії адвоката, тобто перелік головних професійно важливих якостей, які визначають ефективність діяльності, охоплює: професійну спостережливість; здатність до комунікативної взаємодії з соціальним оточенням; наявність розвиненої професійної пам'яті; розвиненість навичок мислинневої діяльності за відбори та селекції інформації, обґрунтування та прийняття рішень; емоційну та психофізичну стійкість; здатність до саморегуляції та самоконтролю власної поведінки. Оскільки найважливіше значення серед професійно значущих якостей особистості адвоката мають якості, що визначають ефективність професійного спілкування, формування комунікативних умінь та очікування їх результатів у певних соціальних групах, можна стверджувати, що це визначає характеристику соціальної ролі адвоката, яка має певні специфічні ознаки.

Адвокат – особа, професія якої – надання юридичної допомоги громадянам з метою захисту їх інтересів у суді, прокуратурі, органах дізнання. Такі обов'язки адвоката зумовлюють відповідні очікування щодо його дій з боку інших людей. І, виконуючи визначену професійну роль, адвокат володіє правами стосовно інших учасників того або іншого процесу. І такі права адвоката утворюють експектації (систему очікувань, вимог), що спрямовані до інших учасників процесу (суддів, підсудного, свідків, експертів тощо) [5].

Мета статті – аналіз психологічних особливостей діяльності адвоката, зокрема у вирішенні юридичних конфліктів.

Виклад основних положень. До соціально-психологічних особливостей роботи адвоката найперше, входять психічні процеси ідентифікації (оцінки), метою яких є визначення позиції, свого ставлення (позитивного чи негативного) до оцінюваної події, факту. Оціночний (ідентифікаційний) процес – це розгорнуте зіставлення фактичних даних з критеріями оцінки – правовими нормами. Іноді оціночне судження залежить від безпосередньої емоційної реакції. Іноді вибір визначається емоційною привабливістю альтернативи. У підсумку оціночних психічних процесів (ідентифікації) формується рішення про бажаний чи небажаний розвиток подій, про значущість соціально-правової проблеми, що виникла, про порівняну роль різних факторів і умов, які впливають на хід і результати юридичної роботи.

Комунікативні особливості в роботі адвоката, тобто спілкування з колегами за професією, судьями, прокурорами, слідчими, потерпілими, обвинуваченими, підозрюваними, свідками, злочинцями та іншими особами відображають певний рівень світогляду. Важливими компонентами в юридичній комунікації є загальний рівень освіти, культури, знання національного менталітету та образу мислення. Комунікації адвоката охоплюють бесіди з метою отримання інформації, необхідної для прийняття рішення; директивну взаємодію, пов'язану з постановкою завдань, стимулюванням активності та ініціативи інших; переговори з різними категоріями людей; колективне (групове) мислення як форму пошуку найкращого рішення; спостереження за іншими тощо.

Ще одна психологічна особливість роботи адвоката полягає в тому, що в багатьох випадках результат її в конкретних ризиках майбутнього невідомий. Тому в роботі адвоката знання майбутнього продукту виступає як знання вимог, критеріїв, норм, яким відповідатиме пошуковий результат. Розуміння цього спрощує адвокату процес продажу власної кваліфікації та позбавляє клопоту щодо визначення ціни своєї роботи.

Для професії адвоката характерна висока емоційність і значні вольові зусилля. Завжди зовнішні подразники зумовлюють або негативні емоції: страждання, сум, горе, ненависть, гнів та ін., або навпаки, успішне вирішення юридичної справи виявляється в позитивних емоціях: задоволення, радості, щастя.

Вольові зусилля виявляються і на етапі розумової дії (коли обмірковуються цілі, визначаються шляхи і засоби їх досягнення і приймається рішення), і на етапі виконання прийнятого рішення. Завжди є боротьба мотивів у вольовій сфері – між почуттям обов'язку і спонуканнями, які йому суперечать.

Зазначимо, що діяльність адвоката призводить до його постійної психічної напруги. Природно, що працювати в такому стані, на межі розумових і фізичних сил впродовж тривалого часу неможливо, бо професійна деформація неминуча. Однак потрібно виховувати в собі певну психологічну стійкість, здатність до самоконтролю (регулювання вчинків, мотивів, установок і зниження на цій основі негативного впливу різних чинників психічної напруги).

Юридична робота адвоката здійснюється в межах правового регулювання. Проте її специфікою також є творчий характер, зумовлений різноманітністю галузей права, завданнями, що вирішуються, особливостями кожної юридичної справи, а також індивідуально-психологічними рисами тих людей, які залучені до юридичної роботи. Творчий характер діяльності адвоката (захисника) виявляється в тому, що, керуючись нормами права, він обирає найбільш прийнятні способи дій, методи роботи, що відповідають конкретній ситуації, та психологічні механізми впливу на її перебіг.

У діяльності будь-якого адвоката завжди простежується психологічний вплив на особистість чи групу людей. Виступ судді, участь у слідчих діях тощо пов'язані не лише зі з'ясуванням суті конкретної справи, але і з впливом на людей.

Психологічний вплив на особистість в юридичній роботі покликаний блокувати чи зменшувати протидію свідомому викривленню чи приховуванню істини.

Успішне переконання призводить до певної трансформації світогляду в цілому і оцінки конкретної ситуації, а отже, і зміни мотиваційної основи поведінки. Переконання ґрунтується на усвідомленому прийнятті людиною висловлюваних адвокатом ідей, на їх аналізі й оцінці. При цьому висновок, зроблений самостійно, завжди найбільш впливовий, ніж запозичений з зовні.

Тому механізм переконання задіює мислення партнера, його знання і досвід. Адвокат стає актуалізатором, який переконливо передає свої думки і допомагає слухачу знайти власний шлях щодо розвитку/зміни правової ситуації. Тоді переконання стає своєрідним процесом «перезавантаження» життєвої стратегії в тупиковій ситуації неефективного алгоритму дій.

Завдання переконання відтак, реалізуються в кілька етапів: 1) видалення колишньої стратегії, 2) навчання нової. Своєю чергою, в кожному з етапів переконання є когнітивний та емоційний компоненти.

1. Перший пункт – видалення колишньої стратегії – когнітивний. Оскільки емоційна прив'язаність людини до колишньої системи переконань/дій сильна, емоційні аргументи не будуть для неї перекон-

ливими – наймовірніше, вона просто від них «відмахнеться». Проте є факти, які оскаржити неможливо. На першому етапі це факти, які доводять, що колишня система міркувань/поведінки неефективна – «аргументи руйнівники». Основними напрямками такої аргументації можуть бути: а) підрахунок втрат часу/грошей/ресурсів; б) моделювання можливих проблем, з яких неможливо вийти «старими» методами; в) вже наявні інциденти, з яких не були зроблені висновки; г) зіткнення з майбутніми проблемами (реальні/гіпотетичні), в яких стара стратегія завдає шкоди.

2. Зняття «рожевих окулярів» – це емоційне розчарування в колишній стратегії поведінки. На цій стадії адвокат/захисник має довести, що аргументи попереднього пункту – не «прикрі непорозуміння», а «непереборні протиріччя» і «далі так жити не можна!». Основні методи, використовувані на цьому етапі: а) «яскраві провали» (емоційно насичені негативні ситуації, в які мимоволі «вживається» слухач); б) стратегічний розвиток подій (ситуація сьогоденного дня, доволі екстрапольована, щоб було видно негативний результат стратегії: якщо зараз слухач змириться із ситуацією, що виникла, то в перспективі вона тільки погіршиться, бо висновків зараз не зроблено); в) екстраполяція відставання (тут фокус зміщується саме на необхідність змін, тому нинішня стратегія відтворюється в обстановці майбутнього, щоб підкреслити її «відсталість»).

3. «Світле майбутнє» – це третій етап, що намічає шлях виходу. Замість акценту на негативні наслідки колишньої стратегії, наголос зміщується на позитивні можливості за відмови від неї. Тут немає жодних конкретних пропозицій – тільки загальний настрій на зміни. Фактично, якщо колишня стратегія була добре розвінчана на попередньому етапі, на цій стадії натяку на інший вихід буває достатньо, щоб людина сказала «так» цьому виходу до того, як зрозуміє, в чому полягає цей шлях.

Додатковим мотивуючим інструментом цього етапу можуть бути «історії успіху» людей, які вдало застосували нові стратегії в критичних обставинах (такі історії подаються з позиції «зовнішнього спостерігача» – таємниці їхнього здійснення поки не розкривається).

Крім того, на такому етапі є загальна концепція нової стратегії дій: не у вигляді конкретної схеми, але суто описово, в якості анонсу/анотації.

4. Далі знову повернення в поле когнітивного компоненту. Завдання четвертого етапу – представити нову стратегію (стратегії) у вигляді чітких алгоритмів «роби раз, роби два». Алгоритми повинні бути достатньо докладними, щоб навіть за абсолютно «бездумного» і нетворчого застосування, вони все одно дали ефект, наблизений до бажаного (механізм рефлексії).

В умовах здійснення правосуддя метод передачі інформації призводить до зміни спрямованості розумових процесів особи, на яку чиниться вплив. Заздалегідь зібрана і вміло подана інформація, впливаючи на проходження інтелектуальних, емоційних і вольових процесів, може дати очікуваний результат [4].

Звичайно, інформація, яка передається, повинна мати об'єктивні джерела: офіційні документи, які можна перевірити. І інформація, що зацікавлено передається іншій людині, повинна створювати в неї враження повної чи хоча б достатньої обізнаності адвоката, що негайно зумовлює зміну поведінки іншої сторони, підвищує ймовірність помилок у її діях, а отже, полегшує досягнення мети адвоката.

Приховування інформації від зацікавленої особи адвокатом має дещо інші цілі психологічного впливу на особистість. У цьому разі адвокат, володіючи певними даними про юридичні факти, не використовує їх до певного моменту. Відтак у особи виникає ілюзія, що адвокат не обізнаний про суть і деталі юридичної справи. На цій основі виникає оманливе уявлення про мету адвоката і про своє становище в процесі, що породжує переоцінку своїх можливостей, а також необережність у висловлюваннях і поведінці. Як результат – людина без необхідності відкривається, стає уразливою для передачі раніше прихованої інформації.

Використовуючи метод передачі (приховування) інформації як спосіб психологічного впливу на особистість, необхідно зважити на низку факторів:

а) умови передачі інформації, обстановка самого процесу мають забезпечувати зосередженість уваги саме на інформації, що подається, а якщо ні, то сила психологічного впливу цієї інформації буде знижена;

б) спосіб передачі інформації (усна чи письмова, документи і т.д.) визначається з уваги на конкретну мету психологічного впливу, передбачуваного інтересу до інформації і реальних обставин;

в) форма передачі інформації може бути окличною, розповідною, ствердною і запитальною. Її вибір визначається специфікою реагування особи, якій адресована інформація;

г) послідовність і швидкість подання інформації. Юридична практика показує, що логічна послідовність і зв'язаність у передачі інформації, несподіваність її подання підвищують силу психологічного впливу на особистість;

г) доказовість і переконливість інформації. Ця умова безпосередньо сприяє активізації розумових, емоційних і вольових процесів особи, на яку впливають;

д) постійний контроль за впливом інформації (міміка, жести, поза, погляд тощо), аналізом мовленнєвих реакцій.

Оскільки навіювання як метод психологічного впливу на особистість спрямоване на придушення волі, його ефект підвищується, якщо зважати на такі фактори, як:

- 1) вік людини (підлітки більшою мірою піддаються навіюванню, ніж дорослі);
- 2) психічний і фізичний стан (втомлені люди піддаються більшою мірою навіюванню, ніж люди з хорошим самопочуттям);
- 3) авторитетність думки (вирішальною умовою ефективності навіювання є авторитет тієї особи, яка щось навіює іншій. Авторитет створює додатковий елемент впливу на джерела інформації) [1–2; 6].

На відміну від навіювання та переконання, які часто застосовуються в міжособистісних взаєминах, у разі взаємодії з організованою групою психічне зараження яскраво виявляється як засіб впливу в групах малознайомих людей (під час релігійного екстазу, паніки тощо).

Зараження – спосіб психологічного впливу, який здійснюється через емоційну сферу людини. Це спосіб інтеграції групової діяльності, що характеризується стихійністю, оскільки виникає у ситуаціях значного скупчення людей. За умов психічного зараження процес передавання емоційного стану від однієї особи до іншої відбувається найперше на несвідомому рівні. Йдеться про те, що сфера свідомості під час емоційного зараження різко звужується, критичність до подій, до інформації, яка надходить з різних джерел, майже відсутня.

Одним із психологічних методів маніпуляції є метод рефлексії. Поняття «рефлексія» (від лат. reflexio – обернення назад) – процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. У соціальній психології рефлексія виступає у формі усвідомлення дійовою особою того, як вона сприймається і оцінюється іншими. Метод рефлексії в юридичній психології обґрунтований саме на з'ясуванні, як людина розуміє адвоката, його особистісні особливості, емоційні реакції і пов'язані з пізнанням уявлення.

Вплив на особу методом рефлексії може здійснюватися шляхами маскування дій, яке проводиться з метою надання цій особі лише певної інформації, а також створенням удаваної загрози.

У цьому випадку адвокат виявляє активність, проводить опитування людей, неодноразові огляди одних і тих самих обставин тощо. Зацікавлена особа, сприймаючи уявну загрозу як реальну, змінює свою поведінку в потрібному напрямі.

Способом реалізації методу рефлексії може бути передача рішення. Здійснюючи передачу рішення, наприклад, у формі підказки неправильної відповіді на суттєво важливе питання, адвокат примушує особу або прийняти його, або відмовитися від підказування. У будь-

якому разі він повинен змінити своє ставлення і поведінку в процесі погоджуючись або спростовуючи підказування.

Психологічний вплив на особистість методом рефлексії здійснюється і шляхом створення у неї удаваного уявлення про наявні у адвоката засоби і можливості, відповідно і про подальші його дії. Така обізнаність іншої сторони зумовлює посилення психічного напруження, страх, що спонукає його до певних помилкових дій. Створюючи таку уявну загрозу в обманному напрямі можна отримати певну перевагу для своєї позиції [3].

Рефлексія характеризує соціальну активність особистості – системну соціальну якість, в якій виражається та реалізується глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення її на суб'єкт суспільних відносин. Основними критеріями активності особистості є спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності; особливості їх прийняття і реалізації. Загалом життєва позиція особистості багатомірна. Вона інтегрує всю особистісну структуру, забезпечує людині певний рівень входження в життєдіяльність соціального середовища та її самовизначення як суб'єкта власного життєвого шляху та способу життя. Об'єктом позиції особистості є соціальний стан особистості, її життєвий шлях у суспільстві.

Висновки. Головним аспектом діяльності адвоката є розуміння власного «Я-реального», що надає перевагу в цілісності сприйняття реальності порівняно з імагінальними фрустраціями інших учасників юридичного конфлікту.

Для адвоката, орієнтованого на особистісні структури інших учасників конфлікту, характерно розуміння специфіки їх спілкування, бажання маніпулювати ситуацією. Ознаки маніпулювання простежуються через такі психологічні особливості взаємодії учасників юридичного конфлікту:

- основний діючий агент – воля;
- способи спонукання – актуалізація внутрішньоособистісних конфліктів інших сторін юридичного конфлікту, імітація процесу прийняття ними рішення;
- мішені – емоції, мотиваційні структури учасників конфлікту;
- автоматизми – відповідальність за «вистражданий» у сумнівах вибір;
- дезінтегрованість психічних процесів (притуплена увага, розірване мислення, порушення навичок);
- ейфорія, а в ослабленому вигляді – поблажливе або некритичне ставлення до життєвих подій;
- приглушеність бажань, байдужість до того, що відбувається;

– підвищена безвідповідальність в умовах колективної взаємодії тощо;

– інтенсивність – підвищення сили впливу.

Стеження за змінами ситуацій, пов'язаними з технологією психологічного впливу, дозволяє виявити ефекти, які становлять особливості маніпуляції. Загальною ознакою успіху психічного впливу є порушення балансу тих чи інших змінних взаємодії. Тому можливі деформації, зсуви, невідповідності, приміром:

а) дисбаланс у розподілі відповідальності за вчинені дії й прийняті рішення. Реципієнт помічає, що «винен», не знаючи, як ця винність виникла. Або ж навпаки – охоплюється ейфорією незрозумілої або несподіваної безвідповідальності у прийнятті певного рішення;

б) деформації в співвідношенні «вчинок – вигреш» виявляються в тому, що отримуваний результат не відповідає зусиллям. Це відбувається внаслідок допущених помилок у плануванні або у виконанні прийнятих під впливом рішень;

в) порушення збалансованості елементів ситуації – в цьому випадку може мати значення незвичність ситуації взаємодії:

– незвичайність предмета впливу (теми розмов, зміна векторів і т. д.). Люб'язності або послуги, які виходять за межі звичного, особливо, якщо вони більшою мірою односторонні;

– незвичайність компонування або подачі інформації, такі як зміщення акцентів значущості на другорядні деталі;

г) неконгруентність у поведінці (комунікативному повідомленні) – різні канали передають суперечливу інформацію: зміст слів не відповідає рухам тіла або міміці;

г) стереотипізація поведінки реципієнта – відповідно до рольових позицій, віднесення до тієї чи іншої категорії людей, актуалізація звичок або сталих ритуалів.

---

1. Деркач А.А. Идеологическое воздействие: социально-психологические и педагогические аспекты / А.А. Деркач, Е.В. Селезнева. – М.: Мысль, 1985. – С. 224–229.

2. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – С. 123.

3. Ильин Е.П. Психофизиология состояний человека / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2005. – 412 с.

4. Мицич П. Как проводить деловые беседы / П. Мицич. – М.: Экономика, 1983. – 207 с.

5. Платонов Ю.П. Психологические феномены поведения персонала в группах и организациях: в 2 т. / Ю.П. Платонов. – СПб.: Речь, 2007. – Т 1. – С. 25–27.

6. Уледов А.К. Теоретическая и прикладная социальная психология / А.К. Уледов. – М.: Мысль, 1988. – С. 94–95.

Терлецкая Л.Г. Социально-психологические особенности взаимодействия адвоката и других участников юридического конфликта

Представлена характеристика психологических особенностей деятельности адвоката, специфика которой состоит в разрешении юридических конфликтов.

Ключевые слова: юридический конфликт, деятельность адвоката, психологические особенности взаимодействия.

Terletska L.G. Socio-psychological characteristics of interaction of a lawyer and other participants of a legal conflict

The author gives the characteristic of psychological features of a lawyer's activity in resolving legal conflicts.

Key words: legal conflict, a lawyer's activity, psychological aspects of interaction.

УДК 316.6(043.3)

Х.І. Турецька

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ

Проаналізовано підходи до феномена Інтернет-залежності. Виділено критерії цієї адикції. На підставі аналізу сучасних досліджень сформульовано трикомпонентну модель чинників Інтернет-залежності.

Ключові слова: Інтернет-залежність, патологічне використання комп'ютера, віртуальне середовище, дисфункційні настановлення щодо Інтернету.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена різким збільшення кількості користувачів Інтернету (всесвітньою мережею в Україні у 2003 році активно користувались 2,5%, у березні 2005 року частина користувачів становила 10,5 % населення, а у березні 2012 року – 48 %), що призвело до виникнення низку психологічних феноменів – інтересів, мотивів, цілей, потреб, установок, а також форм соціально-психологічної активності, безпосередньо пов'язаних із цим новим середовищем.

Збільшення доступу до Інтернету, особливо для підлітків і молоді, підвищує імовірність його неконтрольованого використання та розвитку узалежнення від віртуальної активності – Інтернет-залежності. А необхідність розробки заходів для превенції та корекції цієї адикції зумовлюють потребу у виявленні та аналізі соціально-психологічних чинників Інтернет-залежності

Стан дослідження. Термінологія Інтернет-залежності ще не повністю сформувалася. В літературі використовуються терміни «залежність від Інтернету», або «Інтернет-адикція» (Internet Addiction Disorder,

або IAD, Internet Behavior Dependency), а також «надлишкове/патологічне застосування Інтернету» (Internet Overuse, Pathological Internet Use, Internet Abus). Сам термін «Інтернет-залежність» запропонував А. Голдберг [14] у 1995 р. для опису патологічного потягу до використання Інтернету. Діагностичні критерії розладу відповідають критеріям DSM-IV для нехімічних залежностей: використання комп'ютера викликається стресом, а також завдає шкоди фізичному, психологічному, міжособистісному, сімейному, економічному чи соціальному статусам. В іншій роботі А. Голдберг характеризує Інтернет-адикцію як таку, що згубно впливає на побутову, навчальну, соціальну, професійну, сімейну, фінансову чи психологічну сфери діяльності. А. Голдберг схильний використовувати термін «патологічне використання комп'ютера» (PCU – pathological computer use).

М. Орзак [15] виділила психологічні і фізіологічні симптоми, характерні для PCU. До психологічних вона віднесла хороше самопочуття або ейфорію за комп'ютером, неможливість зупинитися, збільшення кількості часу, проведеного за комп'ютером, занедбання родинних і дружніх обов'язків, відчуття порожнечі, депресії, роздратування поза комп'ютером, приховування правди від роботодавців або членів сім'ї про свою діяльність за комп'ютером, проблеми з роботою чи навчанням. До *фізіологічних* – ураження нервових стовбурів руки, зумовлене тривалою перенапругою м'язів, сухість в очах, головні болі за типом мігрені, болі в спині, нерегулярне харчування, пропуск прийомів їжі, занедбання особистої гігієни, розлади сну, зміна режиму сну.

Нині PCU вживається щодо більш широкої категорії розладів, а термін «Інтернет-залежність» використовується для означення *патологічного використання комп'ютера для залучення в соціальні взаємодії*.

К. Янг 1996 року розробила коротку анкету, яка, модифікувавши критерії для гемблінгу, давала можливість виявити Інтернет-адикцію [17]. Запитання анкети стосувалися основних симптомів Інтернет-залежності, а саме – покращення настрою внаслідок Інтернет-активності; потреби проводити в Інтернеті дедалі більше часу; фізичні, соціальні, професійні чи психологічні проблеми, що зумовлюються його використанням; невдалі спроби контролювати Інтернет-активність і «синдром відміни». В ході подальших досліджень К. Янг виділила чотири симптоми Інтернет-залежності [18]: нав'язливе бажання перевірити e-mail, постійне очікування наступного виходу в Інтернет, скарги навколишніх на те, що людина витрачає занадто багато часу для Інтернету, скарги навколишніх на те, що людина витрачає забагато грошей на Інтернет.

Критеріями Інтернет-адикції, розробленими американськими лікарями, що входять в «групу підтримки залежних від Інтернет» The

Internet Addiction Support Group, є: підвищення толерантності під час «мережових подорожей», зниження настрою за неможливості знаходження в мережі, поява емоційного піднесення під час входження в Інтернет. За відсутності Інтернету у залежних протестуються: психомоторне порушення, тривога, нестримне бажання полегшити свій стан шляхом виходу в Інтернет, переважання фантазій та мрій про Інтернет, нав'язливе постукування пальцями по твердій поверхні, що імітує клавіатуру.

Мета статті – сформулювати модель психологічних чинників Інтернет-залежності.

Виклад основних положень. Проаналізувавши останні дослідження, що стосуються Інтернет-залежності, пропонуємо поділити її чинники на три групи. До першої входять *особливості віртуального середовища*. Так, А. Мінаков [9] розглядає Інтернет як новий шар реальності, що характеризується набагато меншою жорсткістю бар'єрів і обмежень і допускає значно вищий ступінь свободи для своїх « мешканців ». Також його особливістю є міфологічність – Інтернет нагадує чарівну казку, у якій користувач має надприродні можливості, на відміну від реального життя. Ці властивості віртуального середовища сприяють значній регресії користувачів, у чому криється таємниця його надзвичайної привабливості. А. Котляров визначає віртуальну реальність як « особливий, « проміжний » психологічний « простір ». За допомогою віртуальної реальності людина продовжує свою внутрішню реальність у тому напрямі, котрий відповідає її цілям [8, с. 253].

Дж. Сулер дає більш розгорнуту характеристику особливостей Інтернет-середовища, котрі прямо чи опосередковано впливають на можливість виникнення у користувача Інтернет-адикції [16]: текстова комунікація; відсутність просторових обмежень; часова гнучкість; необмежена доступність контактів; можливість запису. Також Дж. Сулер розглядає психологічні особливості Інтернет-активності: обмеженість відчуттів; змінений стан свідомості (відчуття втрати меж між власною свідомістю та свідомістю інших користувачів, відсутність дії фізичних законів у кіберпросторі); рівність статусу – « мережева демократія ».

В. Бурова [3], А. Жичкіна [6], І. Шевченко [12] виділяють низку психологічних особливостей віртуального середовища, котрі визначають специфіку віртуальної комунікації:

1. Анонімність – полягає у відсутності достовірної інформації про співрозмовника або в неповноті інформації про нього. Анонімність звільняє користувача від необхідності репрезентувати у процесі комунікації самого себе, тобто відповідати своєму реальному « Я », відкриваючи можливості для конструювання альтернативних самопрезентацій.

2. Фізична непередставленість. У поєднанні із анонімністю створює можливості для надання про себе недостовірної інформації та фантазу-

вання про особистість співрозмовника. Відтак зникає чимало бар'єрів спілкування, зумовлених статтю, віком, соціальним статусом, зовнішністю, а також невербальною складовою комунікативної компетентності.

3. Своєрідність протікання процесів міжособистісного сприймання в умовах відсутності невербальної інформації. Неабияк впливають на уявлення про співрозмовника механізми стереотипізації та проєкції.

4. Нерегламентованість поведінки. Полягає у відсутності чітких правил online-комунікації, що виражається в повній свободі встановлення й розриву контактів, стилю комунікації. Деякі користувачі репрезентують себе з іншого боку, ніж в умовах реальної соціальної ситуації, програють нереалізовані ролі, сценарії ненормативної поведінки.

5. Зниження психологічного й соціального ризику в процесі спілкування. З'являється внаслідок анонімності й безкарності та виявляється у вигляді розкутості та певної безвідповідальності учасників спілкування.

Особливості взаємодії з комп'ютером також виконують роль у виникненні адикції. Однією із визначальних особливостей взаємодії людини з комп'ютером є її діалоговий (той, який передбачає активність обох сторін) і мовний характер. Комп'ютер виконує в цій взаємодії роль партнера, наслідком чого є феномен атрибуції комп'ютера суб'єктності або персоніфікації (в російськомовній літературі) [2] та антропоморфізація (в англійськомовній). У широкому сенсі персоніфікацію можна тлумачити як наділення комп'ютерної системи людськими якостями й формування людиною суб'єкт-суб'єктних відносин із нею. У літературі описані різні її форми [2]: метафорична персоніфікація – сприйняття комп'ютерної системи як особистості в цілому або наділення її окремими особистісними властивостями; анімізація – уподібнення її абстрактній живій істоті, тварині або людині; інтелектуалізація – наділення її інтелектом й оцінка її якостей за критерієм «розумний – дурний»; глотталізація – визнання суб'єктності системи на основі її здатності оперувати природною мовою; формування емоційного ставлення до неї й т. д.

Дж. Сулер вважає, що через антропоморфізацію комп'ютера виникають реакції, що в психоаналітичній практиці отримали назву «перенесення» – наявність афективно забарвлених «стосунків» із комп'ютером, що можуть виступати чинником формування комп'ютерної залежності.

Дослідження технологічної адикції і залежності від комп'ютера здійснені на початку 80-их років М. Шоттон. Відповідно до виявлених соціально-демографічних параметрів найчастіше виявляють залежність від комп'ютера високоосвічені чоловіки, середній вік – 30 років, які працюють у галузі науки або техніки. Порівняно з контрольною групою вони порівняно рідше одружені й у них менше дітей. У залежних від комп'ютера виявлені високі показники за рівнем інтелекту. Як

стверджує М. Шоттон, комп'ютер сприймається ними як «конкурент» – раціональний, логічний, високоінтелектуальний. До цього можна додати, що завдання, що ставлять перед собою залежні від комп'ютера особи, полягали в тому, щоб домогтися від комп'ютера повного підпорядкування. Встановити контроль над комп'ютером означало для них певною мірою «відігратися» за неможливість здійснення бажаного контролю в інших життєвих сферах, особливо в соціальних відносинах: досліджувані прагнули контролювати вчинки й слова інших – навіть найближчих – людей, проте це їм погано вдавалось.

До ще однієї групи чинників відносимо *психологічні особливості користувачів. Особливості емоційної сфери Інтернет-залежних.* К. Янг і Р. Роджерс [19] установили зв'язок Інтернет-залежності з депресією. Цю кореляцію автори пояснюють тим, що для осіб з депресивними розладами, що характеризуються низькою самооцінкою та страхом бути відкинутим, дуже важливе прийняття інших, тому труднощі в міжособистісному спілкуванні вони можуть компенсувати завдяки віртуальній підтримці.

Дж. Волам і К. Мітчел, досліджуючи поведінку підлітків в Інтернет, установили, що дівчатка з високим рівнем тривожності або у конфлікті з батьками з більшою ймовірністю встановлювали близькі стосунки з іншими Інтернет-користувачами. Це стосується й тих хлопців, у яких спостерігалися відсутність взаєморозуміння в родині або більше високий порівняно з іншими рівень тривожності.

А. Шайдуліна у підлітків із Інтернет-залежністю простежує дисгармонію функціонування емоційної сфери, що виявляється в нездатності до чіткої диференціації своїх почуттів, неможливості спонтанно відреагувати у комунікативних ситуаціях; тенденція до соціальної ізоляції.

У дослідженні А. Сгорова, Н. Кузнецової ті ін. самооцінка Інтернет-адиктів виявилася істотно нижчою, ніж у контрольній групі. За шкалами самоставлення виявлено значущі відмінності у виразності інтегрального почуття за/проти свого Я та самоінтересу між Інтернет-залежними й Інтернет-незалежними підлітками.

Індивідуально-психологічні особливості Інтернет-залежних. А. Сгоров, Н. Кузнецова та Є. Петрова [5], дослідивши підлітків з Інтернет-адикцією, виявили, що серед них переважають підлітки із шизоїдним (29,8%), істероїдним (19,3%), лабільним й епілептоїдним (по 12,3%) типами акцентуації. Рідше простежувалися нестійкі й психастенічні акцентуанти (по 7%) і в одиничних випадках астено-невротичні (5,3%) і гіпертимні (3,5%). Переважання шизоїдних акцентуантів серед Інтернет-адиктів автори пов'язують із особливостями діяльності в мережі – певний відхід від реальності, що властивий шизоїдам. Також у

досліджуваних адиктів ризик алкоголізації й наркотизації виявився істотно вищим, ніж у контрольній групі.

У дослідженні А. Єгорова, Н. Кузнєцової та ін. [5] за методикою Р. Кеттелла виявлено, що підлітки-адикти, маючи високу, домінуючу потребу в близькому спілкуванні, «по душах» (високі показники за факторами А і Q2), при цьому не мають достатньої соціальної сміливості (фактор Н) для встановлення відносин із іншими в реальному світі.

Особливості соціально-комунікативної сфери Інтернет-залежних. В. Астафев [1] виявив, що для більшості Інтернет-залежних притаманне переживання напруги, тривоги, розпачу, що виникає під час зіткнення людини з непереборними перешкодами (реальними або уявними) на шляху до досягнення значущих цілей, задоволення потреб.

У дослідженні Е. Губенко [4] встановлено значущі відмінності у впевненості в собі та сміливості у соціальних контактах між групою схильних і не схильних до Інтернет-залежності. Користувачі, схильні до Інтернет-залежності, переживають більше суб'єктивних труднощів у спілкуванні в реальному житті, гірше оцінюють свою здатність до прийняття рішень у складних ситуаціях, здатність до контролю власних дій та їхніх результатів.

У дослідженні Ю. Кльонової [7] виявлено значущі зв'язки між Інтернет-адикцією й ознаками негативної комунікативної установки, такими як завуальована та відкрита жорстокість щодо людей, у судженнях про них, бурчання, негативний особистий досвід спілкування з навколишніми.

В. Посохова дослідила домінуючі стратегії психологічного захисту у спілкуванні юнаків, схильних до Інтернет-залежності, та зробила висновки, що їм притаманно частіше обирати агресивну тактику у спілкуванні.

Особливості когнітивної сфери Інтернет-залежних. Когнітивно-біхевіоральна модель Інтернет-залежності (у термінології авторів «патологічного використання Інтернету»), розроблена Р. Девісом [13], підкреслює значення дисфункційних настановлень особистості як основного джерела патологічної поведінки.

Р. Девіс розглядає дисфункційні настановлення як достатню причину виникнення залежності. Дисфункційні настановлення можуть бути розділені на два підтипи: настановлення щодо себе й щодо світу. До настановлень щодо себе належать: «Я хороший тільки в Інтернеті», «Я нічого не вартую в реальному світі, але в Інтернеті я маю авторитет» й «Поza Інтернетом я невдаха». Для таких осіб характерна невпевненість у собі, низьке самокерівництво, негативна самооцінка, негативний погляд на себе. В цьому випадку Інтернет використовується для отримання позитивних реакцій від інших безпечним способом.

Настановлення щодо світу охоплюють узагальнення окремих подій до світового масштабу: «Інтернет – єдине місце, де мене поважають», «Ніхто не любить мене поза Інтернетом», «Інтернет – мій єдиний друг», або «Поза Інтернетом люди думають про мене погано». Ці настановлення підсилюють залежність особи від Інтернету й автоматично виникають щоразу, коли з'являється подразник, пов'язаний з Інтернетом. Тому відразу ж після входу особи, наприклад, у чат, у неї виникають автоматичні думки, пов'язані з подібними переконаннями.

На підставі аналізу досліджень Інтернет-залежності нами була розроблена «Трикомпонентна модель чинників Інтернет-залежності», у якій ці чинники розглядаються на трьох рівнях: рівень *базових передумов* – обставини, які є сприятливими для виникнення Інтернет-залежності; рівень *необхідних умов* – фактори, які повинні існувати для виникнення Інтернет-залежності; рівень *достатньої умови* – фактор, що є результатом двох попередніх рівнів та основою виникнення Інтернет-залежності.

Рис. 1.1. Трикомпонентна модель чинників Інтернет-залежності

У цій моделі до *базових передумов* слід віднести: *характеристики соціальної ситуації* – збільшення дистанційованості між людьми, дезінтеграція традиційних заснованих на спільності форм сусідства, зростання кількості розлучень і змін місця проживання, інформатизація суспільства (К. Янг); *характеристики віртуального середовища* – анонімність, фізична непередставленість, відсутність просторових обмежень, необмежена можливість установалення контактів, нерегламентованість поведінки (А. Мінаков, А. Котляров). Окреслені характеристики сприяють тому, що у Інтернет-середовищі, відкриваючи можли-

вості для конструювання альтернативних самопрезентацій, є можливості реалізувати своє Ідеальне Я або ж нереалізовані в реальності, витіснені, потреби. В уявленнях про віртуального співрозмовників переважають механізми стереотипізації, проєкції та ідеалізації (Дж. Сулер, В. Булова, А. Жичкіна, І. Шевченко). *Характеристики взаємодії із комп'ютером* як об'єктом залежності – взаємодія людини з комп'ютером має діалоговий (такий, що передбачає активність обох сторін) і мовний характер. Комп'ютер виконує роль партнера, наслідком чого є його персоніфікація (Ю. Бабаєва) чи антропоморфізація (Дж. Сулер) та формування *суб'єкт-суб'єктних відносин* з комп'ютером.

До **рівня необхідних умов** слід віднести: *психологічні особливості Інтернет-адиктів* – інтровертованість, переважання осіб з шизоїдною акцентуацією. Соціально-психологічна сфера Інтернет-залежних характеризується соціальною фрустрованістю (В. Астафев), несміливістю у соціальних контактах (Е. Губенко, А. Єгорова, Н. Кузнєцова), схильністю частіше обирати агресивну тактику у спілкуванні (В. Посохова), водночас маючи високу, домінуючу потребу в близькому спілкуванні, «по душах» (А. Єгорова, Н. Кузнєцова). Також їм притаманний високий рівень абстрактного мислення, індивідуалізм, готовність задовольнятися опосередкованими контактами з іншими, не схильність до конформізму (М. Гріффітс, Дж. Сулер).

До **рівня достатньої умови** слід віднести: *дисфункційні настановлення щодо Інтернету* – настановлення щодо власного Я та зовнішнього світу у контексті Інтернет-активності. Приклади настановлень про власне Я: «Я хороший тільки в Інтернеті», «Я нічого не вартую в реальному світі, але в Інтернеті я маю авторитет» й «Поза Інтернетом я невдаха». Приклади настановлень про зовнішній світ «Інтернет – єдине місце, де мене поважають», «Ніхто не любить мене поза Інтернетом», «Інтернет – мій єдиний друг», або «Поза Інтернетом люди думають про мене погано».

Висновки. Аналіз розглянутих вище досліджень дозволяє зробити висновок, що Інтернет-залежність (Інтернет-адикція) – реально існуючий феномен. Проте більшість учених вважають, що наявних емпіричних даних ще недостатньо для розгляду її як захворювання. Часто за виявами залежності від Інтернет приховуються інші адикції або вона виступає вторинним симптомом інших відхилень.

Важливо є також зважити на те, що чинники Інтернет-адикції повинні розглядатись у трьох основних «вимірах»: характеристики соціальної ситуації, характеристики можливостей віртуального середовища та психологічні особливості Інтернет-адиктів.

Перспективним у сенсі подальших досліджень є формулювання чітких критеріїв такої адикції та виділення тих психологічних особли-

востей особистості, які найбільшою мірою спричиняють Інтернет-залежність з метою розробки превентивних заходів.

1. Астафьев В.А. Индивидуально-психологические особенности пользователей сети Интернет / В.А. Астафьев. – [Цит. 2009, 5 квітня] [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://psynet.carfax.ru/texts/astaf3.htm>.

2. Бабаева Ю.Д. Диалог с ЭВМ: психологические аспекты / Ю.Д. Бабаева и др. // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 25–34.

3. Бурова В.А. Социально-психологические аспекты Интернет-зависимости / В.А. Бурова. – [Цит. 2010, 6 червня]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.by/portalus/modules/psychology/readme.php?subaction=showfull&id=1106583118&archive=1129709116&start_from=&ucat=15&.

4. Губенко Э.В. Психологические аспекты интернет-аддикции: Интернет-аддикция и трудности межличностного общения / Э.В. Губенко. – [Цит. 2009, 5 квітня] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psynet.carfax.ru/texts/gubenko.htm>.

5. Егоров А. Особенности личности подростков с интернет-зависимостью / А. Егоров, Н. Кузнецова, Е. Петрова // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2005. – Т. 5. – № 2. – С. 20–27.

6. Жичкина А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете / А. Е. Жичкина. – [Цит. 2009, 5 квітня] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psynet.carfax.ru/texts/zhichkina1.htm>.

7. Кленова Ю. Экспериментальное исследование взаимосвязи интроверсии и коммуникативной установки с Интернет – зависимостью / Ю. Кленова. – [Цит. 2009, 5 квітня] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://flogiston.ru/articles/netpsy/ia_klenova.

8. Котляров А.В. Другие наркотики или Homo Addictus: Человек зависимый / А.В. Котляров. – Издательство Института Психотерапии, 2006. – С. 480.

9. Минаков А.В. Некоторые психологические свойства и особенности Интернет как нового слоя реальности / А.В. Минаков. – [Цит. 2009, 5 квітня] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vspu.ac.ru/vip/index.html>

10. Посохова В. Особливості життєвого планування Інтернет-залежної молоді / В. Посохова // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6. – С. 150–157.

11. Шабшин И. И. Психологические особенности и феномены коммуникации в Интернете / И. И. Шабшин. – [Цит. 2009, 5 квітня] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zhurnal.lib.ru/s/shabshin_i_i/internet.shtml.

12. Шевченко И.С. Некоторые психологические особенности общения посредством Internet / И.С. Шевченко. – [Цит. 2009, 5 квітня] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/shevchenko>.

13. Davis R.A. A cognitive-behavioral model of pathological Internet use / R.A. Davis // Computers in Human Behavior. – 2001. – V. 17. – № 2. – P. 187–210

14. Goldberg I. Internet Addictive Disorder / I. Goldberg. – [Cited 2010, 8 Dec.] [Electronic resource]. – Available from: <http://www.psychom.net/iadcriteria.html>

15. Orzack M.H. Computer Addiction Services / M.H. Orzack. – [Cited 2010, 8 Dec.] [Electronic resource]. – Available from: <http://www.computeraddiction.com/>

16. Suler J. R. The Basic Psychological Features of Cyberspace Elements of a Cyberpsychology Model / J. R. Suler. – [Cited 2010, 8 Dec.] [Electronic resource]. – Available from: <http://www.rider.edu/suler/psycyber/psycyber.html>

16. Young K.S. Internet Addiction: Symptoms, Evaluation, And Treatment / K.S. Young. – [Cited 2010, 8 Dec.] [Electronic resource]. – Available from: [//www.netaddiction.com/articles/symptoms.htm](http://www.netaddiction.com/articles/symptoms.htm)

17. Young K.S. What Makes the Internet Addictive: Potential Explanations for Pathological Internet Use / K. S. Young. – [Cited 2010, 8 Dec.] [Electronic resource]. – Available from: <http://www.netaddiction.com/articles/habitforming.htm>

18. Young K.S. The Relationship Between Depression and Internet Addiction / K.S.Young, R. C. Rodgers. – [Cited 2010, 8 Dec.] [Electronic resource]. – Available from: <http://www.netaddiction.com/articles/cyberpsychology.htm>

Туецкая Х.И. Психологические факторы Интернет-зависимости

Проанализированы подходы к феномену Интернет-зависимости. Выделены критерии этой аддикции. На основании анализа современных исследований сформулирована трехкомпонентная модель факторов Интернет-зависимости.

Ключевые слова: Интернет-зависимость, патологическое использование компьютера, виртуальная среда, дисфункциональные установки относительно Интернета.

Turetska H.I. Psychological factors of Internet-addiction

The approaches to the phenomenon of Internet-addiction are analyzed. The criteria of this addiction are defined. Three-termed model of factors of Internet-addiction is formulated on the base of the analysis of current researches.

Key words: Internet-addiction, pathological computer use, virtual environment, dysfunctional attitudes to Internet..

УДК 159.923.5

О.Л. Христюк

ПРОБЛЕМА АЛКОГОЛЬНОЇ АДИКЦІЇ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Подано результати теоретичного аналізу досліджень українськими психологами змісту та виявів алкогольної адикції. Визначено виокремленні вітчизняними науковцями психологічні чинники узалежненої від алкоголю поведінки та методи її профілактики.

Ключові слова: девіантна поведінка, адикція, адиктивна поведінка, алкогольна адикція, узалежнена поведінка, схильність до вживання алкоголю.

Постановка проблеми. Соціально-психологічні, медичні, економічні наслідки адиктивної поведінки особистості, що закономірно призводять до незворотніх змін психіки та деградації особистості, перетворилися на гостру проблему сучасного суспільства. З кожним ро-

ком в Україні відбувається омолодження адикції, зокрема алкогольної, і поширення цього явища в дитячо-підлітковому середовищі. Цьому сприяють і реклама в засобах масової інформації, і достатньо терпиме ставлення суспільства до негативних форм поведінки особистості.

Аналіз досліджень алкогольної адикції у вітчизняній психології визначається необхідністю створення на сучасному етапі нових методів профілактики та корекції цього виду залежностей, які б були актуальними саме для українського суспільства.

Стан дослідження. Наукові роботи, спрямовані на вивчення девіантної поведінки особистості, здійснені Ц.П. Короленко, В.Д. Менделевичем, Н.М. Панасенко, Н.Ю. Максимовою, О.В. Двіжоною, Б.А. Лєко, І.П. Лисенко, О.Т. Чередниченко [5; 11; 10; 12; 3; 7; 8; 16]. Вивчаючи проблему адикції як вид девіантної поведінки особистості, ознайомлюємося з працями, присвяченими різним аспектам цього соціально-психологічного явища. Зокрема, зміст і чинники адиктивної поведінки розглядають Н.В. Дмитрієва, Ц.П. Короленко, Н.С. Курек, І.П. Лисенко, Н.Ю. Максимова, В.Д. Менделевич та інші [5; 6; 8; 9; 11]. Б.А. Лєко, Б.М. Ткач, І.П. Лисенко, Н.М. Панасенко, О.В. Савчук, О.М. Чередниченко, Н.М. Апетик, О.В. Двіжона з'ясували прояви та види адикцій [7; 15; 8; 12; 13; 16; 1; 3]. Алкогольну залежність як вид адиктивної поведінки досліджували Н.Ю. Максимова, Н.Є. Завацька, Н.П. Бурмака та інші [10; 4; 2]. Окремі шляхи та способи попередження uzалежненої поведінки представлені у роботах Б.М. Гузікова, Е.Г. Ейдєміллєра, І.А. Агєєвої та інших науковців [14]. Однак немає досліджень, які б указували на внесок саме сучасних вітчизняних психологів у розробку проблеми алкогольної адикції.

Тому **метою** статті є теоретичний аналіз досліджень українських психологів проблеми алкогольної адикції.

Виклад основних положень. Розгляд поняття «алкогольна адикція» вимагає уточнення цього терміна та його взаємозв'язку з іншими, близькими йому за значенням, такими як «девіантна поведінка», «адиктивна поведінка», «адикція».

Девіантна поведінка – це дії людини, які порушують встановлені в суспільстві моральні, правові норми, що призводять до її покарання, ізоляції, виправлення або лікування. До девіантної поведінки відносять такі її види, як адиктивна, аморальна та деліквентна.

Адиктивна поведінка – це вид девіантної поведінки, який проявляється у прагненні втекти від дійсності, внаслідок свідомої зміни свого психічного стану через вживання хімічних речовин або фіксації на певних об'єктах. Адикція – це стан свідомості людини, що характеризується залежністю від певної діяльності, нездатністю самостійно її припинити.

Розрізняють хімічні та нехімічні адикції. Хімічні адикції охоплюють алкогольне, наркотичне та токсичне uzалежнення. Нехімічні – ігрову залежність, інтернет-залежність, харчову залежність, трудоволізм та інші види адикції. Алкогольна адикція – це фіксація на алкогольній речовині з подальшим формуванням залежності від неї.

Як зазначає Н.Ю. Максимова, схильність до алкоголю найчастіше виникає на фоні відхилень у психічному розвитку дитини (психопатії, акцентуації характеру, мінімальна дисфункція мозку) або в разі наявності негативної соціальної ситуації розвитку, помилок батьків у вихованні дітей, особливо небезпечним є наявність алкогольного оточення, а також спадкових передумов алкоголізму [9]. Отже, особистісна схильність до адиктивної поведінки формується поступово, в процесі онтогенезу.

Дослідниця констатує, що наявність у деяких людей глибинних біологічних передумов до формування психічної та фізичної залежності від алкоголю зумовлює неприпустимість навіть одноразового вживання алкогольних напоїв людьми, які не досягли фізичної, психічної та соціальної зрілості. Систематичне вживання психотропних речовин неповнолітніми слід розглядати як психолого-педагогічну, а не наркотичну проблему [9].

Схильність до алкоголю, на думку Н.Ю. Максимової, є своєрідним функціональним новоутворенням особистості, що, поступово формуючись, може значний час бути у прихованому стані, але за певних умов проявляється.

Своєчасна психологічна корекція дає змогу уникнути формування психологічної готовності до вживання психотропних речовин. Н.Ю. Максимова зазначає, що за відсутності такої корекції подальший розвиток особистості підлітка викривлюється і його поведінка набуває дедалі більшої схожості з поведінковими проявами неповнолітніх «групи ризику». Це дає підстави порушувати питання про необхідність діагностики особистісної схильності до адиктивної поведінки. Комплексна діагностика такої схильності найперше охоплює визначення наявності в підлітка біологічної схильності до алкоголізму, діагностику психопатій або акцентуацій характеру, мінімальних мозкових дисфункцій, аналізу умов сімейного виховання та соціальної ситуації розвитку в цілому [9, с. 162].

Отже, те, що сформованість чи несформованість адиктивної поведінки відбувається за умови наявності у людини подібних особистісних рис та за однакових соціальних умов, а інколи навіть за ідентичного генотипу, свідчить про складну взаємодію біологічних, соціальних та психологічних чинників на певному етапі онтогенезу, що утворюють визначальний, прихований, пусковий чинник адиктивної поведінки молодого особистості.

Б.А. Леко вивчав особливості формування алкогольної установки залежно від індивідуально-типологічних властивостей особистості. Він вважав, що алкоголь як найдоступніший наркотик усуває нервову напругу і приносить смакове задоволення, проте його надмірне вживання призводить до незворотних негативних наслідків. Б.А. Леко визначив поняття алкогольної та антиалкогольної установок, діагностував статичні і динамічні прояви темпераменту студентів, що може стати основою формування їх антиалкогольної стійкості, передбачення та попередження алкогольної залежності, в результаті – вплив алкоголю індивідуалізується залежно від генетичних, психологічних і фізіологічних особливостей організму [7].

Б.А. Леко, вивчаючи поняття алкогольної установки, встановив, що вона має таку структуру:

- 1) знання про алкоголь та його дію;
- 2) позитивна їх оцінка через очікування ейфорії шляхом звільнення від тривожності;
- 3) послідовний вибір алкоголю як засобу вирішення проблем, характеризується певними властивостями особистості, залежно від її темпераменту. Вплив алкоголю індивідуалізується залежно від генетичних, психологічних і фізіологічних особливостей організму [7].

Як зазначає Б.А. Леко, «необхідно на противагу установці очікування позитивної дії алкоголю формувати свідому антиалкогольну установку, що вимагає вивчення та врахування взаємозв'язку між індивідуально-типологічними властивостями особистості та вживанням нею алкоголю» [7, с. 13].

Вважаємо, що такі висновки важливі і потребують практичної нагальної реалізації.

І.П. Лисенко досліджував динаміку і корекцію патопсихологічних симптомокомплексів алкогольної залежності в різних стадіях і психопатологічних станах. Він уперше із урахуванням стадій і психопатологічних станів алкоголізму визначив структуру та динаміку патопсихологічних симптомокомплексів, які виникають унаслідок формування залежності від алкоголю та довів, що вихід зі стану залежності – це особистісне зростання хворого [8].

О.Т. Чередниченко, вивчаючи особливості мотиваційної сфери адиктивних осіб, зазначив, що залежність людини від психотропних речовин зумовлюється комплексом соціальних, культурологічних і біологічних чинників, вплив яких опосередковується суб'єктивною активністю особистості. Успішна корекція поведінки узалежнених можлива за умови, коли вони, як об'єкт виховного впливу, є відкритою системою для зовнішніх позитивних дій, підставою ж такої відкритості виступає потреба особистості у відповідних змінах своєї сутності, пе-

реживання власної недосконалості та бажання позбутися її, намагання стати суб'єктом діяльності і водночас нездатність здійснити це без відповідного зовнішнього поштовху [16].

Б.М. Ткач, вивчаючи соціальні ситуації розвитку молоді, довів, що передумовами вживання психоактивних речовин є неповна сім'я, вживання психоактивних речовин членами сім'ї, сімейні конфлікти та недостатність близьких взаємин між батьками та дітьми, негативний стиль сімейного виховання, погана успішність у навчанні [15]. Вчений зазначив, що «для молоді, яка епізодично вживає алкоголь, властиві такі характеристики, як надмірна орієнтація на вплив середовища, неконформні тенденції у міжособистісних взаєминах, тенденція до поглиблення домінування, агресивності і незалежних рис поведінки з частковим усвідомленням своїх неконформних тенденцій, яскраво виражені акцентуації характеру, домінування деструктивної агресії над конструктивною, послаблення контролю своєї поведінки, низький рівень емпатії та схвалення агресивної поведінки загалом, домінування екстернального локусу контролю» [15, с. 77].

Важливим, на нашу думку, є те, що Б.М. Ткач здійснив не лише теоретичне узагальнення, але і нове системне розв'язання проблеми психопрофілактики адиктивної поведінки молоді, яке полягає в поєднанні результатів психодіагностики, нейропсихологічної діагностики та аналізу соціальної ситуації розвитку молоді.

Н.П. Бурмака, досліджуючи психологічні чинники формування алкогольної адиктивної поведінки у підлітків та юнаків, з'ясувала, що готовність до формування такої поведінки модулюється статтю та віком, залежно від яких вона й приймає різні форми. Дівчатка підліткового віку мають готовність до таких форм, коли в сім'ї один із батьків зловживає алкоголем, коли адикція пов'язана із сімейними традиціями, за конформною адикції, коли адикція пов'язана з тим, що алкоголь має суб'єктивний сенс святкування. Хлопчики підліткового віку виявляють готовність до формування адикції, зумовленої педагогічною занедбаністю, адикції відносин і конформності, а в юнацькому віці – ще й адикції подолання стресу [2].

Н.П. Бурмака робить висновок, що міжособистісні відносини підлітків із алкогольною адиктивною поведінкою у дошкільному дитинстві характеризуються ізольованістю, пасивністю, ворожістю і залежністю. Причому, для дівчаток більше характерна пасивність і залежність, а для хлопчиків – ізольованість і ворожість. Дослідниця наголошує, що профілактичні програми повинні бути спрямовані на більш ранній підлітковий вік, коли ще виражені внутрішні ресурси стимулювання розвитку алкогольної адиктивної поведінки [2].

Н.С. Завацька досліджує особистісні властивості підлітків із узалежненою поведінкою і у своїх працях пропонує програму її психологічної корекції, а також наголошує на необхідності особистісного підходу до вивчення узалежненої поведінки підлітків [4]. Учена здійснила порівняльний аналіз особистісних властивостей підлітків відповідно до різновиду наркотичної речовини, яку вони вживають, і виявила, що у більшості підлітків, які вживають алкоголь, простежується ініціативність, гіперактивність, поверхневність і нестійкість інтересів, легкість прийняття рішень, відсутність розбірливості у контактах, некритичне ставлення до своїх помилок і недоліків. Н.С. Завацька також виявила різні види агресії підлітків і довела, що на стадії психічного узалежнення від психоактивних речовин виникає нівелювання особистісних властивостей, за якого на перший план виступають згрубіння, брутальність, цинізм. Психологічна корекція будуватиметься на принципах урахування властивостей особистісної диференціації підлітків залежно від різновиду вживаної психоактивної речовини [4]. Вважаємо, що розроблений дослідницею комплекс вправ, специфічних для особистісної диференціації підлітків з узалежненою поведінкою, сприяє підвищенню соціальної адаптації підлітків, формуванню відповідальності, навичок самоконтролю, значному зниженню агресивності.

Праця О.В. Двіжони присвячена вивченню психологічних умов і чинників, що зумовлюють девіантну поведінку підлітків, визначенню шляхів її подолання. У роботі досліджуються особистісні властивості підлітків із узалежненою поведінкою і викладається програма її психологічної корекції. Наголошується на необхідності особистісного підходу до вивчення узалежненої поведінки підлітків [3].

Н.П. Апетик досліджувала поняття моральної саморегуляції як умови попередження девіантної поведінки підлітків. Проведений нею теоретичний аналіз проблеми дозволив виділити і психологічно інтерпретувати поняття «девіантна поведінка», специфіку її прояву в підлітковому середовищі та фактори, що її зумовлюють. Подальшого теоретичного розвитку набула проблема становлення моральної саморегуляції поведінки підлітків як умови запобігання здійснення ними аморальних дій та вчинків [1].

Досліджуючи цю проблематику, Н.П. Апетик констатувала, що алкоголізація є однією із найпоширеніших форм девіантної поведінки серед підлітків, що зумовлюються поєднанням біологічних і соціальних факторів, прояв яких спостерігається на трьох основних рівнях: суспільства – малих (неформальних) груп – індивідуальному (несформованість особистості, окремих її компонентів). Однією з вирішальних детермінант відхилень поведінки підлітків є порушення у формуванні їхньої моральної саморегуляції [1].

Актуальним завданням психолого-педагогічної науки Н.П. Апетик убачає теоретичну розробку та практичне впровадження ефективної системи морального виховання підростаючого покоління, виявлення умов і чинників, які забезпечували б оптимальний процес морального розвитку особистості підлітка. Особливості суспільства на цьому етапі його розвитку, специфіка підростаючого покоління зумовлюють необхідність нового підходу до проблеми методів і прийомів морального формування, ставлення до підлітків як до об'єктів та суб'єктів виховного процесу [1].

Програма тренінгових занять, які запропоновані Н.П. Апетик, – ефективна та доцільна форма роботи з дітьми підліткового віку з метою формування їхньої моральної саморегуляції поведінки, становлення їх як моральних особистостей. Отримані дослідницею експериментальні дані переконують у необхідності використання апробованої програми тренінгових занять зі становлення моральної саморегуляції поведінки підлітків психологами, вчителями, вихователями загальноосвітньої школи та позашкільних установ, працівниками соціальних служб у справах сім'ї та молоді, що сприятиме підвищенню рівня моральності підростаючого покоління, а також попереджатиме здійснення ними девіантної поведінки, а, отже, і адиктивної. Гадаємо, що ця дослідження становить спробу глибшого підходу до вивчення проблеми алкогольної адикції особистості та пошуку можливих шляхів її попередження.

Висновки. Проаналізувавши праці українських дослідників у галузі проблеми алкогольної адикції, можна стверджувати, що достатньо глибоко на теоретичному та експериментальному рівнях вивчені передумови виникнення та чинники формування цього виду девіантної поведінки. Представлено структуру алкогольної адикції, розроблені і апробовані методи психокорекції та психопрофілактики алкогольного uzалежнення. Вважаємо, що такий матеріал у подальшому може слугувати основою формування нових методів профілактики та корекції uzалежненої поведінки наших співгромадян.

Проте, на нашу думку, недостатньо вивчені гендерні аспекти цього негативного явища та їхній взаємозв'язок із такими параметрами, як вік і соціальний статус, що й розглядаємо як *перспективу* нашої роботи.

1. Апетик Н.П. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.П. Апетик. – К., 2001. – 20 с.

2. Бурмака Н.П. Психологічні чинники формування алкогольної адиктивної поведінки у підлітків та юнаків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.04 «Медична психологія» / Н.П. Бурмака. – К., 2002. – 18 с.

3. Двіжона О.В. Психологічні детермінанти асоціальної поведінки підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «психологія» / О.В. Двіжона. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.

4. Завацька Н.Є. Психологічні особливості корекційної роботи з підлітками, що зловживають психоактивні речовини / Н.Є. Завацька // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2001. – Т. 3. – Ч. 5. – С. 117–124.
5. Короленко Ц.П. Социодинамическая психиатрия / Ц.П. Короленко, Н.С. Дмитриева. – М.: Академический проект, 2000. – 460 с.
6. Курек Н.С. Нарушения психической активности и злоупотребление психоактивными веществами в подростковом возрасте / Н.С. Курек. – СПб.: Алетейя, 2001. – 217 с.
7. Леоко Б.А. Психологічні особливості формування алкогольної установки в залежності від індивідуально-типологічних властивостей особистості: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.01 / Леоко Богдан Аркадійович. – К., 1997. – 225 с.
8. Лисенко І.П. Динаміка і корекція патопсихологічних симптомокомплексів у осіб, залежних від алкоголю та наркотиків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.04 «Медицина психологія» / І.П. Лисенко. – К., 2003. – 44 с.
9. Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: навч. посібник / Н.Ю. Максимова. – К.: Либідь, 2006. – 328 с.
10. Максимова Н.Ю. Психологічні фактори узалежнення неповнолітніх від алкоголю і наркотиків та засоби його попередження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психолог. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.Ю. Максимова. – К., 1998. – 34 с.
11. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология: практическое руководство / В.Д. Менделевич. – М.: МЕДпресс, 1998. – 592 с.
12. Панасенко Н.М. Проблеми соціалізації підлітків із девіантною поведінкою в умовах суспільних трансформацій / Н.М. Панасенко // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України; за ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 29. – С. 218–224.
13. Савчук О.В. Соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / О.В. Савчук. – К., 2006. – 20 с.
14. Соловов А.В. Наркоманії: причини, види, наслідки, профілактика / А.В. Соловов. – Казань: Хэтер, 1999. – 128 с.
15. Ткач Б.М. Індивідуально-психологічні та нейропсихологічні особливості молоді з адиктивною поведінкою: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.04 / Богдан Миколайович Ткач. – К., 2006 – 211 с.
16. Чердиченко О.Т. Особливості мотиваційної сфери наркоманів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія» / О.Т. Чердиченко. – К., 1995. – 19 с.
17. Христюк О.Л. Проблема алкогольної адикції учнів молодшого шкільного та раннього підліткового віку: теоретичний та практичний аспекти / О.Л. Христюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць. Вип. 2. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С.151–164.

Христук Е.Л. Проблема алкогольной аддикции в современной отечественной психологии

Представлено результати теоретического анализа исследований украинскими психологами содержания и проявлений алкогольной аддикции. Особое внимание уделено методам профилактики и коррекции зависимости от алкоголя.

Ключевые слова: *девиантное поведение, аддикция, аддиктивное поведение, алкогольная аддикция.*

Hystruk O.L. The problem of alcohol addiction in modern Ukrainian psychology

The results of the theoretical analysis of Ukrainian psychologists researches concerning the content and displays of alcoholic addiction are presented in the article. A great attention is paid to the psychological factors of addictive behavior and measures for the prevention of dependence on alcohol.

Key words: *deviant behavior, addiction, addictive behavior, alcohol addiction, dependent behavior, dependence on alcohol.*

УДК 159.942.5

Г.Є. Ях

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ ХВОРИХ НА ЦУКРОВИЙ ДІАБЕТ

Проаналізовано результати та особливості дослідження психологічного благополуччя осіб із соматичним захворюванням. Описано рівень психологічного благополуччя та особливості реагування на соматичне захворювання осіб хворих на цукровий діабет. Виявлено взаємозв'язок психологічного благополуччя з реагуванням на соматичне захворювання осіб хворих на цукровий діабет.

Ключові слова: *психологічне благополуччя, якість життя, задоволеність життям, цукровий діабет, психологічна реакція на соматичне захворювання.*

Постановка проблеми. Зазвичай про життя людини можна розповісти без будь-яких медичних подробиць (в кращому випадку вони можуть здатися зайвими, в гіршому – недоладними і образливими). Ми вважаємо себе вільними особистостями і навіть тоді, коли йдеться про те, що обмежує нашу свободу, ми посилаємось швидше на складну систему культурних і етичних засад, аніж на мінливість нейронних функцій і нервової системи. Так відбувається в нормальних життєвих обставинах, однак інколи людське життя може порушува-

тись органічним розладом. Тоді розповіді історію людини, не згадуючи про фізіологію та неврологію, неможливо. Обмеження, які накладаються на умови життя осіб хворих на цукровий діабет, можуть об'єктивно знижувати його якість, що призводить до зниження психологічного благополуччя.

Актуальність дослідження полягає в тому, що патологія ендокринної системи посідає одне з провідних місць у структурі загальної захворюваності населення України. Клінічний перебіг багатьох ендокринних захворювань характеризується полісимптомністю, постійним залученням у патологічний процес органів і систем, які раніше не були пошкоджені, приєднанням супутніх захворювань, що призводить до формування складних клінічних ситуацій, ускладнює досягнення компенсації захворювання і підтримку оптимального метаболічного контролю, а також значною мірою погіршує якість життя пацієнтів [4].

Стан дослідження. Феномен психологічного благополуччя розпочав досліджуватися закордонними психологами в межах проблеми позитивного функціонування особистості ще в 20-х роках ХХ століття. Сьогодні всі підходи щодо розуміння психологічного благополуччя можна умовно об'єднати в декілька груп. До першої групи можна віднести погляди, які виокремлюють гедоністичні та евдемоністичні вчення (Н. Бредборн, Е. Дінер, А. Вотермен).

До другої входять погляди на психологічне благополуччя на основі дослідження проблеми позитивного функціонування особистості, в основу якої покладені наукові позиції А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, К.-Г. Юнга, Е. Еріксона, Ш. Бюлер, М. Яходи, Д. Біррена. Засновником цього підходу є Керол Ріфф, яка узагальнила та виокремила шість складових феномена психологічного благополуччя: самоприйняття (прийняття себе), готовність підтримувати позитивні стосунки з іншими, автономність, екологічна майстерність (управління навколишнім середовищем), наявність мети в житті, особистісне зростання (індивідуальне самовдосконалення). До третьої групи належать погляди на феномен психологічного благополуччя на основі психофізіологічного збереження функцій та впливу генетичних факторів на індивідуальні відмінності у психологічному благополуччі. Це підхід Р.М. Райана, Е.Л. Дісі, К. Фредеріка [5]. До четвертої входять підходи, які розглядають психологічне благополуччя як цілісне переживання, яке виявляється у суб'єктивному відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям, а також пов'язане із базовими людськими потребами та цінностями. Вітчизняним дослідникам П.П. Фесенко та Т.Д. Шевеленковій властивий підхід, близький до розуміння психологічного благополуччя як суб'єктивного переживання (суб'єктивного благополуччя в роботах Е. Дінера) і суб'єктивної оцінки себе і власного

життя та позитивного функціонування особистості, що найбільш удало узагальнено у шестикомпонентній теорії психологічного благополуччя К. Ріфф (що сформована в руслі гуманістичної психології). Отже, відповідно до теорії К. Ріфф, психологічне благополуччя розуміють як складне переживання людиною задоволеності власним життям, що відтворює і актуальні, і потенціальні аспекти життя людини [5].

Взаємозв'язок психологічного благополуччя з іншими характеристиками особистості ще недостатньо досліджено, тому **метою** статті є аналіз психологічного благополуччя осіб хворих на цукровий діабет.

На основі емпіричного дослідження поставленні такі завдання: 1) продіагностувати рівень психологічного благополуччя осіб хворих на цукровий діабет; 2) проаналізувати взаємозв'язок психологічного благополуччя та типу реагування на соматичне захворювання у осіб хворих на цукровий діабет.

Виклад основних положень. У структурі ендокринних захворювань основне місце належить цукровому діабету. Разом із онкологічними і серцево-судинними хворобами він стає найбільш частою причиною інвалідизації і смертності хворих. Кожні 10–15 років кількість хворих діабетом збільшується в 2 рази. Нині у багатьох країнах світу це захворювання стало медико-соціальною і національною проблемою. Більше 80% хворих страждають діабетом типу 2 (інсулінонезалежний). Оскільки діабет типу 2 (інсулінонезалежний) частіше виникає у людей старше 40 років, загальний стан хворих і їх працездатність залежать і від основного захворювання, і від супутньої патології: гіпертонічної хвороби і ускладнень атеросклерозу, які виникають у цих хворих у декілька разів частіше, ніж у загальній популяції відповідної вікової групи.

У клінічній картині осіб хворих на цукровий діабет важливим елементом є не лише фізіологічна складова, а й психологічна, оскільки процес лікування часто залежить не лише від об'єктивних факторів, а й від реагування на захворювання та психологічного благополуччя загалом. Результати проведеного дослідження дадуть змогу розробити новий підхід до процесу лікування у сучасній медицині, який передбачатиме надання не лише фізичної, а й психологічної допомоги хворому.

Поняття «психологічне благополуччя» нове у психології. Наближеними за змістом є такі категорії, як задоволеність життям, якість життя, щастя, суб'єктивне, емоційне та загальне благополуччя, соціальне самопочуття тощо. Це відображає зростаючий інтерес до окресленої проблематики та різноманітність шляхів дослідження. Високий рівень задоволеності життям називають щастям або психологічним (суб'єктивним) благополуччям. Суб'єктивне благополуччя тлумачать як емоційне оцінювання власного життя [9]. Це суб'єктивне пережи-

вання задоволеності особистим життям. Очевидно що поняття «психологічне» та «суб'єктивне благополуччя», «задоволеність життям», «щастя» у науковій літературі ототожнюються. М. Аргайл визначає суб'єктивне благополуччя як суб'єктивну самооцінку того, наскільки добрим людина вважає своє життя [1], а Р. Вінговен стверджує, що суб'єктивне благополуччя обумовлюється задоволенням основних, універсальних людських потреб. Чимало вчених, що вивчають суб'єктивне благополуччя, зараховують його до таких оцінок життя, що є більшою мірою когнітивними (на відміну, наприклад, від радості, віднесеної до оцінок, що складаються з того, наскільки часто люди мають досвід приємних емоцій; або на відміну від неприємних емоцій на кшталт депресії чи дистресу), утім це питання – співвідношення емотивних і когнітивних вимірів – досі нечітко визначені [1].

Одним із чинників, який може впливати на психологічне благополуччя, можна вважати якість життя. Поняття «якість життя» є предметом зацікавлення представників різних дисциплін науки. Психологів цікавить якість життя в аспекті почуття задоволення, щастя, благополуччя чи добробуту. Януш Чапінський (Janusz Szapinski) прирівнює термін «якість життя» з поняттям «благополуччя» або «щастя» [9]. В Європі під поняттям «якість життя» розуміється інтегральна характеристика фізичного, психологічного, емоційного і соціального функціонування людини. Американські дослідники визначають якість життя як фізичне, емоційне, соціальне, духовне і фінансове благополуччя людини.

Однією з найважливіших складових категорії «якість життя» є суб'єктивні умови екзистенції людини. За побудови концепції якості життя для економістів об'єктивним є рівень життя в сенсі економічних, тобто соціально-побутових умов, а для представників гуманістичних наук є ступінь задоволення потреб. Отже, переживання задоволеності життям залежить від задоволення потреб, рівня домагань, вимог до себе та очікувань від життя, а також від можливостей реалізації своїх прагнень. Особистість має балансувати між задоволенням власних потреб і потреб суспільства; вона повинна підтримувати рівновагу між внутрішніми механізмами функціонування та умовами середовища, соціально-психологічного простору. Таку внутрішню рівновагу особистості Р. Шаміонов визначав як суб'єктивне благополуччя [8].

«Якість життя» є порівняно новим поняттям також і для медицини. Воно запозичене із соціології, де під ним розуміють здатність індивідуума функціонувати в суспільстві відповідно до свого становища і отримувати задоволення від цього. Ще 1948 року ВООЗ визначила здоров'я не лише як відсутність хвороби, але й як наявність фізичного, психологічного та соціального благополуччя. З цього часу в

медичній практиці дедалі частіше розпочали зважати на якість життя. При цьому пацієнт розглядається не тільки як суб'єкт лікування, але й як особистість, що під впливом хвороби змінюється і повертається до соціуму в іншому статусі – хворої людини.

Якість життя є характеристикою фізичного, психологічного, емоційного і соціального функціонування, що має в основі суб'єктивне сприйняття. У медицині якість життя стосується найперше стану здоров'я, тому в цьому випадку коректно застосовувати поняття «якість життя, пов'язана зі здоров'ям» (в англійській літературі «health-related quality of life»). Вважається, що це – рівень благополуччя і задоволення тими сторонами життя, на які впливає хвороба, нещасні випадки чи сам процес лікування. Хоча цей термін більш точно відображає суть питання, у медичній літературі частіше простежується загальний термін «якість життя» [9]. Очевидно, що хвороба може істотно впливати на фізичний стан, психологію, поведінку людини, емоційні реакції, а також змінювати її місце і роль у суспільному житті. Зазвичай лікар, оцінюючи стан здоров'я пацієнта, аналізує лабораторні та інструментальні дані, а інформація щодо психологічних чи емоційних проблем, які виникають у зв'язку з хворобою, як правило, залишається поза його увагою. Водночас не завжди об'єктивне зменшення патологічних змін супроводжується поліпшенням самопочуття пацієнта. Виникає замкнуте коло, що створює передумови для появи зневіри у можливості отримати адекватну медичну допомогу, відмови від лікування тощо. Безпосередня участь пацієнта в оцінці свого стану та активне його залучення до співпраці є важливими компонентами роботи лікаря та пацієнта, оскільки тільки хворий може надати адекватну інформацію про ступінь задоволення аспектами свого життя, пов'язаними безпосередньо з симптомами захворювання та його психологічними, соціальними та іншими наслідками.

Досліджував питання компонентів психологічного благополуччя Д.К. Корольов [5]. На відчуття благополуччя (або неблагополуччя) впливають різні аспекти буття людини, у ньому поєднано багато особливостей ставлення людини до себе і навколишнього світу. Благополуччя особистості має кілька складових.

Соціальне благополуччя – це задоволеність особистості своїм соціальним статусом і актуальним станом суспільства, до якого особистість себе зараховує. Це також задоволеність міжособистісними зв'язками, статусом у мікросоціальному оточенні, а також почуття спільності (у розумінні А. Адлера) тощо.

Духовне благополуччя – відчуття приналежності до духовної культури суспільства, усвідомлення можливості долучатися до багатств духовної культури (вгамувати духовний голод), просування в

розумінні сутності і призначення людини, усвідомлення й переживання сенсу свого життя.

Фізичне (тілесне) благополуччя – гарне фізичне самопочуття, тілесний комфорт, який задовольняє індивіда, фізичний тонус.

Матеріальне благополуччя – задоволеність матеріальним аспектом свого існування (житло, харчування, відпочинок тощо), стабільністю матеріального статку.

Психологічне благополуччя (душевний комфорт) – узгодженість психічних процесів і функцій, відчуття цілісності, внутрішньої рівноваги. Психологічне благополуччя більш стійке у разі гармонії особистості [3].

Перелічені складові тісно взаємозалежні та впливають одна на одну. Зарахування багатьох феноменів до тих чи інших складових благополуччя доволі умовне. Наприклад, відчуття спільності, усвідомлення і переживання сенсу життя цілком можна зарахувати до чинників, які створюють душевний комфорт, а не лише соціальне чи духовне благополуччя.

Благополуччя залежить від наявності чітких цілей, успішності реалізації планів діяльності й поведінки, наявності ресурсів та умов для досягнення цілей. Неблагополуччя з'являється в ситуації фрустрації, у разі монотонності виконавчої поведінки й інших аналогічних умов.

Благополуччя створюють позитивні міжособистісні взаємини, можливості спілкуватися й одержувати від цього позитивні емоції, задовольняти потребу в емоційному теплі. Руйнує благополуччя соціальна ізоляція (депривація), напруженість у значущих міжособистісних зв'язках [3].

Часто психологічне благополуччя ототожнюється із поняттям «психологічне здоров'я». Психологічне здоров'я є необхідною умовою повноцінного функціонування і розвитку людини в процесі її життєдіяльності. З одного боку, воно є умовою адекватного виконання людиною своїх вікових, соціальних і культурних ролей (дитини або дорослого, вчителя або менеджера, росіянина або австралійця тощо), з іншого – забезпечує людині можливість безперервного розвитку впродовж усього його життя [2].

Взаємозв'язок між психічним і соматичним відомий в медицині віддавна. Нині є доволі розроблений напрям – психосоматична медицина, яка розглядає механізми впливу психіки на тілесні функції, систематизує психосоматичні розлади, визначає методи їх профілактики і лікування [2]. Можна спостерігати тенденцію розширення спектру психосоматичних захворювань, тобто у міру розвитку науки виявляється психічна обумовленість дедалі більшої кількості захворювань. Як приклади захворювань, що розвинулися на основі психічної схильності, можна навести розлади серцево-судинної системи (вегетосудинна дистонія, порушення ритму серця), розлади шлунково-кишкового тракту (виразкова хвороба шлунку і дванадцятипалої киш-

ки), псевдоневрологічні розлади (психічна гіпертензія, психогенний головний біль), цукровий діабет тощо. Психологічна установка щодо хвороби може визначально впливати на ставлення до цієї хвороби та лікування зокрема. Тому вивчення впливу психологічного благополуччя на ставлення до хвороби допоможе розширити уявлення про значення психологічного фактора у лікувальній дії.

Для дослідження психологічного благополуччя та типу реагування на соматичне захворювання осіб хворих на цукровий діабет було використано такі методики: «Шкала психологічного благополуччя (К. Рифф)», «Ленінградський опитувальник Бехтеревського інституту (ЛОБІ)». У дослідженні взяли участь 30 осіб хворих на цукровий діабет.

За допомогою шкали психологічного благополуччя виявлено, що для осіб хворих на цукровий діабет характерний найвищий рівень такої складової суб'єктивного благополуччя, як автономія, дещо менший рівень компетентності в середовищі та наявності цілі у житті та найвищий рівень – особистісного зростання, самоприйняття та позитивних міжособистісних стосунків (див. рис. 1).

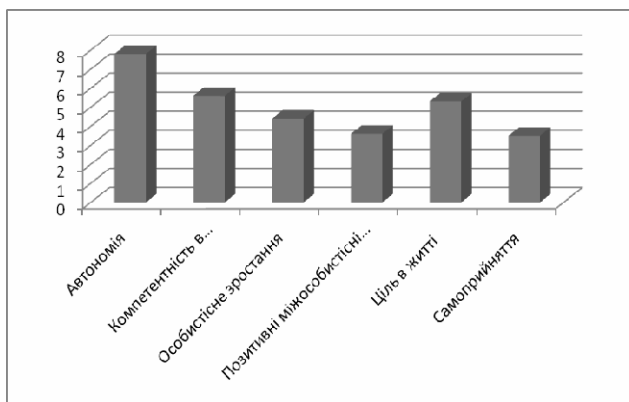

Рис. 1 Складові суб'єктивного благополуччя осіб хворих на цукровий діабет

Згідно з результатами кореляційного аналізу, шкала «Особистісне зростання» корелює зі шкалою «Неврастенічний тип реагування на соматичне захворювання» ($r = -0,28$ при $p < 0,05$). Тобто за підвищення рівня особистісного зростання знижуватиметься рівень неврастенічного типу реагування на захворювання і навпаки. Особам хворим на цукровий діабет притаманні спалахи роздратування, особливо під час болю, неприємних відчуттів, невдач лікування, за несприятливих даних обстеження, нестерпності больових відчуттів, нетерплячості, нездат-

ності чекати полегшення, в подальшому – розкаяння за неспокій і нестриманість хворого негативно впливатимуть на особистісне зростання. У виробничих відносинах особа вважає свої дії важливим фактором організації власної виробничої діяльності, у відносинах, які виникають у колективі та у своєму вдосконаленні. Це призводить до того, що пацієнт стає капризним, вимогливим. Він шукає ласку, участь, заспокоєння. Схильний до спалахів гніву, якщо інші не виправдовують його очікування.

Шкала «Самоприйняття» корелює зі шкалою «Іпохондричний тип реагування на соматичне захворювання» ($r = -0,33$ при $p < 0,05$). Тобто за підвищення рівня самоприйняття знижуватиметься рівень іпохондричного типу реагування на соматичне захворювання і навпаки. Ці характеристики сприяють тому, що особи зосереджені на суб'єктивних хворобливих і інших непрємних відчуттях, перебільшують дійсні та вишуковують неіснуючі хвороби, перебільшують побічні дії ліків, схильні до егоцентризму, не здатні стриматися під час бесіди з будь-якою людиною і звертають увагу співбесідника на незвичність і важкість наявних хворобливих ознак.

Шкала «Автономія» корелює зі шкалою «Сензитивний тип реагування на соматичне захворювання» ($r = -0,27$, при $p < 0,005$). Тобто за підвищення рівня автономії знижуватиметься рівень сенситивного типу реагування на соматичне захворювання і навпаки. Це свідчить про те, що особа, яка хвора на цукровий діабет надмірно заклопотана можливим несприятливим враженням, яке може вплинути на тих осіб, які знають про її захворювання; у неї є побоювання, що інші її уникатимуть, вважатимуть неповноцінною, зневажливо ставитимуться, поширюватимуть плітки, або несприятливі відомості про причину і природу хвороби, боязнь стати тягарем для близьких через хворобу, недоброчливе ставлення до себе у зв'язку з цим. Такі пацієнти схильні завжди за все перепрошувати, навіть у тих випадках, коли це недоречно. Часто на шкоду своєму здоров'ю соромляться звертатися до лікаря або медичної сестри, навіть за загрозливого життєвого стану. Простежується боязкість, соромливість, підвищена скромність таких пацієнтів. Ці аспекти розвивають у хворого своєрідну автономію, яку він зберігає і до знайомих, і до близьких.

Висновки. Отже, хвороба значно впливає на психологічне благополуччя. Про що свідчать в загальному низькі показники складових психологічного благополуччя осіб хворих на цукровий діабет, що, своєю чергою, підвищує рівень неадекватного типу реагування на соматичне захворювання, наприклад, такого як неврастенічний, сенситивний та іпохондричний. Тому підвищення рівня психологічного благополуччя осіб хворих на цукровий діабет сприятиме адекватному реагуванню на захворювання, що покращуватиме загальний результат лікування та самопочуття хворо-

го. Це зумовлює перспективу подальшого вивчення впливу психологічно-го благополуччя на особистість соматично-хворого.

1. Аргайл М. Психология счастья / Майкл Аргайл. – СПб.: Питер, 2003. – 272 с.

2. Галецька І. Психологічне здоров'я / І. Галецька, Т. Сосновський // Психологія здоров'я: теорія і практика. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 89–122.

3. Головаха Є.І. Динаміка соціального самопочуття населення України: 1995–2006 рр. / Є.І. Головаха, Н.В. Паніна // Українське суспільство 1992. – 2006. Соціологічний моніторинг; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2006. – 578 с.

4. Коркина М.В. Психические нарушения при сахарном диабете / М.В. Коркина, Е.В. Елфимова, В.В. Марилов // Журнал неврологии и психиатрии. – 1997. – № 2. – С. 140–143.

5. Психическое здоровье: новое понимание, новая надежда. Доклад о состоянии здравоохранения в мире в 2001 г. – Женева, ВОЗ, 2001. – 217 с.

6. Шевеленкова Т.Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) / Т.Д. Шевеленкова, П.П. Феценко // Психологическая диагностика. – 2005. – № 3. – С. 34–56.

7. Diener E. Subjective well-being. The science of happiness and a proposal for a national index / E. Diener // American psychologist. – 2000. – Vol. 55. – P. 34–43.

8. Psychologia jakości życia / red. A. Banka. – Poznan, 2005. – 238 s.

9. Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka / Redakcja naukowa Janusz Czapinski. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. – 484 s.

Ях Г.Е. Психологическое благополучие больных сахарным диабетом

Проанализированы результаты и особенности исследования психологического благополучия лиц с соматическим заболеванием. Описан уровень психологического благополучия и особенности реагирования на соматическое заболевание больных сахарным диабетом. Исследована взаимосвязь психологического благополучия с реагированием на соматическое заболевание больных сахарным диабетом.

Ключевые слова: психологическое благополучие, качество жизни, удовлетворенность жизнью, сахарный диабет, психологическая реакция на соматическое заболевание.

Yakh H.Ye. Psychological wellbeing of persons with diabetes

Results and features of research of psychological wellbeing of persons with somatic disease were analysed. The level of psychological wellbeing and features of response to a somatic disease of persons with diabetes were described. The interrelation between psychological wellbeing and response to a somatic disease of people with diabetes was defined.

Key words: psychological wellbeing, quality of life, life satisfaction, diabetes, psychological reaction to a somatic disease.

Розділ II

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9: 329.78 (477)

В.В. Балюта

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

Розглянуто основні типи політичної участі. Здійснено політико-психологічний аналіз участі молоді України в сучасних політичних процесах. Запропоновано модель аналізу змісту образів державної влади, які формує сучасна українська молодь.

Ключові слова: *політичне сприймання, політична культура, субкультура, політична участь, молодіжна політика.*

Постановка проблеми. Стабільність будь-якої політичної системи визначається тим, наскільки її легітимність і нормативно-правова основа функціонування визнається молоддю. Від політико-культурних характеристик цієї соціальної групи залежить спрямованість, стабільність і ефективність суспільно-політичного розвитку. Вікові особливості молоді (насамперед її динамізм і схильність до впливу багатьох кон'юнктурних факторів соціального середовища) обумовлюють об'єктивну потребу в постійному науковому аналізі конкретних соціокультурних характеристик такої соціальної групи і її специфіки.

Останнім часом політичне і патріотичне виховання молоді набуває особливої актуальності й значущості в українському суспільстві. Політичне виховання охоплює культурно-історичний, соціально-політичний, психолого-педагогічний, духовно-моральний, військово-технічний і фізичний компоненти.

Політичне виховання молоді є складовою загального виховного процесу, що становить систематичну і цілеспрямовану діяльність органів державної влади і громадських організацій з формування у молоді високої патріотичної свідомості, почуття вірності своїй Вітчизні, готовності до виконання громадянського обов'язку і конституційних обов'язків щодо захисту інтересів України.

Для повноцінного розвитку молоді в сучасному світі необхідна її реалізація і в політичній сфері. У проблемі політичної участі молоді можна виділити два аспекти. Перший – низька цінність політичної участі для молодих людей. Інший – місце політики в системі інтересів молоді.

Якщо для молоді, яка уже досягла електорального віку, ця проблема частково вирішена, оскільки інтерес до політики може, принаймні, реалізуватися за допомогою голосування, то для підлітків набір форм громадянського волевиявлення вельми обмежений. Отож, проблему молодіжної політичної участі в контексті відчуження молоді від політики можна сформулювати саме так.

Стан дослідження. Нині немає системного підходу до аналізу проблеми політичної участі молоді в сучасній політиці. Водночас у межах різних наукових дисциплін (політичної психології, політології, соціальної психології тощо) є безліч наукових концепцій, які розглядають її окремі аспекти. Так, більшість науковців досліджують ситуаційний контекст, у якому відбувається сприймання політики громадянами і вже як наслідок – активність і безпосередня участь. Серед праць, в яких проаналізовано соціально-політичну участь громадян, зазначимо роботи Г. Ділігенського, І. Дубова, Ю. Ірхіна, С. Клімової, Ю. Левади, Д. Ольшанського та інших. Автори розкривають існуючі концепції процесу сприймання політичної влади, а також психологічні механізми, які функціонують у рамках цього процесу.

Цікавий підхід до розуміння особливостей суб'єктів політичної участі залежно від ступеня свідомості участі пропонує чи не найвідоміший американський політолог Г. Алмонд. Він виокремлює три ступені свідомості участі в політиці:

- 1) цілком несвідома, стихійна участь у політиці;
- 2) участь напівсвідома – розуміння сенсу ролей за безперечного підпорядкування їм як чомусь наперед заданому, безспірному;
- 3) цілком свідомою участь, утвердження своїх усвідомлених інтересів і цінностей.

Представники першого типу – паройкіального (від гр. *para* – навколо та *oikos* – дім, господарство) живуть безпосередньо інтересами найближчого оточення. У суб'єктів цього типу украй обмежене або взагалі відсутнє усвідомлення політичної системи як чіткого та спеціалізованого утворення.

Другий тип – це суб'єкт-підданий, для якого характерне свідоме виконання наказу, обов'язку. Представники цього типу можуть усвідомлювати значення багатьох управлінських ролей, проте не володі-

ють конкретним знанням того, як вони можуть впливати на політичну систему.

Третій тип політичних суб'єктів – це учасник, або партисипант (від фр. participant – учасник). Це найактивніший і найсвідоміший суб'єкт політики, що формує низку спеціальних ставлень до політичних інститутів, а також до тих ролей, які він здатен у них виконувати [3, с. 152].

У деяких дослідженнях політична участь зводиться тільки до різних видів добровільних політичних дій громадян; тим самим із розгляду виключаються такі дії, як служба в армії, сплата податків, голосування на безальтернативних виборах із одним кандидатом у списках тощо. Критикуючи цю точку зору, С. Хантінгтон пропонує залежно від мотивації дій розрізняти два види політичної участі: автономну, для якої характерне вираження свідомо зумовленої форми політичної поведінки індивідів; набула поширення насамперед у західних ліберальних демократіях, а також мобілізовану – вимушену участь у політичних діях під тиском держави, впливом страху, підкупу, боргу і інших неполітичних стимулів, що характерно для традиційних суспільств, авторитарних і тоталітарних політичних режимів [4, с. 87].

В оцінці бажаних масштабів політичної участі є два основні підходи. Прихильники партисипаторної демократії (Б. Барбер, К. Петмен та ін.), почасти розвиваючи ідеї Ж.-Ж. Руссо і Дж. Мілля, виступають за розширення можливостей участі пересічних громадян у безпосередньому прийнятті політичних рішень. У сучасних великомасштабних державах це призвело б до децентралізації прийняття багатьох рішень, його перенесенню із загальнонаціонального на регіональний або місцевий рівень, а також до більш широкого використання референдумів.

Як слушно зазначає Ю. Розенфельд, політичній участі протистоїть такий різновид політичної поведінки, як абсентеїзм. Сутність його полягає у свідомому ухиленні від участі в політичному житті (голосуванні, виборчих кампаніях, акціях протесту чи агітації, діяльності партій). Абсентеїзм автор прирівнює до політичної апатії, втрати інтересу до політики, зневіри у політичних нормах і традиціях. Почуття політико-психологічного відчуження особливо загрозливе, адже може призвести і до апатії, і до екстремізму. Політичне відчуження виявляється у відчутті власного безсилля, неможливості вплинути на політику, на державні органи і посадових осіб; відчуття безглуздості політики, коли політичні інститути і процеси здаються незрозумілими і непередбаче-

ними, а за відсутності політичних норм поведінка політиків і управлі-
нців вдається випадковою і немотивованою [1, с. 72].

Як зазначає О. Шестопал, формування ціннісних орієнтирів – це тривалий і складний процес, що відбувається під впливом безпосереднього соціального оточення і загальних соціальних умов. І ця константа визначає соціально-політичну позицію молоді сучасного суспільства [2, с. 174].

Мета статті – проаналізувати особливості політичної участі української молоді в сучасній українській політиці, а також особливості образу політики і державної влади, який генерує українська молодь.

Виклад основних положень. Для визначення змістового наповнення і емпіричного обґрунтування особливостей політичної участі української молоді в сучасній українській політиці обрано метод анкетного опитування (використана авторська розробка анкети, яка мала на меті дослідити особливості ідентифікації респондентів зі своїм народом і власне ставлення до політичної влади держави, рівень задоволеності нею, ідентифікувати образ ідеальної політичної влади) і метод семантичного радикалу для безпосереднього визначення рівня політичної участі молоді та рівня задоволеності державною владою.

За результатами проведеного емпіричного дослідження, в якому взяли участь 150 респондентів, було сформовано групу, яку презентували юнаки і дівчата віком від 16 до 25 років.

Емпіричне дослідження дозволило виявити низку особливостей, які характеризують образ державної влади української молоді і репрезентують особливості її політичної участі. Зокрема, за результатами дослідження констатовано, що взаємини традиційного та інноваційного компонентів у політичній культурі сучасної молоді мають складний, диференційований і неоднозначний характер.

Для аналізу образів політичної влади на когнітивному рівні виокремлено смислових категорій, якими респонденти оперують під час її опису. Отримані групи якостей і характеристик, які їй приписують, зафіксували своєрідні особливості, що дає підстави говорити про роль і функції, які відводяться державній владі (див. табл. 1).

Як видно з табл. 1, у оцінці респондентами політичної влади важливе місце посідає морально-етична позиція. В уявленні української молоді політична влада не бажає відстоювати національні інтереси і вирішувати проблеми громадян. Замість цього можновладці мають винятково меркантильні цілі й дбають про власний матеріальний добробут. У зв'язку з цим вчинки влади оцінюються як аморальні.

Таблиця 1

Когнітивні складові образу політичної влади у респондентів (%)

Категорія	Відсоток групи
Морально-етична (субкатегорія «меркантильна влада»)	47,6
Силова (субкатегорії «корупційна влада» і «слабка влада»)	35,1
Функціональна (субкатегорії «пасивна влада» і «некомпетентна влада»)	12,7

Образ аморальної політичної влади виявляється тісно пов'язаним із уявленням про неї як про слабку і нездатну навести порядок, оскільки вимога до встановлення закону і порядку може розглядатися як внутрішня етична логіка самої влади, необхідність виявити турботу про народ, відповідальність і справедливість. Сприймання державної влади з позицій «сила – слабкість» виразно домінує. На думку респондентів, влада наскрізь пронизана корупцією і не може впоратися з панівним у країні безладом. Характеризуючи ситуацію внутрішнього хаосу, респонденти вживають змістовне слово «беззаконня», що вказує на відчуття власної беззахисності, в той час як влада не сприймається як сила, що змогла б гарантувати безпеку. Політична влада, яка не здатна захистити своїх громадян, сприймається і як безсила перед обличчям зовнішніх загроз, які, на думку респондентів, обов'язково присутні.

Респонденти часто говорять про рівноправні, партнерські стосунки із владою: влада повинна враховувати альтернативні інтереси, опозиція повинна бути, політика повинна бути обговорюваною. Уявлення про рівноправну політичну владу, яка дотримується балансу інтересів і не обмежує участь в управлінні державою, свідчить про домінування у свідомості громадян демократичних цінностей. Політична влада розуміється як взаємодія, де є не тільки вертикальні, а й горизонтальні зв'язки між владою і суспільством.

Функціональна категорія розкривається небажанням діючої влади служити на благо суспільства, що породжує у сприйманні українських респондентів її безвідповідальність і неефективність. Дії політичної влади сприймаються як безглузда справа, а політики просто базикають про щось. Влада, на думку молоді, не працює так, як того хотілося б. У цій категорії часто виникають порівняння влади з «ляльковим театром», «спокійним театром», «легким місцем роботи» тощо. Основним завданням політичної влади в уявленні молоді України є

«роздача обіцянок під чергові вибори». Неefективний характер влади пояснюється відсутністю в її середовищі професіоналів.

Домінування негативних емоційних оцінок щодо державної влади призводить до того, що вона сприймається як відчужена. Українська молодь не відчуває контакту з владою і розглядає її як закриту структуру, яка живе своїм життям. Респонденти не бачать логіки у діях політичної влади, що, своєю чергою, породжує у них відчуття розгубленості й безвиході.

Яскраво виражене сприймання політичної влади з точки зору її морально-етичності. Українці вважають політичну владу інструментом політичної системи, а політиків – її функцією. Аналіз психологічної структури образу політичної влади вказує на те, що влада випадає з категорії «ми – свій» і набуває антагоністичного характеру. Механізм причинності має промовисто виражений персоніфікований характер, а реальна влада з усіма її характеристиками набуває яскравих контурів образу «тіньової влади».

Зважаючи на культурні особливості й особливості політичної соціалізації в сучасних умовах, можна виділити чотири основні групи участі молоді України в державній політиці.

Першу і найбільшу групу становлять політично й громадянська пасивна частина молоді. До такої соціальної групи належить більшість студентської молоді в Україні. Важливо пам'ятати, що саме ця частина політично малоактивних молодих людей є ресурсом для активних соціальних груп. Проблема полягає у тому, що «розхитати» пасивність молодого покоління непросто, але коли така мета досягається, то молодь здатна швидко поширювати свою ідеологію на інші групи людей. Ця тенденція створює передумови для маніпулювання молодіжними настроями.

Друга група – це маргінальна частина молоді. Найчастіше це представники і активні прихильники різних молодіжних контрсубкультур. Ідеології різних контрсубкультур часто не тільки не подібні, але й антагоністичні. Однак їх об'єднує опозиція до усталених суспільно-політичних цінностей. Зазначимо, що вплив цієї групи молоді на політичні процеси в країні не варто вважати мінімальним. Про це свідчать сміливі й радикальні відповіді на питання анкети. Ця соціальна група є завжди опозиційною стосовно будь-якої чинної влади, тому вона становить особливий інтерес для антисистемних політичних сил. Молодь, яка відчуває потребу в активності, особливо швидко входить у опозиційну діяльність. Це промовисто ілюструють, наприклад, події Помаранчевої революції в Україні 2004 року. Вважаю, найбільш раціональною політикою стосовно цієї групи є не тотальна боротьба з нею, а розумне управління.

Третю групу молоді становить політично активна молодь, яка успішно завершила етап самоідентифікації і намагається зміцнити свої позиції в політиці. В Україні такої молоді можна налічити ледь менше 7%. Ця група є найбільш важливою, однак найменша за чисельністю. Проте, незважаючи на свою нечисленність, ця група може формувати атмосферу у молодіжному середовищі.

До четвертої групи можна віднести конформну молодь, яка приймає позицію більшості. Головне, що вона здатна вести активні дії «на замовлення», при цьому не дуже важливо, за оплату чи за ідею, на що рідко погоджуються представники старшого покоління.

Результати проведення семантичного радикалу свідчать про те, що пік активності молоді припадає на період 22–25 років. У цьому віці юнаки і дівчата вже повністю увійшли в процес політичної соціалізації, і, що важливо, мислять про свій майбутній розвиток у перспективі, що залежить, у тому числі, і від соціально-економічного і політичного становища в суспільстві, від проведеної державою політики у відповідних сферах. Аналіз ціннісних суджень молоді показав, що їх ідейно-політичні характеристики мають і ліберально демократичні, і традиційні складові.

Результати дослідження ціннісних суджень молоді дозволяють стверджувати, що в політичній свідомості й культурі респондентів відбувається поступове накопичення ліберально-демократичних цінностей. Підтвердженням цього є суперечливе ставлення респондентів до традиційних цінностей, за доволі чіткої і зрозумілої позиції щодо ціннісних суджень ліберально-демократичного характеру. У політичній свідомості й політичній культурі молоді є і традиційні, і модернізаційні (ліберально-демократичні) цінності. Вони, своєю чергою, взаємодіючи, вступають у конфлікт, у результаті виконують роль синтезуючого фундаменту для зміни політичних установок і прагнень молоді.

Висновки. Політична участь суб'єктів політики може мати різний характер: від паройкіального до радикального, беручи безпосередню участь у політичних процесах, які виникають у сучасному суспільстві, чи ні. Відчуженість суб'єктів політичного процесу від політики – абсентеїзм.

Рівень політичної активності молоді не є високим. Активність проявляє себе в інтересі до сфери політики і безпосередній залученості до неї у якості участі у виборах. Проте політична активність молоді поступово зростає, впливає на політичні установки і орієнтації старшого покоління, і в цілому на інститути політичної соціалізації.

У певних соціально-економічних і політичних умовах, а саме за створення прозорих, відкритих механізмів взаємодії суспільства і дер-

жави, є потреба формування повноцінного громадянського суспільства. Означені особливості політичних установок, що характеризують політичну свідомість, а отже і політичну культуру молоді виступають передумовами становлення такого суспільства. Однією із рушійних сил, що сприяють формуванню дійсно масового громадянського соціуму, є молодь. У такому випадку молоде покоління не обов'язково має бути провідником процесів модернізації або становити так звану еліту громадянського суспільства, але цілком здатне виступити у авангарді, стати об'єднувальною силою формування такого суспільства.

У цьому аспекті основним завданням подальших наукових досліджень є вивчення особливостей політичної участі старших вікових категорій в сучасній українській політиці.

---

1. Розенфельд Ю.М. Політологія / Ю.М. Розенфельд, Л.М. Gearсіна, Н.П. Осипова. – Харків: Право, 2001. – 436 с.

2. Шестопап Е.Б. Восприятие образов власти: политико-психологический анализ / Е.Б. Шестопап // Полис. – М.: Полис, 1995. – № 4. – С. 171–184.

3. Almond G. The Politics of the Developing Areas / G. Almond. – Princeton: Princeton University Press, 1960. – 348 p.

4. Huntington S. Political Order in Changing Societies / S. Huntington. – N.Y.: New York Press, 1968. – 549 p.

Балюта В.В. Проблема политического участия молодежи в современной украинской политике

Рассмотрены основные типы политического участия. Проведен политико-психологический анализ участия молодежи Украины в современных политических процессах государства. Предложена модель анализа содержания образов государственной власти, которые формирует современная молодежь.

Ключевые слова: *политическое восприятие, политическая культура, субкультура, политическое участие, молодёжная политика.*

Balyuta V.V. The problem of political participation of the youth in contemporary Ukrainian politics

The article deals with the basic types of political participation. The political and psychological analysis of participation of the youth of Ukraine in modern political state process is given. It is also proposed the model of content analysis of the images of the Government which is formed by the modern Ukrainian youth.

Key words: *political perception, political culture, subculture, political participation, youth policy.*

ЕКСТРЕМІСТСЬКІ НАСТРОЇ МОЛОДІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ФОРМУВАННЯ І ПРОЯВУ

Розкриваються поняття «екстремізм», «молодіжний екстремізм», висвітлюються основні сфери та форми вияву екстремізму, чинники, причини та мотиви екстремістських настроїв і виявів у молодіжних рухах; подано результати аналізу емпіричних даних, зібраних автором у процесі панельного дослідження.

Ключові слова: екстремізм, молодь, молодіжні рухи, молодіжний екстремізм, екстремістські настрої, тероризм.

Постановка проблеми. Однією з найгостріших проблем сучасності є екстремізм, який виявляється в політичній, економічній, соціальній, релігійній й інших сферах суспільного життя. Екстремізм перетворився на одну з серйозних проблем безпеки, з якою людство увійшло в XXI сторіччя. У різних формах прояву екстремісти загрожують безпеці багатьох країн і їх громадян, спричиняють істотні політичні, економічні і моральні втрати, психологічно впливають на великі маси населення, забирають життя невинних людей.

Хвиля екстремістських явищ, що охопила чимало країн, серед яких Великобританія, США, Франція, Італія, Греція, – несе загрозу й українському суспільству. Впродовж 2011 року СБУ попереджено понад триста кримінальних злочинів терористичного спрямування. «Цифри підтверджують тенденцію про посилення небезпеки тероризму. Тільки непосвяченим у справу людям здається, що у нас все тихо й мирно», – зазначив у Deutsche Welle доктор юридичних наук, почесний президент організації «Міжнародна антитерористична єдність» Василь Крутов [7].

Стан дослідження. Проблему екстремізму вивчають представники багатьох сучасних наук: філософії, політології, соціології, психології, педагогіки, соціальної психології, кримінології тощо. Сутність екстремізму досліджували Є. Герасименко, Л. Дробіжева, М. Курбанов, К. Ріплі, А. Мінахан, Ю. Меновщиков, Е. Паін та інші. У психології екстремізм вивчали В. Соснін, О. Бахтіяров, М. Шогенов, Л. Аксеновська, С. Целіковський та інші. Дослідження молодіжного екстремізму та його виявів серед молоді та молодіжних угруповань активно здійснювали Р. Афанасьєва, С.Беліков, Ю. Зубок, А. Серіков, А. Козлов, В. Чупров, Т. Черкашина.

Відділом соціології молоді ІСП РАН у межах проекту «Екстремізм у російському молодіжному середовищі» проведені всеросійські соціологічні дослідження «Ставлення до екстремізму в молодіжному середовищі», «Екстремістські прояви в молодіжних рухах», експертні опитування. Особливу увагу вивченню екстремізму приділяють органи внутрішніх справ, зокрема відомчі вищі навчальні заклади. В Україні вивчення екстремальних установок молоді проводилось у більшості досліджень стосовно ксенофобних виявів.

Актуальність вивчення молодіжного екстремізму як суспільної проблеми визначається не тільки його небезпекою для громадського порядку, але й властивістю переростати у кримінальне явище, пов'язане зі злочинністю, тероризмом, масовими безладами тощо. І якщо юридична, соціально-економічна та соціально-політична складові достатньо ґрунтовно вивчалися, то особистісно-психологічний компонент враховувався недостатньо або не враховувався зовсім.

Вказані проблеми довели, що є необхідність акцентувати на соціально-психологічних аспектах формування екстремістських настроїв у середовищі молоді.

Мета статті – вивчення молодіжних екстремістських настроїв як соціально-психологічного явища, психологічних особливостей їх формування та прояву. Вона спрямована на визначення особистісно-психологічних компонентів поняття «екстремізм», «екстремістські настрої»; аналіз результатів авторських досліджень, проведених у 2002–2011 роках, і розроблення стратегії вивчення молодіжного екстремізму загалом.

Виклад основних положень. Екстремізм (від фр. *extremisme*, лат. *extremus* – крайній) – схильність до крайніх поглядів і дій, серед яких провокація безладів, громадянська непокора, терористичні акції, методи партизанської війни. Діяльність екстремістських організацій має на меті не просто загострення і дестабілізацію обстановки в ім'я вирішення певних локальних завдань, а в кінцевому результаті захоплення або перерозподіл влади, територіальний переділ, насильницьку зміну конституційного ладу в країнах.

Поняттю «екстремізм» ПАРЕ дала визначення 2003 року. Згідно з цим визначенням, екстремізм – форма політичної діяльності, яка безпосередньо чи опосередковано ігнорує або відкидає принципи парламентської демократії. Соціологічне визначення екстремізму підкреслює крайній вияв радикалізму: «Суть екстремізму зводиться до помсти суспільству, владі в особі її окремих представників за своє відчуження від політичного, соціального та економічного життя суспільства» [13]. Соціолог А. Козлов характеризує екстремізм як «агресивну поведінку, найбільш істотними характеристиками якої є, по-перше, нетерпимість

до думки опонента, орієнтованого на загальноприйнятті в цьому суспільстві норми, по-друге – схильність до прийняття крайніх (силових) варіантів розв'язання проблем, по-третє – неприйняття консенсусу як цінності й ділового інструмента щоденної діяльності, по-четверте – неприйняття прав особистості та її самої як самоцінності» [9, с. 13–14].

Визначаючи психологічні детермінанти екстремізму як одного з найбільш небезпечних явищ соціального життя, що дестабілізує політичну систему і загрожує життєдіяльності громадян, Л. Баєва наголосила, що екстремізм є крайньою формою інтолерантності, поєднаною з агресією і насильством як методами виразу непримиренності до Іншого. Автор вважає, що причиною екстремістського, інтолерантного, агресивного ставлення є психологічний бар'єр «свій – чужий», страх перед несхожими на себе [2]. Отож, екстремістський рух як тип девіації є складним соціально-психологічним феноменом, що має тенденцію до саморозвитку. Його поява обумовлена низкою соціально-економічних, соціально-політичних, соціокультурних і особистісно-психологічних чинників, що тісно взаємодіють.

Екстремістські дії характерні найперше молоді. За словами В. Головенько, «молодь завжди була, є і буде тією специфічною соціальною групою, якій притаманний пошук свого «я» і свого місця в суспільстві, безкомпромісність, нетерпимість, прямолінійність, максималізм, відкритість почуттів і жага життя. Це штовхає й українську молодь до пошуку шляхів до кращого життя за допомогою своїх громадських структур». Значущою з погляду вивчення тенденцій розвитку молодіжного екстремізму виступає концепція «молодіжної субкультури». На думку С. Левікової, для будь-якої молодіжної субкультури характерна опозиція до суспільства, оскільки на цьому етапі їх розвитку молоді люди не можуть одержати від суспільства бажане [10].

Необхідність визначення глибинних причин, що лежать в основі молодіжного екстремізму, вимагає застосування цілісного підходу до розуміння його суті. Його реалізація можлива на базі фундаментальних досліджень, що дозволяють аналізувати не тільки процеси, що відбуваються в молодіжному середовищі, але і виявляти чинники, які їх обумовлюють, а також зрозуміти психологію такого феномена.

Основними джерелами молодіжного екстремізму є соціально-політичні чинники: криза соціально-політичної і економічної систем; соціокультурний дефіцит і криміналізація масової культури; відсутність альтернативних форм проведення дозвілля; криза шкільного і сімейного виховання. Це дозволяє стверджувати, що основне коло проблем молоді – у сфері конфліктних відносин, найперше у сім'ї і у відносинах із однолітками. Велику роль виконують також особистісні чинники, такі як де-

формація системи цінностей, негативне середовище спілкування, переважання гедоністичних орієнтацій над соціально корисними, неадекватне сприйняття педагогічних впливів, відсутність життєвих планів.

Однак передумови екстремістської поведінки виявляються не лише в соціокультурному середовищі, а й визначаються психофізіологічними особливостями індивіда. Проблема екстремізму не лише соціальна, а психологічна. Відомий терорист 1960-х років минулого століття Антоніо Негрі зізнався в тому, що нищення і руйнування часто ставали для нього самоціллю, найбільш приємним і необхідним психологічним станом. «Результат мене не хвилює, – заявляв він, будь-який акт руйнування і саботажу відгукується в мені як голос класової спільноти. Можливий ризик мене не турбує, навпаки, я відчуваю гарячкове збудження, начебто я чекав зустрічі з коханою» [11]. Відтак, витоки екстремізму лежать у природних властивостях суб'єкта: особливостях його нервової системи, психіки, емоційно-вольового складу.

Однак екстремістські схильності можуть виявитися або не виявитися залежно від того, в якому соціокультурному середовищі відбувається соціалізація особистості. Так, Енріко Феррі в роботі «Кримінальна соціологія» вказує на те, що «антропологічні аномалії, що характеризують собою так званий «злочинний тип», можуть бути властиві не тільки людям, що фактично скоїли який-небудь злочин: неадекватність поведінки може виразитися також і в інших формах, які не кваліфікуються законом як злочин, але відрізняються тією ж основною межею – невідповідністю основним біологічним і соціальним завданням людського існування» [12].

Для екстремістського способу мислення характерне порушення основних законів формальної логіки, причому це навмисна антиетичність, протилежність нормальній логіці наукового мислення, демонстративна «анормальність». На основі цієї екстремістської логіки світ сприймається крізь призму примітивно бінарного, чорно-білого розділення на хороше і погане, істину і брехню. Дійсність входить переважно до неправди, а екстремістська ідея – до істини. Основу логіки екстреміста часто становлять не принцип врахування об'єктивної реальності («Я») і не норми суспільної моралі («Над-Я»), а принцип задоволення («Воно») за З. Фрейдом. У критичній історичній ситуації особливо чутливі, схильні до відповідних психічних відхилень, люди стають індукторами екстремістської ідеології і екстремістської масової свідомості. Спочатку індуктори відрізняються лише особливою чуйністю і схильністю до девіацій. Але у міру занурення в створювану ними екстремістську ідеологію вони можуть стати справді психічно хворими, від простих форм до складніших.

Внутрішній світ екстреміста достатньо простий і неконфліктний, тому інша людина, яка не розділяє його переконань, розглядається не як рівноправний партнер-опонент, не як індивід, а як складна зовнішня перешкода, що підлягає простому фізичному усуненню. Не випадково вбивство супротивників або втеча від них є двома найбільш типовими способами поведінки екстремістів у ситуації конфлікту або його загрози.

Становлення суб'єктності молоді в процесі реалізації її основних соціальних функцій (відтворювальної і інноваційної) пов'язане з подоланням і внутрішніх, і зовнішніх суперечностей індивідів. У прагненні самоствердитись, самоідентифікуватись і самореалізуватись молодим людям, особливо підліткам, доводиться долати характерні для цього віку внутрішні амбівалентні прояви (соромливість і агресивність, відвертість і замкнутість, нігілізм і фанатизм). У процесі взаємодії молоді з суспільством, під час зіткнення з його жорсткими вимогами виникають зовнішні суперечності, що часто виявляється в дискримінації молоді за віковою ознакою, у порушенні її прав у сфері освіти, професійної діяльності, культури, в сімейних відносинах. Реагуючи на подібне ставлення до них, окремі молоді люди нерідко вибирають екстремальні форми захисту.

В умовах становлення соціальної суб'єктності соціальне становище молоді характеризується неповнотою соціального статусу, маргінальністю соціальних позицій, невизначеністю соціальних ідентифікацій. Останнє ускладнює ототожнення себе з інгрупами і аутгрупами, що виливається в екстремальність свідомості і поведінки. Саме соціокультурні особливості середовища спілкування є значущим чинником формування екстремального типу свідомості молоді.

Оскільки екстремальність є загалом іманентною властивістю молодості, у різних умовах суспільного розвитку вона може проявитися по-різному: в умовах стабільного суспільства на груповому і індивідуальному рівнях вона знаходить, як правило, суспільно значущі інституційно-регульовані форми; в умовах соціальних потрясінь, невизначеності і ризику під впливом найрізноманітніших об'єктивних і суб'єктивних чинників набуває крайніх, переважно спонтанних проявів. В останньому випадку домінує емоційний рівень сприйняття явищ, часто в украй гіперболізованій, максималістській формі. Такий тип свідомості виявляється в специфічних формах поведінки, що характеризується імпульсною мотивацією, агресивністю, схильністю до ризику, епатажем, відхиленнями від прийнятих норм або, навпаки, – пригніченістю, депресією, пасивністю.

Труднощі на шляху реалізації завищених очікувань спричиняють у молодій людині стан фрустрації, що супроводжується роздратуванням, незадоволеністю, гнівом, втратою довіри, недооцінкою своїх

можливостей, самовідчуженням і конфронтацією. Завищені очікування найчастіше виявляються серед соціально «просунутої» частини молоді. На думку Л. Дробіжевої і Є. Паїна, «чим більш освічене суспільство, тим більше у всіх групах потреб до комфорту, просування. Але задовольнити ці потреби можуть не всі. Якщо збільшується розрив між домаганнями індивіда і можливостями їх задоволення, агресивні установки зростають» [6].

Недостатня фрустраційна толерантність молоді перешкоджають їй знайти правильний вихід із безвихідної, на її думку, ситуації, а реакцією на таке становище стає агресивність. За умов підтримки найближчого оточення агресивність набуває крайньої форми – фанатизму, основним ознаками якого є категоричність поглядів і думок, нетерпимість до інакомислення, зневага до загальноприйнятих норм, неприйняття критики у всіх її формах. Вихід із стану фрустрації часто супроводжується самовідчуженням і нігілізмом.

Під екстремістськими настроями молоді слід розуміти різні форми прояву максималізму в свідомості і радикальність поведінки на груповому та індивідуально-особистісному рівнях. Найбільш поширеними є індивідуальні і групові настрої. На полюсах екстремістських настроїв крайніми станами є фанатизм, що становить радикальну спрямованість свідомості, і нігілізм, що відображає переважно депресивний його стан.

У таких формах екстремістські настрої виявляються у всіх сферах життєдіяльності, а також у соціальному самовизначенні молоді. Їх рівень і спрямованість безпосередньо пов'язані зі зміною соціального становища молоді. Позитивні суспільні зміни можуть знижувати схильність до екстремістських проявів або спрямовуватися у соціальну творчість й інноваційну діяльність молодих людей; негативні – виявлятися у формі екстремістських виступів.

Спрямованість і соціальну базу екстремальних настроїв у молодіжному середовищі можна визначати, спираючись на дані соціологічних досліджень. Результати панельного соціологічного дослідження «Ксенофобні настрої серед молоді: причини і наслідки» (950 молодих людей м. Львова та області у 2002 і 2011 роках), а також стандартизованого формалізованого інтерв'ю «Кіберсоціалізація молоді» (800 студентів вищих навчальних закладів м. Львова) загалом підтвердили схильність молоді до екстремістської поведінки.

Так, специфічними є прояви екстремістських настроїв у різних сферах життєдіяльності молоді. В освіті і трудовій діяльності рівень екстремальних настроїв аналізувався за показниками ставлення молодих людей до навчання і праці та за місцем, яке вони посідають у стру-

ктурі термінальних цінностей. Активність і навіть фанатизм студентів у навчанні проявляються в негативному і агресивному ставленні до освітньої діяльності, а також у формі нігілізму. Нігілізм виявився у формі заперечення загальноприйнятої цінності освіти (16% студентів у 2011 році, що удвічі більше, ніж у 2002-му). Кожен дев'ятий (11%) розглядає освіту як «нав'язану». Праця як «нав'язаний обов'язок» у структурі цінностей присутня у 8,8% респондентів. Порівняно з 2002 роком частка молоді з високим рівнем екстремістських настроїв зросла у сфері освіти у 1,8 рази, у сфері праці – в 1,2 рази.

Рівень екстремістських настроїв молодих людей аналізувався також на основі показників, що характеризують ставлення до діяльності, здійснюваної неправовими способами і до багатства. Третина (31,3%) опитаної молоді зорієнтована на високий ступінь екстремістських проявів у формі фанатизму («робити гроші за будь-яку ціну»). Фанатичне прагнення до багатства виявилось в оцінках 11,8% респондентів 2011 року, що на 3,5% вище, ніж 2002 року.

Оцінка рівня екстремістських настроїв у політичному житті проводилася шляхом аналізу ступеня довіри молоді державним і суспільним структурам. Політичний нігілізм виразився у недовірі чинним у країні інститутам влади і громадським організаціям. Високому рівню схильності до екстремізму відповідав варіант відповіді «нікому не довіряю», з яким погодилися 11,8% респондентів. Кожна сьома молода людина виразила повну недовіру всім без винятку політичним інститутам, що свідчить про крайню форму політичного нігілізму. Частка екстремістски налаштованої молоді в політичному житті зросла за десять років більш як удвічі (у 2002 р. становила 6,8%).

У дозвіллі екстремістські домагання вимірювались за ступенем задоволеності асоціальним дозвіллям, зокрема музичним, спортивним, «алкогольним». За даним показником екстремістські настрої у проведенні вільного часу різною мірою виявлені у кожній третій молодій людині (28,9%). Спільне випивання алкогольних напоїв визнається «важливою» формою спілкування кожним третім респондентом (33,8%) і «дуже важливою» – кожним п'ятим.

У найбільш вираженій формі екстремістські настрої відображені у самовизначенні молоді, про що свідчить вибір молодими людьми чинників, які сприяють, на їхню думку, становленню особистості: «фізична сила», «зовнішня привабливість», «наявність грошей». Вони характерні більшості молодих людей (58,3%). Крайня форма молодіжного екстремізму, що межує з фанатизмом, в особистісному самовизначенні характерна 15% молоді. Третина відповідей на відкрите запитання: «Хто Ваш герой?» становить імена героїв відомих фільмів: «Бригада», «Брат 1, 2», «Таксі» та інші.

Крайні форми екстремістських настроїв молоді виявляються у взаємодії із соціальним оточенням: у ставленні до мігрантів, багатих людей, чиновників, представників інших релігій. Найбільш високий рівень ксенофобії стосується представників національностей, яких респонденти «не бажають пускати в Україну». Це, згідно з отриманими даними, цигани (1-й ранг), негри і араби (2-й ранг), євреї та росіяни (3-й і 4-й ранги відповідно). Найбільшу тривогу все ж зумовлює відкрита симпатія 64% респондентів до молодіжних організацій, які пропагують ідею «чистої української нації». 57% підтримують лозунг «Україна для українців», 32% вагаються відповісти і лише 11% не підтримують його. У ставленні до багатіїв екстремістські настрої різною мірою (від ненависті до неприязні) виявили 23,7% респондентів. 42,3% респондентів виявили екстремістські настрої стосовно представників інших релігій, що дає уявлення про ступінь нетерпимості в цій сфері.

Порівняльний аналіз соціального складу екстремістськи налаштованої молоді дає уявлення про тенденції зміни соціальної бази молодіжного екстремізму в молодіжному середовищі регіону з 2002 до 2011 року. У ній помітно зросла частка молодших юнацьких вікових груп (18–21 рік) – учнів шкіл, ПТУ, а також сільської молоді. Промовисто простежується тенденція переміщення екстремістської молодіжної бази з обласного – у районні міста, зростання нігілізму через зростаючу частку дівочої частини молоді. Можна підсумувати, що за певних умов саме у вказаних групах молоді найімовірніше формування потенціалу молодіжного екстремізму.

Рівень екстремальних настроїв тісно пов'язаний з основними формами екстремістських проявів. *Побутовий екстремізм* виявляється в орієнтації свідомості молоді на ризик у повсякденному житті (наявність установок на групові конфлікти, бійки). *Соціально-протестний, політичний, національно-етнічний, релігійний екстремізм* емпірично визначається як прояв фанатизму в ідейній спрямованості свідомості на боротьбу за справедливість, політичні переконання, національні і релігійні почуття, об'єднання з крайніми ідеологічними формами протестних, націоналістичних, релігійних рухів, а також як установки (готовність) на демонстрацію цих відчуттів.

Висновки. Результати дослідження підтверджують, що природа молодіжного екстремізму визначається соціально-груповими та особистісно-психологічними особливостями свідомості молоді, а форми його прояву пов'язані із специфікою поведінки і соціальними умовами середовища.

Специфіка соціально-психологічного підходу до дослідження екстремізму полягає в застосуванні дослідницького інструментарію для вивчення цього феномена, де відправною точкою психологічного

аналізу є дослідження толерантності (інтолерантності) індивідуальної (групової) поведінки, ідентичності (самоідентичності). Адже екстремізм виявляється в сферах життєдіяльності суспільства, суб'єктів, пов'язаний з пошуком оптимальних форм соціальної взаємодії і стає актуальним предметом наукового осмислення.

Перспектива соціально-психологічного дослідження феномена екстремізму полягає в тому, щоб вивчати якісні і кількісні аспекти цього поняття в суб'єктів із різною ідентичністю (самоідентичністю); якісні і кількісні аспекти такого поняття у суб'єктів з різною толерантністю (інтолерантністю); проведенні серії експериментів із вивчення окресленого феномена і оцінити, наскільки ефективні ті або інші методи впливу на нього.

1. Афанасьєва Р.М. Социокультурные условия противодействия экстремизму в молодежной среде (социально-философский анализ): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук / Р.М. Афанасьева. – М., 2007. – С. 3–4.

2. Баєва Л.В. Экстремизм и формы проявления / Л.В. Баева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.aspu.ru/images/File/ilil/Bayeva_extremizm.pdf

3. Барабаш В.В. Молодіжний рух як об'єкт і суб'єкт реалізації молодіжної політики / В.В. Барабаш // Український соціум. – 2004. – № 1 (3). – С. 119–130.

4. Бахтияров О.Г. Экстремистские ресурсы общества / О.Г. Бахтияров // Психология экстремизма: научно-практическая конференция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.varvar.ru/arhiv/texts/bahtijarov8.html>

5. Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) / В.А. Головенько. – К.: А.Л.Д., 1997. – 160 с.

6. Дробижева Л.М. Политический экстремизм и терроризм: социальные корни проблемы / Л.М. Дробижева, Э.А. Паин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tolerance.ru/vek-tol/5-0-drobigeva.html> (дата обращения: 03.03.2012).

7. Экстремизм в Україні: проблема з тенденцією до зростання [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.dw.de/dw/article/0,,15340460,00.html

8. Зубок Ю.А. Молодежный экстремизм: сущность и особенности проявления / Ю.А. Зубок, В.И. Чупров // Социологические исследования. – 2008. – № 5. – С. 37–47.

9. Козлов А.А. Проблема экстремизма в молодежной бреду. Серия Система воспитания в высшей школе / А.А. Козлов. – М., 1994. – 29 с.

10. Левикова С.И. О готах, готике и больном российском обществе / С.И. Левикова // Общественные науки и современность. – 2009. – № 2. – С. 16.

11. Негри Антонио. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Негри_Антонио

12. Ферри Э. Уголовная социология / Э. Ферри [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://rukni.net/books/41801-ugolovnaya-sotsiologiya/>

13. Экстремизм // Мир словарей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslovarei.com/content_pol/JEKSTREMIZM-1365.html.

14. Юрасова Е.Н. Психологические особенности лиц, склонных к экстремизму, терроризму и ксенофобии / Е.Н. Юрасова // Юридическая психология. – 2008. – № 4. – С. 25–37.

15. Яхьяев М.Я. Методологические аспекты исследования экстремизма / М.Я. Яхьяев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scienceport.ru/content/metodologicheskie-aspekty-issledovaniya-ekstremizma>

Гуменюк Л.И. Экстремистские настроения молодежи и психологические особенности их формирования и проявления

Раскрываются понятия «экстремизм», «молодежный экстремизм», рассматриваются основные сферы и формы проявления экстремизма, факторы, причины и мотивы экстремистских настроений и проявлений в молодежных движениях; приводятся результаты анализа эмпирических данных, собранных автором в процессе панельного исследования, вносятся предложения относительно перспектив исследования проблемы.

Ключевые слова: экстремизм, молодежь, молодежные движения, молодежный экстремизм, экстремистские настроения, терроризм.

Humenyuk L.I. The extremist moods of the youth, social and psychological peculiarities of their forming and display

In the article the concepts of «extremism», «youth extremism» are defined, basic spheres and forms of extremism displaying, factors, reasons and reasons of extremist moods and displays in youth movements are described; results of empiric data analysis collected by the author in the process of panel research are given.

Key words: extremism, the youth, youth movements, youth extremism, extremist moods, terrorism.

УДК 159.9:316.6

О.Ф. Долженков, С.Д. Резніков

**ПРОТИДІЯ НАРКОТИЗМУ ДІТЕЙ ШЛЯХОМ
УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА
ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ**

Викладено результати дослідження причин і сучасного стану наркотизму серед дітей, особливості оперативно-розшукової діяльності у сфері протидії незаконному обігу наркотиків. Обґрунтовано пропозиції щодо адаптації національного законодавства у сфері наркотизму до міжнародних норм про права дітей.

Ключові слова: наркотизм, наркоманія дітей, оперативно-розшукова діяльність, тенденції розвитку наркотизму, протидія наркоманії.

Постановка проблеми. Наркоманія у всьому світі набула загрозливих масштабів й має неабияку суспільну небезпеку, зумовлену поширенням вживання наркотичних засобів загалом і серед дітей, зокрема зростанням кількості злочинів, спричиненої наркоманією, вчинених у стані наркотичного одурманення або заради здобуття наркотиків.

Статистичні дані тривожні¹. 107 тис. наркоманів зареєстровано по лінії МВС. На думку експертів, насправді їх в 10–15 разів більше, тобто більше, ніж 1 млн.; з них – 95% молодь у віці 15–30 років. 97% наркоманів вперше спробували наркотики у віці з 12 до 19 років; третя частина всіх злочинів пов'язана з незаконним обігом наркотиків; більше половини засуджених – наркомани; кожен 5-й наркоман – жінка; 9 з 10 повій – наркоманки; щорічно в Україні близько 150 тис. молодих людей стають наркоманами; у середньому тривалість життя ін'єкційного наркомана 5–6 років з початку зловживання; щорічно держава зазнає збитків від незаконного обігу наркотиків на суму більше 3 млрд. \$; лише 2% наркоманів виліковуються, інші 98% вмирають до досягнення 30 річного віку. Серед ВІЛ-інфікованих наркомани становлять 88%. В Україні нині час 450 тис. молодих людей мають подвійний діагноз «ВІЛ-наркоманія».

Найбільш уражена наркоманією Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Запорізька області, Автономна Республіка Крим і Київ.

Статистика, надана головним наркологом країни Анатолієм Вієвським, ще тривожніша: щорічна кількість наркоманів у нашій державі, за даними МВС, збільшується в середньому на 5–10%. Проблема ефективності боротьби з наркоманією ще ускладнюється у зв'язку з негативною установкою дітей та молоді щодо наркологічного лікування. Наркотизм, вживання наркотиків вони не вважають шкідливою звичкою, якої важко позбутися, а способом і метою життя. «Те, що дано наркоманам, не дано простим смертним, ми вам не якісь алкаші синюшні», – ось типове судження наркомана.

Науковими дослідженнями встановлено, ніщо не дає людині таке яскраве задоволення, як наркотик, який безпосередньо впливає на центри задоволення мозку, заміняє ендоморфіни й узалежнює споживача від наркотиків на все життя [3]. Проблема боротьби з наркоманією, наркотизмом – справа не тільки окремих фахівців, зокрема медиків-наркологів, це – загальносоціальне завдання. В його реалізації значну роль виконує вирішення правових і кримінологічних проблем, організаційно-управлінських питань.

---

¹ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.reactor.org.ua/showthread.php?p=106661>

Важливо проаналізувати ситуацію, що виникла в сфері наркотизму серед неповнолітніх після 1991 року. Саме тоді скасовано такі значущі інститути, що застосовуються до особливо злісних наркоманів, як направлення на примусове лікування в лікувально-виховні профілакторії для осіб у віці від 16 до 18 років, адміністративна та кримінальна відповідальність за вживання наркотичних засобів без дозволу лікаря. Є потреба у поглибленому аналізі правової сторони наркотизму, визначення цього поняття. Це неможливо зробити без глибокого аналізу наукової літератури, законодавчої бази, зарубіжного досвіду вирішення проблеми наркотизму та його профілактики. Тільки за такого підходу можна запропонувати систему заходів, спрямованих на підвищення ефективності існуючих засобів профілактичного впливу, розробити нові.

Спробуємо розглянути проблему наркотизму серед дітей. Ця ситуація має негативну динаміку, вона становить складну теоретико-правову, кримінологічну, медико-психолого-педагогічну і організаційно-управлінську проблему.

Стан дослідження. Правові аспекти проблеми профілактики наркотизму серед дітей висвітлювались у працях Ю.М. Аргунової, М.М. Бабаєва, Т.А. Боголюбова, А.В. Борбата, А.М. Вів'євського, А.М. Волощука, А.Я. Грішка, С.П. Дідковського, Г.Н. Драгана, В.Ф. Єгорова, В.Н. Краснова, В.М. Кудрявцева, А.А. Майорова, Г.М. Міньковського, А.А. Музики, В.А. Некрасова Д.Й. Никифорчука, Е.Ф. Побегайло, В.П. Ревіна, А.Н. Сергєєва та ін. Але окремі питання наркотизму, зокрема інституту примусового лікування неповнолітніх наркоманів, не набули належно опрацьовані.

Мета статті – розробити комплексну систему заходів правового та організаційно-управлінського характеру, спрямованих на профілактику наркотизму дітей.

Під час написання статті використано логіко-формальний і методи конкретних соціологічних досліджень: системно-порівняльний та історичний аналіз; аналіз законодавчих актів та інших нормативних актів; анкетування і інтерв'ювання неповнолітніх наркоманів, працівників органів внутрішніх справ, наркологів, психологів, педагогів.

Виклад основних положень. Наркоманія серед дітей становить загрозу національній безпеці України і за масштабами, і за тенденцією до «омолодження» наркоманії. Матеріали сучасних досліджень українських науковців свідчать, що вік, коли вперше пробують наркотичні речовини, знизився з 14–16 до 9–12 років. Проблема наркотизму, боротьби з ним стає актуальною не лише серед підлітків, але і серед малолітніх дітей, деякі з яких успадковують шкідливі звички на генетичному рівні. Зауважимо, що наркоман прагне долучити до споживання

наркотиків якомога більше людей, особливо небезпечним є залучення дітей через їх довірливість, допитливість, а часто й нудьгу.

Боротьба з наркотизмом – прямий обов’язок правоохоронних органів, один із пріоритетних напрямів роботи ОВС. Проведення оперативно-розшукових заходів оперативними підрозділами у сфері протидії наркотизму потребують вивчення та вдосконалення з метою здобуття інформації, яка становить оперативний інтерес для ОВС, у подальшому її реалізації задля ефективної профілактики та розкриття злочинів, пов’язаних із незаконним обігом наркотиків.

У сучасних умовах ефективна оперативно-розшукова діяльність із виявлення, документування та розкриття злочинів, пов’язаних із наркоманією, ґрунтується на системі концептуальних нових підходів, які охоплюють: зміни організаційно-правових основ функціонування ОВС; побудову нових, заснованих на принципах довіри між міліцією та громадою; чітке визначення компетенції працівників міліції у сфері вдосконалення форм і методів оперативно-розшукової діяльності з протидії наркотизму серед дітей. Ці фактори обґрунтували актуальність розробки інноваційних концепцій, які б сприяли запобіганню, розповсюдженню та розкриттю злочинів, пов’язаних із незаконним обігом наркотиків серед дітей.

Наукова новизна проведеного дослідження зумовлена оригінальністю пропозицій щодо поліпшення профілактичної роботи, спрямованої на запобігання наркоманії серед дітей та примусового лікування наркоманів. Правові та кримінологічні аспекти проблеми боротьби з наркотизмом серед дітей розглядаються з позиції їх прав, що дозволяє зробити висновок про необхідність більш повного правового регулювання профілактичної роботи з ними, а також покращення підготовки працівників міліції до цієї роботи завдяки запровадженню додаткових навчальних курсів.

Це своєю чергою, допомогло простежити правові, кримінологічні та медичні аспекти розглянутої проблеми, місце і роль різних інституцій в профілактиці наркотизму.

Поняття «наркотичні засоби», «зловживання наркотичними засобами», «наркотизм» потребують точного визначення. Вважаємо, що наркотичні засоби – це речовини синтетичного або природного походження, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, затвердженого в установленому міжнародно-правовими актами та національним законодавством порядку, які викликають у осіб, що їх споживають, фізіологічну і психологічну. Залежність; зловживання наркотичними засобами – систематичне споживання наркотичних засобів із порушенням чинного законодавства й без призначення лікаря,

яке призводить до захворювання наркоманією. Наркотизм – правовий (кримінологічний) термін, що охоплює наркоманію, а також діяння, спрямовані на незаконний обіг наркотичних засобів, за які передбачена кримінальна відповідальність за статтями Кримінального кодексу України.

Ринок наркотиків розширюється і кількісно, і якісно: поряд із традиційними наркотичними засобами рослинного походження підвищується рівень штучних психотропних речовин. Набувають поширення у незаконному обігу нетрадиційні для нашої держави наркотики – похідні фенілетиламіну (МДА, МДМА, МДЕ), ЛСД, кокаїн та інші [3, с. 32].

Необхідна система соціальних і юридичних заходів, що стимулюють дітей до більш раннього звернення по наркологічну допомогу. Направлення дітей-наркоманів з вираженою девіантною поведінкою в судовому порядку в спеціальні центри соціальної реабілітації є соціально-профілактичним заходом, спрямованим на попередження вчинення ними злочинів. Водночас постає питання про відповідальність батьків чи осіб, що їх замінюють, за неналежне виконання батьківських обов'язків, що призвело до бездоглядності, а подеколи й до втягнення дітей у протиправні дії, приховування наркотизму.

Вивчення особистісних особливостей дітей-наркоманів дозволяє, на нашу думку, обґрунтувати висновок про виділення серед кримінально-психологічних типів злочинця такого типу, як наркоманійний. Це ж дозволяє говорити і про правомірність виділення наркоманійного типу криміногенної поведінки. Специфічними ознаками приналежності до названого типу є вчинення злочинів у стані наркотичного сп'яніння, вчинення злочинів з метою здобути наркотик або кошти, потрібні для незаконного придбання наркотиків. З метою посилення дотримання прав людини надання наркологічної допомоги дітям-наркоманам має регулюватися єдиним законом, в якому повинні бути визначені всі її форми.

У такому законодавчому акті слід передбачити реальні гарантії, що забезпечують законність, особливо під час застосування заходів примусового характеру. До них зокрема слід віднести встановлення адміністративної, кримінальної відповідальності за умисне незаконне спрямування дитини в установу з соціальної реабілітації та ін.

З метою ефективного впливу на поведінку дітей-наркоманів з асоціальною поведінкою пропонується створити центри медико-соціальної реабілітації для таких осіб, куди б вони спрямовувалися, незалежно від їх бажання.

Центри з соціальної реабілітації дітей-наркоманів повинні бути максимально диференційовані: центри для дітей, які перебувають на профілактичному обліку органів внутрішніх справ; для неповнолітніх,

що скоїли злочини і засуджених до позбавлення волі; для осіб, які вчинили злочини і засуджених умовно, із застосуванням примусових заходів виховного характеру; засуджених до покарань без ізоляції.

Потрібно створити три види центрів медико-соціальної реабілітації, підпорядковані МОЗ, МВС й пенітенціарній службі.

У перші діти-наркомани потрапляють за згодою, в інші – примусово, за рішенням суду. Це правопорушники, які вже проходили курс добровільного лікування, але знову розпочали вживати наркотики та інші психотропні речовини, а також особи, що самовільно припинили їх вживати і продовжують здійснювати правопорушення, обмежувати права інших громадян, а також особи, стосовно яких суд визначив необхідність примусового лікування в період відбування покарання в колонії, або якщо особа знаходиться під наглядом кримінально-виконавчої інспекції.

У названих центрах потрібно зосередити найбільш небезпечну в криміногенному аспекті категорію неповнолітніх наркоманів, до яких поряд із медичними заходами слід застосовувати більш дієві засоби режимного (виправного) характеру. У зв'язку з цим у законі про профілактичну діяльність слід передбачити можливість спрямувати дітей, хворих на наркоманію, в центри медико-соціальної реабілітації. Зауважимо, що діяльність органів внутрішніх справ з профілактики наркотизму серед дітей не зорієнтована на досягнення позитивного результату – тривалої ремісії чи повної абстиненції¹.

Практична значущість дослідження полягає в розробці пропозицій правового та організаційно-управлінського характеру, спрямованих на посилення боротьби з наркотизмом, підвищення її ефективності через активізацію заходів профілактичного спрямування.

Результати дослідження можуть бути впроваджені в навчальний процес у ВНЗ МВС під час викладання курсів кримінального та кримінально-виконавчого права, кримінології, інших дисциплін і спецкурсів. Окремі положення дослідження можуть бути використані за підготовки навчальних і навчально-методичних посібників, лекцій з кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права, наркології, відповідних спецкурсів для курсантів і слухачів ВНЗ МВС.

Як свідчать психологи та наркологи, наркоманію як складову наркотизму складно вилікувати, адже наркомани, як правило, не хочуть лікуватися. Наркотики дають їм яскраві переживання та задоволення, які іншим шляхом вони отримати не можуть. Повсякденне життя сприймається як рутинна, вони мало чим цікавляться, скаржаться на

---

¹ У США підраховали, що в десять разів дешевше вилікувати наркомана, ніж утримувати його у тюрмі після вчинення ним злочину.

інших, які їх «не розуміють, не цінують», постійного «чогось вимагають», не дають можливості жити так, як їм хочеться».

Подолання наркотизму неповнолітніх залежить від багатьох факторів і є надзвичайно складним завданням. Його можна вирішувати тільки в комплексі, де значне місце посідає вдосконалення законодавства.

Дитина повинна зростати в сім'ї і бути впевненою у своїй захищеності. Необхідно підвищити відповідальність батьків за виховання дітей. Шлях підлітка до наркотиків розпочинається з безнаглядності, втрати авторитетного контролю за його поведінкою з боку сім'ї. Частішають випадки, коли батьки залучають їх до незаконних операцій з наркотиками. На обліку в ОВС перебувають сім'ї, в яких батьки негативно впливають на дітей. Проте засоби впливу на них малоефективні, адже штрафи тільки погіршують стан родини та ворожість у взаєминах, батьки не хочуть і не можуть змінити свою поведінку, яка негативно впливає й на дітей.

Причинами виникнення наркоманії серед неповнолітніх та скоєння ними правопорушень і злочинів у результаті їх соціальної дезадаптації є низький рівень життя суспільства; зростаюча активність ділків тіньової економіки, наркобізнесу, наявність сфер нетрудового збагачення, рекет; майнове розшарування суспільства; вплив негативного соціального фонду на емоційно-духовний стан суспільства, переважання таких тяжких почуттів, як ненависть, заздрість, гнів, злоба; відсутність цілеспрямованої молодіжної політики; відсутність нормальних умов для лікування неповнолітніх наркоманів; крах ідеалів, бездуховність як результат споживацького ставлення до життя, апатія, байдужість до себе й інших, відчуження від школи, сім'ї; соціальна незахищеність неповнолітніх; виникнення альтернативних, неформальних рухів серед них, культ сили, зневажливого зверхнього ставлення до оточення; відсутність позашкільної зайнятості; неналежне виховання і, як наслідок, нехтування законами нормального сімейного життя.

Незважаючи на труднощі нинішнього етапу розвитку суспільства, необхідно намагатися переконанням, навіюванням, всіма доступними засобами формувати у дітей негативне ставлення до наркотиків і наркоманів, перешкоджати першому вживання наркотичних засобів.

За всіх перевагах добровільного лікування наркоманів буде помилкою відмовлятися від примусового. Необхідно правильно розуміти проблему співвідношення інституту примусового лікування та прав людини.

Заміна кримінальної відповідальності альтернативними видами запобіжного впливу, які передбачають лікування, а також виховання у наркозалежних осіб соціально-корисних якостей та життєвих умінь, потрібних для подолання повсякденних труднощів, можуть стати засобом їх реабілітації.

Останніми роками прийняті Закони України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів та зловживанню ними», «Про лікарські засоби», «Про підприємство», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», але їх практична спрямованість стосується лише подолання умов, що сприяють залученню до наркотизму дітей та молоді, а не впливає на зниження рівня наркоманії загалом. Статистика свідчить, що наркологічна ситуація в Україні погіршується. Причина не в тому, що не створено досконалу законодавчу базу профілактики наркоманії і боротьби з наркобізнесом, а в тому, що практично в повному обсязі не виконуються чинні закони та підзаконні нормативні акти. Очевидно, треба приділити більше уваги використанню досвіду сусідніх країн щодо участі у боротьбі з наркотизмом громадських організацій¹, освітнім заходам.

За оцінками експертів, найближчими роками поширення наркоманії на території нашої та сусідніх держав не припиниться. Навіть незначне зростання добробуту населення на тлі світової економічної кризи може активізувати діяльність ділків наркобізнесу, сприяти втягненню у торгівлю наркотиками малозабезпечених верств населення, насамперед безробітних жінок, молодих людей, студентів. У поєднанні із складною оперативною обстановкою в Україні це дає підстави очікувати, що злочинність, пов'язана з наркотиками, буде для нашої держави однією з найбільш гострих проблем.

Для координації зусиль усіх зацікавлених сторін потрібна єдина інформаційна та науково-методична база, реалізація міждисциплінарного підходу до профілактики наркотизму, покращення рівня освіти працівників правоохоронних органів із означених питань. Йдеться не тільки про працівників БНОУ, а й усіх випускників ВНЗ МВС, для яких слід запровадити принаймні спецкурс «Профілактика наркотизму серед дітей».

Висновок. Проблема наркотизму потребує спеціального аналізу кримінально-правової політики України, яка має охоплювати міжнародний досвід і передбачати безперервний пошук нових підходів до зменшення негативних наслідків вживання наркотиків дітьми. Проблема боротьби з наркотизмом серед дітей міждисциплінарна та загальноде-

---

¹ Наприклад, у Польщі ефективно функціонує організація «Монар», яка проводить профілактичну роботу проти наркоманії, алкоголізму, СНІДу. Її актив становлять школярі, студенти, молодь, що працює.

ржавного масштабу. Її вирішення має передбачати комплекс заходів юридичного, медичного, психолого-педагогічного характеру.

---

1. Баклан І.В. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків серед неповнолітніх / І.В. Баклан // Держава і право. – 2005. – № 30. – С. 492–496.

2. Волкова Н.Л. Профілактика ранньої наркоманії неповнолітніх / Н.Л. Волкова // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2004. – № 2 (спецвипуск). – С. 230–234.

3. Колесов Д.В. Эволюция психики и природа наркотизма / Д.В. Колесов. – М.: Педагогика, 2001. – 312 с.

4. Профілактика наркоманій у дитячому, підлітковому та молодіжному середовищі: довідник для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / за ред. Б.П. Лазоренка. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 300 с.

5. Расюк Е.В. Профілактика наркоманії неповнолітніх в Україні та за кордоном / Е.В. Расюк // Проблеми розкриття та розслідування злочинів щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: матер. всеукр. наук.-практич. конфер. – К., 2003. – С. 230–235.

Долженков А.Ф., Резников С.Д. Противодействие наркотизму детей путем усовершенствования законодательства и профессионального образования

Изложены результаты исследования причин и современного состояния наркотизма среди детей, особенности оперативно-розыскной деятельности в сфере противодействия незаконному обороту наркотиков. Обоснованы предложения по приведению национального законодательства в области наркотизма в соответствие с международными нормами о правах детей.

Ключевые слова: наркотизм, наркомания детей, оперативно-розыскная деятельность, тенденции развития наркотизма, противодействие наркомании.

Dolzhenkov A.F., Reznikov S.D. Counteraction to child drugaddiction by improving law and professional education

The article lays out the results of research on the causes and current state of drug addiction among children, peculiarities of operative-search activity in the sphere of drug trafficking counteraction. Suggestions to adapt national legislation in the sphere of drugs to the international standards of the children rights are grounded.

Key words: drugaddiction, drug addiction among children, operative-search activity, trends of drugaddiction increase, addiction combating.

ДОМІНУЮЧІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ПЕРШИХ КУРСІВ ДО НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Здійснено емпіричне дослідження домінуючих психолого-педагогічних чинників адаптації студентів перших курсів до навчального процесу у ВНЗ. Подано результати кореляційного, порівняльного та факторного аналізу отриманих емпіричних даних. Сформульовано рекомендації щодо формування психолого-педагогічного супроводу студентів перших курсів.

Ключові слова: адаптація студентів, психологічно-педагогічні чинники адаптації, фактори, критерії та показники адаптації.

Постановка проблеми. Початок ХХІ століття ознаменувався активною переоцінкою державами світу своїх традиційних освітніх парадигм, їх цілей і цінностей. В сучасних умовах вища освіта модернізується та реформується з огляду на потреби життя, глобалізаційні зміни, економічні можливості і традиції культури.

У Комюніке конференції міністрів європейських країн, відповідальних за вищу освіту, Льовен і Лувен-ла-Ньов (2009), зазначається, що реформування системи вищої освіти потребує нових підходів у залученні студентів до навчання. Вже з першого року навчання студенти мають бути не лише споживачами освітніх послуг, а компетентними, активними, відповідальними учасниками навчального процесу. У нових умовах формування конкурентоспроможних фахівців вищі навчальні заклади повинні особливу увагу приділяти швидкому та якісному проходженню адаптаційного періоду до навчання студентів першого курсу.

Навчання у вищій школі вимагає від студента високої свідомості й активності, надзвичайного інтелектуального напруження, зосередженості уваги, мобілізації вольових зусиль і підвищеної працездатності, самоорганізації, раціонального розподілу часу на навчання і відпочинок. Це вимагає від першокурсника значної мобілізації своїх можливостей для успішного входження в нове оточення та якісно інший ритм життєдіяльності.

Стан дослідження. Проблемам адаптації студентів до умов навчання у ВНЗ у сучасній психолого-педагогічній літературі приділяється значна увага. Зокрема, це наукові пошуки Т. Алексеевої, Ю. Бохонкової, Н. Герасимової, В. Демченка, О. Кузнецової, Л. Литвинової, В. Скрипник, І. Соколової та ін. У наукових дослідженнях В. Астахова,

Л. Балабанова, Л. Долинська, В. Зайцева, Л. Подоляк, В. Юрченко та ін. розглядаються загальні питання психології студентства. Психологічні шляхи адаптації студентів перших курсів навчання досліджувалися в роботах Е. Гущина [2], Н. Жигайло [3], Ю. Лобейко, Л. Редько [4], В. Скрипник, А. Фурмана, Н. Чепельової та ін.

Педагогічні аспекти адаптації студентів розглядаються в працях О. Газмана, С. Гури [1], С. Смірнова [5], В. Сорочинської, В. Штифурак, Л. Єфімової та ін. Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що досі недостатньо висвітлені механізми взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, адаптації студентів перших курсів ВНЗ до навчального процесу. Відсутні ґрунтовні дослідження особливостей копінг-поведінки у подоланні емоційних перевантажень студентів перших курсів ВНЗ у нових умовах діяльності.

Метою статті є експериментальне обґрунтування домінуючих психолого-педагогічних чинників адаптації студентів перших курсів до навчального процесу у ВНЗ.

Виклад основних положень. Адаптаційний підхід у навчанні студентів, як зазначає С.К. Гура, – це попередження або пом'якшення негативних проявів криз в адаптації першокурсників посередництвом створення відповідних умов для функціонування психологічних механізмів на когнітивному, емоційному, поведінковому, смислового рівнях їх особистості [1].

У дослідженнях процесу адаптації першокурсників до ВНЗ виділяються такі головні труднощі: негативні переживання, пов'язані з виходом вчорашніх школярів зі шкільного колективу з його взаємною допомогою та моральною підтримкою; невизначеність мотивації вибору професії, недостатня психологічна готовність до неї; невміння реалізовувати психологічну саморегуляцію поведінки та діяльності, що посилюється відсутністю звички до щоденного контролю педагогів; пошук оптимального режиму праці та відпочинку в нових умовах; влаштування побуту та самообслуговування, особливо за переходу з домашніх умов у гуртожиток; відсутність навичок самостійної роботи, невміння конспектувати, працювати з першоджерелами, словниками, довідниками, бібліографічними покажчиками.

Нова ситуація вимагає від першокурсника перебудови всієї його навчальної діяльності. Проблема полягає в тому, що процес навчання у вищій школі ґрунтується на принципах, відмінних від дидактики середньої школи: зближення навчальної роботи з науковою; висока активність студентів у самостійній навчально-пізнавальній діяльності; професіоналізація змісту дисциплін, що вивчаються. Потрапляючи у ВНЗ, студент мимоволі порівнює його зі школою і намагається пристосува-

тися до нових умов. Такий процес пристосування може проходити достатньо тривалий час, що може викликати у людини перенапруження і на психологічному, і на фізіологічному рівнях, внаслідок чого у неї знижується активність, і вона не може не тільки виробити нові способи поведінки, але й виконувати звичні для неї види діяльності.

З метою виявлення домінуючих психолого-педагогічних труднощів, з якими стикається студент у процесі навчання, було розроблено анкету для опитування студентів. З метою діагностування способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності (копінг-стратегій), зокрема у навчальній діяльності студентів, використано копінг-тест Лазаруса. Для діагностики стилю навчальної діяльності студентів і віднесення їх до групи «автономних» або «залежних» був використаний спеціальний тестовий опитувальник Г.С. Пригіна.

Емпіричне дослідження виконувалося на базі Львівського державного університету внутрішніх справ України. Дослідження проводилось у 2010–2012 рр. Загальна сукупність досліджуваних – 208 осіб (студенти I курсу – 104 особи, II курсу – 104 особи (середній вік 18–20 років)).

Опитування підтвердило, що адаптація до навчального процесу ВНЗ є найпроблемнішим видом адаптації для першокурсників. Про це свідчать і результати анкетування студентів. Серед відповідей на запитання про найбільш суттєві проблеми перше місце посідають проблеми з навчанням (34%); на другому – побутові проблеми (20%), на третьому – відсутність проблем (21%). Четверте відведено проблемам з ріднею (10%). У 6% студентів наявні матеріальні труднощі та у 5% – проблеми з однокурсниками.

Причина складності дидактичної адаптації обумовлена істотними кількісними та якісними відмінностями між навчальною діяльністю в умовах ВНЗ та школи. Якісні відмінності характеризуються різкою зміною дисциплін, що вивчаються, появою профілюючих предметів, з якими студент пов'язує свою особисту перспективу, зміною змісту навчального процесу (у більшості випадків підручників, що повністю відповідають програмі ВНЗ, немає і доводиться користуватись кількома джерелами); зміною у формах контролю та оцінки навчальної діяльності (кредитно-модульна система); зміною характеру взаємовідносин викладача і студента.

Отже, адаптація до навчальної діяльності передбачає одночасну дію низки впливів, що охоплюють комплекс в суб'єктивних (що залежать головним чином від самих студентів), і об'єктивних (що залежать від зовнішніх обставин) факторів, до числа яких можна віднести зміст та організацію навчальної діяльності у ВНЗ.

На основі суб'єктивного сприйняття студентами складності навчального процесу виявлено, що 81% студентів відчувають труднощі в навчанні; з них 40% складно опанувати окремі предмети, а 18% мають значні труднощі з усіма предметами. 23% навчаються добре, але навчання супроводжується великим напруженням, а 19% не мають особливих труднощів у навчанні.

Для дослідження динаміки змін у виявленні домінуючих психолого-педагогічних чинників адаптації студентів у процесі навчання проведено порівняльний аналіз результатів діагностики першокурсників і студентів другого року навчання. Студентів II курсу було обрано для порівняння, оскільки вони навчаються не перший рік, вже встигли адаптуватись до нових умов навчання після школи, тому адекватніше можуть оцінити стан своїх потреб у допомозі в адаптації, залежно від труднощів, які виникають під час навчального процесу. Зведені дані щодо двох курсів подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Психолого-педагогічні чинники адаптації студентів

	ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ	I курс %	II курс %
	Проживання в нових умовах (гуртожитку), налагодження побуту і самообслуговування.	1-9,62 2-19,23 3-13,46 4-7,69 5-50,0	1-21,15 2-17,31 3-9,62 4-13,46 5-38,46
	Недостатньо сформовані уміння вчитися та організувати свою навчальну діяльність.	1-30,77 2-19,23 3-13,46 4-26,92 5-9,62	1-26,92 2-25,0 3-25,0 4-15,39 5-7,69
	Незручний розклад і режим занять.	1-21,15 2-19,23 3-28,85 4-19,23 5-11,54	1-13,46 2-25,0 3-21,15 4-21,15 5-19,24
	Труднощі під час конспектування (писати швидко, використовувати скорочення).	1-23,08 2-25,0 3-19,23 4-21,15 5-11,54	1-13,46 2-17,31 3-26,92 4-23,08 5-19,23
	Відсутність навичок самостійної роботи.	1-13,46 2-19,23 3-23,08 4-23,08 5-21,15	1-25,0 2-15,39 3-13,46 4-30,77 5-15,38

Труднощі в осмисленні інформації, яка подається в лекціях.	1-13,46 2-15,38 3-15,38 4-23,08 5-32,70	1-15,38 2-13,46 3-23,08 4-23,08 5-25,0
Недостатність літератури для підготовки до занять.	1-17,31 2-17,31 3-21,15 4-25,0 5-19,23	1-28,85 2-21,15 3-15,39 4-21,15 5-13,46
Різні вимоги науково-педагогічних працівників до навчання студентів.	1-17,31 2-30,77 3-19,23 4-21,15 5-11,54	1-15,38 2-28,85 3-19,23 4-19,23 5-17,31
Великий обсяг інформації, яку необхідно запам'ятовувати.	1-40,38 2-21,15 3-17,31 4-9,62 5-11,54	1-26,92 2-19,23 3-23,08 4-21,15 5-9,62
Недостатньо методичних рекомендацій з навчально-наукової роботи.	1-11,54 2-17,31 3-26,92 4-23,08 5-21,15	1-13,46 2-17,31 3-19,23 4-15,38 5-34,62
Труднощі у спілкуванні з одногрупниками.	1-7,69 2-11,54 3-13,46 4-17,31 5-50,0	1-9,62 2-13,46 3-25,0 4-11,54 5-40,38
Труднощі переходу від шкільного до студентського життя.	1-38,46 2-13,46 3-21,15 4-21,15 5-5,78	1-30,77 2-21,15 3-19,23 4-19,23 5-9,62
Невизначеність у вибраній професії.	1-11,54 2-25,0 3-17,31 4-25,0 5-21,15	1-25,0 2-19,23 3-19,23 4-13,46 5-23,08
Поганий мікроклімат у групі.	1-5,77 2-23,08 3-38,45 4-23,08 5-9,62	1-5,76 2-23,08 3-17,31 4-36,54 5-17,31
Невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки та діяльності.	1-34,62 2-26,92 3-11,54 4-13,46 5-13,46	1-28,85 2-23,08 3-19,23 4-19,23 5-34,61

Дані опитування засвідчують, що на першому місці серед психолого-педагогічних чинників адаптації для студентів I-их курсів є проблема *запам'ятовування великого обсягу інформації* (40,38%). Для другокурсників ця проблема є важливою, але менш суттєвою (26,92%). Це пояснюється тим, що у першокурсників ще відсутні навички групування та систематизації інформації, яка подається, і виділення головного, повільний темп сприйняття інформації, тоді як у студентів другого року навчання вже є певний досвід, оскільки був час виробити ці навички.

Основна проблема студентів пов'язана з феноменом інформаційного перенапруження, який виникає внаслідок тривалої роботи мозку в умовах несприятливого поєднання трьох чинників, так званої тріади: необхідності обробки і засвоєння великого обсягу інформації, включаючи етап прийняття рішення; постійного дефіциту часу, відведеного на роботу мозку; рівня мотивації, що визначає високозначущість інформації, або, навпаки, в умовах тривалого дефіциту високозначущої інформації.

Хоча труднощі в осмисленні самої інформації, яка подається на лекціях, достатньо не відчувається і на першому, і на другому році навчання, студенти поставили її на останні 4-те і 5-те місця у рейтингу значущості. Тобто чітко зрозуміло, що лекційні заняття структуровані і подані викладачами в найдоступнішому вигляді. Суть самої, так званої «інформаційної», проблеми у запам'ятовуванні. Тому варто з перших днів навчання у ВНЗ провести заняття або консультування на цю тему.

Паралельно можна розглянути таку проблему, як невміння студентів учитися та організовувати свою навчальну діяльність. Недостатність сформованості таких навичок гостро відчують 30,77% студентів перших курсів. Думка студентів другокурсників схожа. Приблизно 30% опитаних також поставили цю проблему на перше місце у рейтингу, а решта 50% розділили її між другим і третім місцями.

Отже, раціональний режим праці та відпочинку студентів створює оптимальні умови психологічної адаптації молоді до робочих навантажень і до цілого комплексу умов та особливостей навантажень навчальної діяльності, для попередження розумового та нервово-психічного перевантаження.

На другому місці – *труднощі переходу від шкільного до студентського життя* (38,46%) серед I-го курсу, але перше (30,77%) у другокурсників, як і пов'язана з цим проблема недостатньо сформованих умінь вчитися та організовувати свою навчальну діяльність (26,92% і 30,77% (I курс)).

Життєдіяльність студента є радикально відмінною від учнівської; іншою є і соціальна, і міжособистісна ситуація; його соціальна позиція і роль вимагає активізації дій щодо самоконтролю і більшої самовіддачі. Адекватне розуміння студентами обох курсів цих труднощів дуже важливе, оскільки це, мабуть, найсуттєвіша проблема, вирішення якої найтриваліше, тому що вона охоплює: входження в новий колектив; отримання нового статусу; підлаштування до нового режиму дня, до нових викладачів; тобто всі нюанси, які стосуються адаптаційного періоду, тощо.

Третє місце (34,62%) *посідає невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки та діяльності*. Суттєвою, і, можна сказати, на цьому ж рівні (28,85%) ця проблема виявилась і для студентів другого року навчання. Складність завдань і змісту навчально-професійної діяльності може призводити до психічного перевантаження, психофізіологічного напруження, виникнення стресових ситуацій (особливо під час екзаменаційної сесії).

Ефективності психологічного забезпечення психічного здоров'я студентів можна досягти шляхом певних організаційних заходів правильної організації режиму праці та відпочинку з уваги на психологічні та психофізіологічні особливості студентів. Організаційні заходи в системі психологічного забезпечення психічного здоров'я під час навчання студентів сприяють суттєвому покращенню успішності і психологічному задоволенню навчанням.

У навчанні студента суттєво збільшується самостійна робота (самостійний пошук навчальної інформації, анотація і конспектування наукової літератури, виконання практичних завдань, здійснення професійних функцій під час проходження практики, проведення наукових досліджень тощо).

Нерозуміння суті такої проблеми, як відсутність навичок самостійної роботи, бо навчання у школі суттєво відрізняється від навчання у вищому навчальному закладі, поставило її на 3-тє і 4-тє місце (23,08%) за значущістю. 21,15% респондентів першого року навчання взагалі вважають, що вони не відчують труднощів у вирішенні такої проблеми.

Ситуація на другому році навчання вже дещо змінюється і думка студентів розділяється. Одні з них, а це 25,0% опитаних, вносять цю проблему на перше місце, а інші – 30,77% залишають на четвертому.

Предметом діяльності студента у ВНЗ є вивчення науки в її розвитку, оволодіння процесом формування наукових знань мето-

дами самої науки, ознайомлення з її проблемами, завданнями і підходами до їх розв'язання. Тут перше місце посідають особливі засоби діяльності (наукова література, підручники і методичні посібники й рекомендації з навчально-наукової роботи, Інтернет і мультимедійні засоби, лабораторне обладнання і технічні засоби навчання, реальні й теоретичні моделі майбутньої професійної діяльності). Це нове у діяльності молодого людини і потребує роз'яснення. Але студенти II-х курсів майже взагалі не визнають це і поставили такі труднощі на останнє п'яте місце (34,62% опитаних). Думка студентів I-х курсів ще невизначена і 26,92% поставили ці труднощі на 3-тє місце.

Схожа ситуація і з літературою для підготовки до занять. У рейтингу значущості ця проблема посідає перше місце у другокурсників і становить 28,85% всіх опитаних студентів. Для першокурсників вона посідає четверте місце і становить 25%. Недостатність навчальних посібників і підручників зумовлена тим, що чимало літератури видано російською та іншими іноземними мовами. Тому студенти відчують труднощі у перекладі. Також багато предметів нові у навчальній програмі, тому інформацію можна отримати конкретно від викладача або самостійним пошуком в Інтернеті.

Отже, аналіз переліку труднощів вказує на те, що студентам властиво шукати їх причини переважно в зовнішніх обставинах, поза собою, тоді як більшість із названих труднощів зумовлені відсутністю сформованої власної системи навчальної праці, навичок використання раціональних прийомів навчальної діяльності.

Неадекватна оцінка труднощів, нездатність визначити їхні дійсні причини знижують інтерес студентів до навчання, формують байдуже чи негативне ставлення до нього. Цей висновок підтверджує й опитування науково-педагогічних працівників, на думку яких, лише в 4,2% студентів в основному сформовані вміння учитися та індивідуальний стиль навчальної діяльності, у 80,3% студентів вони сформовані частково і більш ніж у 15% вони зовсім не сформовані.

На основі цього проведено кореляційний аналіз даних окремо для студентів I-х та II-х курсів. Виявлено низку кореляційних зв'язків у середині методики і між різними методиками. Критичне значення r в дослідженні становило 0,01.

За результатами дослідження студентів I-го курсу прямі кореляційні зв'язки виявлені між шкалами: «Проживання в нових умовах» та «Незручний розклад і режим занять» ($r=-0,30$, $p<0,05$), «Проживання в нових умовах» та відсутність навичок самостійної роботи ($r=-0,30$, $p<0,05$), «Проживання в нових умовах» та «великий обсяг інформації»,

яку необхідно запам'ятати» ($r=-0,293$, $p<0,05$). Отож, для студентів першого курсу з низькою значущістю проблеми проживання в нових умовах високо значущими є незручний розклад, відсутність навичок самостійної роботи та занадто великий обсяг інформації, яку доводиться опановувати.

За шкалою «Недостатньо сформовані уміння вчитися» виявлено кореляційні зв'язки: обернені – зі шкалами «Труднощі під час конспектування» ($r=-0,43$, $p<0,05$), «Недостатність методичних рекомендацій» ($r=-0,39$, $p<0,05$). Ці кореляційні зв'язки можуть вказувати на те, що першокурсником, для яких важливою є проблема відсутності навиків вчитися, стають несуттєвими такі проблеми, як відсутність конспектування чи недостатність методичних вказівок. Словом, вони припиняють вчитися, на що вказує домінування в них дистанціювання як стратегії поведінки.

Шкала «Труднощі під час конспектування» прямо корелює зі шкалою «Самоконтроль» ($r=0,31$, $p<0,05$) та обернено корелює зі шкалами «Невизначеність у професії» ($r=-0,42$, $p<0,05$) та «Дистанціювання» ($r=-0,30$, $p<0,05$). Відтак, студентам першокурсникам з хорошим самоконтролем легко впортися з труднощами конспектування.

Також виявлено прямі кореляційні зв'язки між шкалами: «Відсутність навичок самостійної роботи» та «Недостатність методичного забезпечення» ($r=0,39$, $p<0,05$), «Різні вимоги викладачів» та «Складність переходу від шкільного життя до навчання у вищій школі» ($r=0,31$, $p<0,05$).

Окремо пророблено кореляційний аналіз для групи студентів II-го курсу. За шкалою «Проживання в нових умовах» виявлено обернені кореляційні зв'язки зі шкалами «Незручний розклад і режим занять» ($r=-0,33$, $p<0,05$), «Труднощі під час конспектування» ($r=-0,48$, $p<0,05$), «Відсутність навичок самостійної роботи» ($r=-0,32$, $p<0,05$).

За шкалою «Недостатня сформованість навичок вчитися» виявлено зворотну кореляцію зі шкалою «Поганий мікроклімат у групі» ($r=0,32$, $p<0,05$). Це вказує на те, що з часом відсутність навиків до навчання дедалі чіткіше впливає на здатність переоцінювати події, що відбуваються та стосуються навчального процесу.

«Незручний розклад та режим» обернено корелюють у студентів 3 курсу зі шкалами «Недостатньо літератури для підготовки» ($r=-0,23$, $p<0,05$) та «Труднощі у спілкуванні з однолітками» ($r=-0,27$, $p<0,05$).

Прямий кореляційний зв'язок виявлено у цієї групи студентів між шкалами «Труднощі під час конспектування» та «Труднощі в

осмисленні інформації» ($r=0,35$, $p<0,05$). Отже, труднощі у розумінні інформації пов'язані з труднощами у її конспектуванні.

За другою шкалою також виявлено кореляційні зв'язки зі шкалами «Різні вимоги викладачів» ($r=-0,32$, $p<0,05$), «Великий обсяг інформації» ($r=-0,33$, $p<0,05$).

Висновки. Отже, результати дослідження, отримані у респондентів I-х та II-х курсів, указують, що першокурсники мають більш виражені ознаки труднощів, ніж студенти старших курсів. За нашими дослідженнями, майже третина студентів не може повністю увійти в навчальний процес перші три місяці. Майже 100% обстежених студентів I курсу відчують потребу у психологічній та педагогічній підтримці. Як і в соціальних відносинах, відчують різку потребу у підтримці інших для зменшення напруги у переживанні негативних емоцій та тривожності, тоді як у студентів II-го курсу ці прояви виражені значно слабше і у значно меншого контингенту обстежених. Знижується тривожність, зростає відкритість у контактах, підвищується самоконтроль і позитивна переоцінка стабілізується емоційний стан, що впливає на успішний навчальний процес.

Під час зазначення причин, які найбільше впливають на фізичний та психічний стан і тому потребують у цьому напрямі найбільшої підтримки, студенти зазначили таке: велике навчальне навантаження; надмірна кількість інформації; ненормований навчальний день; емоційні перенапруження та нервові виснаження, особливо в період рубіжного контролю та сесії; чимала кількість матеріалу, який треба вивчити, і нестача часу та літератури на це; недостатньо часу на спілкування з друзями та відпочинок; зміни розпорядку дня; чимало самостійної роботи; непристосованість організму до великих психічних навантажень; незбалансоване поєднання навчання і відпочинку; слабкість організму до навколишніх впливів; погані оцінки і розчарування в зв'язку з цим.

Аналіз матеріалів дослідження свідчить про необхідність врахування індивідуальних особливостей у розвитку психологічних функцій під час організації навчання та самостійної роботи студентів, яка має бути спрямована на осмислення навчальної інформації, а не тільки на її запам'ятовування.

Для сприяння процесам адаптації студентів перших курсів є необхідність у дослідженні умов функціонування у вищих навчальних закладах медико-психологічної служби, яка з перших тижнів навчання зможе визначити психологічний портрет кожного студен-

та. На основі рекомендацій і консультацій служби формується психолого-педагогічний супровід студентів на весь період навчання.

1. Гура С.А. Організаційно педагогічні умови адаптації майбутніх інженерів-педагогів: дис. ... наук. ступеня канд. педагог. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної Освіти / С.А. Гура; Харківський державний університет ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2004. – 24 с.

2. Гущина Е. В. Психологические особенности эмоциональных состояний студентов на этапе адаптации к ВУЗу / Е. В. Гущина // Научная мысль Кавказа. Северокавказский научный центр Высшей школы. Спецвыпуск 8. – 2006. – С. 84–87.

3. Жигайло Н. Психологічні проблеми адаптації студентів-першкурсників і шляхи їх вирішення / Н. Жигайло // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2004. – № 4. – С. 107–112.

4. Редько Л.Л. Психолого-педагогическая поддержка адаптации студентов-первокурсников в вузе: учебное пособие / Л.Л. Редько, Ю.А. Лобейко. – Москва: Илекса, 2008. – 296 с.

5. Смирнов С.Д. Индивидуальности студента и преподавателя как факторы построения эффективного учебно-воспитательного процесса / С. Д. Смирнов // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 20. Педагогическое образование. – 2008. – № 3. – С. 57–62.

Жидацкий Ю.Ц., Ткач О.П. Преобладающие психолого-педагогические факторы адаптации студентов первых курсов к обучению в высшей школе

Проведено емпіричне дослідження преобладаючих психолого-педагогічних факторів адаптації студентів перших курсів к учебному процесу в вузе. Представлены результаты корреляционного, сравнительного и факторного анализа эмпирических данных. Предложены рекомендации по формированию психолого-педагогического сопровождения студентов первых курсов.

Ключевые слова: адаптация студентов, психолого-педагогические факторы адаптации, критерии и показатели адаптации.

Zhydetskyy Yu.Ts., Tkach O.P. The dominating psycho-pedagogical factors of the first year students' adaptation to learning process in higher educational establishments

An empirical study of the dominant psychological and educational factors of the first year students' adaptation to the teaching process at the higher educational establishments is carried out. The results of correlative, comparative and factor analysis of the ecquired empirical data are presented. Recommendations for the formation of first year students' psycho-pedagogical support are layed down in this article.

Key words: students adaptation, psycho-pedagogical factors of adjustment, factors, criteria and indicators of adaptation.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ КУРСАНТІВ І ШЛЯХИ ЇЇ ПРОФІЛАКТИКИ

Проаналізовано причини схильності до адиктивної поведінки серед курсантів. Автор подає детальну характеристику стадій адиктивного процесу. Висвітлено результати дослідження схильності до алкогольної залежності серед курсантів. Запропоновано систему профілактичних заходів у курсантському середовищі щодо виникнення адикцій.

Ключові слова: адиктивна поведінка, адикція, адиктивний процес, юнацький вік, алкогольна залежність, хімічна залежність, девіантна поведінка, залежність.

Постановка проблеми. Нині простежується інтенсивна динаміка у всіх сферах суспільного життя, що характеризується складними соціально-економічними умовами, розчаруваннями, крахом ідеалів, конфліктами у сім'ї і на роботі, втратою близьких, різкою зміною звичних стереотипів і відповідно труднощами адаптації до проблемних життєвих ситуацій. Тому сучасній людині доводиться приймати величезну кількість рішень в умовах обмеженого часу, у зв'язку з чим суттєво зростає навантаження на системи адаптації особистості. За таких обставин прагнення до психологічного і фізичного комфорту не завжди можливо реалізувати, особливо це стосується молодого покоління, якому завжди складно віднайти психологічну рівновагу.

У зв'язку з загальною спрямованістю юнаків і дівчат на майбутнє створюється сприятлива психологічна основа для більшої відкритості різноманітним переживанням. Юність є віком самовизначення, формування системи життєвих цінностей, специфічної емоційної чутливості і періодом формування основ емоційної культури, найважливішою рисою якої є почуття відповідальності за свої переживання і перед собою, і перед іншими. Прагнення до нових, незвичайних відчуттів і переживань лежить в основі мотивації молоді до адиктивної поведінки, що загрожує і особистості, і суспільству.

Стан дослідження. Проблема адиктивної поведінки молоді – національна і вимагає для свого вирішення об'єднання людини та спільноти.

Проблему адитивної поведінки розглядають у кількох напрямках: медичні аспекти вживання психоактивних речовин (А. Лічко, В. Би-

тенський, В. Херсонський, Б. Братусь, П. Сидоров, Н. Буторіна, М. Буянов, І. П'ятницька), правові аспекти (Ю. Аргунова, А. Габіані, С. Дворяк, Р. Готліб), педагогічні аспекти (О. Маюров, Б. Левін, М. Левін, В. Матвеев, О. Гройсман, Д. Колесов, В. Оржеховська, О. Удалова, О. Пилипенко, Н. Максимова, С. Толстоухова, Н. Пихтіна). Наукові пошуки та психологічна характеристика осіб з адиктивною поведінкою простежуються в працях А. Єгорова, Ц. Короленко, Н. Максимова, В. Менделєвіча, Н. Фетіскіна [6; 7; 9; 10; 12].

Зазвичай адиктивну поведінку особистості розглядають із позиції залежності або девіантної поведінки. Адиктивна поведінка, на думку Н. Фетіскіна, є аутодеструктивною поведінкою, пов'язаною із залежністю від вживання певних речовин з метою зміни свого психічного стану [12, с. 30]. Така поведінка призводить до деградації особистості та руйнівно впливає на організм людини.

За трактування адиктивної поведінки як однієї з форм девіантної поведінки Н. Фетіскіна пояснює, що прагнення людини до зловживання чимось або кимось пов'язане із прагненням саморегуляції та адаптації до проблемних ситуацій [12, с. 14].

У працях В. Менделєвіча адиктивна поведінка також розглядається як один з типів девіантної поведінки і пов'язана з формуванням прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин чи постійною фіксацією уваги на визначених видах діяльності з метою розвитку і підтримки інтенсивних емоцій [10, с. 75].

З огляду на трактування адиктивної поведінки основною її оцінкою є аналіз взаємодії особистості з реальністю, адаптивність – пристосування стосовно реального оточення індивіда. Спосіб взаємодії з дійсністю у вигляді відходу від реальності усвідомлено (чи не усвідомлено) вибирають ті, хто ставиться до реальності негативно й опозиційно, вважаючи себе нездатними адаптуватися до неї. Водночас може бути небажання пристосуватися до дійсності через її недосконалість, консервативність, однаковість, придушення екзистенціальних цінностей чи відверто антигуманну діяльність. Проблема адикції розпочинається тоді, коли прагнення відходу від реальності, пов'язане зі зміною свідомості, домінує у свідомості, стає центральною ідеєю. Адиктивна поведінка молоді дедалі гостріше постає як соціальна проблема і з'ясування біологічних, соціальних і психологічних причин виникнення адикції є важливою умовою формування стійкості особистості та забезпечення її психологічного благополуччя.

Метою статті є виявлення соціально-психологічних детермінант адиктивної поведінки юнаків на прикладі курсантів ВНЗ.

Виклад основних положень. У науковій літературі під адиктивною поведінкою розуміють (англ. addiction – схильність, шкідлива

звичка) зловживання одним або кількома хімічними речовинами, що протікає на фоні зміненого стану свідомості [1, с. 33].

Великий психологічний словник під редакцією В. Зінченко визначає адиктивну поведінку як особливий тип форм деструктивної поведінки, що виражається в прагненні відходу від реальності через зміну свого психічного стану [3, с. 22].

Як підтверджують численні дослідження, незадоволена потреба в самоствердженні в молодих людей призводить до спроб реалізувати себе не тільки у творчості, але й у негативних формах активності – насильстві чи злочинах, що спричиняє втечу в алкоголь, наркотики. Це промовисті приклади форм адиктивної поведінки.

Адиктивна поведінка – саморуйнівний феномен психіки, що пов'язаний із порушенням в емоційно-вольовій регуляції особистості і протікає в кілька етапів.

Початок формування адиктивного процесу відбувається завжди на емоційному рівні і має кілька етапів. На думку Н. Фетіскіна, вихідна точка – переживання інтенсивної гострої зміни психічного стану через хороший настрій, почуття радості, екстаз, незвичайний підйом, відчуття драматизму, ризику в зв'язку з визначеними діями (вживання речовини, що змінює психічний стан, переживання в зв'язку із ситуацією ризику в азартній грі, почуття незвичайного хвилювання під час знайомства та ін.) і фіксація у свідомості цього зв'язку [11, с. 56].

У молоді, що відчуває подібні емоції, з'являється розуміння того, що, як з'ясувалося, є доступні способи доволі швидко і без особливих зусиль змінити свій психічний стан. Групою ризику стають люди з низькими адаптивними можливостями, нестійкі до стресорів, що виявляють постійне невдоволення собою, життям і оточенням, коли у скрутну хвилину немає підтримки.

Наступний етап адиктивної поведінки характеризується формуванням визначеної послідовності застосування засобів адикції. Встановлюється визначена частота реалізації адиктивної поведінки. Вона залежить від багатьох факторів: особливостей особистості до виникнення адикції, установок, що передують адикції, особливостей виховання, культурного рівня, соціального середовища, значущих подій у житті, змін звичного стереотипу й ін. Провокувати адикцію розпочинають будь-які події, що викликають занепокоєння, тривогу, почуття психологічного дискомфорту.

На третьому етапі адиктивний ритм стає «стереотипним, звичним типом реагування, методом вибору при зустрічі з вимогами реального життя», «інтегральною частиною особистості». Це робить адиктивні несприйнятливими до спроб їхньої критики. Мотивація штучної зміни

свого психічного стану стає настільки інтенсивною, що ставлення до проблем інших, у тому числі найбільш близьких, втрачає значення.

Четвертий етап – повне домінування адиктивної поведінки. Відбувається через занурення в адиктивний процес, остаточне відчуження й ізоляція від суспільства. Адикт нічого не залишає від свого внутрішнього світу, а залишається тільки зовнішня оболонка. Самі адиктивні реалізації не приносять колишнього задоволення, контакти з людьми вкрай утруднені вже не тільки на глибинно-психологічному, але і на соціальному рівні. Втрачається здатність до маніпуляції іншими.

На цій стадії довіра до адиктів уже загублена, їх розпочинають сприймати як «втрачених», «ні на що добре не здатних людей».

П'ятий етап має уже характер катастрофи. Адиктивна поведінка руйнує і психіку, і біологічні процеси організму. Нефармакологічні адикції також порушують фізичний стан у зв'язку з постійним стресом, що спричиняє захворювання серцево-судинної і нервової систем [6, с. 77].

Оскільки адиктивна реалізація вже не приносить колишнього задоволення і не відбувається бажаної зміни настрою, стан адикта в цілому характеризується апатією і пригніченістю. Доадиктивне «Я» зруйноване, повернення до нього неможливе, з такими людьми майже не вдається налагодити емоційний контакт. Настає період загальної кризи, духовного спустошення, що значною мірою може ускладнити корекцію чи зробити її цілком неможливою.

В. Менделєвіч описує такі характеристики особи, схильної до адиктивної поведінки:

– **егоцентризм** – усі роздуми адикта концентруються на його особі, тому він не здатен повноцінно спілкуватися з іншими;

– **боязнь успіху** – поведінка такої особи зазвичай деструктивна. Боязнь успіху базується на страху, що успіх не може бути тривалим, він колись завершиться;

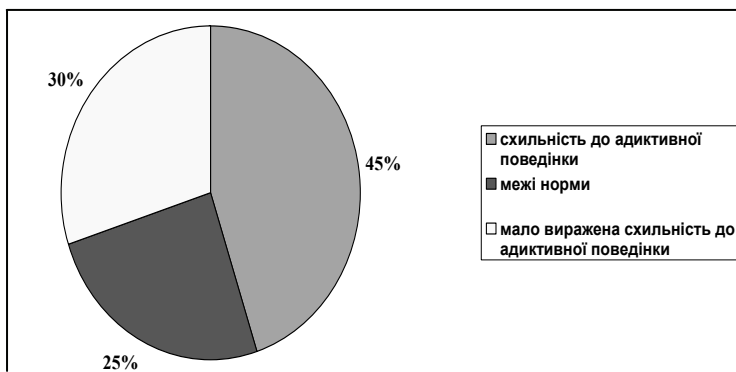
– **сильне відчуття агресії і садизму стосовно інших** – юнака, що переживав у дитинстві образи і фізичні покарання, приваблюють психотропні речовини чи інші способи узалежнення, завдяки яким йому вдається уникнути дисфорії, що асоціюється з гнівом і злістю, дозволяючи залишатися спокійним і розслабленим;

– **самоповага** – розглядається як головний психодинамічний механізм, що лежить в основі будь-якої адикції. Адиктивна поведінка виступає як компенсаторний механізм убогого самоіміджу, низької самоповаги, оскільки така особа нездатна задовільняти свої потреби загальноприйнятим способом [10].

Профіль особистісних характеристик особи, схильної до адиктивної поведінки, потребує детального вивчення, тому виникла потреба у проведенні дослідження серед курсантів ВНЗ МВС України.

У дослідженні взяли участь 40 курсантів факультету психології ЛьвівДУВС. Серед них були курсанти I та III курсів. У дослідженні використано методику «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється» А. Орел та методики на визначення схильності до алкоголізму В. Менделевича.

З огляду на результати дослідження за методикою «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється» можна зробити висновки, що у більшості курсантів переважає схильність до адиктивної поведінки. Хоч достатньо цікавим є те, що домінуючою вона є у дівчат (див. діаграми 1, 3).

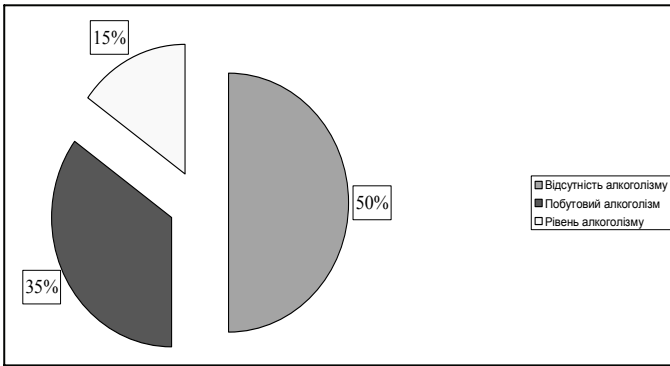
Діаграма 1. Схильність до адиктивної поведінки

Тобто схильність до адиктивної поведінки домінує у більшості курсантів (45%). 30% опитаних отримували показники «мало виражена схильність до адиктивної поведінки».

Якщо порівнювати результати дослідження серед вибірки хлопців і дівчат, то у дівчат домінує показник схильності до адиктивної поведінки.

Опісля проведення методики на визначення схильності до алкоголізму В. Менделевича з'ясувалося, що 15% курсантів знаходяться на рівні алкоголізму, 35% на рівні побутового пияцтва, проте втішно, що в половині курсантів відсутній алкоголізм (50%) (див. діаграма 2). Тобто курсанти мають достатньо механізмів і способів, щоб протистояти алкогольній залежності.

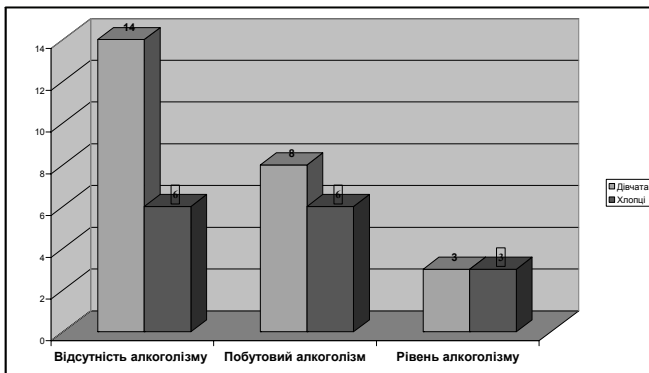
Відповідно до специфіки нашого дослідження цікаво було з'ясувати відмінності у зловживанні алкоголю у хлопців і дівчат та особливостей відповідно до навчального курсу (див. діаграми 3, 4).

Діаграма 2. Кількісні показники рівня алкоголізму серед студентської молоді

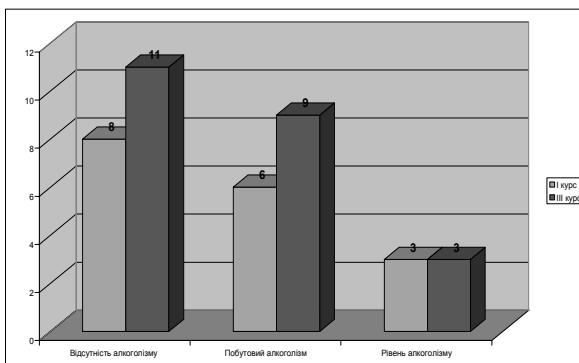
Щодо порівняння схильності до алкоголізму, то у дівчат він домінує порівняно з хлопцями. Особливо це стосується побутового п'яцтва (8 дівчат) (див. діаграма 3).

Це вказує на те, що дівчата менш опірні до емоціогенних ситуацій і частіше можуть вдаватися до такого способу вивільнення емоцій та відреагування, як алкоголь. Відповідно вони знаходяться у групі ризику щодо виникнення певного рівня алкоголізму, а, як відомо, алкоголізм на рівні хвороби у жінок практично невиліковний. Тому основним завданням у середовищі студентської молоді є формування у юнаків і дівчат конструктивних способів подолання стресових ситуацій і підвищення рівня опірності стресу.

Діаграма 3. Порівняльний аналіз рівня алкоголізму (дівчата та хлопці)

Щодо порівняння рівня алкоголізму серед курсантів I і III курсів, то він домінує на III курсі. Загальна кількість першокурсників, у яких переважає побутовий алкоголізм і рівень алкоголізму, – 9, а третьокурсників – 12. Основним завданням є виявлення серед студентів осіб, що мають схильність до адиктивної поведінки, зокрема до алкоголізму. Через те, що майбутня професія курсантів пов'язана із значним впливом емоціогенних і стресових факторів, то першочерговим завданням є формування навичок здорового способу життя і цілеспрямованої поведінки.

Діаграма 4. Порівняльний аналіз серед курсантів I та III курсів

У курсантів виявляється схильність до адиктивної поведінки і значний відсоток у студентському середовищі мають рівень алкоголізму. Це тривожний сигнал у формуванні фізично і морально здорового майбутнього нашої країни.

Відповідно до результатів дослідження важливо розробити превентивні заходи для роботи зі студентською молоддю, серед них:

- 1) формування в молоді чіткої установки на неприйняття різних форм залежності; виявлення групи ризику і надання їм соціально-педагогічної і психологічної допомоги;
- 2) формування в молоді стратегічної мотивації (далеких перспектив);
- 3) формування рис соціально успішної особистості, що вдосконалюється;
- 4) посилення захисних механізмів психіки і послаблення провокуючих;
- 5) забезпечення просоціальної активності юнаків, суспільно корисної діяльності, необхідної для їхнього повноцінного розвитку і попередження девіантної поведінки, шляхом включення юнаків в групу просоціальної орієнтації;

6) включення спеціально підготовлених юнаків у процес профілактики за принципом додатковості як суб'єктів надання допомоги одноліткам у вирішенні емоційних проблем, вирішення конфліктних ситуацій як активних пропагандистів здорового способу життя;

7) поширення інформації про причини, форми і наслідки адикцій; формування навичок аналізу і критичної оцінки інформації про психоактивні речовини;

8) формування здорового способу життя і тверезих установок у студентської молоді;

9) навчання батьків створенню в сім'ї атмосфери, що виключає вживання наркотиків, способам заповнення дозвілля, надання допомоги дітям в організації свого життя.

10) зміна ціннісного ставлення молоді до хімічних адикцій, формування особистої відповідальності за свою поведінку, що обумовлюють зниження попиту на психоактивні речовини серед студентської молоді [8].

Висновки. Упровадження системи профілактичних заходів щодо попередження адиктивної поведінки серед курсантів забезпечить формування мотивації здорового способу життя студентства, розроблення стратегії щодо мінімізації факторів соціального ризику, створення оптимальної соціальної ситуації розвитку особистості, вияву різних видів її активності, розкриття внутрішнього потенціалу, пов'язаного з усуненням факторів та умов вживання психоактивних речовин.

Зважаючи на результати теоретичного та експериментального дослідження проблеми адиктивної поведінки молоді, зазначимо, що в студентів домінує стійка гедоністична мотивація, небажання пристосовуватися до мінливої реальності, що супроводжується потребою в змінах психічного стану шляхом прийому психоактивних речовин. Схильність до різних форм адиктивної поведінки є виявом стійкого бажання юнаків до самотвердження, що відбувається в такий деструктивний спосіб і призводить до формування в особистості моделі залежної поведінки. Схильність студентської молоді до вживання алкоголю може «тягнути» за собою інші види адикцій, зокрема ті, що пов'язані із низьким рівнем задоволення соціальних потреб, тобто різні види нехімічних адикцій.

Подальше дослідження буде спрямоване на виявлення особливостей когнітивної та афективної сфери осіб, що є схильними до різних адикцій. Важливим етапом буде побудова та порівняння профілів адитивної особистості з хімічною та нехімічною залежностями.

---

1. Аддиктивное состояние человека: учеб. пособие / С.В. Дремов, А.М. Уразаев, Н.Л. Мамышева. – Томск: Изд-во Томского ун.-та. 2000. – 388 с.

2. Айвазова А.Е. Психологические аспекты зависимости / А.Е. Айвазова. – СПб.: Издательство «Речь», 2003. – 120 с.
3. Большой психологический словарь / под ред. Б.Г. Мещерякова, акад. В.П. Зинченко. – М.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 623 с.
4. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 415 с.
5. Вострокнутов Н.В. Семья и проблемы отклоняющегося поведения в современном обществе / Н.В. Вострокнутов // Сборник тезисов международной конференции: подросток и молодежь в меняющемся обществе (проблемы девиантного поведения). – М.: Научная жизнь, 2001. – С. 65–69.
6. Егоров А.Ю. Расстройства поведения у подростков / А.Ю. Егоров, С.А. Игумнов. – СПб.: Речь, 2005. – 331 с.
7. Короленко Ц.П. Психосоциальная аддиктология / Ц.П. Короленко, Н.В. Дмитриева. – Новосибирск: Олсиб, 2001. – 251 с.
8. Кулаков С.А. Психотерапия и психопрофилактика аддиктивного поведения у подростков / С.А. Кулаков. – СПб., 1996. – 566 с.
9. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки: навч. посібник / Н.Ю. Максимова. – К.: Київський ун.-тет, 2002. – 343 с.
10. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения / В.Д. Менделевич. – М.: МЕДпресс, 2001. – 533 с.
11. Руководство по аддиктологии / под ред. проф. В.Д. Менделевича. – СПб.: Речь, 2007. – 768 с.
12. Фетискин Н.П. Психология аддиктивного поведения / Н.П. Фетискин. – Кострома: КГУ, 2005. – 272 с.
13. Шабалина В.В. Психология зависимого поведения / В.В. Шабалина. – СПб.: Питер, 2001. – 584 с.

Калька Н.М. Социально-психологические детерминанты аддиктивного поведения курсантов и пути его профилактики

Проанализированы причины склонности к аддиктивному поведению среди студентов, детально охарактеризованы стадии аддиктивного процесса. Приведены результаты исследования склонности к алкогольной зависимости среди курсантов. Предложена система профилактических мероприятий для предупреждения появления аддикций.

Ключові слова: аддиктивное поведение, аддикция, аддиктивный процесс, алкогольная зависимость, химическая зависимость, девиантное поведение, зависимость, юношество.

Kal'ka N.M. Socio-psychological determinants of cadets' addictive behavior and the ways of its prevention

The author analyzes the causes of predisposition to cadets' addictive behavior. The author presents the detailed description of the additive process stages. The results of cadets' susceptibility to alcohol addiction research are cleared up. The system of preventive measures against addiction emergence among cadets is suggested in the article.

Key words: addictive behavior, addiction, process of addiction, adolescence, alcohol addiction, chemical addiction, deviant behavior, addiction.

РЕАЛІЗАЦІЯ ДИТИНОЦЕНТРИЧНИХ ІДЕЙ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ВИХОВАННІ

Проаналізовано особливості реалізації дитиноцентричних ідей у вітчизняному освітньому просторі. Визначено позитивні кроки держави у напрямі створення дитиноцентричного життєвого простору особистості (законодавчі ініціативи, соціальні програми тощо). Вказано на недоліки, які перешкоджають назвати українське суспільство «доброзичливим для дітей».

Ключові слова: виховання, дитиноцентрована педагогіка, дитиноцентризм.

Постановка проблеми. Практика шкільної освіти, правовий, соціальний, психолого-педагогічний, економічний, медичний, кіберцифровий захист, рівень здоров'я сучасних дітей, євросирітство – це ті проблеми, які потребують якнайшвидшого розв'язання. ХХ ст. характеризувалося не лише «освітніми вибухами», які призводили до якісно вищого рівня освітнього розвитку, але й «освітніми кризами», які гальмували цей розвиток. Зокрема перші полягали у реальному динамічному розвитку освіти на кожному щаблі шкільництва – від початкового, через середнє до вищого і позашкільного; другі – на тому, що у багатьох країнах світу простежується постійна економічна й політична криза, яка не дозволяє розвиватися й освітнім системам.

У сучасному світі освіта дедалі більше демократизується. Кожна цивілізована країна розбудовує власну систему освіти і виховання, створюючи національну систему. У кожній країні наявна система освіти пройшла тривалий шлях становлення й розвитку, під впливом власних економічних, політичних, суспільних і культурно-освітніх умов. Тому і у розвинених країнах, і в тих, які розвиваються, немає цілком подібних систем освіти. Між цими системами є чимало спільного. Зокрема, йдеться про спільну культурну спадщину, яка досі суттєво впливає на виховну традицію того чи іншого народу.

Україна не лише географічно, економічно, політично, але й духовно впродовж століть була осердям цивілізаційних викликів між Сходом і Заходом й, очевидно, її культурна спадщина зазнавала суттєвих впливів від різних народів, цивілізацій. Водночас вона зуміла сформувати й зберегти власну автентичну культурну традицію, у тому числі й виховну, яка посіла гідне місце серед розмаїття світових педагогічних ідей, концепцій, напрямів, рухів тощо.

До них слід віднести і розвиток дитиноцентричних ідей у вітчизняній педагогіці. Україна може пишатися тим, що серед ідеологів і теоретиків світового педагогічного руху на початку його становлення були вітчизняні вчені Степан Балей та Іван Сікорський. Один представив львівську школу експериментальної психології, інший – київську. Україна йшла пліч-о-пліч із найявніми у Європі і США на початку ХХ ст. реформаторськими рухами, які ставили перед собою мету змінити світ дитини на краще. І у системі навчання, і виховання проводилися важливі зміни, метою яких була турбота про всі категорії дітей та молоді, опіка над ними: сиротами, безхатченками, морально занедбанними, малолітніми злочинцями, неповносправними дітьми. В Україні розвивалися ті напрями педагогічної діяльності, які нині прийнято називати теорією виховання, соціальною педагогікою, ресоціалізаційною педагогікою. Назвемо для прикладу декілька фактів, які ілюструють місце вітчизняних педагогів у світовій педагогічній науці: Самоврядні дитячі республіки Гомера Лейна та Вільяма Джорджа (США) і установи абсолютної свободи для важковиховуваних дітей Олександра Нейла (Англія); колонія та дитячі клуби Станіслава Шацького (Росія), трудові комуни для бездомних дітей Антона Макаренка (Україна), дім Сиріт та педагогіка «Як любити дитину» Януша Корчака (Польща), «педагогіка серця» Василя Сухомлинського (Україна). Саме в такій послідовності вони згадуються у сучасних класичних зарубіжних підручниках із педагогіки.

«Педагогіка серця» видатного українського педагога ХХ ст. В. Сухомлинського стала складовою гуманістичної педагогіки, яка виступила на захист прав і свобод дитини, закликає у кожній дитині бачити особистість.

Метою статті є аналіз перспектив реалізації дитиноцентричних ідей у сучасному українському вихованні.

Виклад основних положень. Сучасні ідеї дитиноцентрованої педагогіки повинні глибоко вкорінитися у все, що пов'язано із життєвим простором дитини (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільні й виховні інституції, суспільне середовище тощо).

Останніми десятиліттями в Україні чимало зроблено для того, щоб проблеми дитинства стали проблемами держави. І на законодавчому (Конституція, закони, постанови Верховної Ради), і на виконавчому (створення Міністерства молоді та спорту, введення посади уповноваженого з прав дитини України) рівнях держава намагається створити все необхідне для забезпечення підростаючого покоління належними умовами розвитку.

Серед позитивних кроків з боку держави слід назвати низку важливих рішень про збільшення допомоги матерям при народженні

дитини, затвердження низки державних програм щодо охорони материнства й дитинства. Зокрема, показовим прикладом для педагогічних інституцій може стати приклад Міністерства охорони здоров'я України, яке реалізувало програму з надання статусу «лікарня доброзичлива для дитини» тим установам, які забезпечують високий рівень якості медичних послуг. Чому б не давати такий статус і найкращим школам – «школа доброзичлива для учнів»?! Заслуговує уваги досвід держави зі створення будинків сімейного типу, де і свої, і прийомні діти можуть виховуватися у сімейному колі. Водночас не слід забувати, що на державному утриманні перебуває мережа сирітських будинків і шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, які не мають достатнього фінансування з боку держави.

Очевидно, що заходи держави щодо поліпшення демографічної ситуації в Україні дали результати. Кількість новонароджених значно збільшилася. Але виникла інша проблема – відсутність дитячих дошкільних установ. Частина з них було відчужено, частину перебудовано або знесено, решту – перепрофільовано.

У сучасному світі кожна дитина повинна мати шанс і на фізичний, і на духовний розвиток. Для цього необхідно змінити наше ставлення до дитини – повне сприйняття її як особи, яка є суверенною і має власну гідність. У зв'язку із цим слід змінювати також модель виховання: з типової реактивної, яку реалізуємо під впливом певної ситуації, зазвичай як реакцію на негативну поведінку дитини, на прореактивну модель, коли випереджуємо ситуацію, запобігаємо помилкам, вчимо дитину, пояснюємо їй, що робити не слід і чому, готуємо її до самостійного і відповідального життя. У цьому сенсі надзвичайно важливою є проактивна діяльність з боку батьків щодо навчання дітей цінностям. Стейка система цінностей – це не тільки одна із важливих умов життєвого успіху, але і захист від багатьох помилкових дій та зовнішніх негативних впливів.

Сучасне суспільство, як і попередні, прагне щоб діти вирости розумними, добрими й щасливими людьми, були самостійними, створили міцні сім'ї, стали повноцінними членами суспільства. Але між тим, чого прагне суспільство, і тим, що спостерігаємо навколо себе, виникає тривожна диспропорція: у сучасному українському суспільстві дедалі більше дітей страждають на емоційні розлади, демонструють непристосованість до суспільного життя, страждають на депресію та різну залежність (наркотичні, токсикологічні, алкогольні, ігрові тощо), здійснюють самогубства. Вчителі з тривогою констатують, що учні інколи не розуміють простих текстів і завдань. Труднощі з мовою накладаються на проблеми з мисленням. Відбувається це у шораз складнішому світі, який потребує дедалі більше знань і розумових умінь.

Український медійний простір рясніє повідомленнями про акти агресії, насильства, вандалізму, скоєні дітьми та молоддю, що характеризуються жорстокістю, безглуздістю, а причини, через які вони скоєні, виглядають абсурдними. Чому дедалі більше дітей мають проблеми і створюють проблеми? Можливо, діти, які народжуються зараз, гірші ніж ті, які народжувалися п'ятдесят років тому. Очевидно, що ні. Діти народжуються такі самі, з такими самими потребами, але ростуть у зовсім іншому світі, ніж їхні дідусі та навіть батьки. Вони отримують менше того, що їм необхідне для здорового розвитку: часу і батьківської ласки, інтелектуального заохочення, ознайомлення зі справжньою культурою, позитивних зразків поведінки, і щораз більше того, що шкідливе: самотності, насильства, спрямованого проти них, прикладів агресії, антигероїв. Їхні потреби – емоційні, розумові, моральні, знехтувані, що призводить до всебічної деморалізації.

Серед глобальних проблем, які останнім часом хвилюють людство, є проблема охорони навколишнього (природного) середовища. Чи не пора вже усвідомити кожному, що природним середовищем людини є суспільне, а також створена ним культура. На думку професора психології Корнельського університету Джеймса Гарбаріно, «сьогоднішнє суспільство отруєне, а культура – токсична» [3]. Цілком зрозуміло, що найбільш отруйним цей вплив є для найменшої суспільної матерії – дітей.

Середовище, у якому виростають наші діти, – це родина, найближче оточення (сусідство, дошкільні установи, школа, позашкільні виховні заклади тощо), суспільство та його культура. Народне африканське прислів'я говорить: «Щоб виховати дитину, потрібна участь усього села».

Безумовно, сім'я є тим середовищем, де людина повинна отримати досвід соціальної взаємодії, засвоїти основні цінності, якими керуватиметься у житті.

Раніше, декілька десятків років тому, в українському суспільстві всі виховні інституції взаємно доповнювали й підтримували одна одну задля спільного блага дитини, хоча й відбувалося це у системі, переобтяженій ідеологічною складовою. Сьогодні можемо констатувати, що належної підтримки й захисту дитина не може знайти у жодному з них.

Зовнішній світ й економічний розвиток змінюють психологію батьків, які дедалі більше переймаються проблемами виживання. Праця, стрес, відсутність належних умов життя, розгубленість, зростання кількості розлучень, безробіття призводять до того, що батькам не вистачає часу та енергії, щоб працювати з дітьми. Як наслідок – емоційні розлади й самотність дітей. У сімейних стосунках зникає шана одне одного, розриваються міжособистісні зв'язки, не вистачає свідомого навчання цінностей. Водночас похідним від цього є відсутність часу,

психологічне невігластво, недооцінка загроз з боку сучасної культури, батьки не оберігають дітей від негативних впливів і дозволяють їм багато шкідливих звичок та дій: надмірний перегляд телевізійних програм (часто протипоказаних дітям), надмірне перебування біля комп'ютера, в мережі Інтернет. Батьки інколи самі купують дітям комп'ютерні ігри, які вчать зневажати й вбивати інших; батьки легко вважать ознаками у змінах поведінки дітей, що може сигналізувати про наркотичну залежність; батьки не зауважують у молодих дівчат наявність грошей, дорогих подарунків, одягу, які можуть бути від «спонсора». Значна кількість батьків переконані, що їхній обов'язок полягає у зароблянні грошей для кращого матеріального стану сім'ї, а виховання дитини – обов'язок дошкільної установи або школи.

Україна зазначена серед країн, які мають найвищі показники ВІЛ-інфікованих дітей та дітей-сиріт. При цьому це сирітство може бути і при живих батьках, які або самі відмовляються від дітей, або їх цього права позбавляє держава.

Мало хто говорить й про іншу сторону сирітства – заробітчанського або євросирітства. На початку 90-х рр. українці розпочали масово виїжджати на заробітки за кордон, здебільшого до європейських країн. Основними причинами цього були економічні негаразди і невпевненість у завтрашньому дні. Тривалий час перебування за кордоном призвів до їхньої часткової або повної асиміляції із західним суспільством. Значна частина з них уже натуралізувалися у цих країнах, частина ще планують повернутися на батьківщину. Більшість із них, виїжджаючи з України, залишили дітей на своїх близьких родичів. Через тривалу відсутність (більшість батьків приїжджають лише на великі свята) ці діти практично не отримали належне сімейне виховання: батьківське тепло, розуміння, підтримку, любов. Очевидно, що батьки допомагали їм матеріально, навчали, одягали, але це не може замінити батьківську ласку. Найімовірніше тут можна говорити про певні моральні зобов'язання батьків перед дітьми, серед яких може бути і намагання відкупитися від дитини за позбавлення її повноцінного дитинства.

Варто згадати також проблему дитячої безпритульності. Раніше таке явище було поодиноким. Нині ж кількість дітей, які залишають батьківські домівки, невпинно збільшується. Понад двісті тисяч неповнолітніх безпритульних позбавлені турботи, любові та елементарних умов для розвитку. Багато з них поповнюють ряди малолітніх правопорушників.

Щоб дитина стала центром навчального і виховного процесу, їй треба у цьому допомогти. Зробити це можуть тільки дорослі (батьки, вчителі, вихователі). Є думка, що розпочинати виховання потрібно ще у сім'ї. Ми погоджуємось з нею, але тільки якщо йдеться про майбут-

ніх батьків і матерів. Адже дитина на прикладі власної сім'ї здебільшого дізнається про ази сімейного виховання. Згодом суспільство повинно зробити все можливе, щоб процес підготовки до сімейного життя не переривався (школа, ВНЗ). Проблема батьківського всеобучу, як за часів А. Макаренка, В. Сухомлинського, сьогодні не зникла. Окрім того, вона загострилася через збільшення кількості розлучень, деформацію сімейних взаємин тощо.

Водночас деякі освітяни вважають, що школа повинна дітей вчити, а не виховувати. У школі дітей не вчать суспільним нормам поведінки, а їхні негативні, інколи навіть хуліганські, вчинки багатьма вчителями ігноруються або приховуються. Це не тільки нищить авторитет педагогів, але й спричиняє ескалацію такої поведінки. Інколи це сягає абсурду, коли центральні канали телебачення транслюють сюжет, зафіксований на мобільний телефон учнями, які знущуються над учителем. Це редакційне невігластво, але й позиція педагога, який своєю поведінкою засвідчує повну безпорадність, не припустима, адже своїм прикладом знижує рівень авторитету сотень тисяч педагогів.

Школа, у якій немає чітких правил поведінки, а дорослі не виконують свої виховні функції, – для дітей непривабливе або навіть загрозливе місце, яке не сприяє ні навчанню, ані здоровому розвитку. Без авторитету вчителя школа стає територією безкарності для агресивних і вульгарних дітей, а слабших і тих, які зазнають насильства, не може захистити. Справжній авторитет вчителя походить не від засудження, покарання, а від власного ставлення до учнів, інших осіб, до професійних обов'язків, до життя. Адже діти потребують морального авторитету, і це часто вчитель.

Більшість українського суспільства погоджується з тим, що для слугування дітям українська школа потребує суттєвих змін. Вона не вчить мислити, мистецтву порозуміння, бути чесною, співчутливою людиною, тобто тому, що у житті найбільш необхідне. Домінують формою отримання знань є, як і раніше, засвоєння напам'ять дедалі більшої кількості матеріалу, у якому, за незначним винятком, губляться важливі для суспільного співжиття знання. Переобтяжуючи дітей збільшеною кількістю інформації, школа навіть не дає їм того, що вже тривалий час доступне – сучасні технології навчання і самонавчання.

Поставлений у «прокрустове ложе» навчальної програми, вчитель не має часу для учнів як особистостей.

Опікуючись молодими людьми у найбільш сприятливому періоді їхнього життя – дитинстві, школа назагал нераціонально розпоряджається їхнім потенціалом і недостатньо готує їх до майбутніх життєвих викликів.

Не потрібно в усьому звинувачувати лише вчителів, слід змінювати систему навчання та виховання. Розпочинати необхідно зі зміни моделі підготовки майбутніх вчителів. Сучасні вчителі, фрустровані низьким соціальним статусом у суспільстві, низькими заробітками, організаційними приписами, інколи є безпорадними у конфліктних ситуаціях, які виникають у школі. У суспільстві вже давно назріла необхідність поговорити про систему цінностей, які б школа хотіла передати молодому поколінню, але їх не можна відокремлювати від системи цінностей дорослих. У школі, яка поважатиме моральні цінності, такі як повага, відповідальність, самодисципліна, чесність, солідарність, мудрість, – і учень, і вчитель почуватимуться на своєму місці, у них буде мотивація до самовдосконалення і задоволення від добре виконаної роботи.

До найближчого оточення у середовищі дітей належить також сусідство (вулиця, район, група ровесників). Для значної кількості дітей це не тільки коло друзів, знайомих, але й анонімне середовище, де вони можуть отримати перший негативний досвід вульгарності, насильства, експериментів із палінням, алкоголем і наркотиками тощо.

Політична та суспільно-економічна трансформація, яка виникла в Україні в кінці ХХ – на початку ХІХ ст., крім позитивних змін, проголошення незалежності, демократизації суспільного життя, призвела й до соціально-економічних труднощів. Із появою вільного ринку та приватизації завершилися часи соціального захисту громадян України. Найбільші підприємства та навіть цілі галузі народного господарства, які не тільки давали роботу, але й тягнули «соціалку» (санаторії, дитячі садки, літні табори для дітей, будинки культури, спортивні споруди тощо), опинилися у приватних руках.

Чимало людей виявилися нездатними пристосуватися до таких радикальних змін у своєму житті. Цілі регіони опинилися у зоні безробіття, культурної деградації, апатії і деморалізації. Це призводить до обезлюднення не тільки у сільських регіонах, але й у колись потужних промислових містах.

Але зміни в Україні – не тільки результат суспільно-економічної трансформації. Україна із набуттям незалежності відкривала зовнішній світ і себе для нього. Вибудовуючи демократичне суспільство з його атрибутами – свободою слова, свободою віросповідання, дотриманням прав людини і т.д., вона дедалі більше отримувала тих супутніх негативних явищ, які йдуть поруч. Держава отримала широкий доступ до сучасних інформаційних технологій та способів їх транслявання. Сучасні медіа епатують сенсаціями, повідомленнями про насильство, вбивства, акти терору. Свобода слова призвела до небаченої раніше вульгарності й лихослів'я у телевізійному просторі. Позитивні пізнавальні, культурні програ-

ми опинилися десь на маргінесі українського телевізійного ефіру. Це стає причиною, що через екрани телевізорів та комп'ютерів до наших домівок вдираються агресія, насилля, хамство, зневага, все, що творить «синдром злого світу» [4] (Дейв Гросман) і гальмує розвиток дітей, породжуючи страх, збурюючи нездорові інстинкти, навчаючи насильству.

Масова культура породжує зразки, які знижують стандарти і якість взаємин між людьми. Пропагованими цінностями стають: зовнішній вигляд, сила, достаток, метою життя – безконтрольна споживачька діяльність і розваги.

Сучасна культура, яка значно впливає на молоде покоління, вчить зрештою тому, що призведе у майбутньому до життєвих поразок, а саме – відсутності поваги до себе і до інших, егоїзму, безсердечності, насильства, відсутності будь-яких моральних норм.

Через засилля медій та дефіцит батьківської турботи дитинство поволі втрачає статус періоду, яким особливо переймається і який охороняє суспільство. Діти змалечку атаковані картинами темних сторін дорослого життя, щоденно стикаються з виявами насильства і злом, яке постійно ллється з телеекранів, безповоротно втрачають надзвичайно важливі атрибути дитинства – почуття безпеки, безтурботності, невинності. Вони завчасно стають дорослими, що зовсім не означає зрілими. Радше навпаки. Адже доволі важко вирости зрілу людину, якщо у неї не було доброго дитинства. Відсутність батьків у житті дитини (або їхньої участі) ставить її перед великим ризиком використання іншими дорослими. Для прикладу – жертвами педофілів, які знайомляться з майбутніми жертвами через Інтернет, стають здебільшого діти, які позбавлені батьківської уваги. Головним знанням дітей, зрадженних дорослим світом, стає насильство, а головною емоцією – злість.

Зрештою, культура – це не тільки медіа та розваги, це й спосіб поведінки – в автобусі, школі, крамниці, на вулиці, сім'ї. Виховання дітей завжди було, є і буде нелегким. Воно завжди потребує жертвовності від батьків. Коли стаємо батьками, то мусимо усвідомити, що від дечого нам доведеться відмовитися заради дитини. Саме в цьому полягає зрілість людини, коли бачимо у цьому сенс і робимо це без відчуття власної втрати.

Добре підготувати дітей до життя – означає дати їм життєві сили, життєвий імунітет і життєві компетенції. Цього можна досягнути, подбавши про емоційні потреби дітей. Задоволення цих потреб стане для них найкращим щепленням від зовнішнього негативного впливу.

Відтак до найактуальніших проблем дитинства в Україні слід віднести відсутність єдиної тривалої програми, яка б окреслювала конкретні заходи, яких слід вжити для того, щоб дитина у державі мала

правовий, соціальний, психолого-педагогічний, економічний, медичний, кіберцифровий захист. До прийняття цієї програми повинні бути залучені всі відомства, адже діти є такими самими членами суспільства, як і дорослі; вони є такими самими споживачами послуг, покупцями, пасажирями, глядачами тощо. Але чи завжди це береться до уваги суспільством, коли практично в Україні у міському транспорті не передбачено в'їзду для дитячих візків, коли сферу дитячого дозвілля поза школою майже ліквідовано або здано в аренду, коли у країні майже не залишилося дитячих театрів. Якщо говорити про мистецькі, спортивні та інші школи, то вони здебільшого існують завдяки батькам, спонсорам, меценатам.

Найбільша відповідальність за реалізацію дитиноцентричного підходу у навчанні і вихованні лягає на фахівців – учителів, вихователів, психологів, соціальних педагогів. Тому особливо треба зважати на зміст педагогічної освіти, який, по суті, не змінюється впродовж тривалого часу. Візьмемо для прикладу психолого-педагогічний блок, до якого входять дисципліни з педагогіки, психології, методики. Учителів, психологів в Україні сьогодні готують не лише традиційні (здебільшого державні) університети та педагогічні університети, але й вищі навчальні заклади іншого спрямування – економічного, технічного, аграрного тощо.

Навчальна програма класичних університетів передбачає вивчення здебільшого педагогіки або загальної педагогіки (56 год.), психології (56 год.) та фахової методики дисципліни (56 год.), а також місячну педагогічну практику на 5 курсі.

Педагогічний університет має значно більшу кількість годин: загальна педагогіка (понад 100 год.), історія педагогіки (56 год.), методика позакласної діяльності (56 год.), методика фахової дисципліни (понад 100 год.), педагогічна практика на 4 і 5 курсах. Із психологічних дисциплін читається загальна психологія, вікова психологія, соціальна психологія. Отже, і класичний, і педагогічний університети присвоюють кваліфікацію вчителя, але у педагогічному кількості часу на психолого-педагогічну підготовку у декілька разів більша, більше удвічі і педагогічної практики.

Це дає підстави стверджувати, що держава повинна уніфікувати підходи до підготовки фахівців педагогічної галузі, незалежно від того, де вона здійснюється. Крім того, зміст психолого-педагогічних дисциплін повинен відповідати сучасним потребам суспільства у фахівцях, які успішно зможуть реалізовувати його запити (суспільства) на кінцевий продукт.

Висновок. Нині тільки держава – демократичне, громадянське, правове суспільство – може забезпечити стабільний суспільний розви-

ток своїх громадян і виховання молодого покоління у душі справжнього гуманізму. Позаяк суспільство і народи в різних куточках світу визначили основною формою свого життя або співжиття з іншими народами, державу, тому саме вона повинна брати на себе зобов'язання і відповідальність за безпеку й належні умови життя своїх громадян, особливо молодого покоління – його фізичного, морального розвитку, якісного навчання і найкращого виховання, що за своєю суттю і передбачає дитиноцентризована педагогіка, яка повинна стати не педагогікою для дитини, а педагогікою дитини.

---

1. Кемінь Г. Теорія і практика «нового виховання» у західно-європейській педагогіці (кінець XIX – середина XX століття) / Г. Кемінь. – Дрогобич: Коло, 2004. – 124 с.

2. Кремень В. Про «Дитиноцентризм», або Чому освіта України потребує структурних змін / В. Кремень // День. – 2009. – № 210 (3130). – 19 листопада. – С. 1–6.

3. Garbarino J. Raising Children in a Sociality Toxis Environment / J. Garbarino. – San Francisco, Jossey – Bass Publishers, 1995. – 231 p.

4. Grossman D. Stop Teaching Our Kids to kill / D. Grossman, G. Gaetano. – New York: Crown Publisher, 1999.

Квас Е.В. Реализация детоцентрических идей в современном украинском воспитании

Проанализированы особенности реализации детоцентрических идей в отечественной системе образования. Определены позитивные шаги государства в направлении создания детоцентрического жизненного пространства личности (законодательные инициативы, социальные программы и тому подобное). Указаны на недостатки, препятствующие тому, чтобы украинское общество было «доброжелательным для детей».

Ключевые слова: *воспитание, педагогика детоцентризма, детоцентризм.*

Kvas E. Realization of childcentrism ideas in modern Ukrainian upbringing

The features of realization of childcentrism ideas are analysed in native educational space are analyzed. The positive steps of the state in the direction of creating of childcentrism vital space of personality are defined (legislative initiatives, social programmes ets). Defects that prevent to call Ukrainian society «benevolent for children» are mentioned.

Key words: *upbringing, childcentrism pedagogics, childcentrism.*

СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ГЕНДЕРУ В МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: НЕОТРАДИЦІОНАЛІЗМ ЧИ ЕГАЛІТАРИЗМ?

Розкрито проблему соціального конструювання гендеру у молодіжному середовищі. З позиції гендерної методології висвітлено психологічні механізми гендерного самовизначення студентської молоді в сучасній суперечливій системі традиційних/патріархальних чи егалітарних/демократичних координат.

Ключові слова: гендер, гендерний порядок, гендерні стереотипи, статево-рольова ідентичність, гендерні уявлення, неотрадиціоналізм, егалітаризм.

Постановка проблеми. Розвиток демократичних процесів в Україні в умовах євроінтеграції передбачає впровадження гендерного егалітаризму у всі сфери функціонування суспільства, забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків до соціально-економічних і культурно-освітніх ресурсів як невід'ємної умови дотримання основоположних прав і свобод людини, що актуалізує проблему дослідження біологічної та соціальної детермінації онтологічних основ життя задля прогностики вирівнювання можливостей самореалізації молодого покоління.

Гендерна (паритетна) демократія важлива не лише міжнародного визнання, але і для внутрішньої динаміки нашої країни, для реалізації базових соціальних програм. У Білій книзі Ради Європи з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності та гідності» (2008) визначено керівні принципи мирного співіснування у вільному суспільстві людей різних рас, релігій і культур, зокрема: «Рівні права чоловіків і жінок, проголошені у преамбулі до Статуту ООН, не можна заперечити або ігнорувати, особливо у демократичному суспільстві. Повага до інтересів групи або релігійних переконань у жодному разі не може вважатися виправданням для недопущення дівчат до будь-якої форми освіти, яка доступна хлопцям, або до ізоляції дорослих жінок від нормального спілкування в суспільстві поза їхнім домом» [7, с. 46].

Гендерна культура розглядається як система соціально-економічних, правових та етнопсихологічних умов існування суспільства, що сприяє становленню чоловіка та жінки як різних біологічно, проте соціально рівноцінних особистостей. У психологічному вимірі національної безпеки особливого значення набуває зміст цінностей,

що культивуються у гендерному освітньому дискурсі, орієнтація на егалітарний характер статевих ролей, який забезпечує їх універсалізацію та взаємозамінність. Гендерне виховання як виклик часу відповідно до міжнародних і національних стандартів якості життя та освіти потребує реальних змін у соціокультурному просторі, зокрема ідеології родини, школи, ЗМІ, розробки інноваційних гендерно-освітніх технологій згідно з чинними нормативно-правовими документами України (стаття 24 Конституції України, закони України «Про освіту», «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок» (5.09.2005), Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») тощо.

Сучасний етап розвитку українського суспільства спричиняє амбівалентне ставлення до системи гендерних ролей, конфлікт між давнім дихотомічним їх розподілом та новими, егалітарними викликами до них. Гендерна асиметрія спостерігається в «маскулінізації» та «фемінізації» студентського контингенту. Наприклад, освітні заклади гуманітарного, медичного, соціально-культурного та педагогічного спрямування є привабливими для жінок, а військової справи, національної безпеки, державного управління, транспортного, інженерного, економічного та юридичного – для чоловіків. Таку гендерну диспропорцію можна пояснити однобічністю гендерної соціалізації, а також психологічним тиском навіюваних соціумом статевих стереотипів. Досягнення паритетності статей як стратегічного напрямку гендерної соціалізації дітей та юнацтва передбачає виявлення соціально-психологічних чинників формування гендерної культури молоді, необхідність вивчення внутрішніх механізмів отождолення особистості з певними взірцями статевої поведінки, утвердження егалітарних цінностей.

Стан дослідження. Гендерна субкультура суспільства – це сфера ідеології макросистеми. Традиції, звичаї, ментальність народу, взаємодія різних субкультур можуть містити різні гендерні настановлення і як егалітаризм, і сексизм, дискримінацію за статтю. Патріархальна (традиційна) дискурсивна конфігурація поділяє сфери діяльності, суспільні та сімейні ролі на чоловічі та жіночі, як відповідно домінуюльні і підлеглі. Егалітарна (демократична) – пропагує рівність і взаємозамінність у різних сферах діяльності чоловіків та жінок як рівноцінних особистостей [2; 3; 4; 6; 10; 11; 12; 18].

Російські соціологи О. Здравомислова і А. Темкіна (2007) використовують категорію гендерного громадянства для означення гендерного порядку, соціальної організації статевих відмінностей, статусного громадянського порядку, який характеризується нерівним розподілом

благ і престижу за ознакою приписаної статі. Категорія гендерного громадянства охоплює: а) систему економічних, політичних і соціальних прав та обов'язків, які визначають взаємовідносини держави і громадян; б) стійкі соціальні практики індивідів, які належать спільноті, об'єднаній моральними цінностями [13, с. 144–150]. При цьому соціальне становище жінок і чоловіків як громадян різної статі визначається домінуючими і переважно навіть протилежними гендерними ідеологіями в сімейній і соціальній політиці.

Гендерна ідентифікація на макрорівні простежується в офіційній гендерній ідеології суспільства, у змісті тих норм, законів, які регулюють взаємини статей, в роботі різних соціальних інституцій, що спрямовують життєдіяльність чоловічого і жіночого населення як двох великих соціально-демографічних груп [1; 4; 6; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 16]. Порівняння даних соціально-психологічних досліджень свідчить, що гендерний дискурс офіційної ідеології країни, з одного боку, та статеворольові настанови українців – з іншого, живуть своїм життям, не перетинаючись ні на мікро-, ні на макрорівнях. Це зумовлено тим, що розробка гендерних питань на українській ниві була підмінена значною мірою або західним, або східним ґрунтом, без уваги до ментальності, архетипів, традицій народу. На різних шаблях історії домінуючою гендерною рисою українців була пошана до волі жінки, партнерство статей, індивідуалізація характерів поза статевою належністю, взаємна довіра і «кордоцентричність» (Г. Сковорода, П. Юркевич).

Гендерні ролі історично мінливі. Поляризація статевих ролей в патріархальних культурах спрямована на соціалізацію «сильної» і «слабкої» статей як маскулінного (предметно-інструментального, раціонального) і фемінного (опікунсько-експресивного, емоційного). Чоловіче начало сприймається як домінуювальне та визначальне (тобто андроцентричне) у всіх сферах людської життєдіяльності. Гендерні настанови на мікрорівні представлені його дихотомією, протиставленням, яке притаманне традиційним гендерним орієнтаціям. Водночас більшою мірою виражена тенденція – маскулінізація дівчат і фемінізація хлопчиків. Гендер як системотвірна ознака набуття особистістю ідентичності є важливим чинником національного розуміння буття юнаками та дівчатами, їх егалітарного життєздійснення (М. Богачевська-Хом'як, М. Боришевський, В. Васютинський, Т. Говорун, І. Кон, В. Кравець, С. Максименко, В. Москаленко, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.).

Актуальність проблеми зумовила мету статті – з'ясування впливу соціально-педагогічних чинників від мікро- до макрорівня на становлення гендерного образу Я юнацтвом вищих навчальних закладів. Нас цікавило, як відбувається соціальне конструювання гендерного

самовизначення особистості (в системі егалітарних чи патріархальних орієнтирів), які механізми репрезентації гендерного Я в студентському віці (на основі статевотипізованих чи андрогінних моделей), чи є гендерні відмінності в життєвих установках дівчат і юнаків, якою є специфіка та спрямованість гендерних образів жінки і чоловіка, які подаються популярними часописами, як відображені у них гендерні стереотипи впливають на майбутню життєдіяльність представників різних статей.

У контексті цього дослідження застосовано такі методи: контент-аналіз наративів; стандартизоване інтерв'ю; фокус-групи, опитувальники М. Дженкінс), С. Бем; тест Т. Лірі, «Хто Я» (М. Кун, Т. Макпартленд). Дослідженням охоплено студентів 1–3 курсів ТНПУ ім. В. Гнатюка віком 18–23 роки та Чернігівської філії Приватного вищого навчального закладу «Рівненський інститут слов'янознавства Київського славистичного університету» (280 дівчат і 120 хлопців).

Виклад основних положень. З позиції теорії соціального конструювання гендеру підкреслюється детермінуючий характер цього феномена (К. Уест, Д. Зімерман) і одночасно факт його функціонування як соціального конструкту (О. Вороніна). Розрізняють два рівні творення гендера: на рівні культури та індивідуальної свідомості, що є відображенням соціокультурного характеру інтеракцій між людиною і соціумом з точки зору усвідомленого прийняття, та відтворення нею гендерних – традиційних чи егалітарних – цінностей.

Гендерний підхід як ексклюзивна теорія та методологія доволі органічно увійшла у психологічну науку, оскільки гендерно-орієнтовані дослідження містять цінну інформацію, що забезпечує розуміння загальних і специфічних закономірностей особистісного розвитку представників жіночої та чоловічої статі. У різних країнах він має різну назву: гендерний аналіз, «гендерні лінзи», гендерний вимір, гендерна інтеграція тощо. Завданням гендерного дискурсу є збір та оцінка статево-диференційованої інформації щодо різних аспектів приватного і суспільного життя чоловіків і жінок. Перспективними в цьому аспекті є дослідження механізмів соціального пізнання на основі категорії гендеру в контексті психологічних концепцій С. Бем, крізь призму теорій гендерних схем і лінз гендера, а саме: лінз гендерної поляризації, андроцентризму та біологічного есенціалізму, у феномені яких спостерігається певна аналогія з думками Л.С. Виготського про «знакове опосередкування» психіки, коли культурний знак стає засобом організації суб'єктної поведінки особистості у період дорослішання [1; 8; 9; 12; 15; 17].

Соціальне моделювання гендеру здійснюється через мас-медіа, включення в малі і великі групи – освітні, трудові, професійні. Екзоси-

стема утримує систему гендерних ролей шляхом установлення нормативних вимог щодо поведінки і взаємин статей через соціальне схвалення чи посилення психологічного тиску. Вплив ЗМІ на психіку людини є переважно усвідомлюваним, цілеспрямованим і спеціально організованим, зважаючи на інтереси суб'єкта впливу, особливості об'єкта, на якого здійснюється вплив, а також умов їх взаємодії [1; 4; 5; 7; 10; 12; 14]. Доктор психологічних наук В. Татенко, розглядаючи феноменологію впливів, що спостерігаються у стосунках між статями, тобто гендерні впливи, вказує на традиційне розрізнення семантичного і стилістичного профілів впливів: чоловіків на чоловіків, чоловіків на жінок, жінок на жінок і жінок на чоловіків [14, с. 46–48]. Реклама виконує роль грізного маркера гендерної ідентичності мас, оскільки бере безпосередню участь у конструюванні понять фемінність/гіперфемінність, маскуліність/гіпермаскуліність. Гендерні повідомлення рекламних дискурсів, зокрема комерційних, в українських мас-медіа, оцінюються в результатах психологічних досліджень негативно, тому що категорії маскуліності і фемінності виступають як суб'єктність і об'єктність [1; 4; 5; 6; 12; 14]. Не менш важливою видається також проблема формування егалітарних цінностей у гендерній культурі студентської молоді через так званий віковий пік статевої самоідентифікації, коли більшість молодих жінок і чоловіків розпочинає статево й подружнє життя, яке є важливою сферою їх життєвого самоздійснення [4; 6; 10; 16].

З метою виявлення впливу ретрансляційної функції ЗМІ на особистісне самовизначення дівчат та юнаків нами була проведена гендерна експертиза сучасних молодіжних часописів методом контент-аналізу. З'ясовано, що провідною ідеєю молодіжних журналів (проаналізовано 75 номерів часописів «Girl», «Юная леди», «Лиза», «Полина», «Единственная», «Екстрим» тощо) є звуження світогляду дівчат винятково до проблем моди, зовнішності та романтичних стосунків. Більшість адресованих юнацтву часописів орієнтує їх на стереотипізовані уміння та навички, нав'язуючи традиційні настановлення. Образ жінки значною мірою розпочинають доповнювати героїні, які орієнтують дівчат на ролі «крутої», стильної дівчини, сексуальної партнерки, вмілої господині тощо, обминаючи ролі громадські, соціальні. Така диференційована презентація статей у полярних соціально-психологічних сферах, призводить до труднощів юнацтва у гендерному самовизначенні. Егалітарне зображення статей представлено епізодично, окреслено не соціальними сферами самореалізації, а індивідуальними інтересами, як-то моє хобі, дозвілля, спорт (табл. 1).

Таблиця 1

Представленість гендерних настановлень у змісті часописів і дитячої літератури для дітей, підлітків та юнацтва

Рубрики	Дитячі часописи (75 номерів) («Малютко», «Пізнайко», «Барвінок» за 2008-2011рр.	Популярні журнали для підлітків (35 номерів) («Пригоди», «Сто талантів», «Однокласник», «GIRL» за 2009-2010рр.	Енциклопедії для підлітків («Усе дівчаткам про хлопчиків», «Усе хлопчикам про дівчаток») за 2010 р.	Популярні періодичні видання для юнацтва (75 номерів) («Юная леди», «Лиза», «Полина», «Единственная», «Добрые советы», «VIVA», «Футбол», «Команда», «Автоцентр», «Екстрим») за 2006-2007 рр.
Традиційні	2%	20,8% *	12,1%	72,2%
Егалітарні	34,7%	37,5%	22,4%	11,1%
Змішані	34,%	31,3%	47,5%	5,6%
Нейтральні	28,6%	10,4%	18,1%	11,1%

Результати дослідження свідчать, що сучасні українські засоби масової інформації, що повинні сприяти подоланню суспільних упереджень, активно спекулюють на використанні гендерних стереотипів у своїй діяльності. Аналіз періодичних видань для жінок і чоловіків показує їх стандартизованість, однотипність. Часописи для жінок і дівчат зосереджують увагу жінок на сім'ї та сфері обслуговування, а видання, популярні серед чоловіків, вузько спеціалізовані й орієнтують читача на активну професійну діяльність, дозволя, але в жодному разі не на турботу про сім'ю. Реклама, що розміщується у популярних часописах, має сексуальний підтекст, є дискримінаційною щодо жіночого тіла, сприяє поширенню думки, що жінка – річ, якою повинен володіти успішний чоловік. Відсутність економічної незалежності, соціальної самодостатності, характерної для більшості українців, свідчить про домінування позастатевого сексизму та санкціонування ЗМІ патріархальних приписів гендеру.

У процесі емпіричного дослідження особливостей гендерної ідентифікації у ранньому дорослому віці виявлено статево диференціацію структури термінальних та індустріальних цінностей, домінування чоловічих цінностей у сімейних і соціальних орієнтирах, інтернальний локус-контроль. У структурі життєвих цінностей та сценаріїв майбутнього життя домінують сімейні ролі, а в атрибуції Я-концепції – здатність їх успішно виконувати. Одночасно соціально-психологічна структура сімейних цінностей обох статей характеризується внутрішньою суперечністю – традиційно-гендерні властивості частіше очікуються від чоловіків, ніж від жінок. Образ ідеальної жінки (94%) і образ ідеального чоловіка (95%) в уявленнях молоді мають переважно традиційний характер. У структурі особистісних якостей сучасного чоловіка найвищі місця у рейтингу посідають традиційно маскуліnnі якості, проте дівчата їх поєднують з фемінними. Когнітивна складова

уявленн дівчат про жіноче особисте щастя містить дві різноспрямовані і конфліктні тенденції: з одного боку, прагнення реалізувати свої власні цілі (в центрі уваги тут проблеми здобуття освіти, професії), з іншого – бажання реалізувати суто «жіноче» начало – вийти заміж, турбуватись про чоловіка, виховувати дітей тощо. Складність гармонізації цих тенденцій полягає в тому, що реалізація індивідуальних планів залежить від власної активності молодої жінки, її наполегливості, а плани створення сім'ї – від зусиль партнера. Суперечності виявились також у межах ролі жінки-матері та професіонала. Обираючи між кар'єрою та сім'єю, дівчата визнають пріоритет останньої. Обізнаність із феноменом подвійної зайнятості жінки призводить до орієнтації дівчат на те, що «краще сидіти вдома і доглядати дітей», ніж породжувати бездоглядних «дітей вулиці». Модель подвійної зайнятості жінки змушує ідентифікуватись із традиційною фемінною роллю. Дівчата спрямовані на вибір спеціальностей, які дають їм можливість у майбутньому приділяти більше уваги сім'ї, юнаки керуються перспективністю і фінансовими сторонами.

Реконструкція когнітивного компоненту гендерної ідентичності, що виявляється у переосмисленні життєвих цінностей, виробленні певних власних еталонів-ідеалів «мужності» і «жіночності», появи сексуального інтересу до протилежної статі, підвищенні чутливості до особливостей свого зовнішнього вигляду, є результатом «творчого синтезу» між сигналами внутрішнього автентичного Я і запитам соціального оточення (Е. Еріксон, А. Маслоу, К. Роджерс). У ідеальному образі Я юнаків зафіксовано зниження маскулітних характеристик, тоді як у дівчат – зростання фемінних: вони бачать себе дедалі жіночнішими, миролюбнішими і орієнтованішими на материнство та заміжжя ($p < 0.05$). Чоловічий еталонний образ в оцінці дівчат через посилення фемінних якостей стає більш андрогінним. Референтна гендерна ідентичність («моє ідеальне Я» та «ідеальне» Я мого партнера) має відчутний стереотипізований характер і у дівчат, так і у юнаків. У розвитку гендерної ідентичності пріоритетними є вибір професії, сценарію сімейного життя та професійної кваліфікації, проте патріархальні установки і надалі виконують суттєву роль у складових особистого щастя статей, їхніх умінь і навичок, психологічних якостей та властивостей. Подальша кар'єра прямо поділяється на «жіночу» і «чоловічу» і ця диференціація визначається традиційними ролями в суспільстві і сім'ї.

Результати тесту М. Дженкінс з діагностики домінуючих статево-рольових установок у структурі особистісного самовизначення молоді демонструють значні розбіжності у поглядах хлопців і дівчат (Хі-квадрат=7,81 при $p=0,05$). Обидві вибірки (майже порівно) висловились категорично проти сімейного та психологічного насильства у по-

дружньому житті, що є свідченням тенденції єдиної статевої моралі, егалітарних поглядів. Чітко виявляється тенденція до більш високої соціальної оцінки юнаками і заниженої самооцінки – дівчатами; зведення проблеми гендерної нерівності до вроджених анатомо-фізіологічних ознак. В уявленнях дівчат простежуються розбіжності між декларацією сімейних цінностей та реальною поведінкою, що в майбутньому призведе до ефекту «подвійної зайнятості». Амбівалентність також спостерігається в суперечливих поглядах юнаків на майбутню реальну поведінку: хлопці надають перевагу зверхності у сім'ї, демонструють лояльність до традиційного розподілу ролей і функцій. Значущі відмінності виявились у статевих вибірках за шкалою «Очікуваного Я» та «Особистісного Я» як інтерналізованих соціально-психологічних настановлень найближчого довкілля. Юнаки більш упевнені у собі, задоволені своїми фізичними даними, зовнішнім виглядом, орієнтовані на домінування та вищий статус порівняно з дівчатами. Диференціація значущості зовнішніх даних/тілесності у самовизначенні себе чоловіком/жінкою свідчить про опосередкованість гендерного Я рівнем зовнішньої привабливості, яка у цьому віці вважається «візитною карткою особистості». Проведене дослідження свідчить про порівняно високий рівень андрогінного розвитку особистості у ранньому дорослому віці, особистісні цінності дівчат є більш індивідуалізовані та конкретні, а цінності юнаків – більш універсалізовані та абстрактні. У динаміці гендерної ідентифікації юнацтва переважає активна та свідомо діяльність суб'єкта в розбудові власної ідентичності та домінує орієнтація на егалітарні моделі поведінки.

Висновки. Гендер виступає наскрізною характеристикою соціального порядку, який відтворюється різними соціальними інституціями. На макрорівні соціуму формується новий символічний порядок, в якому виникають різні ідеології, що охоплюють різні репрезентації маскулінності-фемінності. Гендерні орієнтації розглядаються провідним вектором життєдіяльності зростаючої особистості, що формуються в процесі статевої соціалізації в традиційній чи егалітарній сім'ї. Гендерна експертиза часописів засвідчила поширеність та живучість традиційних патріархальних поглядів та статеводиференційованого підходу у змісті популярних молодіжних часописів і рекламі. Виявлена особлива роль протилежних за змістом статеворольових настановлень, приміром, традиційних чи егалітарних у друкованих ЗМІ як поширених меседжів маскулінності-фемінності, які впливають на особистість у період її дорослішання. Гендерний профіль чоловіка й жінки у ЗМІ є свідченням про панування ідеології гендерного неотрадиціоналізму та егалітаризму як суперечливого поєднання двох принципів: рівності та природних відмінностей між статями.

Встановлено, що в процесі життєвого самовизначення у молодіжному середовищі спостерігається відтворення гендерних стереоти-

пів юнаками і вияв егалітарних установок дівчатами. Соціальне конструювання гендеру в молодіжному середовищі детерміновано гендерним простором сучасного суспільства, що характеризується подвійним протиріччям: з одного боку, частковим вирішенням шляхів утвердження формальної рівності статей та апеляцією до природного призначення жінки, з іншого – новим, альтернативним устроєм гендерних відносин, що ґрунтується на принципі «рівності у відмінності», тенденції рівних прав і можливостей для самореалізації молодих чоловіків та жінок як унікальних суб'єктів соціально-історичного дійства. На тлі «загальної соціальної трансформації» студентки частіше виявляють ліберальні установки, більше підтримують рівний розподіл ролей у сім'ї, прагнуть рівних можливостей для самореалізації. Ці тенденції дозволяють констатувати збільшення суб'єктного потенціалу, визначити психологічні перспективи майбутньої життєтворчості молодих жінок як виходу за межі звичного та виклику стереотипам. Результати дослідження свідчать про необхідність розроблення та впровадження особливої ідеологічної системи гендерних знань і практик, релевантних психологічним принципам паритетності та саморозвитку статей.

Низка положень і висновків дослідження може бути використана в поглибленні гендерних аспектів державної молодіжної політики, визначенні основних стратегій національного механізму забезпечення гендерної рівності – аналіз гендерних відносин в українському часопросторі, розробку та впровадження стратегій і тактик гендерної ідеології у практику школи, формування егалітарної свідомості молодій людині з метою її успішного життєвого та професійного самоздійснення в контексті європейської моделі гендерного паритету, а саме: в правах і в доступі до ресурсів (законодавчий простір, життєдіяльність громадян у соціально-економічній сфері, розподілу гендерних ролей (оплачувана і домашня праця, батьківське страхування, оплачувана відпустка батькам по догляду за дитиною на паритетних умовах). Розуміння та вироблення у молодій українській генерації гендерних компетенцій дасть можливість реконструкції патріархальних гендерних стереотипів у їхній свідомості, формування неупередженого ставлення до здібностей та статусу людини незалежно від її статевої належності, орієнтації на найповнішу самореалізацію особистості в освоєнні будь-яких сфер людської життєдіяльності, зважаючи на специфічні архетипи – ознаки ментальності українського етносу.

---

1. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Бем; пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 336 с.

2. Богачевська-Хом'як М. Націоналізм та фемінізм – одна монета спільного вжитку / М. Богачевська-Хом'як // Гендерні студії: спец. випуск Незалежного культурологічного часопису «І». – Львів, 2000. – № 17. – С. 5–13

3. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М.Й. Боришевський. – К.: Беркут, 2000. – 63 с.
4. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти: монографія / В. Васютинський. – К.: Золоті ворота, 2010. – 120 с.
5. Гендерні ресурси українських мас-медіа: ціна і якість. – К.: К.І.С., 2004. – 76 с.
6. Говорун Т.В. Гендерна психологія: навч. посібник / Т.В. Говорун, О.М. Кікінежди. – К.: Вид. центр «Академія», 2004. – 308 с.
7. Жити разом: поєднання різноманіття і свободи в Європі XXI століття / пер. з англ. – Львів: Літопис, 2011. – 112 с.
8. Кіммель М. Гендероване суспільство / М. Кіммель. – К.: Сфера, 2003. – 490 с.
9. Кон И.С. Социологическая психология / И.С. Кон. – М.: Моск. психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПВ «МОДЭК», 1999. – 560 с.
10. Кравець В.П. Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості: монографія / В.П. Кравець. – Тернопіль: ТНПУ, 2008. – 394 с.
11. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Вид-цтво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
12. Москаленко В.В. Соціальна психологія: підручник / В.В. Москаленко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
13. Российский гендерный порядок: социологический подход: коллект. монография / под. ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. – С. 144–150.
14. Татенко В. Соціальна психологія впливу: монографія / В. Татенко – К.: Міленіум, 2008. – 216 с.
15. Теория и методология гендерных исследований: курс лекций / под общ. ред. О.А. Ворониной. – М.: МЦГИ; МВШСЭН; МФФ, 2001.
16. Титаренко Т.М. Життєві домагання особистості у гендерному контексті / Т.М. Титаренко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – Т. V. – Ч. 6. – К., 2003. – С. 276–281.
17. Уэст К. Создание гендера / К. Уэст, Д. Зиммерман // Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований». – М.: МЦГИ; МВШСЭН; МФФ, 2001. – С. 76–84.
18. Україна-Євросоюз у деталях. Гендерна рівність і права дітей. – 2010. – № 2 (5). – Червень.

Кікінежди О.М. Соціальне конструювання гендера в молодіжній середі: неотрадиціоналізм или егалітаризм?

Раскрывается проблема социального конструирования гендера в молодежной среде. С позиции гендерной методологии раскрыты психологические механизмы гендерного самоопределения студенческой молодежи в современной противоречивой системе традиционных/ патриархальных или эгалитарных/демократических координат.

Ключевые слова: *гендер, гендерный порядок, гендерные стереотипы, полоролевая идентичность, гендерные представления, неотрадиционализм, эгалитаризм.*

Kikinezhdi O.M. Social construction of gender in youth surroundings: neotraditionalism or egalitarianism?

The article deals with the problem of gender social construction in youth surroundings. Psychological mechanism of genderself-determination of youth in traditional/patriarchal or egalitarian/democratic reference system has been revealed from the standpoint of gender methodology.

Key words: *gender, gender order, gender citizenship, gender stereotypes, gender-role identity, gender notion, neotraditionalism, egalitarianism.*

УДК 159.9

М.П. Козирев

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКА**

Розглянуто поняття «ідентичність» як екзистенціальну потребу людини, як основу Я-концепції індивіда, розкрито його розуміння на основі психологічних концепцій Е. Фромма, А. Бандури, З. Фрейда, К. Юнга, Р. Бернса тощо. Висвітлено генезис, рівні, виміри, форми, періоди формування в процесі життєдіяльності, форми порушення ідентичності.

Ключові слова: *підлітковий вік, ідентичність, Я-образ, соціальна ідентичність, особистісна ідентичність, фази, етапи ідентичності.*

Постановка проблеми. Для сучасного етапу розвитку України характерна трансформація соціально-політичних, економічних, культурно-духовних умов існування, що зумовлює необхідність виховання підростаючого покоління, здатного до особистісного зростання, активного включення в соціальне середовище, самореалізації власного Я. Одним із напрямів вирішення поставленої проблеми виступає дослідження ідентичності, як динамічного переживання внутрішньої цілісності та безперервності особистості, психологічні особливості якого в умовах суспільної реконструкції визначають специфіку ідентифікації особистості.

Стан дослідження. Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн зазначали про необхідність вивчення умов збереження особистістю самототожності в процесі її соціально-психологічного становлення. О.М. Леонтьєв обґрунтовував актуальність цієї проблеми існуванням взаємозв'язку між психофізіологічною мінливістю людини та її стійкістю як особистості. Д.І. Фельдштейн пов'язував становлення ідентичності з позитивною соціалізацією та індивідуалізацією особистості. Е. Еріксон указував на необхідність вивчення ідентичності для виживання не тільки окремої істоти, але й всього людства. Е. Фромм у становленні ідентич-

ності вбачав умову задоволення потреби особистості в переживанні власної неповторності.

Інтегративний характер цього феномена зумовлює вивчення ідентичності як показника психічного здоров'я (Е. Еріксон, К. Хорні), здатності до самоактуалізації (А. Маслоу), переживання індивідуальності (О.Б. Весна, Р. Ленг, Е. Фромм, Ю. Хабермас), умов освоєння суспільного та індивідуального простору (Е. Еріксон, Д.І. Фельдштейн), основи самовизначення (Т.М. Буякас), самопрезентації (Р. Баумайстер, Р. Тайс, Д. Хаттон). Порушення ідентичності виявляється в негативному самостваленні, знеціненні особистості, презентує конфліктний напрям її розвитку (Л.Г. Іонін, Р. Ленг).

Учені України та СНД роблять перші спроби у вивченні ідентичності (Н.В. Антонова, Т.М. Буякас, П.І. Гнатенко, О.А. Донченко, М.І. Магомед-Емінов, В.С. Малахов, В.М. Павленко, Н.О. Чурсева). У зв'язку зі зміною суспільних умов існування більш дослідженою в зарубіжній та вітчизняній науці є соціальна ідентичність та її види (О.М. Галкіна, Л. Науменко, Е. Сміт, Дж. Фіней, В.Ю. Хотинець).

Експериментальний напрям представлений дослідженнями: особистісної (Н.В. Антонова), етнічної (Л.Д. Климанська, Л.І. Науменко, В.Ю. Хотинець), статевої (І.В. Романов), гендерної, професійної вікової ідентичності: студентства (Т.М. Буякас, В.І. Воронова, Г.В. Ложкін, О.М. Плющ), людей середнього віку (І.О. Старовойтова).

Методики для психокорекції окремих структурних компонентів особистісної ідентичності розробляли Р. Ассаджолі, Є. Берн, І.В. Дубровіна, Ф. Перлз, К. Роджерс, К. Рудестам, Р. Смід, І. Ялом. Водночас недостатньо дослідженими є психологічні особливості, рівні становлення особистісної ідентичності, механізми та засоби оптимізації цього процесу у підліткової віці. Отже, соціальна і психологічна значущість визначеної проблеми та її недостатнє вивчення зумовили **мету** статті, яка полягає в теоретичному обґрунтуванні змісту та структури особистісної ідентичності, вивченні психологічних особливостей її становлення.

Виклад основних положень. Одним із основних понять психології особистості є Я, під яким розуміється змістово-динамічний аспект самосвідомості та цілісності людини. Я – компонент, що містить різні уявлення та образи про себе, свої якості в теперішньому і майбутньому, а також – ставлення до себе, до різних сфер своєї особистості. Один із аспектів Я особистості – ідентичність – це почуття самототожності, власної щирості, повноцінності, дотичності до світу та інших людей; відчуття набуття, адекватності та стабільного володіння власним Я незалежно від його змін і ситуації; здатність особистості до повноцінного вирішення питань, що постають перед нею на кожному етапі розвитку [13, с. 186].

Ідентичність – це поняття, що виражає унікальність і неповторність особистості, єдність реальної поведінки з прагненнями, переконаннями людини. Д. Майєрс зазначає, що відчуття самих себе є у центрі нашого світу [10].

Е. Фромм у гуманістичній теорії особистості виділяє потребу в ідентичності як одну із екзистенціальних. Усвідомлення тотожності з самим собою, несхожості на інших індивідів, дає можливість особистості досягнути позитивну свободу. Це стан, за якого людина відчуває свою єдність з іншими людьми та суспільством і водночас не залежить від зовнішнього світу. Людина стає здатною любити та піклуватися про інших, бути активною і творчою [15].

Творче використання потенціалу закладеного в особистості, ефективна його самореалізація уможливаються за узгодженості всіх компонентів структури Я, що досягається в адекватній ідентичності. Ідентичність – стан усвідомлення себе і своєї автономності, механізмом формування якої є ідентифікація як процес емоційного, раціонального та діяльнісного самоототожнення з іншою людиною чи групою.

Поняття «ідентифікація» введено З. Фройдом для пояснення походження хворобливих фантазій меланхоліків, позначення специфічних взаємин, що виникають у дитини з батьками тієї ж статі і не можуть бути пояснені почуттям любові. Внаслідок ототожнення себе з іншою людиною формується механізм наслідування, тобто прийняття її поведінки, норм і цінностей [16].

У теорії соціального научіння А. Бандура підкреслює, що найважливішими детермінантами ідентифікаційного процесу є соціальні фактори. В сучасній психологічній науці ідентифікація розглядається як важливий компонент соціалізації, що забезпечує взаєморозуміння між людьми і опосередковує розвиток особистості в онтогенезі. Через ідентифікацію відповідно до суспільного та культурного контекстів відбувається структурування самосвідомості, яка є підґрунтям установалення ідентичності [1].

Ідентичність – динамічна структура, її становлення відбувається впродовж усього життя людини, з найперших етапів онтогенезу. Цей розвиток нелінійний та нерівномірний, може мати і позитивний, і негативний напрям. На поведінковому рівні ідентичність можна розглядати як процес розв'язання життєво важливих проблем. Кожне прийняте рішення щодо власного самовизначення має важливе значення для формування структури ідентичності особистості.

У різних концептуальних моделях проблема генезису ідентичності розглядається як одне із актуальних питань психології особистості. У психоаналізі З. Фройд розглядає суперечність і неоднозначність

процесу формування ідентичності, становлення якої представлено через послідовність стадій психосексуального розвитку. Внаслідок того як немовля стає дитиною, дитина – підлітком, а підліток – дорослим, відбуваються певні зміни в структурі його бажань і потреб, в способах і методах їх задоволення. Зміна способів задоволення своїх потреб, найперше сексуальних, фізіологічних, сфер насолоди, – основні умови нормального переходу людини від однієї стадії розвитку до іншої [16].

Як об'єднувальне начало всіх елементів особистості К.Г. Юнг виділяв архетип Самість. Мета людського життя – повна реалізація свого Я, «набуття Самості», яке здійснюється через динамічний процес індивідуалізації, суть якого полягає в інтеграції багатьох протидіючих внутріособистісних сил і тенденцій. Індивідуалізація передбачає свідому реалізацію людиною своєї унікальної психічної реальності, повний розвиток та вираження всіх елементів особистості [18].

На думку Р. Бернса, ідентичність – централізований стан свідомості, що функціонує на кількох рівнях. На основі цих рівнів можна простежити генезис ідентичності. Першим рівнем є біологічна самість, яка засвідчує родову та видову сутність людської істоти. Другий рівень розвитку самості – культурний, що передбачає ототожнення індивіда з власною діяльністю та суспільним досвідом. Третій рівень – соціокультурний, що представляє особистісну самість. Четвертий – індивідуальний рівень самості, що відображає здатність індивіда до самоактуалізації [3].

В.А. Петровський вважає, що Я особистості є причиною самого себе та породжує феноменологію суб'єктності. Одним із виявів Я є трансцендентне Я, що становить «діючу причину» саморуху Я, це «думка, що мислить сама». як вважає вчений, ідентичність – це «модель життя, що дозволяє розділити Я і навколишній світ, визначити співвідношення внутрішнього і зовнішнього для людини, кінцевого і безкінечного, адаптації і самозахисту, впорядкувати різноманітність з метою самореалізації і самоопису» [12, с. 114]. Внутрішньопсихічні, насамперед розумові процеси, як форма існування думки, взагалі свідомості, уможливають породження нових смислів діяльності, самотутніх ідей, творчих задумів. Рефлексивне Я є автором творчої діяльності і самоздійснення, оскільки воно із багатьох варіантів і можливостей здатне вибрати та сформуванати власний зміст свідомості. Отже, передумовою становлення ідентичності є рефлексія як процес самопізнання.

Розмежують два аспекти ідентичності: особистісний та соціальний. Під поняттям «особистісна або особиста ідентичність» розуміють набір рис чи інших індивідуальних характеристик, які відрізняються певною постійністю і дозволяють диференціювати цього індивіда від інших людей. Тобто, особистісна ідентичність робить людину

схожою на себе та відмінною від інших. Соціальна ідентичність трактується в термінах групового членства, приналежності до більшої чи меншої групи (сім'ї, вікової, соціальної, етнічної, професійної, гендерної тощо), включеності в певну соціальну категорію. В соціальній ідентичності вона виділяє два аспекти:

– усвідомлення інгрупової (внутрішньогрупової) подібності: «ми члени однієї спільності і тому ми схожі»;

– виділення аутгрупової (міжгрупової) диференціації, це усвідомлення різниці між своєю та іншою «чужою» групою [11, с. 71].

В ході онтогенетичного розвитку особистісна ідентичність є вторинною щодо соціальної, тому що вона формується на основі використання знань, набутих у процесі соціалізації. Спочатку в наукових дослідженнях протиставлялися особистісна і соціальна ідентичність як суперечливі та абсолютно взаємовиключні поняття. Адже особистісна ідентичність передбачає відчуття своєї відмінності від інших людей і, що важливо, від членів своєї групи. Оскільки важко уявити, як можна одночасно відчувати себе і подібним до членів групи і відмінним від них, то це протиріччя породило ідею про неминучість конфлікту різної міри гостроти та вираження між цими двома видами ідентичності. На думку Н. Іванової, в кожний момент часу лише одна із них може бути актуалізована [7].

На сучасному етапі більшої актуальності набуває теза про взаємодію та взаємодоповнюваність понять соціальної та особистісної ідентичності. Наприклад, Н. Іванова запропонувала власне трактування співвідношення цих понять. Вона розглядає особистісну ідентичність як підсистему знань індивіда про себе, що формується за порівняння себе з членами своєї групи і охоплює комплекс рис, специфічних для Я. Соціальна ідентичність теж розуміється як набір якостей, але таких, що виявлені в ході порівняння своєї та «чужої» соціальної групи [8].

Успішна адаптація людини в суспільстві передбачає сформованість і соціальної, і особистісної ідентичності, тобто здатності переключати увагу з однієї перспективи на іншу. Особистісна ідентичність є однією з соціальних репрезентацій і має сенс лише як організувальний принцип у системі взаємовідносин індивіда і групи.

На думку Х. Теджфела, досягнення ідентичності можливе і завдяки розвитку особистісної ідентичності, і через формування соціальної ідентичності. Одна і та ж людина, на його думку, – це:

1. Біологічний організм – серцевина ідентичності, усвідомлення своєї фізичної окремішності. Це найперший тип ідентичності в онтогенезі, однак з часом він стає менш важливим.

2. Змістовий вимір – це ті характеристики, якими індивід користується, щоб описати себе як унікальну особистість. Змістові характе-

ристики належать і до соціальної ідентичності (виконувані ролі, належність до певної групи, соціальні функції), і до особистісної (цінності, мотиви, емоції, установки). Змістовий вимір поглиблюється в процесі життєдіяльності людини, тому актуальний зміст ідентичності змінюється відповідно до змін соціального контексту.

3. Ціннісний вимір – це оцінка елементів змістового виміру. Відповідно до соціальних норм і цінностей вона може бути і позитивною, і негативною. Оцінки також нестатичні, вони можуть змінюватися разом зі змінами наявної соціальної ситуації.

4. Час. Виділяють два аспекти цього компоненту – суб'єктивний і біографічний. В аспекті суб'єктивного часу відбувається розвиток ідентичності. Змістовий та ціннісний параметри ідентичності визначають структурну організацію біографічного часу [14, с. 68].

Відома теорія соціальної ідентичності цього вченого. Відповідно до неї: 1) індивід, вважаючи себе членом певної групи, прагне оцінити її позитивно, підвищуючи статус групи і власну самооцінку; 2) якість і значення ідентичності визначається за допомогою категоризації (логічних операцій) і порівняння своєї групи з зовнішніми групами; 3) позитивна соціальна ідентичність досягається на основі порівнянь на користь себе та своєї групи; 4) когнітивний компонент пов'язаний з емоційним де останній описується як переживання факту своєї належності до соціальної групи у формі різних відчуттів – любові, емпатії, ненависті, образи тощо [14].

Становлення ідентичності відбувається відповідно до життєвих циклів, згідно з теорією Е. Еріксона, що охоплює вісім стадій розвитку особистості – від народження до глибокої старості. Кожний віковий етап характеризується своїм змістом та особливостями буття людини. Становлення ідентичності особистості може супроводжуватися і нормально, і аномально. Порушення, що виникають у процесі формування особистості, є специфічними для кожної стадії. В схемі життєвого циклу Е. Еріксона на юність припадає п'ята стадія, основним завданням якої є становлення ідентичності. Вже не дитина, але ще й не дорослий, юнак стикається з різними соціальними вимогами та новими соціальними ролями. Умовою подальшого становлення і розвитку його особистості є здійснення життєвого та ціннісного самовизначення, формування адекватної та позитивної Его-ідентичності. Це новий психосоціальний параметр особистості, що охоплює образ себе і почуття впевненості у схваленні та розумінні значущого соціального оточення. Молодій людині потрібно підтвердження, що її сприймають у суспільстві, позитивно оцінюють її прагнення та дії. Таке підтвердження виявляється в міжособистісних стосунках посередництвом зворотнього зв'язку [17, с. 27].

В структурі індивідуальної ідентичності Е. Еріксон розрізняє особисту ідентичність і Я – ідентичність. Перша відображає те, що залишається в людині постійним, впізнаваним, незважаючи на її зміни та розвиток, друга означає більш вузьку, глибинну сферу, відповідальну за єдність, цілісність особистості. Я змінюється, але завжди залишаються його компоненти, що зберігають попередню якість. Я асимілює різні впливи, які змінюють його, однак серцевина (Я – ідентичність) залишається постійною.

Е. Еріксон за походженням виділяє три форми ідентичності:

1. Приписна – це ті умови, які окрема людина не обирає і вони не піддаються її впливу (приналежність до раси, нації, соціального прошарку, вікової групи, статі).

2. Набута – те, що досягнуто власними зусиллями індивіда, те чим людина самостійно «оволоділа» (професійна самореалізація, вільно вибрані зв'язки і орієнтація).

3. Запозичена ідентичність відображає виконання людиною ролей, які засвоєні в ході розвитку та в результаті збігу різних обставин. Часто ці ролі запозичені в якості зразка і зумовлені очікуваннями інших. Проте ідентичність не зводиться до вибраної ролі, хоч та чи інша роль потужно впливає на ідентифікацію, основні складові ідентичності (постійність і неперервність особистості) з неї не впливають [16, с. 46].

Ідентичність – інтегрований образ усіх знань про себе, що ґрунтується на минулому досвіді, охоплює уявлення про майбутнє. Юнак оцінює норми і ідеали, якими керуються батьки, школа, ровесники, церква, громадськість та інші джерела авторитету, приміряє їх до власного життя. Нездатність обрати серед запропонованих зразків і моделей поведінки призводить до кризи ідентичності, що виявляється в неадекватній поведінці та негативних переживаннях, неспроможності усвідомити свій образ Я.

Порушення становлення ідентичності, на думку Е. Белінської, має такі форми:

– дифузія ідентичності, що виявляється в інфантильній поведінці, неможливості здійснити професійне і особистісне самовизначення;

– дифузія часу, що пов'язана з неадекватним відчуттям часу.

Людина відчуває себе водночас молодою і дуже старою;

– застій в роботі – порушення природної працездатності, захопленість непотрібними речами, нездатність виконувати відповідні для свого віку задачі;

– негативна ідентичність виражається у запереченні традиційних цінностей і ролей, слідуванні зразкам поведінки, що не схвалюються іншими [2, с. 147].

Успішне подолання кризових явищ залежить від попереднього досвіду молоді людини, її самооцінки та психологічної готовності до здійснення власного життєвого вибору. Становлення ідентичності – суто індивідуальний процес, особливий для кожної людини. Значною мірою він визначається внутрішніми характеристиками особистості та впливом соціального середовища, зокрема сім'ї, школи, етнічним особливостями тощо.

На думку Р. Бернса, термін «ідентичність» в своїй основі синонімічний Я – концепції. Відповідно до рівнів активності людини як організму, соціального індивіда чи особистості в Я – концепції виділяють:

1) фізичне Я – образ (схема тіла), що визначається потребою у фізичному благополуччі організму;

2) різні аспекти соціальної ідентичності: статеві, вікові, етнічні, громадянська, соціально-рольова ідентичність, що пов'язана із потребою людини в належності до різних соціальних спільнот;

3) порівняльний образ Я, що характеризує знання про себе порівняно з іншими людьми, надає індивіду відчуття власної унікальності та забезпечує потребу у самовизначенні та самореалізації.

Я – концепція розглядається з точки зору змісту та характеру уявлень про себе, складності та диференційованості цих уявлень, їх суб'єктивної значущості для особистості, а також внутрішньої цілісності та послідовності, адекватності відчуття власної ідентичності [3, с. 51].

На думку Ш. Бюлер, рушієм психосоціального розвитку людини є інтенції – прагнення до самореалізації, що із середини, з боку незмінного духовного «Я» детермінують діяльність і поведінку суб'єкта. Унікальність життєвого шляху людини залежить від специфічної комбінації та домінування однієї із чотирьох базових інтенцій: задоволення потреб, адаптивного самообмеження, творчої експансії та встановлення внутрішньої гармонії. Ці прагнення виявляються у життєвих виборах особистості та спрямовані на реалізацію тих чи інших цілей, смислів та цінностей людського існування. Задоволення інтенцій репрезентує факт самоствердження особистості. На відміну від стадій розвитку особистості Е. Еріксона, Ш. Бюлер відповідно до розгортання сфер суб'єктності виділяє такі фази життєвого шляху людини, серед яких дві перші найбільш важливі для формування ідентичності особистості [12].

Фаза 1 – триває від народження до п'ятнадцятирічного віку. Дитина живе теперішнім і має про майбутнє нечіткі, розмиті уявлення. В цей період життя людини визначальним є вплив інтенції, що прагне до задоволення потреб росту.

Фаза 2 – відповідає отрочтву та юності, це період від 15 до 20 років. Людина усвідомлює свої потреби, здібності та інтереси. Вона

будує великі плани, пов'язані із вибором професії, партнера, з'ясовує смисл власного життя. Здійснення професійного, соціального, сімейного самовизначення дозволяє оцінити свої можливості та внести корективи в досягнення поставлених цілей. В цей період реалізується інтенція адаптивного самообмеження, що пов'язано із зробленим життєвим вибором [15, с. 76–81].

Визначені Ш. Бюлер інтенції можна розглядати як своєрідні вікові завдання особистісного зростання, усвідомлення та своєчасне розв'язання яких забезпечує повноту життя людини, екзистенційно-ціннісну динаміку поступу в різних сферах її суб'єктного впливу: сомато-психічної життєдіяльності, предметно-практичної діяльності та соціокультурної практики, спілкування та відтворення своєї індивідуальності у творчій діяльності. Відтак становлення ідентичності відбувається через поступове розширення життєвого досвіду та можливостей людини, через своєчасне розв'язання завдань вікових етапів онтогенетичного розвитку.

Як зазначає О. Гуменюк, функція Я – це усвідомлення особистістю себе і здійснення адаптації до навколишньої реальності. Ідентичність – це результат виділення людиною самої себе із середовища, що дозволяє їй відчувати себе суб'єктом своїх фізичних та психічних станів, дій і процесів, переживати свою цілісність і тотожність із собою – у відношенні минулого, теперішнього та майбутнього. Ідентичність формується в діяльності та спілкуванні. Суб'єкт у предметній діяльності оцінює оточення та взаємодіє з іншими людьми, при цьому відділяючи своє Я від не-Я, безпосередньо переживаючи свою неідентичність стосовно інших суб'єктів [6, с. 73].

Ідентичність – стан усвідомлення себе і своєї автономності, процес емоційного, раціонального та діяльнісного самоототожнення з іншою людиною чи групою. Завдяки ідентичності індивід засвоює свою систему цінностей та норм, зразки поведінки та соціальні ролі. Ідентичність – багаторівневий та багатоаспектний феномен, що обумовлює динаміку розвитку особистості.

Висновок. Отже, ідентичність є актуальним станом, наявним переживанням Я-цілісності в конкретний момент життєвого шляху людини. Формування ідентичності відбувається впродовж усього її життя, але кардинальне значення в цьому процесі має підлітковий вік, для якого характерні кризи-конфлікти між наявним змістом ідентичності і актуальною соціальною ситуацією. Зміст ідентичності не тільки індивідуально-особливий, але й конкретно-історичний, ці компоненти знаходяться у постійній взаємодії та взаємовпливі один з одним.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в аналізі об'єктивних і суб'єктивних чинників формування ідентичності особис-

тості, особливо сім'ї та школи, впливі кризових періодів життєдіяльності на її динаміку, експериментальному дослідженні складових ідентичності особистості.

1. Бандура А. Социальное научение / А. Бандура. – М.: Высшая школа, 2001. – 378 с.
2. Белинская Е.П. Временные аспекты Я – концепции и идентичности / Е.П. Белинская // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 140–147.
3. Бернс Р. Развитие «Я – концепции» и воспитание / Р. Бернс. – М.: Высшая школа, 1986. – 249 с.
4. Возрастная и педагогическая психология: тексты // Сост. и коммент. Марта О. Шуане. – М., 1992. – 387 с.
5. Введение в практическую психологию / под ред. Ю.М. Жукова, Л.А. Петровской, О.В. Соловьевой. – М.: Смысл, 1996. – 374 с.
6. Гуменюк О. Психологія Я – концепції: монографія / О. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 149 с.
7. Иванова Н.Л. Социальная идентичность и проблемы образования: монография / Н.Л. Иванова. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2001. – 228 с.
8. Иванова Н.Л. Социальная идентичность в различных социокультурных условиях / Н.Л. Иванова // Вопросы психологии. – 2004. – № 5. – С. 21–29.
9. Идентичность: хрестоматія / сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та, 2003. – 272 с.
10. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс; пер. с англ. – СПб.: Питер, 1996. – 323 с.
11. Павленко В.И. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В.И. Павленко // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 66–78
12. Петровський А. «Я» в «других» и «другие» во «мне» // А. Петровський, В. Петровський // Популярная психология: хрестоматія. – М., 1990. – С. 123–131.
13. Словарь практичного психолога / сост. С.Ю. Головин. – Мн: Харвест, М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 800 с.
14. Теджфел А. Эксперименты в вакууме / А. Теджфел // Социальная психология. Тексты. – М.: Гардарика, 1984. – 341 с.
15. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм. – Мн: Харвест, 1992. – 345 с.
16. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд; пер. с нем. – М.: Ин-т психологии РАН: КСП, 1998. – 320 с.
17. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; пер. с англ. – М.: Мысль, 1996. – 278 с.
18. Юнг К.Г. Структура психики и процесс индивидуализации / К.Г. Юнг. – М.: Харвест, 1996. – 314 с.

Козырев Н.П. Социально-психологические аспекты идентичности подростка

Рассмотрено понятие «идентичность» как экзистенциальная потребность человека, как основа Я-концепции индивида, раскрыто его понимание в основных психологических концепциях Э. Фромма, А. Бандуры, З. Фрейда, К. Юнга, Р. Бернса и т. д. Показаны генезис, уровни, измерения, формы, определяющие периоды формирования идентичности в процессе жизнедеятельности, а также формы ее нарушения.

Ключевые слова: подростковый возраст, идентичность, Я-образ, социальная идентичность, личностная идентичность, фазы, этапы идентичности.

Kozyrev M.P. Social and psychological aspects of adolescent identity

The notion of «identity» as an existential human need, as the basis of self-concept of the individual is examined, its understanding based on psychological concepts of Erich Fromm, A. Bandura, Sigmund Freud, Carl Jung, R. Burns ets is revealed. Its genesis, levels, dimensions, forms, formative periods in the life, forms of violation of identity are explained.

Key words: adolescence, identity, self-image, social identity, personal identity, phases, stages of identity.

УДК 373.21

К.В. Левшунова

ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЧИННИК ПСИХІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ДОШКІЛЬНИКА

Проаналізовано проблему ефективного використання здоров'язберігаючих технологій у практиці дошкільного виховання, розкрито сутність традиційних та інноваційних засобів фізкультурно-оздоровлювальної роботи в ДНЗ, зроблено висновки, що період дошкільного дитинства найбільш сенситивний та ефективний для формування здорової особистості.

Ключові слова: здоров'я, здоров'язберігаючі технології, фізичний та психічний розвиток, дошкільник.

Постановка проблеми. Проблема здорового способу життя, подолання хвороб у сфері фізичного та психічного здоров'я дітей дошкільного віку нині надзвичайно актуальна. Її висвітлено у низці чинних державних документів, зокрема Законі України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», Державній національній програмі «Освіта», Базовому компоненті дошкільної освіти, інструктивно-методичних

рекомендаціях про організацію роботи в дошкільних навчальних закладах у 2012–2013 навчальному році та інших кваліфікованих виданнях, де акцентовано на турботі про фізичне, духовне, соціальне благополуччя дитини, її психологічному комфорту та позитивному самопочутті.

Провідні дослідники в галузі дошкільної психології впевнено зазначають, що вказаний вік є ґрунтовною основою для забезпечення морфологічного розвитку підростаючого організму та пізнавальної сфери дитини, становлення індивідуально-психологічних особливостей особистості, можливістю побудови успішної життєдіяльності в навколишньому середовищі, становлення адекватної «Я-концепції», врівноваженого спілкування з однолітками та дорослими, формування відповідальності дошкільника за власне здоров'я.

Вважаємо, що одним із нововведень, які формують попередньо зазначені характеристики, є сукупність традиційних і нетрадиційних форм фізичного виховання дитини, що поповнюють категорію здоров'язберігаючих технологій та впливають на становлення її пізнавальної сфери. Однак, на жаль, не завжди широкий арсенал теоретичних перспектив здатен на практиці сприяти комплексним змінам усіх сфер особистості дошкільника. Тому в контексті статті спробуємо встановити, як можна отримати максимально якісний вплив психолого-педагогічних засобів та технологій рухової діяльності на благополуччя психічної сфери дошкільника.

Стан дослідження. Теоретичне вивчення проблеми збереження фізичного здоров'я дітей дошкільного віку стало предметом обговорення чималої кількості наукових праць, зокрема її розкривали Н. Денисенко, М. Єфименко, О. Богініч, Е. Вільчковський, О. Дубогай, Л. Лохвицька та ін. Дослідження психічного аспекту простежуються в наукових доробках І. Беха, Л. Божович, О. Кононко, В. Котирло, С. Ладивір, М. Максименка, Т. Піроженко, Р. Павелкова та ін.

Мета статті – проаналізувати доцільність і ефективність застосування здоров'язберігальних технологій у ДНЗ; з'ясувати сутність впливу останніх на психічне благополуччя дошкільника.

Виклад основних положень. Найперше пропонуємо розглянути сутнісний корінь «здоров'язберігаючий» й слова «здоров'я», що є однією з основних багатограних характеристик людини. ВООЗ трактує його як стан повного фізичного, психічного, духовного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб. Тлумачний словник дає інше пояснення, у ньому здоров'я розглядається як стан організму, за якого нормально функціонують всі органи, проте це стосується лише фізичного самопочуття [4]. Тракткування валеологічного поняття у дошкільній психології цікаво розглянуте у дослідженні Т. Андрю-

щенко, яка вводить нову дефініцію терміна «здоров'я» – «власне здоров'я дошкільників», пояснюючи його як оптимальний стан організму, який характеризується гармонійною сформованістю фізичної, психічної, духовної та соціальної складових здоров'я, залежить від способу життя дитини, її ставлення до оточуючого світу» [2, с. 38]. Підтримуємо такі думки, роблячи свій висновок, що здоров'я – це комплексна структура, всі складові якої (фізичне, психічне, духовне, соціальне) спрямовані на формування особистісної цілісності людини.

На думку С. Пахаревої, фундамент здоров'я закладається в перші роки життя, що визначається особливостями нервової системи. У цей період розпочинають розвиватися етичні якості, задатки інтелекту, менталітет (образ думок), спосіб майбутньої життєдіяльності людини [12, с. 85]. І. Тукач займає подібну наукову позицію, доводячи, що значення дошкільного вікового періоду у психофізичному розвитку дитини та початкове становлення її індивідуально-психологічних рис тісно пов'язане із можливістю позитивної соціалізації до навколишнього світу, формуванням життєтворчого підходу, усвідомленим ціннісним ставленням до власного образу «Я» [13, с. 258].

Е. Вільчковський розглядає цю проблему через потребу в рухових навантаженнях, зазначаючи таке: «...у перші шість років життя фізичне виховання є основою всебічного розвитку дитини, адже саме тоді закладається фундамент здоров'я, формується рухова підготовленість, виховуються такі людські риси, як сміливість, воля, витривалість, уміння діяти у злагоді з товаришами» [6, с. 15].

Є. Аркін у своїй фундаментальній праці «Дошкільний вік» стверджує, що на цьому віковому етапі зв'язок між психічним і фізичним розвитком тісніший і міцніший, ніж у подальші періоди життя. І. Сеченов уперше пов'язує рухові функції з функціями вищих відділів центральної нервової системи. На думку М. Кольцової, Г. Касаткіна, О. Кенемана, Т. Осокіної, співвідношення фізичного та психічного, пізнавального та рухового розвитку вказують на те, що засобами фізичного виховання можна позитивно впливати на психічний розвиток дитини [3, с. 11].

О. Богиніч підтримує попередньо висвітлену думку про те, що саме в період дошкільного дитинства закладаються основи здоров'я, довголіття, різносторонньої локомоторної підготовки і гармонійного фізичного розвитку. Ця позиція ототожнюється з висновками досліджень О. Кононко, яка переконана: у шість років розпочинається усвідомлення дитиною місця і значущості своєї фізичної суті в структурі особи та свідомому аспекті. У молодшому дошкільному віці ставлення дошкільника до свого здоров'я визначається впливом найближчого оточення [8]. Принагідно

поділяємо думку О. Дубогай, яка теж доводить, що фізичний розвиток і формування здоров'я дитини мають бути процесом і результатом цілеспрямованої взаємодії дорослих вдома та в дошкільному закладі, оскільки фізичний та психічний розвиток дошкільника особливо важливий для подальшого успішного навчання в школі [7, с. 7].

Безсумнівно, спираючись на логічні висновки дослідників, розуміємо, що період дошкільного дитинства є найбільш сензитивним у формуванні основ здорового способу життя. На думку С. Пахаревої, такій ситуації сприяє підвищена рухова активність дошкільників, інтерес до власного тіла, дисциплінованість та легка корекція їхньої поведінки, формування потреби у визнанні та схваленні вчинків авторитетними дорослими.

Зміцнення фізичного, психічного, соціального, духовного здоров'я дітей дошкільного віку може здійснюватись через використання усіх можливих засобів рухової діяльності. Зокрема, в науці такими є здоров'язберігаючі технології.

Слово «технологія» грецького походження і трактується як «вчення про мистецтво». Л. Гарашенко у своїх дослідженнях зазначає, що пропонуваній термін є своєрідною конкретизацією методики, змістовою техніки реалізації фізкультурно-оздоровчої роботи з дітьми; системним педагогічним процесом, спрямованим на досягнення прогнозованих індивідуальних показників здоров'я, фізичного, рухового, загального розвитку дітей, побудованим на певних алгоритмах діяльності [5, с. 56]. О. Московченко акцентує на розумінні терміна по-іншому та зазначає, що здоров'язберігальні технології – це сукупність наукових знань, засобів, методів і прийомів, що дозволяють оцінити функціональні та психофізіологічні параметри здоров'я індивіда [9].

Ми переконані, що в статті варто детальніше висвітлити інноваційні (нетрадиційні) оздоровчі технології, які використовують у вітчизняних дошкільних установах. Однак вважаємо за потрібне окреслити традиційні методи корекції життєдіяльності дітей (обов'язкові для застосування в освітньому процесі) та трактувати поняття «інновація».

З огляду на думку дослідників, які вивчають цей термін, зробили висновок, що інновація – це створення й впровадження нововведень, які здатні вносити значні корективи у практичний процес будь-якої галузі наукового пізнання. Е. Вільчковський та О. Курок вважають, що традиційні фізкультурно-оздоровчі заходи, що здійснюються у режимі дня, в середовищі ДНЗ або сім'ї, обов'язкові і необхідні для дітей дошкільного віку. Їх основна мета – сприяти зміцненню здоров'я, підвищенню розумової працездатності дітей, активізації рухового режиму у дошкільному закладі [6, с. 250].

Зокрема, заняття з фізичної культури є основною організаційною формою навчання дітей фізичних вправ і спрямовані на виконання оздоровчих, освітніх та виховних завдань освіти [6, с. 268]. Ранкова гімнастика визначається науковцями як комплекс фізичних вправ, що виконується щодня після сну. Вона позитивно впливає на всі фізіологічні процеси організму, сприяє формуванню правильної постави і попереджує профілактику пласкостопості. У психічному та соціальному аспекті – дисциплінує дошкільників, формує наполегливість, увагу, почуття колективізму [6, с. 250–251]. Гімнастика після денного сну охоплює загальнорозвивальгі вправи, що сприяють не лише підвищенню функціональних можливостей молодого організму, а й у психологічному аспекті допомагають долати незграбність дитини, надмірну сором'язливість, емоційну загальмованість, забезпечують кращу адаптивну реакцію дошкільника в навколишньому середовищі. Фізкультурні хвилинки та фізкультпаузи (динамічна перерва) пояснюються як короткочасна зміна діяльності дітей у вигляді комплексу гімнастичних вправ, що дають змогу зменшити стомленість і відновити працездатність дошкільнят [6, с. 262–263]. Поняття «загартування» В. Ніколаєнко пояснює як систематичне використання оздоровчих сил природи для підвищення стійкості організму до несприятливих умов навколишньої дійсності [10, с. 74]. Це позитивно впливає на життєдіяльність дитини у контексті формування здорової психічної сфери, зокрема на корекцію температурного режиму, забезпечує релаксаційний ефект, який сприяє психологічному розвантаженню дошкільника та набуттю емоційної рівноваги в процесі виховання та навчання.

Психічне становлення особистості дошкільника також відбувається за допомогою фізкультурних свят і розваг, основна мета яких – розвивати увагу, спритність, гнучкість, кмітливість, навички орієнтації в просторі та відчуття рівноваги, сприяти створенню у дітей гарного настрою, викликати радісні емоції. В соціальному аспекті – виховувати товаристські стосунки та морально-етичні взаємовідносини, формувати поведінковий самоконтроль та вміння чітко дотримуватись правил.

Т. Андрющенко, спираючись на твердження учених, зробила висновок, що кожна людина для підтримки свого здоров'я має перебувати у природньому середовищі мінімум 200 годин, тобто 36 днів на рік. Тому така форма відпочинку та оздоровлення, як туризм, набуває великого поширення. Дитячий туризм дає змогу не тільки коригувати розвиток рухової сфери дошкільнят, а й формує їхні особистісні якості, зокрема сприяє формуванню здатності прогнозувати результати власної діяльності та поведінки, створює умови для розвитку бажання пізнати навколишній світ, самих себе, свої можливості [1, с. 24].

До інноваційних форм фізичного виховання дошкільника відносять низку лікувально-профілактичних процедур, спробуємо ґрунтовно проаналізувати та з'ясувати їхній вплив на психічне становлення особистості.

Одним із різновидів новітніх засобів здоров'язберігаючих технологій є фітотерапія, застосування якої пов'язане із використанням лікарських рослин, настоїв, чаїв. Такі заходи перспективного оздоровлення, як правило, спрямовані на профілактичне зміцнення та збереження не лише фізичного самопочуття дошкільників, але і забезпечення емоційної рівноваги в нервовій системі, покращення роботи фізіологічних структур дитячого організму. Основна мета ароматерапії – профілактика і лікування багатьох захворювань шляхом впливу на організм біологічних ефірних олій. Техніка супроводжується релаксаційним ефектом, забезпечує душевний спокій, гармонію у внутрішньому світі дитини.

Не менш корисним та цікавим для дошкільників є масаж, який виступає пасивним видом гімнастики, сприяє формуванню опорно-рухового апарату, підвищує тонус м'язів дитячого організму, забезпечує розвиток пластики тіла. За нашими спостереженнями, під керівництвом фахівців діти активно використовують техніки самомасажу. Точковий масаж виконується шляхом натискання пучками пальців на шкіру, м'язи, розгалуження нервів і спрямовується на стимуляцію захисних сил дитячого організму та профілактику респіраторних захворювань.

Модернізованим підходом на сьогодні вважається використання спелеотерапії, яка є немедикаментозним методом лікування, різновидом кліматотерапії. Вона полягає у тривалому перебуванні дітей в умовах мікроклімату печер, гротів, шахт. Як правило, спелеотерапія слугує для профілактики та лікування захворювань дихальних шляхів, позитивно впливає на фізіологічні процеси в нервовій системі, покращує розвиток пізнавальних мозкових структур.

Чимало дослідників підкреслюють у своїх працях, що рух – це основа життя. Наші спостереження вказують на те, що лікувальна фізкультура для дітей базується саме на визначеному принципі та пов'язана із застосуванням фізичних вправ, які мають лікувально-профілактичні цілі. У техніці ЛФК по роботі з дітьми часто використовують елементи пластичного балету за методикою М. Єфименка, елементи психогімнастики, логоритміка. В цілому такий комплексний підхід забезпечує розвиток дихальної системи, м'язового тонусу, мовленнєвого апарату, сприяє зняттю психоемоційного напруження, розвиває почуття ритму у дітей.

Однією із нетрадиційних технік у збереженні здоров'я дітей є судожко-терапія. В основі методу лежать уявлення про те, що кисть і ступня є мініатюрними копіями людського тіла. Такий терапевтичний при-

йом має тактильний вплив на стимулювання спеціальних точок і натільних зон задля профілактики та корекції різних захворювань. З уваги на власний досвід, можемо констатувати, що діти з задоволенням виконують такі вправи, отримуючи фізичне та емоційне задоволення.

Займаючись таким видом інноваційних технологій з дошкільного віку, як хатха-йога, дитина розвиває не лише гарну поставу, гнучкість, а й справжній спортивний дух і психологічну стійкість. Хатха-йога – це система виховання здорового тіла і здорової психіки за допомогою вправ, релаксації, психотерапії. Виконання цих вправ в кінці заняття допоможе якнайшвидше зняти фізичну втому та емоційну напругу [15, с. 18].

Анімалотерапія як вид нетрадиційних технік збереження здоров'я дошкільників набуває дедалі більшої популярності. Це науковий метод лікування та профілактики серйозних захворювань, який ґрунтується на використанні різних можливостей тварин та їхніх образів (малюнків, казкових персонажів, іграшок, а також живих тварин, спілкування з якими безпечне). Для дитячого організму техніка ефективність: знімає стрес і нормалізує роботу нервової системи у цілому, сприяє гармонізації міжособистісних стосунків між людьми, реабілітує і допомагає відновити контакт індивіда з навколишнім світом, підвищити самооцінку й відчувати впевненість у собі [14, с. 26].

Одним із дієвих методів у роботі з дітьми дошкільного віку є терапія мистецтвом. Л. Фірсова зазначає, що термін «арт-терапія» («art» – мистецтво, «art-therapy» – терапія мистецтвом) особливо поширений в англomовних країнах і означає найчастіше терапію образотворчою діяльністю з метою вираження свого психоемоційного стану. Арт-терапія здатна простими й екологічними засобами актуалізувати внутрішній потенціал кожної дитини, сприяти зціленню і встановленню гармонії особистості, формувати її творчу позицію. Різновидами цієї техніки є: піскова, казко-, ігрова, сміхо- та музикотерапія. В загальному підсумку вони формують вміння дитини встановлювати емоційний контакт із оточенням, знімають емоційне напруження у стресових ситуаціях, здійснюють психокорекційний вплив на життєвий шлях дошкільника через ігрові моделі поведінки, забезпечують розвиток психічної сфери особистості, збагачують дитяче світосприйняття інформацією про навколишній світ та ін.

Важливим аспектом у фізичному становленні дошкільників є вміння регулювати своє дихання. Таку фізіологічну здатність забезпечують вправи, що пов'язані з дихальною та звуковою гімнастикою, які є своєрідною розрядкою нервової системи, допомагають долати емоційне напруження, а також є хорошим засобом профілактики захворювань верхніх дихальних шляхів.

Висновки. Узагальнюючи вищевказане, зазначимо, що сучасна дошкільна галузь знань першочергово зосереджує увагу на формуванні, профілактиці та корекції дитячого здоров'я у всіх можливих аспектах розвитку. На сучасному складному етапі розбудови повноцінного освітнього простору метою є не лише формування інтелектуалізованої нації, а й виховання цілісної психофізичної та гармонійної особистості.

Здоров'язбігальні технології виступають домінуючим комплексом традиційних та інноваційних прийомів, що мають оздоровчий ефект. В дошкільному середовищі такі методи доцільні у застосуванні, оскільки, як правило, відрізняються практичною ефективністю, безпечні, універсальні та доступні у використанні, мають нетрадиційний підхід у збереженні здоров'я, є цікавими для дошкільного контингенту, ефективними у розвитку фізичних даних, пізнавальних структур психіки, соціалізації особистості та морально-емоційного відновлення у дитячій життєдіяльності.

Однак, вважаємо, що вивчення цієї проблеми все ж таки не обділене неточностями та практичними недоліками, що в перспективі плануємо дослідити детальніше.

Отже, проаналізована нами наукова література дає змогу зробити переконливий висновок про те, що чимало попередньо перелічених фізкультурно-оздоровчих засобів є вагомим чинником психічного благополуччя дошкільника.

---

1. Андрущенко Т. Туризм – нетрадиційна форма оздоровлення / Т. Андрущенко // Дошкільне виховання. – 2007. – № 7. – С. 24–25.

2. Андрущенко Т.К. Формування ціннісного ставлення до власного здоров'я в дітей старшого дошкільного віку: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Тетяна Костянтинівна Андрущенко. – К., 2007. – 258 с.

3. Богиніч О. Фізичне виховання дошкільників засобами гри: навч.-метод. посібник / О. Богиніч. – К.: Шк. світ, 2007. – 120 с.

4. Великий глумачний словник / гол. ред. В.Т. Бусел. – К., 2005. – 1728 с.

5. Гаращенко Л. Здоров'язбережувальні технології фізичного виховання дітей дошкільного віку: реалії та перспективи / Л. Гаращенко // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 9. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: збірник наукових праць. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 157 с.

6. Вільчковський Е.С. Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку: навч. посібник / Е.С. Вільчковський, О.І. Курок. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – Суми: Університетська книга, 2004; 2005. – 428 с.

7. Дубогай А.Д. Психолого-педагогические основы формирования здорового образа жизни школьников младших классов: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 / Александра Дмитриевна Дубогай. – К., 1991. – 34 с.

8. Кононко О.Л. Субсфера «Я – фізичне»; Субсфера «Я – психічне» / О.Л. Кононко // Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні. – К.: Дошкільне виховання, 2003. – 243с.
9. Московченко О.Н. Оптимизация физических нагрузок на основе индивидуальной диагностики адаптивного состояния у занимающихся физической культурой и спортом (с применением компьютерных технологий): автореф. дис. на соискание учен. степени докт. пед. наук / О.Н. Московченко. – М., 2008. – 62 с.
10. Ніколаєнко В.М. Фізкультурні хвилинки для малої дитинки / В.М. Ніколаєнко. – Х.: Вид. Група «Основа», 2010. – 96 с. (Дошкільний навчальний заклад. Ігри. Свята. Розваги).
11. Обиденна В. Комплексний підхід до оздоровлення / В. Обиденна, А. Проненко // Дошкільне виховання. – 2010. – № 2. – С. 15–17.
12. Пехарева С.В. Формування здорового способу життя у дітей дошкільного віку / С.В. Пахарева // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Харків, 2012. – № 1. – С. 84–89.
13. Тукач І.І. Формування основ відповідального ставлення дошкільників до здоров'я як психолого-педагогічна проблема / І.І. Тукач // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – РОЗДІЛ V. Соціальна педагогіка. Педагогічні науки. – 2010. – № 23. – С. 257–261.
14. Шавровська В. Анімалотерапія – оздоровлення і психологічна допомога дитині / В. Шавровська, Н. Шавровська // Дошкільне виховання. – 2012. – № 6. С. 26–29.
15. Штим Т. Нетрадиційні методи фізкультурно-оздоровчої роботи / Т. Штим // Палітра педагога. – 2008. – № 6. – С. 17–20.

Левшунова К.В. Здоровьесохраняющие технологии как фактор психического благополучия дошкольника

Проанализирована проблема эффективного использования здоровьесохраняющих технологий в практике дошкольного воспитания, раскрыта сущность традиционных и инновационных средств физкультурно-оздоровительной работы в ДЗУ, сделаны выводы, что период дошкольного детства является наиболее чувствительным и эффективным для формирования здоровой личности.

Ключевые слова: *здоровье, здоровьесохраняющие технологии, физическое и психическое развитие, дошкольник.*

Levshunova K.V. Healthkeeping technologies as a factor of mental well-being of preschoolers

The article analyzes a problem of effective use of healthkeeping technologies in the practice of preschool education, the essence of traditional and innovative means of physical and health work in kindergartens. The convincing conclusion that the period of preschool age is the most sensitive and effective for the formation of a healthy personality has been made.

Key words: *health, healthkeeping technologies, physical and mental development, preschooler.*

УДК 15.923.7

Г.М. Лялюк

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ

Висвітлено результати дослідження ціннісних орієнтацій депривованих підлітків – вихованців дитячих будинків. Розкрито особливості формування ціннісних орієнтацій як важливого фактору соціальної позиції підлітків, що зазнали впливу різних видів депривації.

Ключові слова: депривація, формування особистості підлітка, ціннісні орієнтації, соціалізація.

Постановка проблеми. Цілеспрямоване формування підростаючого покоління вимагає вирішення комплексу взаємопов'язаних завдань, серед яких чільне місце посідає формування ціннісного ставлення дітей до навколишньої дійсності, когнітивною основою якого є озброєння дитини знанням моральних норм і цінностей, які є здобутками суспільства. Особливо актуальною постає проблема формування ціннісних орієнтацій підлітків в умовах родинної депривації, оскільки саме в родині особистість засвоює перші фундаментальні моральні принципи та норми, духовні цінності.

Депривація впливає відбиток на процес розвитку особистості підлітків, потребує детального розгляду задля запобігання деструктуризації й десоціалізації українського суспільства.

Поведінка підлітків залежить від загальної соціальної ситуації й особливо від емоційного комфорту в стосунках із близькими дорослими та ровесниками. Якщо дитина для свого повноцінного й здорового розвитку відчуває нестачу теплоти почуттів, батьківської любові, емоційного сприймання, то основне патогенне значення для порушень її розвитку та характеру має недостатнє задоволення афективних потреб, тобто емоційна, афективна депривація. Особливо загострюється ця проблема у вихованців дитячих будинків. Крім депривації емоційного ставлення, вони зазнають депривації ідентичності (соціальної), у них обмежена можливість для засвоєння самостійної соціальної ролі.

Стан дослідження. Проблему депривації у своїх працях розглядають: Й. Лангмейер, З. Матейчек, С. Глузман, Є. Головаха, Н. Панін, Є. Рогов, Е. Бромет, Д. Горбачик, Л. Ядвіршес. Б.А. Леко, Б.М. Ткач, І.П. Лисенко, Н.М. Панасенко, О.В. Савчук, О.М. Чередниченко, Н.М. Апетик, О.В. Двіжона.

Мета статті – проаналізувати особливості формування ціннісних орієнтацій депривованих підлітків, визначити їх специфіку.

Виклад основних положень. У підлітковому віці активізується засвоєння норм і цінностей, накладаючись на психологічну кризу підліткового віку. Адекватна переоцінка цінностей у критичних періодах розвитку створює сприятливі можливості для розвитку особистості, моральної зрілості на подальших вікових етапах.

Відомо, що самі собою знання змісту моральних принципів і норм не формують моральну зрілість. Для цього вони повинні сягнути рівня аутентичних особистісних цінностей, ціннісних орієнтацій, що детермінують спрямованість особистості.

Ціннісне ставлення особистості до світу виступає у вигляді прагнень, схвалень, надання переваг, осуджень, що є предметом вивчення соціальної і педагогічної психології, соціології та педагогіки (С. Беляєв, В. Василенко, М. Боришевський, А. Донцов, О. Зотова, І. Кон, С. Соколов, А. Титаренко, В. Ядов та ін.).

Загальноприйнятою є думка Л. Виготського [1], що цінність – це єдність двох сторін – об'єктивної та суб'єктивної. Вона об'єктивна через об'єктивні властивості предмета оцінювання; суб'єктивна, оскільки цей предмет оцінюється людиною з позиції своїх особистих і суспільних інтересів.

Як якісна характеристика особистості, що впливає на формування і розвиток потреб, ціннісні орієнтації є системоутворювальним фактором соціальної позиції дитини. Оскільки через поняття «ціннісні орієнтації», яке містить нормативні відносини, з'являється можливість виразити інтегративні особливості особистості, вони набувають дедалі більшого значення у характеристиці особистості, стають вагомим засобом розкриття провідних тенденцій її розвитку.

У соціалізації сучасного підлітка відбувається процес відторгнення міфологізованих цінностей часу, що минув, і формування якісно оновленої свідомості. У цілому зміни в ціннісних орієнтаціях підлітків зумовлені помітними змінами політичної, економічної, соціально-психологічної ситуації в українському суспільстві. З одного боку, вони демонструють спрямованість у майбутнє, стурбованість гострими соціальними проблемами, пошук свого «Я», а з іншого – «вакуум» віри, пасивність, дефіцит духовних, моральних гуманістичних особистісних начал.

Особливо ускладнюється засвоєння ціннісних орієнтацій, моральних норм і правил в умовах родинної депривації. Як свідчать результати психологічних досліджень Я. Гошовського, І. Дубровіної, Л. Осьмак, Т. Юферевої [2; 4; 6], депривованим підліткам властиве певне маскування конфронтної суті ціннісних орієнтацій.

Обмеження мотивації депривованих підлітків, її одноманітність і прив'язаність до непосредної життєвої ситуації спричиняє формування ціннісних орієнтацій, пов'язаних із задоволенням потреб нинішнього дня або найближчого майбутнього. Нестача родинних стосунків породжує у депривованих підлітків гіпертрофовану потребу мати їх повною мірою, підлітки ідеалізують сімейні стосунки, однак позитивний ідеальний зразок родини у них дуже розмитий, дифузний.

Умови родинної депривації, відображаючись у свідомості підлітків, впливають на формування їх ціннісних орієнтацій і світоглядних позицій. Депривованим підлітків характерне формування якостей індивідуалістської спрямованості, виникає девальвація моральних цінностей і цінностей, пов'язаних із трудовою діяльністю. Вони часто не усвідомлюють залежність майбутніх життєвих досягнень від якості здобутої освіти. Домінантним мотивом у виборі депривованими підлітками бажаної професії є мотив матеріального достатку. Сучасні інституції соціалізації депривованих підлітків характеризуються втратою значного потенціалу виховних можливостей у забезпеченні процесу становлення особистості підлітка.

Нами було здійснено емпіричне вивчення психологічних особливостей смислової сфери особистості підлітків позбавлених батьківського піклування, а саме – вищого рівня смислової організації – соціальні смислові орієнтації. Вони представлені у вигляді вищих ціннісних утворень особистості – ідеалів, норм, цінностей.

Інтеріоризація цінностей як усвідомлений процес можлива лише за умови дії психологічного механізму диференціації та інтеграції, тобто здатності індивіда виділити з безлічі невизначених явищ ті, котрі становлять для нього визначену цінність (можуть задовольнити потреби й інтереси), а згодом перетворити їх у визначену структуру залежно від цілей свого життя, умов існування, можливостей реалізації і т.д. Функціонування рівня особистісного розвитку охоплює і визначений ступінь сформованості вищих психічних функцій свідомості та соціально-психологічної зрілості.

Відповідно до прийнятого розуміння природи й особливостей функціонування ціннісних орієнтацій особистості, цінності, що становлять їх структуру і зміст, розділяються на дві основні групи з погляду цілей і задач, яким слугує та чи інша цінність. Першу групу утворюють цінності-цілі (термінальні цінності), другу – цінності-засоби (інструментальні цінності).

Подібний розподіл цінностей доволіумовний, тому що на певних, особливо ранніх етапах формування особистості, у період активного самовиховання, інструментальні цінності, що виражають в осно-

вному якості особистості, можуть виступати і як цілі життя, виконуючи роль термінальних.

Формування ціннісно-сміислової сфери дає змогу підліткові як особистості звільнитися від безпосередніх ситуативних впливів, зумовлює цілісність, цілеспрямованість поведінки. Різні об'єкти мають різну значущість у свідомості підлітка залежно від їхньої цінності для задоволення його потреб.

Одним із найпоширеніших у практиці емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій особистості є метод, запропонований М. Рокичем, який ми й використали. У дослідженні взяли участь 58 підлітків-вихованців дитячих будинків міст Дрогобича та Борислава.

Запропонований М. Рокичем перелік цінностей ми подавали досліджуванім у сприйнятливому для їх віку вигляді. Підліткам було роздано бланки з переліками термінальних та інструментальних цінностей та запропоновано окремо прорангувати переліки цінностей.

Нами було виділено особливості середньостатистичних ієрархій цінностей підлітків-вихованців дитячих будинків. Ієрархії суб'єктивної значущості цінностей підлітків-вихованців дитячих будинків характеризуються домінуванням таких цінностей, як «здоров'я», «вихованість», «любов», «чуйність, турботливість». Такі показники свідчать про їхню залежність від ситуативних впливів, орієнтацію на зовнішній контроль.

З метою класифікації змістових характеристик ціннісних орієнтацій підлітків-вихованців дитячих будинків ми провели факторний аналіз, також використовувався багатофакторний метод.

Аналіз показників кожного фактора дозволив констатувати основні тенденційні напрями і особливості ціннісних орієнтацій депривованих підлітків, окреслити специфіку процесу їх соціалізації.

Факторний аналіз дозволив чітко визначити структуру взаємозв'язків цінностей у свідомості досліджуваних. Таких факторів виявлено сім (враховувались фактори з вагою $>0,5$). Їх внесок у загальну дисперсію становить 60,96%.

Ф1 (22,94 %) – акуратність (0,78), вихованість (0,68), самоконтроль, стриманість, самодисциплінованість (-0,64).

Ф2 (10,76 %) – активне діяльне життя (-0,69), цікава робота (-0,47), наявність хороших і вірних друзів (0,51).

Ф3 (17,45 %) – щастя інших (-0,64), чесність, правдивість (-0,61), краса природи і мистецтва (0,75).

Ф4 (13,75 %) – терпимість (0,71), освіченість, висока загальна культура (-0,70); тверда воля, вміння зрозуміти чужу точку зору (-0,51).

Ф5 (39,66 %) – повага інших, визнання (-0,76), любов (0,64), сміливість у відстоюванні своєї думки (-0,46).

Ф6 (34,94 %) – матеріально забезпечене життя (-0,75), творчість (0,67), раціоналізм, вміння ухвалювати обдумані рішення, логічно мислити (-0,47).

Ф7 (19,95 %) – здоров'я (-0,75); життєва мудрість (-0,60); незалежність, вміння діяти самостійно (0,50).

Кожен із цих факторів представлений комплексом відповідних цінностей. Аналіз отриманих груп цінностей дозволив установити психологічний зміст виявлених факторів.

Фактори Ф1 та Ф4 – тип особистостей підлітків-вихованців дитячих будинків, у поведінці яких домінують вияви конформізму. Залежність вихованців дитячого будинку від оточення сприяє розвитку у підлітків «приспосувальної» поведінки. Виконуючи вимоги дорослих бути вихованим, акуратним, стриманим, терпимим, підлітки завойовують увагу вихователів, позитивне ставлення інших. Своєрідний конформізм підлітків-вихованців дитячих будинків не стимулює активний розвиток їх самоприйняття.

Цей фактор згрупував суто інструментальні цінності. У підлітків цього типу не сформовані стійкі цінності та ідеали.

Фактори Ф2 та Ф5 – тип соціально спрямованої особистості. Основними цінностями даного типу є наявність вірних друзів, цікава робота, повага оточуючих.

Фактор Ф3 – тип духовно спрямованої особистості. Основними цінностями цього типу є щастя інших, естетичні цінності, пізнавальні.

Фактори Ф6 і Ф7 – тип матеріально спрямованої особистості. Основними цінностями такого типу є матеріально забезпечене життя, «приземлені» цінності. Підлітки-вихованці дитячих будинків мріють про «окрему кімнату, мобільний телефон», престижні речі. Таким підліткам важко обрати професію, часто вони висловлюються, що «хочуть мати гарну роботу, щоб мати багато грошей», а ким вони хочуть стати – не знають. Мотивація спілкування та взаємин цієї групи підлітків із соціальним оточенням вузько прагматична і переважно пов'язана з бажанням отримати від партнера зі спілкування певні послуги та допомогу, тобто мотивація стосунків з людьми має «споживачський» характер. Найбільшою своєю проблемою вони вважають матеріальне забезпечення після навчання, що поєднується з постійним відчуттям недоступності бажаного.

Підліткам-вихованцям дитячих будинків не вистачає розвитку чітких життєвих орієнтирів, здатності планувати своє майбутнє, їм притаманна соціальна інфатильність, конформізм, перенесення відпо-

відальності за своє життя на суспільство, домінування патерналістської позиції над власною активністю щодо самореалізації.

Аналіз факторів, також дає змогу простежити деяку дихотомійність, що властива досліджуваним: «чесність, правдивість» та «краса природи та мистецтва»; «любов та сміливість у відстоюванні своєї думки».

Як відомо, «розщеплена самосвідомість» людини фундаментально проаналізована Е. Фроммом [7]. Вчений, даючи філософське обґрунтування цього феномена, стверджує, що біологічна слабкість людини, «розлад у людській природі призводить до дихотомій» [7]. Виділяючи історичні й екзистенційні види дихотомій, Е. Фромм констатує неспроможність людини уникнути і позбутися дихотомійності власного існування. Хоча людина є унікальною і неповторною, однак вона неспроможна витримати самотності і відмежованості від ближніх, оскільки людське щастя залежить від спілкування та єднання з найближчим мікросередовищем. На думку вченого, людина не в змозі звільнитися від дихотомійності власного буття, тому єдиним виходом залишається адекватне реагування на довколишню дійсність різними способами, що притаманні її власній культурі й характеру. «Стрижнем особистості», певною суттю людського життя Е. Фромм називає реальність, яка визначається словом «Я», та на якій базується уявлення про власну ідентичність. Однак, якщо у людини відсутнє стабільне переконання про сталість, постійність свого «Я», то відчуття ідентичності опиняється під загрозою, а людина стає безпосередньо залежною від того, хто її оцінює та чий схвалення або несхвалення стають основою відчуття ідентичності.

Очевидною закономірністю є те, що дихотомійна особистість гостро відчуває страх утрати самоідентичності, який породжує низку захисних тактик і стратегій. З метою збереження позитивного самоставлення і самоприйняття особистість може використовувати широкую гаму модальностей психозахисту, які іноді спроможні навіть викривляти й деформувати «Я».

Висновки. Умови родинної депривації, відображаючись у свідомості підлітків, впливають на формування їх ціннісних орієнтацій і світоглядних позицій. Депривованим підлітків характерне формування якостей індивідуалістської спрямованості. Підліткам-вихованцям дитячих будинків не вистачає розвитку чітких життєвих орієнтирів, здатності планувати своє майбутнє, їм притаманна соціальна інфатильність, конформізм, перенесення відповідальності за своє життя на суспільство, домінування патерналістської позиції над власною активністю щодо самореалізації. Залежність депривованих підлітків від ото-

чення сприяє розвитку у них «приспосувальної» поведінки, також для них характерною є дихотомійність. Мотивація спілкування та взаємин цієї групи підлітків з соціальним оточенням є вузько прагматичною і переважно пов'язана з бажанням отримати від партнера зі спілкування певні послуги та допомогу, тобто мотивація стосунків з людьми має «споживацький» характер.

---

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С. Выготский. – М., 1982. – Т. 2. – С. 238–290.

2. Гошовський Я.О. Становлення образу «Я» в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу / Я.О. Гошовський. – К.: Вища шк., 1995 –165 с.

3. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка: навчально-методичний посібник: в 2 кн. – К.: Міленіум, 2005. – 286 с.

4. Дубровина И.В. Особенности психического развития детей в семье и в домах ребенка / И.В. Дубровина, М.И. Лисина // Возрастные особенности психического развития детей. – М., 1982. – 192 с.

5. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага: Мед. Изд. Авиценум, 1984. – 335 с.

6. Осьмак Л.П. Порівняльний аналіз розвитку потреби самоствердження у підлітків в умовах родини і школи-інтернату / Л.П. Осьмак // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. – К.: Рад. Шк., 1990. – Вип. 34. – С. 15–19.

7. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.

Лялюк Г.Н. Особенности формирования ценностных ориентаций депривированных подростков

Отражены результаты исследования ценностных ориентаций депривированных подростков – воспитанников детских домов. Раскрыты особенности формирования ценностных ориентаций как основного фактора социальной позиции подростков, которые испытали влияние разных видов депривации.

Ключевые слова: депривация, формирование личности подростка, ценностные ориентации, социализация.

Lialiuik G.M. Features of forming of the valued orientations of deprived teenagers

The results of the research of the valued orientations of deprived teenagers – pupils of child's houses are reflected in the article. The features of forming of the valued orientations are exposed as the main factor of social position of teenagers who were influenced the different types of deprivation.

Key words: deprivation, forming of personality of teenager, valued orientations, socialization.

АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ-ВИПУСКНИКІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглядаються проблеми, етапи і види адаптації студентів-випускників до професійної діяльності. Розкрито сутність і зв'язки між поняттями професійної самосвідомості, професійного самовизначення та професійної самореалізації студентів-випускників до трудової діяльності.

Ключові слова: професійна адаптація, професійна діяльність, професійне самовизначення, професійне становлення, професійне самореалізація.

Постановка проблеми. Нині в Україні сфера вищої освіти знаходиться на етапі модернізації, головне завдання якої – вдосконалення системи підготовки сучасних висококваліфікованих фахівців і забезпечення успішної адаптації студентів-випускників до професійної діяльності. В контексті проблем, які стосуються адаптації студентів ВНЗ до умов зміни професійного зовнішнього середовища, а саме: реформування вищої школи, розвиток інноваційних технологій навчання тощо, можна зважити на дві кардинально різні ситуації: з одного боку, реформування має полегшити адаптацію студентів до професійного середовища та діяльності, даючи можливість після закінчення навчання успішно працювати за фахом; з іншого – призводить до зростання внутрішньої психічної напруги через зміну змісту навчальної діяльності, підвищення її практичної спрямованості, зростання ролі самостійності, творчості, креативного ставлення до набуття знань, формування відповідних практичних навичок і вмій, що вимагає додаткових зусиль від особистості студента. Тому успішна адаптація до змінених соціальних умов та майбутньої професійної діяльності є нагальною проблемою для кожного випускника ВНЗ.

Стан дослідження. Актуальним проблемам адаптації молоді до нових умов життєдіяльності та взаємин у соціальній групі присвячені праці вітчизняних (В.Л. Кікоть, В.А. Петровський, О.В. Симоненко, Т.В. Серета, О.І. Гончаров, А.Д. Ерднієв, М.І. Лісіна, А.В. Фурман) та зарубіжних учених (Е. Еріксон, Д. Клаузен, З. Фройд та ін.). Питання професійної адаптації як пристосування до професійної діяльності після навчання, засвоєння професійних і соціальних функцій, активного включення в життя трудового колективу досліджували І.М. Магура,

В.С. Мерлін, В.Г. Подмарков, Г.О. Слесарев. У контексті професійної адаптації аналізувалися проблеми професійної самосвідомості (Б.Д. Паригін, В.Д. Брагіна, П.А. Шавір), професійного становлення особистості (І.С. Кон, Т. В. Кудрявцев), професійного самовизначення (Є.О. Клімов, С.М. Чистякова).

З огляду на це **метою** статті є аналіз адаптаційних можливостей студентів-випускників до професійної діяльності.

Виклад основних положень. Як зазначає Т.М. Вершиніна, соціальна адаптація – це процес «вживання» в соціальне середовище, перетворення його у сферу діяльності, прийняття та засвоєння норм та цінностей, активне ставлення суб'єкта для найбільш повного задоволення інтересів усіх сторін [3, с. 44].

Незважаючи на інтерес науковців до досліджуваної проблеми, потребують поглибленого дослідження проблеми адаптації випускників-студентів до нових умов життя і праці, до професійного середовища.

Проблема адаптації до умов навколишнього середовища, зокрема, до професійної діяльності, є однією з актуальних у сучасній педагогіці та психології. Поняття «адаптація» – одне з ключових у дослідженні живого організму, оскільки саме її механізми, вироблені в результаті тривалої еволюції, забезпечують можливість існування організму в мінливих умовах середовища. Упродовж усього життя людині доводиться адаптуватись до різних ситуацій. Основними суб'єктами адаптаційної взаємодії постають людина і природа, людина і соціум. Адаптація в соціумі – це засвоєння особистістю соціального досвіду суспільства загалом і досвіду професійного середовища, зокрема. Успішна адаптація до професійної діяльності – запорука професійного розвитку і зростання індивіду, його життєдіяльності. Термін «адаптація» має не лише загальнонауковий, а й системно-дисциплінарний характер. З уваги на дані інших наук про природу адаптаційних процесів психологія розробляє свій специфічний аспект. Психологічна адаптація до професійної діяльності розуміється як один із провідних чинників і як необхідна умова професійної самореалізації. Психічна адаптація – це процес взаємодії особистості із професійним середовищем, за якого особистість має враховувати його особливості та активно взаємодіяти з ним, щоб забезпечити задоволення своїх основних потреб.

У процесі адаптації до професійної діяльності, а саме формування, становлення індивіда як професіонала, людина адаптується до трудового колективу, технологій і техніки виробництва, стилю керівництва та спілкування в професійному середовищі тощо. В процесі трудового життя випускник освоює різні форми професійної діяльнос-

ті, що дозволяє інтегруватися в різні системи професійних відносин, здійснювати їх на відповідному рівні. Метою адаптації є потреба у досягненні двох протилежних цілей – злиття з професійним середовищем та виділенні свого «Я» у якості професійно самодостатнього активного суб'єкта діяльності. Саме в момент становлення молодого людини як професіонала, її професійного «Я – образу», особливої актуальності набувають чинники, які впливають та сприяють професійній самореалізації, яке відбувається на тлі формування професійного досвіду особистості, входженню його в «професійне Я» індивіда.

В.П. Каземіренко, аналізуючи психолого-педагогічну проблематику професійної адаптації, виділяє такі її види:

– *професійну адаптацію у виші* – процес залучення особистості до професії, який виражається в набутті професійних знань, умінь, навичок, необхідних для майбутньої діяльності. Це зумовлюється вивченням та опануванням структури підготовки фахівця відповідного рівня, загального змісту та окремих компонентів навчального процесу;

– *дидактичну адаптацію* – пристосування студентів-випускників до нової для них системи професійного навчання, яка полягає у адаптації студентів-випускників до обраної професійної діяльності та системи підвищення професійної кваліфікації. Ефективність адаптації залежить: від гармонійного зв'язку інтересів і методів навчання у ВНЗ та на підприємстві, в установі; від рівня професійної самостійності та творчого мислення, які стали невід'ємними рисами особистості; від достатньої зорієнтованості в професії й стійкого бажання нею оволодіти;

– *соціально-психологічну адаптацію* – комфортне входження в трудовий колектив, налагодження оптимальних ділових стосунків із колегами по праці, спеціалістами і менеджерами, формування особистісного професійного стилю поведінки та діяльності [2, с.76–78].

Випускнику іноді важко здійснити належний професійний вибір без усвідомлення результатів або ж перспектив своєї діяльності, тому важливим моментом у ефективній професійній адаптації є професійна самосвідомість.

Щодо розуміння поняття професійної самосвідомості є кілька трактувань. Б.Д. Поригін вважає, що професійна самосвідомість – це усвідомлення людиною своєї належності до певної професійної групи [5]. В.Д. Брагіна у визначенні професійної самосвідомості акцентує на пізнанні та оцінюванні власних професійних якостей і на ставленні індивіда до них [5]. П.А. Шавір трактує це поняття як вибіркову діяльність самосвідомості особистості, котра підпорядковується завданням професійного самовизначення, і зазначає про необхідність усвідом-

лення індивідом себе як суб'єкта власної професійної діяльності [3]. Така різноманітність у визначеннях «професійної самосвідомості» не суперечить одне іншому, а лише доповнює це поняття, вказуючи на багатогранність цього визначення.

Важливим чинником успішної адаптації студентів-випускників до професійної діяльності виступає професійне самовизначення. Процес професійного самовизначення зумовлений розширенням і поглибленням творчої, суспільно корисної (трудової, пізнавальної, ігрової, комунікативної) діяльності особистості, формуванням ділової культури та культури праці тощо. Досліджуючи професійне самовизначення, можна виділити три основні підходи.

Сутність першого підходу полягає в тому, що професійне самовизначення розглядається у вузьких, чітко визначених межах як суттєвий і невід'ємний компонент індивідуального професійного становлення особистості. Як вважає Т.В. Кудрявцев, професійне становлення особистості проходить 4 стадії свого розвитку: формування професійних намірів; професійне навчання; професійну адаптацію; часткову або ж повну реалізацію особистості у своїй професії [6, с. 51–59].

Другий підхід до вивчення професійного самовизначення розроблявся І.С. Коном, який виділив одним з його основних показників морально-психологічну зрілість, вміння працювати заради майбутнього. Згідно з цим підходом, найважливішим аспектом становлення «Я» є формування життєвих планів особистості. У процесі становлення життєвих планів відбувається диференціація і конкретизація мотивів та цілей, після чого поступово окреслюється більш чи менш орієнтований на дійсність план [5]. На думку вченого, схильності, здібності та інтереси беруть участь лише на першому етапі вибору професії. У своїх роботах І.С. Кон надає особливе значення зв'язкам між загальним соціальним розвитком особистості та її професійним самовизначенням.

Є.О. Клімов, аналізуючи професійне самовизначення, розглядає етапи цього процесу, зміни професійно-орієнтованих зв'язків і індивідуально-психологічних особливостей індивіда. Саме це і сформувало основу для третього підходу у вивченні професійного самовизначення, яке можна розглядати через два взаємопов'язані, проте різні рівні: *гностичний* (у формі перебудови свідомості, включаючи самосвідомість) і *практичний* (у формі реальних змін соціального статусу, місця людини у системі між людських стосунків) [4].

У працях С.Н. Чистякової професійне самовизначення пов'язується із усебічним розвитком особистості та її суспільною активністю. Вибір професії є не лише наслідком, але й причиною активізації

процесу розвитку особистості. Професійне самовизначення розглядається в його віковій й індивідуальній динаміці. Так, вибір професії у підлітковому віці може виявитись актом наслідування товаришам, батькам або ж може бути зумовлений інтересом.

З огляду на вікові особливості професійне самовизначення можна поділити на етапи, тривалість яких варіюється.

I етап – *дитяча гра*, під час якої дитина приміряє різноманітні професійні ролі та програє окремі елементи пов'язаної з ними поведінки.

II етап – *підліткова фантазія*, коли підлітки, мріючи, бачать себе представником тієї чи іншої привабливої професії.

III етап – *вибір професії* – цей етап триває впродовж підліткового та частини юнацького віку, до моменту вступу у вищий навчальний заклад та впродовж одного-двох років навчання у ВНЗ. Різні види діяльності на початку оцінюються під кутом зору інтересів юнака («Я люблю історичні романи, стану істориком»), а згодом у площині його здібностей («Мені вдасться математика, чи не зайнятись нею?») і врешті з огляду на систему цінностей («Я хочу допомагати людям, стану психологом» або ж «Моя основна цінність і потреба – гроші. Яка професія принесе найвищий прибуток?»). Відбувається консолідація і диференціація інтересів, здібностей, цінностей, боротьба мотивів. Молода людина знаходиться у нестійкому стані непевності і часто тривоги, що впливає на емоційно-вольову сферу і часто може призвести до когнітивних коливань. Саме у такий період стають помітними адаптаційні можливості молодшої людини щодо нестабільного та часто суперечливого зовнішнього середовища.

IV етап – *практичне ухвалення рішення* – це етап власне вибору професії, яку людина прагне здобути [3, с. 114–115].

Отже, основним завданням професійного самовизначення є реальна оцінка власних адаптивних можливостей, які забезпечать формування внутрішньої готовності до свідомої і самостійної побудови, корекції і реалізації перспектив свого розвитку (професійного, життєвого і особистісного). Професійне самовизначення виступає найбільш потужним чинником професійної адаптації.

Професійна адаптація, на думку Т.В. Кудрявцева, є третьою стадією професійного становлення особистості. Характеризується не лише пристосуванням, але й входженням до активної діяльності. Для молодого фахівця професійна адаптація – це засвоєння професійних і соціальних функцій, активне входження в життя трудового колективу [6, с. 29–30]. У самій професії як об'єктивній реальності закладений подвійний зміст: професія як результат приватного чи одиночного

розподілу праці належить діючому виробництву. На суб'єктивній стороні знаходиться сукупність певних знань, умінь, навичок, а на базі виробництва – певний вид трудової діяльності, у процесі якого використовуються ці знання, вміння, навички. Як зазначає Є.А. Клімов, професія характеризується комплексом виробничих соціальних функцій, певним змістом і характером праці, рівнем заробітної платні, можливостями просування по службі. Поняття професії охоплює не тільки ступінь підготовки, але й форму соціального визнання, засоби реалізації професійних знань і навичок у конкретних умовах виробництва. Професійна адаптація має і об'єктивний, і суб'єктивний моменти діяльності [4, с. 11–13]. На думку дослідників, для молодого спеціаліста характерна відсутність професійного досвіду. Правильність вибору професії ще не стала об'єктом практичної перевірки, сам цей вибір трактується як попередній. Тому завжди є можливість переходу молодого працівника в іншу професійну групу. Очевидно, ступінь відповідності суб'єктивних та об'єктивних моментів професійної адаптації значною мірою визначається тим, наскільки посада, яку займає працівник, відповідає його соціально-професійній орієнтації [4].

Опанування особистістю процесом професійної праці досягається лише в тому випадку, коли праця відповідає природі людини, потребам у професійній самореалізації, активним і стійким властивостям особистості як професіонала.

В.С Мерлін виділяє два основні критерії такого опанування: 1) рівень опанування особистістю до діяльності тим вищий та успішніший, чим більше вона відповідає соціальним потребам, нормам, чим більше вона успішна; 2) рівень опанування тим вищий, чим більше діяльність задовольняє особистість і сприяє її розвитку [10, с. 98–104]. Ці ознаки опанування тісно пов'язані між собою. Якщо діяльність недостатньо успішна, то негативна оцінка може стати джерелом глибокого незадоволення особистістю. Якщо особистість не задоволена своєю діяльністю, то це може призвести до низької продуктивності праці. Базовими характеристиками адаптованості працівника на виробництві є його входження у трудову діяльність і його емоційне самопочуття. У такому випадку важливим моментом стає індивідуальний підхід до молодого спеціаліста, використання соціально-психологічних методів допомоги, завдяки яким працівник легше адаптується до нових вимог зовнішнього середовища, що, безумовно, позитивно впливає на ефективність виконуваної роботи.

Якщо умовно виділити етапи, які доводиться пройти молодому спеціалісту в період адаптації, то можемо відзначити так звану *первинну адаптацію*, коли індивід звикає до своєї нової соціальної ролі «пра-

цівника». Період первинної трудової адаптації завершується в основному впродовж перших двох років, коли працівник набуває кваліфікацію, оцінює можливості, перспективи просування по службі, знаходить місце у колективі тощо.

Наступним важливим етапом для молодого спеціаліста є *організаційна адаптація*, яку розуміють як освоєння молодими працівниками режиму праці та відпочинку, трудового розпорядку, входження у трудовий ритм колективу, усвідомлення вимог трудової дисципліни. Цей етап адаптації проходить паралельно із первинною адаптацією, проте охоплює ширше коло зовнішніх умовностей, до яких має при звичаїтись молодий працівник.

Ще одним етапом у професійній адаптації виділяють *виробничу адаптацію*. Молодий спеціаліст, випускник ВНЗ, засвоює технологічні особливості роботи, що виконується ним, поглиблює свої знання та відпрацьовує професійні навички. Варто пам'ятати, що термін адаптації для кожної людини індивідуальний. Індивідуальною є і форма адаптації, якщо молодий працівник активно шукає шляхи виходу зі складних ситуацій, долаючи таким чином нестабільність, і змінює середовище, тоді можна говорити про *активну адаптацію*; якщо ж зовнішнє середовище домінує над молодим спеціалістом, змінюючи його стиль поведінки, – тоді йдеться про *реактивну адаптацію*. Звичайно, легше і швидше адаптуються ті молоді фахівці, які самі адекватно, з уваги на реалії професійного середовища обирають, як поводитися і що потрібно робити, щоб відчувати себе якомога комфортніше у незвичних умовах професійної діяльності.

Відповідно до того, як відбувається процес адаптації до професійної діяльності, виділяють такі показники адаптованості. Так, В.Г. Подмарков пропонує вважати показником високої адаптації: 1) малі часові затрати, що випускник витрачає на досягнення ефективних результатів виконання власної трудової діяльності чи навчання, 2) необхідні якісні та кількісні показники щодо нормативної виробничої діяльності, 3) активну особистісну позицію, спрямовану на реалізацію виробничих завдань. Низький же рівень адаптації виражається у повільному опануванню випускником функціональними правами і обов'язками, визначеними штатною посадою та незадовільними особистими результатами праці [11, с. 4–9].

М.І. Магура [9, с. 49–51] рекомендує використовувати більш диференційовані критерії для оцінки успішності адаптації молодих фахівців до професійної діяльності. Він наголошує, що професійна діяльність не повинна викликати відчуття напруги, страху чи невпевненості;

– необхідно відводити певний час для засвоєння нового обсягу знань і навиків;

– доцільно відсторонено спостерігати за процесом входження випускника у нову професійну роль;

– порівнювати вимоги вищої, керівної ланки до найманих працівників відповідного рівня із адаптаційними можливостями випускника щодо опанування професією;

– створювати умови, за яких після успішного процесу адаптації, молодий спеціаліст може визначати свої професійні перспективи [9, с. 123–124].

Висновки. Кожний студент-випускник наділений внутрішніми адаптаційними ресурсами і можливостями, проте, залежно від рівня професійної підготовленості у виші, формування «Я» як професіонала, відповідної професійної мотивації, соціального стану, конкретних життєвих обставин тощо, використання цих можливостей є більш чи менш обмеженим. Отже, адаптаційні можливості студентів-випускників до професійної діяльності залежить від їх реальної оцінки, яка забезпечує формування не тільки внутрішньої готовності до свідомої і самостійної професійної діяльності, а й життєвий та особистісний розвиток. Також підвищенню адаптації до професійної діяльності сприятимуть певні зовнішні чинники (ситуація на ринку праці, стан безробіття тощо), які виступають потужним фактором швидкої адаптації молодих фахівців до вимог трудового середовища.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні оптимальних соціально-психологічних шляхів і методів кар'єрного зростання, підвищення професійної майстерності і кваліфікації студентів-випускників, що успішно адаптувалися до нових умов життя і праці, та питань психокорекції їх внутрішніх психічних станів у зв'язку зі зміною режиму, обсягу та труднощів професійної діяльності.

---

1. Вища освіта України і Болонський процес: навч. посібник / М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук, В.В. Грубінко, І.І. Бабин; за ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 348 с.

2. Каземіренко В.П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації молодого людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії / В.П. Каземіренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6 – С. 76–78.

3. Психология в управлении человеческими ресурсами: учебное пособие / за ред. Т.С. Кабаченко. – СПб.: Питер, 2003. – 400 с.

4. Климов Е.А. Как выбрать профессию / Е.А. Климов. – М.: Просвещение 1999. – 151 с.

5. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1999. – 216 с.
6. Кудрявцев Т.В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т.В. Кудрявцев, В.Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 51–59.
7. Ляхова І. Використання системного аналізу процесу адаптації студентів-першокурсників / І. Ляхова, О. Учитель // Рідна школа. – 2001. – № 1. – С. 61–63.
8. Макаренко Н.В. Связь индивидуальных психофизиологических свойств с успешностью обучения в вузе / Н.В. Макаренко, В.И. Вороновская, В.М. Панченко // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 98–104.
9. Магура М.И. Оценка работы персонала, подготовка и проведение аттестации / М.И. Магура, М.Б. Курбатова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2002. – 176 с.
10. Мерлин В.С. Проблемы экспериментальной психологии личности / В.С. Мерлин // Проблемы экспериментальной психологии личности. – Пермь, 1970. – 179 с.
11. Подмарков В.Г. Введение в промышленную социологию / В.Г. Подмарков. – М.: Мысль, 1973. – 247 с.
12. Шебанова С.Г. Анализ образа «я» в исследовании феномена агрессии у студентов / С.Г. Шебанова // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 1. – С. 31–34.

Малинович Л.М. Адаптация студентов-выпускников к трудовой деятельности

Рассматриваются проблемы, этапы и виды профессиональной адаптации студентов-выпускников к профессиональной деятельности. Раскрыто содержание понятий профессионального самосознания, профессионального самоопределения и профессиональной самореализации студентов-выпускников, а также связь между ними.

Ключевые слова: *профессиональная адаптация, профессиональное самовосприятие, профессиональное становление, профессиональное самосознание.*

Malynovych L.M. Adaptation of graduate students to the professional activity

The article deals with the problems, stages and types of adaptation of graduate students to the professional activity. The essence and relations between the concepts of professional self-awareness, professional identity and professional fulfillment of graduate students to professional activity have been revealed.

Key words: *professional adaptation, professional activity, professional identity, professional development, professional fulfillment.*

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕТОДИ ПОДОЛАННЯ ДЕПРЕСИВНИХ РОЗЛАДІВ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ЕФЕКТИВНІСТЬ СТРАТЕГІЙ СІМЕЙНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ

Висвітлено проблеми порушення психічного здоров'я студентської молоді, зокрема депресивних розладів, та пошуку ефективних шляхів їх подолання як важливого прогностичного чинника національної безпеки держави. Проаналізовано низку класичних і постмодерних методів системно-сімейної психотерапії як одних із найдієвіших у подоланні депресивних розладів у юнацькому віці.

Ключові слова: депресивні розлади, студентська молодь, стратегії системно-сімейної психотерапії.

Постановка проблеми. Стан психічного здоров'я молоді в Україні заслуговує особливої уваги як вагомий прогностичний чинник національної безпеки та добробуту держави. У відповідь невинному зростанню життєвих вимог поряд із об'єктивними бар'єрами на шляху до самореалізації в Україні, згідно з дослідженнями [3], значній кількості населення притаманні порушення психічного здоров'я. Серед них на першому місці – непсихотичні депресивні розлади. Депресії переживає 9% дорослого населення і 5–6% осіб підлітково-юнацького віку. Це один із найвищих показників серед європейських країн. Науковці прогнозують їх подальший зріст. З такими темпами до 2020 року депресія посяде друге місце серед причин, які зумовлюють інвалідизацію у світі [2].

Психічне та психологічне здоров'я студентської молоді – особливо важливий аспект дослідження цієї проблематики в контексті здоров'я нації, її наукового та соціального розвитку, формування її кадрового потенціалу зі схильністю до інновацій, її безпеки загалом. Студентська молодь є віковою та соціальною категорією, що заслуговує особливої уваги з огляду на профілактику та корекцію депресивних розладів. Ризики їх виникнення чи загострення зростають у цей період підвищеної сензитивності, кризи юнацького віку депресогенного характеру, збільшення психоемоційних і розумових навантажень, зростання адаптаційних вимог тощо.

Протидіяти усім цим вищезазначеним ризикам і залишатись психічно здоровою, здатною контролювати й регулювати власний пси-

хічний стан, сучасна студентська молодь спроможна часто лише за умов фахової психологічної підтримки із застосуванням ефективних психологічних і психотерапевтичних методів.

Стан дослідження. Аналізуючи дослідження за цією тематикою, слід виокремити низку результатів стосовно психічного здоров'я студентської молоді.

Ю. Мосейчук, провівши дослідження серед студентів 1–5 курсів Чернівецького національного університету, емпірично довів, що 86% студентів різних років навчання притаманні порушення соціально-психологічної адаптації за показниками самоприйняття, емоційного комфорту, прийняття інших [6].

О. Хлівна, характеризуючи індивідуально-психологічні показники психічного здоров'я студентської молоді, стверджує, що серед студентів є велика частина осіб, яким притаманні суперечливі топологічні характеристики, як основа розгортання внутрішньоособистісного конфлікту. Власний потенціал до психологічних змін наявний лише у чверті молодих людей, а решта потребує зовнішньої допомоги і підтримки [11].

Результати лонгitudного дослідження S. Benton і співавторів показали, що студенти, котрі отримували послуги психологічного консультування при університетах останніми роками, порівняно зі студентами попередніх років, часто мають більш ускладнені проблеми, що охоплюють і типові для студентської молоді (наприклад, труднощі у міжособистісних стосунках і проблеми перехідного періоду), і більш серйозні проблеми: тривога, депресивні розлади та розлади особистості. Деякі статистичні дані щодо почастішання симптоматики вельми невтішні: кількість студентів із депресією збільшилася у два рази за час досліджуваного періоду (1988–2001), кількість студентів із суїцидальними думками – в три рази [13].

Окремо низка досліджень стосується ефективності застосування психотерапевтичних методів у подоланні депресивних розладів.

У міжнародних протоколах терапії депресивних розладів, зокрема протоколу NICE Національного інституту охорони здоров'я і клінічної майстерності США [15], загальновизнаними є низка підходів до терапії депресії, що наділена найвищими показниками доказової ефективності. Серед них – когнітивно-поведінкова терапія, інтерперсональна терапія та короткофокусна сімейна терапія. У низці інших валідизованих досліджень підтверджено переваги сімейно-системних підходів у налагодженні проблем, пов'язаних із дитячо-батьківськими стосунками перед підходами когнітивно-поведінкової терапії. Автори, щоправда, припускають, що результативність системно-сімейних під-

ходів може бути більш відтермінована, проте перешкоджати рецидивам підлітково-юнацької депресії [8].

У цьому дослідженні зважимо на теоретичному аналізі ефективності саме методів сімейної терапії в подоланні депресивних розладів непсихотичного генезу у студентської молоді.

У сучасному протоколі допомоги дітям, підліткам і молоді з депресією в Україні вказано на важливу терапевтичну ціль – «встановлення терапевтичної взаємодії з пацієнтом та його сім'єю, партнерських стосунків, вироблення спільного бачення проблем, цілей та формулювання відповідного плану дій» [2, с. 30].

Саме налагоджені зрілі сімейні стосунки є прогностично важливим чинником в попередженні та подоланні розладів психологічного та психічного здоров'я, особливо якщо йдеться про студентську молодь.

Мета статті – резюмувати попередні дослідження, теоретично довівши ефективність і доцільність застосування методів і стратегій системно-сімейної психотерапії та консультування в подоланні депресивних розладів студентської молоді, зробити порівняльний аналіз численних методів і стратегій цього психотерапевтичного напрямку.

Виклад основних положень. З огляду на дані дослідження вважається, що депресія пов'язана з порушеннями когнітивного, міжособистісного, сімейного і біохімічного функціонування, а також із дефіцитом важливих навичок емоційного регулювання [8, с. 178]. У депресивної особи ті схеми, які роблять її чутливою до стресу, можуть розвиватись у результаті інтеракцій, характерних для ненадійної прив'язаності; негативних оціночних суджень, адресованих дитині батьками; насильством в анамнезі, як стверджує Ф. Кендал. Важливу роль виконує і сімейна атмосфера. Якщо вона просякнута депресією, дитина засвоює імпульсивний і зловбий стиль спілкування, очікуючи відкинення і відсутності підтримки [8, с. 181].

Системно-сімейний підхід у зазначених вище випадках, може бути застосований як окремий підхід чи в комбінації з іншими.

Аналізуючи ефективність стратегій системно-сімейної терапії молоді з депресивними розладами, розглянемо їх, а саме – різноманіття підходів, що виокремились в 1960–1970 роках: системно-сімейний підхід М. Боуена, емпіричну системну терапію, структурну сімейну терапію, когнітивно-поведінкову сімейну терапію, низку сучасних постмодерних системних підходів.

1. *Етіологія та шляхи подолання депресивних розладів згідно з сімейною системною теорією М. Боуена.* Відповідно до боуеніанської теорії, як указує М. Ніколс і Р. Шварц [7, с. 271], вважається, що симптоми – це наслідки стресу, з якими людина не здатна впоратися. Симп-

томи розвиваються, коли рівень тривоги перевищує здатність сімейної системи нейтралізувати її. Найбільш ймовірно, що симптоми розвинуться у найвразливішого індивіда, або він опиниться в центрі конфлікту відносин. Здатність упоратися зі стресом є функцією диференціації – протилежністю до емоційного злиття. Що більший степінь злиття, то більше життя програмується примітивними емоційними силами, тим більше людина зливається з емоційними реакціями інших (значущих членів сім'ї), піддається їх впливу.

Ціль такого терапевтичного методу – зниження тривоги і збільшення самодиференціації, або, за словами F. Guerin, «часткове звільнення від емоційного хаосу сім'ї» [7, с. 258]. Психолог, працюючи зі студентською молоддю в межах окресленої моделі, повинен акцентувати на осмисленні клієнтом власної ролі активного учасника стосунків у сімейній системі і за цим зразком – у ширших соціальних системах. Для цього насамперед необхідні зміни в сімейній системі: перерозкриття закритих сімейних трикутників, налагодження порушених сімейних зв'язків, опрацювання негативних почуттів стосовно членів сімей та побудова плану налагодження цих стосунків, тобто формування їх на більш зрілому особистісному рівні, що створює умови для особистісної незалежності і росту. Відтак, через зміну стосунків з іншими значущими людьми, згідно з цією моделлю, можливі суттєві особистісні зміни.

2. Етіологія та шляхи подолання депресивних розладів згідно з теорією емпіричної сімейної терапії. Згідно з положеннями таких учених, як Г. Салліван, К. Вітакер і В. Сатір, корінь особистісних проблем – заперечення імпульсів, придушення почуттів і бажань, руйнівна комунікація, насамперед у сім'ї. Дисфункційна особистість зростає в такій же дисфункційній сім'ї, в якій застрягають на самозахисті та уникаючи один одного, шукають безпеки, а не задоволення. Саме атмосфера емоційного холоду і монотонності викликає патологічні симптоми у членів сім'ї.

Психолог, працюючи зі студентською молоддю та використовуючи методи емпіричної сімейної терапії, повинен працювати спільно з клієнтом над зростанням інтегрованості особистості, розвитку конгруентності, усвідомлення свободи вибору, розширенням досвіду, розвитком емоційної чутливості. Шлях до психологічного здоров'я сім'ї – розкриття глибинних рівнів досвіду кожного з її членів. Особистісне зростання членів сім'ї, за словами В. Сатір, призводить до зміцнення сімейного союзу і навпаки [9].

3. Етіологія та шляхи подолання розладів згідно з теорією структурної сімейної терапії. У цьому підході системно-сімейної

психотерапії причиною виникнення патопсихологічних симптомів вважають порушення сімейної структури, не достатньо стабільної, щоб забезпечувати постійність і недостатньо гнучкої, щоб пристосуватись до зміни обставин, стверджує С. Мінухін [5]. Розлади в членів сім'ї виникають, коли «негнучкі сімейні структури» не можуть належно реагувати на різні ситуації і проблеми, пов'язані з розвитком, наприклад, через занадто жорсткі чи розмиті границі, надмірну емоційну дистанцію чи надмірний емоційний симбіоз, в результаті чого сім'я не може у випадку необхідності забезпечити підтримку. Члени сім'ї надто гостро реагують і нав'язливо втручаються в справи один одного, перешкоджаючи розвитку, зокрема у дітей, більш зрілих форм поведінки, здатності самостійно впоратися з проблемами. Важливим аспектом структурних проблем у сім'ї є те, що симптоми, притаманні одному члену сім'ї, не тільки відображають його взаємини з іншими членами, але й самі є похідними інших сімейних взаємин.

Терапевтичною ціллю згідно з цим напрямом є структурна зміна сім'ї. Психолог, працюючи з молоддю в межах цього підходу, зосереджується на розвитку самостійного мислення клієнта і налагодженні зовнішніх взаємин. У випадку можливості залучення інших членів сім'ї увага зосереджується на структурній перебудові сімейної системи загалом шляхом активізації прихованих адаптивних структур, які вже є в сімейному репертуарі. Часто структурний терапевт приєднується до сімейної системи, щоб змінити її структуру, ієрархію. Змінюючи межі і перебудовуючи підсистеми, терапевт змінює поведінку і переживання кожного члена сім'ї.

4. *Етіологія та шляхи подолання розладів згідно з когнітивно-поведінковою сімейною терапією.* В цьому напрямі симптоми, розглядаються як набуті реакції, які були мимоволі засвоєні і підкріплені. Люди часто ненавмисне, несвідомо підкріплюють саме ті реакції, які спричиняють їм найбільші страждання, зокрема депресії.

Терапевтичні цілі в межах такого напрямку, на думку американського психотерапевта Р. Dattilio, – зміна певних моделей поведінки для усунення наявних симптомів [14]. Уважається, що зміна симптому призведе не до заміни її іншим, а до початку позитивного витка поведінки. У межах сімейного консультування під час депресивних розладів студентської молоді важливим є підвищення спроб позитивних, винагороджувальних взаємодій між членами сім'ї клієнта, зниження ступеня неприйняттого контролю над ним, формування навичок відстежування ірраціональних переконань, що деформують комунікацію в сім'ї та навчання способам ефективної комунікації і формування навичок конструктивного вирішення проблем.

5. *Етіологія та шляхи подолання розладів згідно зі стратегічною системною терапією*, з уваги на напрацювання К. Маданеса і Д. Хейлі [4], пояснюється в трьох основних теоріях: 1) кібернетичній (труднощі переростають у хронічні проблеми внаслідок многократного ухвалення хибних рішень); 2) структурній (проблеми виникають через порушення сімейної ієрархії), 3) функціональній (проблеми виникають, коли люди намагаються опосередковано захищати один одного чи керувати один одним і їх проблеми розпочинають брати участь у функціонуванні системи).

Згідно з останньою теорією депресія в юнацькому віці може виникати як захисна функція (наприклад, функція захисту когось із батьків перед загрозою). Терапевти цього напряму намагаються допомогти клієнтам досліджувати складні системні альянси в їхніх сім'ях, хитрих сімейних «іграх» і загалом чинники, що підтримують проблему ідентифікованого пацієнта.

Терапевтичною ціллю в межах цього підходу буде розкриття та зміна патологічних паттернів інтеракцій, переривання сімейних ігор.

6. *Етіологія та шляхи подолання розладів згідно зі системним підходом, фокусованим на вирішенні проблеми*. В такому підході сама тема етіології розладів вважається застарілою, не актуальною. Часто вирішення проблеми не має нічого спільного з пошуком причин її виникнення і історією її розвитку. Такі представники цього підходу, як S. de Shazer, G. Cecchin, M. Selvini Palazzoli, L. Boscolo [12], вважають, що розмірковування про проблему, навпаки, утримують людей від пошуку ефективних вирішень. Окрім цього, в окресленому пост-модерному підході консультант працює з проблемами клієнта, не обов'язково залучаючи інших членів сім'ї. Клієнт розглядається як елемент системи, її носій та творець. Отож, відповідно, змінивши бачення клієнта, спосіб сприйняття ним інших членів системи, можна змінити систему загалом.

Терапевтичні цілі в межах цього напряму висувуються, зважаючи на переконання, що клієнти самі спроможні знаходити вирішення своїх проблем, бо володіють відповідними навичками, проте упускають свої можливості, оскільки проблеми здаються їм надто масштабними. Іноді – просте зміщення фокусу з проблеми на винятки, на те, що вони вже роблять і що допомагає нагадати клієнтам про їхні ресурси і розширити сферу їх застосування. Велика частина терапевтичної роботи полягає в переформулюванні розмитих цілей клієнта («Мені б хотілося почуватись щасливішим», «Більше ніколи не хочу впадати в депресію»). Психолог-консультант задає відповідні запитання, щоб ціль стала чіткою, конкретною і досяжною («А що б Ви прагнули на-

томість», «Як би виглядало Ваше життя без депресії, чим би Ви заповнили його» тощо). Такий підхід, на нашу думку, згідно з результатами практичного застосування в студентському консультативному центрі, є одним із найдієвіших за депресивних розладів у студентської молоді. Його часова економічність, особливо важлива для студентської молоді, теж додає йому переваг.

7. *Етіологія та шляхи подолання розладів згідно з наративною системною терапією*. М. Уайт – відомий представник цього напрямку – наголошує, що причинами виникнення невротичних розладів, зокрема депресії, є застрягання на негативних мисленневих патернах реагування і як наслідок формулювання негативних життєписів (нарративів) [10]. Якщо життєписи створюються з конструюванням свого досвіду, як непотрібного, безкорисного, вони призводять до застрягання у проблемі. Це відбувається доти, доки більш оптимістичні версії подій, які так само легко можна витягнути з розповіді клієнта, не стануть домінуючими. Узагальнені негативні життєписи (які формуються в результаті інтеріоризації негативних соціокультурних впливів: «мене не люблять», «до мене прискіпуються», «варто всюди щось досягти») впливають не тільки на те, що люди зауважують (запізнення, докори тощо), але й те, як вони інтерпретують свої спостереження. Замкнуті і жорсткі нарративи спричиняють схильність до деструктивних емоційних станів.

Терапевтична ціль – екстерналізація проблем, яка допомагає людині звільнитись від сприйняття свого «Я» як патологічного, звільняє від почуття провини і тенденції до звинувачення оточення (проблема не в дочці, а в «бунтарстві», не в матері, а в «гіперчутливості»). Психолог-консультант не шукає чинників проблеми в сім'ї, чи в самій особистості, уникаючи участь «у змові» з проблемонасиченою розповіддю. Натомість допомагає клієнтові розпізнати негативні стереотипи, розширивши таким чином його діапазон вибору, ставши співавтором нового нарративу, що акцентує на нових способах самоставлення та ставлення до інших, свідчить про достоїнство клієнта та його компетентність. У такий спосіб досягається трансформація особистості – від сприйняття себе як невдахи – до уявлення про себе, як про героя. Покроково відбувається відокремлення особистості від проблеми, згодом – згуртування сім'ї «проти спільного ворога». Можна також переглянути сімейну історію, щоб знайти «унікальний вихід» чи «блискучу подію» (загалом – винятки з проблеми) – епізоди, коли клієнти чинили опір проблемі, чи поводитись усупереч проблемному опису. Типовими завданнями в межах цього напрямку, що можна запропонувати клієнтам студентських консультаційних центрів з депресивними проявами, є: скласти життєпис під назвою «Історія моїх успіхів та досягнень», «Іс-

торія моєї дружби і взаємодітримки у житті», «Історія моїх мрій, прагнень та пошуків», «Історія мелодій і кольорів, що надають моєму життю звучання та забарвлення».

Висновки. Доведено, що профілактика депресивних розладів студентської молоді, розробка методів їх ефективного подолання та відповідна підготовка практичних психологів – важливі завдання в збереженні психологічної безпеки нації.

Безперечно сім'я, найперше дисфункційна, є чинником погіршення психічного здоров'я та адаптаційних порушень у студентському віці, особливо, коли знаходиться в кризовому періоді (кризи «спустошення гнізда») і актуалізує невротичні механізми, які перешкоджають диференціації, втягують дорослих дітей у роль стабілізаторів. З іншого боку, конструктивізація сімейних стосунків є тим неоцінено потужним ресурсом, що сприяє відновленню психічного здоров'я особистості.

Розглянувши методи сімейної психотерапії з позиції різних теоретичних шкіл, і класичних, і постмодерних, обгрунтувавши їх ефективність, вважаємо за доцільне впровадження їх у роботу психологічних служб при учбових закладах з метою корекції розладів психічного здоров'я молоді загалом і депресивних розладів зокрема.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у емпіричному вивченні ефективності застосування сімейно-системних технік при консультуванні студентської молоді в центрах психологічної підтримки ВНЗ та шляхів підготовки практичних психологів, які б на належному рівні володіли навичками їх застосування.

1. ВООЗ: до 2020 року депресія стане захворюванням номер один [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~ / 10/90/all/2011/04/29/236731>.

2. Євченко Н.О. Сучасний протокол допомоги дітям та підліткам з депресією: перспективи його реалізації в Україні / Н.О. Євченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://neuro.health-ua.com/article/524.html>

3. Коренев М. М. Нагальні проблеми охорони здоров'я підлітків в Україні / М.М. Коренев // Журнал НАМН України. – 2011. – Т. 17. – № 1. – С. 48–53.

4. Маданес К. Стратегическая семейная терапия / К. Маданес. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999. – 272 с.

5. Минухин С. Техники семейной терапии / С. Минухин, Ч. Фишман. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 304 с.

6. Мосейчук Ю. Результати тривалого застосування програми корекції психологічних розладів студентів / Ю.Мосейчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppmb/texts/2007-10/07moyps.pdf.

7. Николс М. Семейная терапия. Концепции и методы / М. Николс, Р. Шварц. – М.: Эксмо, 2004. – 960 с.

8. Психотерапия детей и подростков / под ред. Ф. Кендалла. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 432 с.
9. Сатир В. Психотерапия семьи / В. Сатир. – СПб.: Речь, 2000. – 283 с.
10. Уайт М. Карты нарративной практики: введение в нарративную терапию / М. Уайт. – М.: Генезис, 2010. – 326 с.
11. Хлівна О. Індивідуально-психологічні характеристики психічного здоров'я студентської молоді / О. Хлівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.
12. Шліппе А. Системна психотерапія та консультування / А. Шліппе, Й. Швайцер; пер. з нім. – Львів: ВНТЛ-КЛАСИКА, 2004. – 320 с.
13. Benton S.A. Changes in Counseling Center Client Problems Across 13 Years / S.A. Benton, J.M. Robertson, W.-Ch. Tseng, F.B. Newton, S.L. Benton // Professional Psychology: Research and Practice. – 2003. – Vol. 34. – No. 1. – P. 66–72.
14. Dattilio F. Behavioral therapy with couples and families / F. Dattilio. – New York, London.: Guilford Press, 2010. – 282 p.
15. Depression in children and young people: identification and management in primary, community and secondary care. Fast, easy summary view of NICE guidance on 'depression'. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://guidance.nice.org.uk/CG28>.

Миколайчук М.И. Психологические методы преодоления депрессивных расстройств у студенческой молодежи: эффективность стратегий семейной психотерапии

Освещены проблемы нарушения психического здоровья студенческой молодежи, в частности депрессивные расстройства, поиск эффективных путей их преодоления как важный прогностический фактор национальной безопасности государства. Проанализированы классические и постмодернистские методы системно-семейной психотерапии как наиболее эффективные в преодолении депрессивных расстройств в юношеском возрасте.

Ключевые слова: депрессивные расстройства, студенческая молодежь, стратегии системно-семейной психотерапии.

Mykolaichuk M.I. Psychological methods of overcoming depressive disorders in students: efficiency of domestic psychotherapy strategies

The article deals with the problems of students' mental health, especially depressive disorders, and looking for the effective ways of overcoming them as an important prognostic factor of national security. Series of classical and postmodern methods of system and family therapy as one of the most effective in overcoming depressive disorders in adolescence are analyzed.

Key words: depressive disorders, students, system-family therapy strategies.

ВПЛИВ НАВЧАННЯ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ В УНІВЕРСИТЕТІ ТРЕТЬОГО ВІКУ НА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ АДАПТИВНОСТІ

Емпірично узагальнено особливості соціально-психологічної адаптивності осіб літнього віку, що навчаються, та осіб літнього віку, які не є слухачами Львівського університету третього віку. Представлено особливості соціально-психологічної адаптивності як чинника формування високої активності у соціальному середовищі в період пізньої дорослості. З'ясовано особливості взаємозв'язку між соціально-психологічними адаптивними можливостями осіб літнього віку та їх статусом студента.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптивність, університет третього віку.

Постановка проблеми. Дані демографічного прогнозу свідчать про постійне зростання кількості осіб літнього віку в загальній структурі населення України. Нині кожний п'ятий житель України досяг 60-річного віку. Гостро постає питання дослідження не лише медичних, соціальних (Р. Бацман [1], І.Н. Веселкова, Е.В.Землянова [2]), але і психологічних аспектів проблем літнього віку (О.В. Краснова [3], К. Мустакас [4], С.Г. Максимова [5], Т.Д. Марцинковська [6], С. Міллера [7]). Власне вихід на пенсію, втрата близьких і друзів, хвороби, звуження кола спілкування і сфер діяльності – це призводить до збідніння життя, зменшення кількості позитивних вражень та емоцій, почуття самотності і непотрібності. Крім цього, люди похилого віку важко переживають вікові та фізіологічні зміни, що відбуваються у їхньому організмі. Ці зміни часто супроводжуються різноманітними захворюваннями, які поруч із соціально-психологічними труднощами створюють надмірні переживання негативного спектру у вигляді напруги, тривоги, розпачу та ін. (Л.Ф. Обухова [8], Ж.В. Пузанова [9], А.І. Тащева [10]). Необхідність знайти адекватну сферу застосування активності літніх людей пов'язана і з тим, що пік соціальної активності осіб літнього віку збігається з передпенсійним періодом (у чоловіків у віці 60–62 років, у жінок від 55 до 60 років). Це посилює напруження, яке виникає у зв'язку з неминучим зменшенням рівня активності та зайнятості. Спільна діяльність, що має суспільну значущість, відновлює автономію і незалежність особи літнього віку, компенсує зменшення особистісного соціального потенціалу, тому в періоди, що передують старості, люди тяжіють до активного соціального життя (О. Кобилярик [11]).

Віднедавня для осіб у період пізньої дорослості є можливість навчатися у Львівському університеті Третього віку, що дає їм змогу відчувати себе у ролі студентів. Власне відмінності в адаптативності людей літнього віку, які навчаються і не проходять відповідне навчання, є основою цієї роботи.

Мета наукової розвідки – узагальнення особливостей соціально-психологічної адаптативності осіб літнього віку, що навчаються, та осіб літнього віку, які не є слухачами Львівського університету третього віку.

Для дослідження використано такі методики: методика для визначення типу поведінкової активності Л.І. Вассермана та Н.В. Гумєнюка (ТПА), методика діагностики рівня суб'єктивного стану самотності Д. Рассела і М. Фергюсона, методика на визначення стресостійкості і соціальної адаптації Холмса і Раге і методика діагностики соціально-психологічної адаптативності К. Роджерса і Р. Даймонда (СПА). Для статистичного опрацювання отриманих результатів використано пакет STATISTICA 8.036.

Група досліджуваних охоплює 44 особи віком 60–80 років з Львівського університету третього віку (ЛУТВ) та 46 осіб літнього віку з Пенсійного фонду України Галицького районного відділення м. Львова, які не навчаються в ЛУТВ.

Виклад основних положень. За опрацювання результатів група слухачів ЛУТВ розглядається як «група 1», а група осіб літнього віку, що не навчається, – «група 2».

Під час обробки результатів, одержаних у процесі емпіричного дослідження за методикою СПА К. Роджерса і Р. Даймонда, виявлено відмінності середніх значень показників адаптативності у групі слухачів ЛУТВ (група 1) та групі осіб літнього віку, які не навчаються (група 2) (рис. 1).

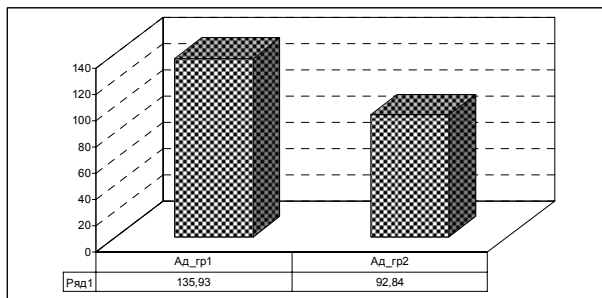

Рис. 1. Середні показники «адаптивності» у групі слухачів ЛУТВ (Ad_gr1) та групі осіб літнього віку, які не навчаються (Ad_gr2)

У групі 1 середні показники адаптивності (135,9) значно вищі, ніж у групі 2 (92,8). Це свідчить про те, що особи літнього віку, що навчаються в ЛУТВ, мають вищу здатність пристосовуватися до мінливих умов, змін зовнішнього середовища, аніж група осіб літнього віку, які не навчаються.

Ці ж висновки можна зробити на основі порівняння у досліджуваних групах літніх осіб інтегральних показників окремих шкал методики САП К. Роджерса і Р. Даймонда: «самоприйняття», «прийняття інших», «емоційна комфортність», «інтернальність», «прагнення до домінування» (Рис. 2.).

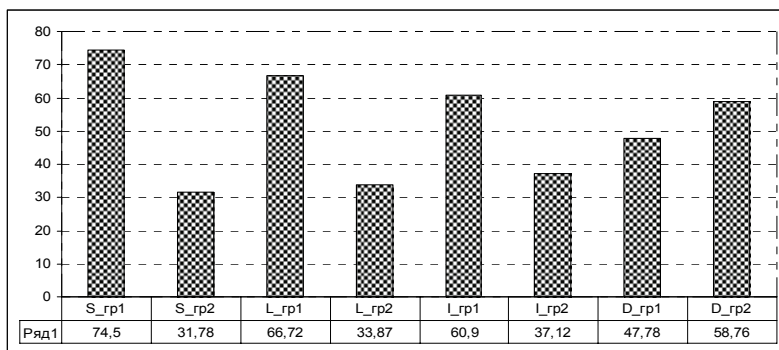

Рис. 2. Середні показники шкал «самоприйняття» (S), «прийняття інших» (L), «емоційна комфортність» (E), «інтернальність» (I), «прагнення до домінування» (D) у групі слухачів ЛУТВ (gp1) та групі осіб літнього віку, що не навчаються (gp2)

Як видно з Рис. 2, показники за шкалою «самоприйняття» у групі 1 вищі, ніж у групі 2. Група слухачів ЛУТВ має вищі показники самоприйняття через визнання себе і своєї індивідуальності, ставленням до себе як до особистості, гідної поваги, здатної до самостійного вибору, віру в себе і свої можливості. Нижчі показники по шкалі «самоприйняття» у групі осіб літнього віку, що не навчаються в ЛУТВ, зумовлені усвідомленням своєї залежності від інших людей, боязню їхнього осуду. Такі особи замикаються в собі, бояться вийти «назовні», встановлювати тісні міжособистісні контакти.

Виявлено, що показники за шкалою «прийняття інших» удвічі вищі у групі 1 (66,72), ніж у групі 2 (33,87). Група слухачів ЛУТВ характеризується вмінням любити і приймати людей такими, якими вони є. Вони не намагаються контролювати інших людей, поважають їх сво-

боду. Натомість, неприйняття інших людей властиве групі осіб літнього віку, які не навчаються (група 2), – осуджують, критикують і прагнуть контролювати поведінку інших.

У групі слухачів ЛУТВ рівень емоційного комфорту вищий, ніж у групі осіб, які не навчаються. Особи літнього віку, які навчаються, мають високий ступінь психоемоційного комфорту, який характеризується емоційною лабільністю, стабільністю, позитивним емоційним фоном і настроєм.

У групі слухачів ЛУТВ показники шкали «інтернальності» вищі (60,9), ніж у групі осіб літнього віку, що не навчаються (37,12). Представники групи 1 схильні приписувати відповідальність за події життя і результати діяльності собі, а не зовнішнім факторам, на відміну від групи 2, які звикли плисти за течією і у всіх життєвих негараздах звинувачувати всіх довкола, тільки не себе.

Як видно з рис. 2, досліджувані групи 2 більш схильні до домінування, до прагнення встановлювати контроль над іншими, тоді як представники групи 1 схильні до компромісу та альтруїзму.

Результати проведеного кореляційного аналізу підтверджують вище сформульовані закономірності.

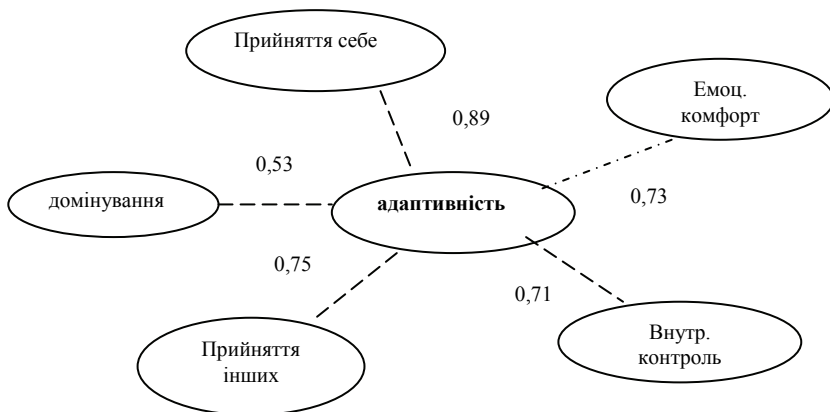

Рис. 3. Кореляційні зв'язки між шкалою адаптивності та шкалами методики діагностики соціально-психологічної адаптивності Роджерса і Даймонда у групі слухачів ЛУТВ

У групі слухачів ЛУТВ виявлено статистично значущі прямі кореляційні зв'язки шкали «адаптивності» зі шкалами «прийняття себе»

($r = 0,89$), «прийняття інших» ($r = 0,75$), «емоційний комфорт» ($r = 0,73$), «внутрішній контроль» ($r = 0,71$) та «домінування» ($r = 0,53$) при рівні значущості $p < 0,01$ (рис. 3). У групі 2 (рис. 4) виявлено статистично значущі прямі кореляційні зв'язки при рівні значущості $p < 0,01$ шкали «адаптивність» з шкалами «емоційний дискомфорт» ($r = 0,55$) і «підпорядкування» ($r = 0,47$).

Рис. 4. Кореляційні зв'язки між шкалою адаптивності та шкалами методики діагностики соціально-психологічної адаптивності Роджерса і Даймонда у групі осіб літнього віку, які не навчаються

Рівень адаптивності у представників групи 2 є низьким тому, що вони схильні за своєю природою до домінантної позиції. Пристосування до соціуму змушує їх підпорядковуватися, що суперечить їхній внутрішній поставі і викликає значний емоційний дискомфорт (рис. 4). Натомість, порівняно нижчий рівень домінантності у слухачів ЛУТВ дозволяє їм пристосуватися до життєвих обставин, зберігаючи свою домінантну позицію та почувуючись цілком комфортно (рис. 3).

На основі проведеного аналізу можна зробити декілька практичних висновків:

- 1) ЛУТВ є засобом підвищення рівня соціально-психологічної адаптивності літніх людей;
- 2) вагомою перешкодою до вступу в ЛУТВ для літніх людей є високий рівень їх домінантності і низький рівень прийняття інших.

Аналіз результатів дослідження за методикою діагностики рівня суб'єктивного стану самотності Д. Рассела і М. Фергюсона та методикою на визначення стресостійкості і соціальної адаптації Холмса і Раге дозволяє встановити ще низку переваг участі в ЛУТВ для літніх людей.

Так, середні значення змінної «рівень самотності» у групі 1 дорівнює 17,24, а у групі 2 – 39,86, де значення t-критерію рівне -7,31 при рівні значущості t-критерію $p = 0$. Для групи осіб літнього віку, які не навчаються, суб'єктивний стан самотності виникає вдвічі частіше, аніж у групі слухачів ЛУТВ. Особи літнього віку, які не навчаються, частіше переживають суб'єктивний психічний стан самотності, який тісно взаємопов'язаний з монотонним спілкуванням з близькими людьми, ніж

слухачі ЛУТВ, які активно взаємодіють з соціальним середовищем у межах ЛУТВ, родиною, здатні конструктивно організувати вільний час (спілкування з родиною і друзями, час на хобі та навчання і т.д.).

Крім того, у групи слухачів ЛУТВ удвічі вищий рівень опірності стресу, ніж у групі осіб літнього віку, які не навчаються. Це тісно пов'язано з певним типом поведінкової активності, визначеним за методикою Л.І. Вассермана та Н.В. Гуменюка.

Середнє значення «тип поведінкової активності» у групі 1 дорівнює 432,13, а у групі 2 – 318,32, де значення t-критерію рівне 3,12 при рівні значущості t-критерію $p = 0$. У двох групах виявлені відмінні типи поведінкової активності. Для групи слухачів ЛУТВ характерні такі типи поведінкової активності, як тип АБ («збалансована» особистість) та тип Б1 (раціональна, обережна, некваплива особистість, з помірною активністю). Натомість, для групи осіб літнього віку, які не навчаються, характерні такі типи поведінкової активності – тип А1 (енергійна особистість, яка прагне до конкурентних взаємовідносин), тип А (гіперактивна, дуже енергійна, нетерпляча, імпульсивна особистість); тип Б (невпевнена в собі особистість) та тип Б1.

Поведінкова активність типу А, що властива групі осіб літнього віку, які не навчаються, характеризується перебільшеною потребою в діяльності. У таких людей висока мотивація досягнення, завзятість, гостре відчуття нестачі часу, нетерплячість. Їх мова енергійна, емоційно виразна, яка підкріплюється жестами та мімікою. Такі особи схильні до змагань, суперництва і визнання. В умовах недостатньої інформації, у випадку необхідності прийняття швидкого рішення, зростає реактивна тривожність, можлива втрата контролю над ситуацією, що може призвести до емоційної нестабільності, зниження стійкості до стресу і поведінкового контролю загалом.

Виражений поведінковий тип Б групи осіб, що не навчаються, характеризується виразною неквапливістю, зваженістю і раціональністю у роботі й інших сферах життєдіяльності, відданістю обраній справі, прагненням до зміни роботи. Наявна скупість у рухах і виявах емоційних реакцій і почуттів. Такі особи літнього віку надмірно обдумують плани діяльності, що поєднуються з вельми неквапливим і надзвичайно ретельним виконанням навіть незначних фрагментів, що часто дратує інших. Саме невміння чи небажання швидко змінювати стереотипи діяльності викликають труднощі і в пристосуванні до ситуацій, що вимагають швидкого прийняття відповідального рішення або зміни роботи, порівнянна стійкість до фруструючих і стресогенних ситуацій та обставин, проте унаслідок тривалої дії цих чинників виявляється схильність до депресивних реакцій, втратою інтересу до роботи і спілкування.

Тенденція до поведінкової активності типу Б1, характерна для груп 1 і 2. У цьому випадку для осіб літнього віку характерні: раціональність і неквапливість у справах і спілкуванні, поєднання інтенсивної роботи з відпочинком, розслабленням. Наявна зовнішня стриманість у рухах і мові поєднується з витримкою і незворушністю у разі невдач, спілкування з неприємним або незручним співрозмовником; стійкість до дії фруструючих ситуацій і обставин, внутрішня емоційна стабільність і стриманість у вияві афектів і почуттів до інших.

Для групи осіб літнього віку, що не навчаються, тенденція до поведінкової активності типу А1 характеризується підвищеною діловою активністю, наполегливістю, захопленням роботою, цілеспрямованістю. Їм властива енергійна, виразна мова і міміка. У них емоційно насичене життя, честолюбство, прагнення до успіху і лідерства, незадоволення досягнутим, постійне бажання поліпшити результати виконаної роботи; чутливість до похвали та критики; нестійкість настрою і поведінки в стресових ситуаціях. Прагнення до змагальності, проте без амбітності й агресивності; за обставин, що перешкоджають виконанню планів, легко виникає тривога, знижується рівень контролю особистості, але долається вольовим зусиллям.

У групі слухачів ЛУТВ промовисто виражений тип поведінкової активності АБ. Для осіб, у яких діагностується проміжний (перехідний) тип поведінкової активності – АБ характерна активна і цілеспрямована діловитість, різнотонність інтересів, уміння збалансувати ділову активність, напружену роботу зі зміною занять і вміло організованим відпочинком; моторика і мовна експресія помірно виражені. Особи типу АБ не виявляють явної схильності до домінування, але за певних ситуацій і обставин упевнено беруть на себе роль лідера; для них характерна емоційна стабільність і передбачуваність у поведінці, порівняна стійкість до дії стресогенних факторів, хороша пристосованість до різних видів діяльності.

Отже, слухачі ЛУТВ характеризуються високим рівнем адаптивності до різних видів діяльності. Це енергійні особистості, які прагнуть до конкурентних взаємовідносин, без амбітності й агресивності, з підвищеною діловою активністю. Натомість, особам літнього віку, які не навчаються, важко пристосовуватися до змін соціального середовища. Це гіперактивні, дуже енергійні, нетерплячі, імпульсивні особистості у діях і вчинках.

Висновки. На основі проведеного емпіричного дослідження встановлені особливості соціально-психологічної адаптивності осіб літнього віку, які навчаються у Львівському університеті третього віку, і які не є слухачами університету.

Для групи слухачів ЛУТВ притаманний високий рівень адаптивності, прийняття інших людей, емоційного комфорту, приписування

відповідальності за результати діяльності власним здібностям і зусиллям (внутрішній контроль), позиція домінування і лідерської поведінки та вміння вирішувати проблеми у повсякденному житті через активну взаємодію та співробітництво з іншими особами. Натомість, особам літнього віку, які не навчаються, властивий низький рівень прийняття себе, прийняття інших людей, приписування відповідальності за результати діяльності власним здібностям та зусиллям (внутрішній контроль), низький рівень опірності стресу як показника зниження психологічно-адаптивних можливостей особистості з вагогим унеском деструктивної поведінкової активності у вигляді гіперактивної, дуже енергійної, нетерплячої, імпульсивної поведінки чи поведінки, яка демонструє невпевненість особистості в власних силах, з постійними сумнівами під час прийняття рішень, з уникненням відповідальності, пасивна реакція на соціальні стимули середовища.

В обох групах досліджуваних спільним є те, що адаптивність обумовлена вмінням приймати інших людей такими, якими вони є, та приписуванням відповідальності за результати діяльності власним здібностям і зусиллям. Відмінним є те, що у групі слухачів ЛУТВ соціально-психологічна адаптивність зумовлена високим показниками пристосованості до мінливих умов соціального середовища, вмінням вирішувати повсякденні проблеми та долати життєві труднощі у процесі взаємодії з суспільством. Натомість, у групі осіб літнього віку, які не навчаються, їхня дезадаптивність виражена через низький рівень стресостійкості, що в майбутньому може бути передумовою важкого психосоматичного захворювання та деструктивної поведінкової активності, яка, або є надмірно гіперактивною, або ж надмірно пасивною у взаємодії з соціальним середовищем.

На основі проведеного аналізу можна зробити декілька практичних висновків:

- ЛУТВ є засобом підвищення рівня соціально-психологічної адаптивності літніх людей;
- ЛУТВ є засобом зниження відчуття самотності та підвищення рівня опірності до стресів у літніх людей;
- навчання в ЛУТВ сприяє виробленню адекватних поведінкових реакцій на мінливі життєві обставини, які загалом підвищують рівень самосприйняття, почуття емоційного комфорту у літніх людей;
- вагомою перешкодою до вступу в ЛУТВ для літніх людей є високий рівень їх домінантності і, відповідно, низький рівень прийняття інших.

---

1. Бацман Р. Духовные проблемы пожилых людей / Р. Бацман // Проблемы старости: духовные, медицинские и социальные аспекты / под ред. А.В. Флинта. – М.: Свято-Дмитриевское училище сестер милосердия, 2003. – С. 53–92.

2. Веселкова И.Н. Проблемы здоровья и медико-социального обслуживания пожилых людей / И.Н. Веселкова, Е.В. Землянова // Психология старости и старения: хрестоматия; сост. О.В. Краснова, А.Г. Лидерс. – М.: Академия, 2003. – С. 289–294.

3. Краснова О.В. Пожилые люди, умирание и механизмы переноса: реферативный обзор / О.В. Краснова // Психология старости и старения: Хрестоматия; сост. О.В. Краснова, А.Г. Лидерс. – М.: Академия, 2003. – С. 339–343.

4. Мустакас К. Большие проблемы маленьких детей / К. Мустакас; пер. с англ. Г. Пимочкиной. – М.: Эксмо, 2003. – 384 с.

5. Максимова С.Г. Социально-психологическая адаптация: особенности формирования и развития у лиц пожилого и старческого возраста / С.Г. Максимова. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1999. – 145 с.

6. Марцинковская Т.Д. Особенности психического развития в позднем возрасте / Т.Д. Марцинковская // Психология старости и старения: хрестоматия; сост. О.В. Краснова, А.Г. Лидерс. – М.: Академия, 2003. – С. 127–130.

7. Миллер С. Психология развития. Методы исследования / С. Миллер. – СПб.: ПИТЕР, 2002. – 464 с.

8. Обухова Л.Ф. Проблема старения с биологической и психологической точек зрения / Л.Ф. Обухова, О.Б. Обухова, И.В. Шаповаленко // Психологическая наука и образование. – 2003. – № 3. – С. 6–13.

9. Пузанова Ж.В. Проблема одиночества (социологический аспект) / Ж.В. Пузанова. – М.: Изд-во РУДН, 1998. – 158 с.

10. Ташева А.И. Проблема старости: социокультурный феномен / А.И. Ташева // Психология старости и старения: хрестоматия; сост. О.В. Краснова, А.Г. Лидерс. – М.: Академия, 2003. – С. 43–45.

11. Kobylarek A. Doświadczanie Uniwersytetu Trzeciego Wieku / Aleksander Kobylarek // Kurier UTW [Uniwersytetu Trzeciego Wieku]. – 2010. – № 19. – S. 10–12.

Островская Е.А., Дидковская Л.И. Влияние обучения людей пожилого возраста в университете третьего века на социально-психологические особенности их адаптивности

Эмпирически обобщены особенности социально-психологической адаптивности людей пожилого возраста, которые обучаются, и тех, которые не являются слушателями Львовского университета третьего века. Представлены особенности социально-психологической адаптивности как фактора формирования высокой активности в социальной среде в пожилом возрасте. Определены особенности взаимосвязи между социально-психологическими адаптивными возможностями людей пожилого возраста и их статусом студента.

Ключевые слова: *социально-психологическая адаптивность, университет третьего века.*

Ostrovs'ka K.O., Didkovs'ka L.I. The influence of elderly studing in the third age university on social-psychological features of their adaptiveness

The peculiarities of social-psychological adaptiveness of seniors, who are studying and who aren't studying in Lviv University of Third Age are empirically generalized. The peculiariteis of social-psychological adaptiveness as a factor of seniors high activity formation in social sphere are presented. The peculiariteis of interconnection between social-psychological adaptive possibilities of seniors and their studet status are determined.

Key words: social-psychological adaptiveness, University of Third Age.

УДК 159.9

Г.В. Рудь

**ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ГЕНДЕРНИХ
ВІДМІННОСТЕЙ НА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ
ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ ЮНАЦТВА
В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

Представлено й обґрунтовано результати дослідження впливу гендерних відмінностей на процес формування життєвої перспективи у віці ранньої юності.

Ключові слова: життєва перспектива, життєві прогнози, гендерні відмінності, спосіб самовизначення.

Постановка проблеми. Характерною ознакою сучасного українського суспільства є загальне підвищення темпів життя, швидкоплинність процесів зовнішнього і внутрішнього оновлення. За умов трансформації суспільства значно зростають вимоги до особистості, яка, щоб не залишитись на узбіччі і повністю реалізувати власні можливості й потенціали, повинна активно залучатися до безперервного пошуку можливостей професійного й особистісного удосконалення.

Однією з важливих закономірностей й розвитку особистості є трансформування ціннісних орієнтацій під впливом соціально-економічних умов життя. Аналіз цих процесів належить до стратегічних напрямів психологічної науки. Особливою гостротою така проблема характеризується в умовах кризового суспільства, яке має високий психотравмуючий ефект, систему факторів, що зумовлюють радикальний перегляд людиною життєвих цінностей. Відмінність, самотність, неповторність індивідуальної сфери життєвих прогнозів й очікувань зумовило припущення про наявність статевих диференціацій під час її формування [1; 2; 4; 5; 6; 8; 10; 11].

Стан дослідження. Зазначимо, що у вітчизняній психології питання динаміки змін гендерних розходжень, їхній вплив на індивідуальний життєвий шлях людини і можливості особистісної реалізації в нових соціально-економічних умовах недостатньо вивчені. Адже без їх вирішення неможливе ні розроблення сучасних норм і вимог до особистості і поведінки, що відповідають статі, ні надання якісної психологічної допомоги.

Стереотипи стають якщо не явними, то непрямими цінностями. Чоловіки і жінки намагаються культивувати в собі стереотипні риси. Ці тиски підштовхують до бажаної поведінки, підкріплюються ще і тиском нерівного статусу чоловіків і жінок і очікувань інших. У дійсності люди намагаються підтримувати такий образ «Я», щоб він був соціально бажаним і відповідав їхнім думкам про себе. Послаблення гендерних стереотипів розширює можливості індивідуального самовибору, внаслідок чого мають зиск і особистість, і суспільство.

Мета статті – виявити і проаналізувати гендерні відмінності формування життєвої перспективи у віці ранньої юності з уваги на соціально-статусні характеристики індивідів.

Виклад основних положень. У дослідженні брали участь школярі старших класів і студенти ВНЗ. Цікавими у цьому контексті є такі виявлення. Коли у школярю прогнозування наявності сім'ї у віці до 40 років за інтенсивністю переважає школярів (77,1 і 50,0), то у студентів, навпаки, – юнаки частіше прогнозують сім'ю, ніж студентки (88,1 і 78,3) (див. табл. 1). Це, на наш погляд, свідчить про посилення у студентів прагнення щодо особистісного самовизначення, самореалізації у всіх сферах життя як вияв об'єктивності, реалістичності.

Таблиця 1

Розподіл прогнозів респондентів стосовно матеріальних і соціальних досягнень до 40 років життя (%)

Досягнення	Школярі		Студенти	
	чол.	жін.	чол.	жін.
1. Власний будинок (квартира)	87,5	91,4	88,1	86,9
2. Автомобіль	56,3	42,9	59,5	47,8
3. Сім'я	50,0	77,1	88,1	78,3
4. Діти	68,8	82,9	54,8	86,9
5. Авторитет	25,0	31,4	42,9	26,1
6. Висока кваліфікація	31,3	37,1	28,6	56,5
7. Міцне здоров'я	43,8	31,4	45,2	47,8
8. Можливість мандрівок	12,5	40,0	40,5	43,5
9. Гроші в банку	43,8	14,3	14,3	13,0

Показовою є динаміка гендерного співвідношення щодо передбачення респондентами у себе наявності авторитету у 40 років. Якщо у школярів дівчата частіше прогнозують наявність авторитету (31,4 і 25,0), то у студентів, навпаки, – вказана тенденція посилюється у юнаків (88,1 і 78,3). Це, ймовірно, зумовлюється розвитком у студентів (зокрема, у юнаків) інтернальності, відповідальності й самовизначальності у власному житті. З іншого боку, послаблення прогнозування (читай прагнення) авторитету у студенток детермінується, як на нашу думку, внутрішньо-латентними жіночими спонуканими, виявлення яких провокує сучасна соціальна ситуація та певні обставини життя.

Крім того, у школярів дівчата значно менше, ніж юнаки, прогнозують працю як вид майбутньої діяльності (54,3 і 95,7) і більш інтенсивно прогнозують (передбачають) заняття наукою (48,6 і 31,3). Це виявлення засвідчує про домінування у школярів (зокрема, у дівчат) ілюзорного, неадекватного способу власного самовизначення й самосприймання [12]. У студентів, навпаки, – дівчата більшою мірою прогнозують працю (95,7 і 78,6) і меншою – побудову кар'єри науковця (6,3 і 21,4), що зумовлюється формуванням у них об'єктивно-реалістичного способу життєвого самовизначення і, як похідною від нього, емансипаційною тенденцією у самосприйманні і самореалізації.

Також цікаві інші гендерні зіставлення. Зокрема, за результатами дослідження школярки значно переважають хлопців за вираженістю бажання бути комунікабельнішими (42,9 і 6,3). Своєю чергою, в студенток це прагнення врівноважується за вираженістю з прагненням юнаків (26,1 і 26,2). На наш погляд, це пряме свідчення набуття студентами соціально ефективних якостей – комунікабельності, контактності, гнучкості. Це переконує, що вибір школярів має компенсаторно-необ'єктивний характер (зокрема, прагнення школярок до комунікабельності). З цими припущеннями узгоджуються переважання у школярів бажання бути розумнішими (87,5 і 65,7), які у студентській соціальній ситуації гендерно вирівнюються (59,5 і 52,2).

Щодо обговорення життєвих планів у школярів, то юнаки значно переважають дівчат у намаганні зберегти життєві плани у таємниці (31,3 і 8,6). У студентів це співвідношення значно «рівніше» (16,7 і 17,4). Вказаний аспект, на наш погляд, підтверджує припущення про наявність у школярів невротично-компенсаторних спонук щодо соціальних реакцій, які набувають вигляду неадекватних, ілюзорних, що є проявом так званої вікової інтровертованості [1]. Студентський досвід, як соціальний досвід професійного (і особистісного) самовизначення, сприяє гармонізації соціальних патернів поведінки юнаків.

У цьому ж контексті школярки значно менше сподіваються на допомогу друзів, ніж школярі (5,7 і 12,5) (див. табл. 4). У студентів

вказані вибори зростають і навіть переважають у дівчат порівняно із юнаками (34,8 і 28,6). На наш погляд, це ще одне свідчення розвитку у студентів соціально зумовлених якостей – комунікабельності, співробітництва, відкритості – на противагу якостям, активованим у школярів – прихованості, егоцентризму, невпевненості у власні сили.

Також заслуговує уваги зменшення вираженості міркування студенток порівняно з юнаками, що успіх (13,0 і 21,4) і доля (4,3 і 7,1 – чинники, від яких залежить здійснення життєвих планів людини. Це ще раз підтверджує припущення про розвиток у студентів за рахунок соціальної практики й професійного самовизначення, інтернальних соціальних відреагувань, відповідальності за власне життєтворення, а також міжособистісної врівноваженості й поваги.

Крім того, у школярів під час прогнозування власного соціального стану до 40 років дівчата значно частіше, ніж юнаки, прогнозують смерть (31,4 і 18,8) (див. табл. 2). У студентів ці прогнози врівноважуються (21,7 і 21,4), що, на нашу думку, відображає притаманну шкільній соціальній ситуації невизначеність перед майбутнім, невпевненість у власних силах, соціальну забобонність, залежність від обставин, емоційну невривноваженість. Студентська стадія соціалізації через перші серйозні соціальні випробування сприяє розвитку у особистості інтернальності, цілеспрямованості, реалістичності, впевненості, об'єктивності.

Таблиця 2

Розподіл прогнозованого респондентами власного соціального стану до 40 років життя (%)

Соціальні стани		Школярі		Студенти	
		чол.	жін.	чол.	жін.
1.	Зі мною все буде гаразд	81,3	65,7	73,8	65,2
2.	Я буду самотнім	12,5	48,6	26,2	46,7
3.	Я буду безробітним	12,5	28,6	09,5	21,7
4.	Я буду інвалідом	06,3	08,6	14,3	04,3
5.	Я буду «за ґратами»	06,3	02,9	07,1	06,2
6.	Я буду мертвим	18,8	31,4	21,4	21,7

Отже, вищезазначені результати дослідження свідчать про зростання у студентів упевненості у здійсненні власних життєвих очікувань, розвиток послідовності й реалістичності за вибору способів і засобів їх реалізації, що детермінується насамперед набуттям студентами значущого *соціального досвіду*. Також результати дослідження свідчать про те, що школярі порівняно зі студентами більшою мірою впевнені у здійсненні власних планів на 50%, що зумовлене, ймовірно, сумнівами, побоюваннями внаслідок недостатньої соціальної практики.

Щодо чинників, які перешкоджають здійсненню життєвих планів (див. табл. 3), то у школярів чоловічої статі більшою мірою виражені такі: *економіка* (68,8), *сімейні обставини* (50,0), *недоліки характеру* (43,8). На другій позиції за вираженістю займають *хвороба* (31,3), *внутрішня політика* (18,8). Мінімально виражені чинники, що перешкоджають здійсненню життєвих планів, – *екологія* (12,5), *зовнішня політика* (12,5), *смерть* (6,3), *фінансові проблеми* (6,3).

Таблиця 3

Розподіл чинників, які перешкоджають здійсненню життєвих планів (%)

Завади		<i>Школярі</i>		<i>Студенти</i>	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Сімейні обставини	56,9		63,1	
		50,0	60,0	54,8	78,3
2.	Недоліки характеру	49,0		38,5	
		43,8	51,4	35,7	43,5
3.	Економіка	49,0		53,8	
		68,8	4,0	54,8	52,2
4.	Екологія	09,8		24,6	
		12,5	08,6	26,2	21,6
5.	Внутрішня політика	11,8		12,3	
		18,8	0,086	16,7	04,3
6.	Зовнішня політика	09,8		04,6	
		12,5	08,6	04,8	04,3
7.	Хвороба	43,1		53,8	
		31,3	48,6	40,5	78,3
8.	Смерть	02,0		01,5	
		06,3	–	02,4	–
9.	Фінансові проблеми	03,9		–	
		06,3	02,9	–	–
10.	Втручання ворогів	02,0		–	
		–	02,9	–	–
11.	Війна	03,9		01,5	
		–	05,7	02,4	–
12.	Кохання	02,0		–	
		–	02,9	–	–
13.	Лінощі	0,02		01,5	
		–	02,9	–	04,3
14.	Випадковість	–		01,5	
		–	–	02,4	–
15.	Нерозуміння оточуючих	–		01,5	
		–	–	02,4	–
16.	Розбіжності світогляду людей	–		01,5	
		–	–	02,4	–

У школярюк максимально виражені перешкоди здійсненню життєвих планів *сімейні обставини* (60,0), *недоліки характеру* (51,4), *хвороба* (48,6), *економіка* (40,0). Значно менше виражені чинники-завади *екологія* (8,6), *внутрішня політика* (8,6), *зовнішня політика* (8,6), *війна* (5,7), *кохання* (2,9), *фінансові проблеми* (2,9).

У студентів чоловічої статі більшою мірою виражені перешкоди здійсненню життєвих планів *економіка* (54,8), *сімейні обставини* (54,8), *хвороба* (40,5). Другу позицію за вираженістю займають *недоліки характеру* (35,7), *екологія* (26,2), *внутрішня політика* (16,7). Мінімально виражені чинники – *зовнішня політика* (4,8), *смерть* (2,4), *війна* (2,4).

У студенток найвираженішими є такі чинники, що перешкоджають здійсненню життєвих планів, – *хвороба* (78,3), *сімейні обставини* (78,3), *економіка* (52,2), *недоліки характеру* (43,5). На другому місці за вираженістю *екологія* (21,7). Мінімально у студенток на перешкоді здійсненню життєвих планів є *внутрішня* (4,3) та *зовнішня політика* (4,3).

Що стосується динаміки вираженості чинників-завад здійсненню життєвих планів, передбачених школярами і студентами, то результати дослідження свідчать про таке: серед студентів чоловічої статі порівняно зі школярами чоловічої збільшується вираженість перешкод здійсненню власних життєвих планів – *екологія* (26,2 і 12,5), *хвороба* (40,5 і 31,3), *сімейні обставини* (54,8 і 50,0). Крім того, у студентів чоловічої статі зменшується вираженість перешкод *недоліки характеру* (35,7 і 43,8), *економіка* (54,8 і 68,8), *зовнішня політика* (4,8 і 12,5), *смерть* (2,4 і 6,3). Порівняно стабільною у студентів і школярів загалом залишається вираженість чинника-завади здійсненню власних життєвих планів *внутрішня політика* (16,7 і 18,8).

У студенток порівняно з школярками збільшується вираженість перешкод здійсненню власних життєвих планів *хвороба* (78,3 і 48,6), *сімейні обставини* (78,3 і 60,0), *економіка* (52,2 і 40,0), *екологія* (21,7 і 8,6). У студенток зменшена вираженість чинників-завад здійсненню життєвих планів *недоліки характеру* (43,5 і 51,4), *внутрішня політика* (4,3 і 8,6), *зовнішня політика* (4,3 і 8,6).

У цьому ж контексті ми дослідили розподіл чинників, від яких, на думку респондентів, крім самої людини, залежить здійснення життєвих планів (див. табл. 4). Загалом у респондентів максимально вираженими є чинник *непередбачені обставини* (31,4; 33,8). Другу позицію за вираженістю займають чинники, від яких, крім людини, залежить здійснення життєвих планів – *успіх* (17,6; 18,5), *доля* (15,7; 6,2), *навколишні люди* (7,8; 12,3). Найменше виражені решта чинників – *випадок* (5,9; 9,2), *матеріальна забезпеченість* (5,9; 4,6), *сім'я* (3,9; 3,1), *кохана людина (друзі)* (2,0; 7,7), *соціальні умови* (3,9; 3,1), *здоров'я* (3,9; 1,5),

зв'язки з впливовими людьми (2,0; 1,5), батьки (рідні) (2,0; 1,5), вороги (2,0; 1,5), а також – бог (0,0; 1,5), потаємні сили (0,0; 1,5), життєві погляди (0,0; 1,5), виховання (0,0; 1,5).

Таблиця 4

Розподіл чинників, від яких, крім самої людини, залежить здійснення життєвих планів (%)

Чинники		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Непередбачені обставини	31,4		33,8	
		31,3	31,4	28,6	43,5
2.	Випадок (випадкові зовнішні фактори)	05,9		09,2	
		06,3	05,7	09,5	08,7
3.	Успіх (фарг, вдача, фортуна)	17,6		18,5	
		18,8	17,1	21,4	13,
4.	Доля	15,7		06,2	
		12,5	17,1	07,1	04,3
5.	Оточуючі люди	07,8		12,3	
		–	11,4	16,7	04,3
6.	Рідні, батьки	02,0		01,5	
		–	02,9	–	04,3
7.	Матеріальна забезпеченість (фінанси, економічні можливості)	05,9		04,6	
		–	08,6	02,4	08,7
8.	Сім'я	03,9		03,1	
		06,3	02,9	–	08,7
9.	Здоров'я	03,9		01,5	
		–	05,7	–	04,3
10.	Зв'язки з впливовими людьми	02,0		01,5	
		–	02,9	02,4	–
11.	Життєві погляди	–		01,5	
		–	–	–	04,3
12.	Виховання	–		01,5	
		–	–	–	04,3
13.	Потаємні сили	–		01,5	
		–	–	–	04,3
14.	Бог	–		01,5	
		–	–	02,4	–
15.	Кохана людина, друзі	02,0		07,7	
		06,3	–	07,1	08,7
16.	Вороги	02,0		01,5	
		–	02,9	02,4	–
17.	Соціальні умови	03,9		03,1	
		06,3	02,9	02,4	04,3

Школярі загалом уважають, що здійснення життєвих планів, крім людини, залежить від *непередбачених обставин* (31,4), відтак *успіх* (17,6), *доля* (15,7). Третю за вираженістю позицію займають чинники *оточуючі люди* (7,8), *випадок* (5,9), *матеріальна забезпеченість* (5,9). Мінімально вираженими є *сім'я* (3,9), *здоров'я* (3,9), *соціальні умови* (3,9), *кохана людина (друзі)* (2,0), *зв'язки з впливовими людьми* (2,0), *батьки (рідні)* (2,0), *вороги* (2,0). Студенти чоловічої статі вважають, що здійснення життєвих планів, крім людини, залежить від *непередбачених обставин* (28,6) і *удачі* (21,4). Другу позицію за вираженістю займає чинник *оточуючі люди* (16,7). Далі за вираженістю розташовані чинники *випадок* (9,5), *доля* (7,1), *кохана людина (друзі)* (7,1). Решта чинників не виражені або мінімальні (0,0-2,4).

У студенток як значущий чинник виступають лише *непередбачені обставини* (43,5), а такі фактори як *успіх* (13,0), *випадок* (8,7), *матеріальна забезпеченість* (8,7), *сім'я* (8,7), *кохана людина (друзі)* (8,7), виражені слабше. Решта чинників відсутні або незначні (0,0-4,3). Вивчення, структурування чинників, від яких, на думку респондентів, залежить здійснення життєвих задумів, крім самої людини, дозволили виокремити такі тенденції.

У школярів вищевказані чинники мають більш ірреальний, містичний, можливо забобонний характер (*доля*, *везіння*), що свідчить, вірогідно, про більш ілюзорне, спонтанне, хаотичне, розрізнене, екстернальне сприймання ними власного життя. У студентів ці фактори набувають більш «дійснісного», реалістичнішого, «соціоприхильного» характеру (*оточуючі люди*, *кохана людина (друзі)*), що, ймовірно, детермінується більш аутентичним, адекватним, «справжнім» баченням ними власного життєвого шляху.

Щодо розподілу часових інтервалів планування респондентами власного життя, то у гендерному сенсі заслуговує уваги більша вираженість у дівчат-студенток порівняно з юнаками міркування, що планування життя – займає трата часу (26,1 і 19,0) але значно нижча, ніж у школярів обох статей (43,8 і 37,1). На декілька днів планують свій життєвий шлях школярі (37,5) та школярки (34,3) і відповідно студенти (21,4 і 13). І тільки невелика кількість школярів будує довгострокові плани (12,5 і 14,3). У студентському віці віддалена перспектива стає реальнішою та гендерно вирівнюється (26,2 і 26,1). На наш погляд, однією з детермінант такого виявлення є також формування у студентів контекстуально-гнучкого мислення, відповідальності за власне життєтворення, усвідомлення власної неповторності, самобутності, визначальності. Передумовами цих індивідуально-психологічних аспектів є реальний минулий і теперішній соціальний досвід успішності, адекватна самооцінка, впевненість у особистій ефективності та реалізації.

У юнаків та дівчат необхідно сформувати усвідомлення гендерної рівності статей на основі чітких знань про чоловічу та жіночу психологію, про вікові особливості набуття гендерної ідентичності та гендерне самовизначення.

Висновки. З огляду на гендерні відмінності та їх значення під час вивчення формування життєвої перспективи у ранній юності ми зробили такі висновки:

- механізм перцепції життєвого шляху у школярів – це ігнорування, нехтування минулим і теперішнім аспектами життя як основи, стержня майбутнього соціального досвіду [7; 8; 9; 10]; ілюзорна, неадекватна фіксація на «рожевому», «яскравому» майбутньому;

- у студентській соціальній ситуації триває поглиблення адекватних статево закономірних індивідуальних диференціацій сприймання життєвого шляху з його часовими модусами, що детермінується набуттям соціальної практики, досвіду самореалізації й самоздійснення і спричиняє розвиток реалістичності, об'єктивності, соціальної стійкості й відкритості;

- соціальні зміни спричиняють формування у юнаків віри у власне значне, успішне майбутнє, створене їхніми руками, що сприяє розвитку активності, цілеспрямованості, дієвості;

- «студентські» соціальні обставини (набуття соціального досвіду, самостійності, відповідальності, професійного самовизначення) впливають на формування ментального образу власного життя – симультанного, цілісного, завершеного, гармонійного, досконалого [3].

Тобто гендерні зіставлення емпіричних даних підтверджують вплив соціальних чинників (міжособистісно зумовлений досвід, самостійне приймання визначальних рішень, успіхи, досягнення) на спосіб життєтворення, формування життєвої перспективи у ранній юності. Зокрема, у студентів під впливом успішного «доленосного» соціального досвіду, професійного самовизначення зростає прагнення щодо:

- розвитку врівноваженості, послідовності, реалістичності, самореалізації у всіх сферах життя;

- трансформації невротично-компенсаторної моделі перцепції життєвого шляху в об'єктивно-реалістичну, гармонійну;

- трансформації прихованості, потаємності, невпевненості в соціальних ефективних якостях: комунікабельності, відкритості, співробітництва;

- формування стійких навичок щодо інтернальних соціальних відреагувань, відповідальності за власне життєтворення, а також міжособистісної врівноваженості й поваги;

- формування адекватності самооцінки, гармонізації, аутентизації соціальних поведінкових патернів; формування контекстуально-гнучкого креативного мислення, усвідомлення власної неповторності, самобутності.

У юнаків і дівчат необхідно формувати усвідомлення гендерної рівності статей на основі чітких знань про чоловічу та жіночу психологію, про вікові особливості набуття гендерної ідентичності та гендерного самовизначення.

1. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб.; М., 2001 – 247 с.
2. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
3. Горностай П. Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого світу особистості / П. Горностай // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6. – С. 23–35.
4. Загальна психологія: підруч. для студентів вищ. навч. закладів. / С.Д. Максименко, В.О. Зайчук, В.В. Клименко, В.О. Соловієнко; за заг. ред. акад. С.Д. Максименка. – К.: Либідь, 2000. – 558 с.
5. Леонтьев Д.А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д.А. Леонтьев, Е.В. Шелобанова // Вопр. Психологии. – 2001. – № 1. – С. 57–65.
6. Панок В.Г. Основи практичної психології: підручник для студ. вищих навч. закладів / В.Г. Панок, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелєва та ін. – 2 вид., стер. – К.: Либідь, 2010. – 536 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
8. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
9. Ямницький В.М. Розвиток життєвої активності особистості: теорія та експеримент: монографія / В.М. Ямницький. – Одеса: ПНЦ АПН України – СВД Черкасов М.П., 2006. – 362 с.

Рудь Г.В. Особенности влияния гендерных отличий на процесс формирования жизненных перспектив в юношеском возрасте в период трансформации общества

Представлены и обоснованы результаты исследования, касающиеся влияния гендерных отличий на процесс формирования жизненной перспективы в ранне-юношеском возрасте.

Ключевые слова: *жизненная перспектива, жизненные прогнозы, гендерные особенности, способ самоопределения.*

Rud G.V. The features of the gender differences impact on the development prospects of the young people living in the social transformation period

The article deals with the specific features of the life outlook forming process at the young age. The basic social and psychological factors affecting the self-determination way and governing the appropriate individual's life outlook choice in early years were elicited.

Key words: *life perspective, life predictions, gender differences, the method of self-determination.*

УДК 159.922:340.114.5

Н.М. Теслик

ОСОБИСТІСНІ ВЛАСТИВОСТІ КУРСАНТІВ-ПРАВознавців у процесі ФОРМУВАННЯ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАВА

Висвітлено результати психологічного дослідження впливу особистісних властивостей на ставлення до права курсантів вищого навчального закладу МВС.

Ключові слова: *правова свідомість, ставлення до права, характерологічні риси, самооцінка.*

Постановка проблеми. Формування засад професійної правосвідомості у межах фахової підготовки курсантів-правознавців відбувається у нерозривній єдності із процесом особистісного становлення. Особистість, на думку А.В. Петровського, пізнається лише як елемент системи стійких міжособистісних зв'язків, які опосередковуються смыслом спільної діяльності, аксіологічними значеннями, прийнятими кожним представником системи. Саме ці зв'язки, втілені у конкретних індивідуальних властивостях, у сукупності утворюють особливу якість групової діяльності, у тому числі є вираженням правопорядку, реалізацією правових приписів у суспільстві [5, с. 267].

Стан дослідження. У сучасних дослідженнях О.М. Балинської, О.М. Бандурки, П.П. Баранова, Д.С. Безносова, О.В. Землянської, Ю.Л. Івлева, О.В. Кобець, В.І. Темченка, М.Є. Черкас та інших триває наукове обґрунтування теорії правової свідомості та пошуки можливостей розширення її практичної реалізації. Однак проблема формування фундаментальних засад професійної правосвідомості курсантів-правознавців на етапі здобуття фахової освіти досі актуальна.

Фундаментальні особливості професійної правосвідомості правознавців, як і власне поняття правової свідомості, є вираженням концептуальних позицій дослідників. Розуміння сутнісного критерію виокремлення професійної правової свідомості принципово відрізняється залежно від базового теоретичного підходу автора. На думку В.С. Бредньової, специфіка усієї структури професійної правосвідомості особистості формується під впливом когнітивного розвитку особистості, домінуючих раціональних елементів [3, с. 117–118]. О.М. Балинська обґрунтовує ідентичність професійної правосвідомості на основі суспільного призначення і ролі працівників ОВС у підтриманні стабільності і цивілізованості суспільства [1, с. 471]. На нашу думку,

варто погодитися із О.В. Кобець, що професійна правосвідомість юриста є складним системним утворенням, тому джерелами його формування виступають і спеціальна правова підготовка, і процес практичної правозастосовної діяльності, з якими пов'язані теоретичне навчання та практична підготовка курсантів ВНЗ системи МВС [4, с. 10].

Мета статті – вивчення впливу особистісних властивостей (характерологічних рис, самооцінки) на розвиток ставлення до права майбутніх правників з уваги на специфіку профільної підготовки за юридичним напрямом курсантів-правознавців та умов навчання курсантської молоді.

Виклад основних положень. Для досягнення означеної мети проведено дослідження 261 респондентів, у тому числі 92 курсантів і слухачів магістратури Харківського національного університету внутрішніх справ і двох груп порівняння: студенти юридичного (91 чол.) та економічного (78 осіб) ВНЗ. У ході дослідження застосовані опитувальник Д.С. Безносова «Ставлення до права», 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела та методика «Самооцінка особистості» Б.А. Сосновського у модифікації О.І. Моткова, а також статистичний метод рангової кореляції Ч. Спірмен, спрямований на визначення сили та напрямку кореляційного зв'язку між показниками груп порівняння.

Процес формування правової свідомості відбувається як складова особистісного зростання, а тому детермінований системою індивідуальних характерологічних особливостей. Правовий реалізм є абсолютно домінуючим типом ставлення до права усіх досліджуваних, який відображає найбільш адекватне сприйняття права, позитивну його оцінку і готовність дотримуватися правових норм, передбачає сформованість правових понять та переконань, які ґрунтуються на розумінні правової системи. Загальна вибірка, включно із групами порівняння, охоплює 86,2% курсантів і студентів, які мають реалістичне сприйняття правової дійсності. Інші види ставлення до права і позитивні, і негативні, не виконуючи домінуючу роль, у сукупності становлять структуру сприйняття правової дійсності, формуючи підґрунтя усієї системи правової свідомості.

Персональні характеристики, втілюючись у будь-якому вияві діяльності, різноспрямовано впливають на формування ставлення до права. Особистісні риси, втілені у факторах L «Підозрілість – довірливість» та Q1 «Радикалізм – консерватизм», у курсантів-правознавців і груп порівняння стимулюють формування абсолютно нетотожних структур правосвідомості. Статистично значущі відмінності між середніми показниками цих характерологічних факторів у груп досліджуваних відсутні, проте кореляції зафіксовано за різними видами ставлення до права.

Таблиця 1

Порівняння показників особистісних властивостей та видів ставлення до права курсантів-правознавців

Фактор	Стени	Порівняння із показниками ставлення до права, $g_{\text{емп}}$							
		Правовий реалізм	Правовий ідеалізм	Правовий конформізм	Правовий фетишизм	Правовий інфантилізм	Правовий скептицизм	Правовий цинізм	Правовий нігілізм
A	6,12±2,41	-	-	-	-	-	-	-	-
B	5,5±2,25	-	-	-	-	-	-	-	-
C	5,61±1,58	-	0.308**	-	-	-	-	-	-
E	6,39±1,98	-	-	-	-	0.279**	0.215*	-	-
F	7,29±1,94	-	-	-	-	-	-	-	-
G	6,05±1,86	-	-	-	-	-	-	-	-
H	5,86±2,04	-	-	-	-	-	-	-	-
I	3,95±1,92	-	-	-	-	-	-	-	-
L	6,36±2,48	0,27* *	-	-	-	-	0.277**	-	-
M	4,18±2,17	-	-	-	-	-	-	-	-
N	6,02±2,02	-	-	-	-	-	-	-	-
O	6,61±2,19	-	-	-	-	-	-	-	-
Q1	4,64±2,56	-	-	-	-	-	-	-	0.235*
Q2	5,37±2,27	-	-	-	-	-	-	-	-
Q3	6,85±1,97	-	-	-	-	-	-	-	-
Q4	4,57±1,7	-	-	-	-	-	-	-	-

** – на рівні достовірності $p \leq 0,01$ * – на рівні достовірності $p \leq 0,05$

Показники за фактором L, що виражає емоційне ставлення до інших, у курсантів-правознавців корелюють із показниками правового реалізму та правового скептицизму, а у студентів юридичного напрямку підготовки – правового ідеалізму та конформізму (див. табл. 1, 2). Отже, емоційні переживання, пов'язані із соціальною взаємодією, у курсантів-правознавців здатні стимулювати формування позитивних пра-

вових установок, невід'ємно пов'язаних із достатнім рівнем правових знань, але спрямованих у площині реалістичного розуміння аксіологічного значення права чи його байдужого сприйняття. Натомість серед студентів, що здобувають юридичну підготовку, тобто також мають достатній обсяг правових знань, під впливом притаманного особистості емоційного ставлення до інших виявляється схильність до гіперболізованого сприйняття правової дійсності чи правомірної поведінки, заснованої на принципах соціальної тотожності та відсутності особисто-го інтересу до права.

Аналогічну спрямованість кореляційних зв'язків на неподібні види ставлення до права виявляє порівняння із показниками особистісних характеристик курсантів-правознавців і студентів економічного профілю підготовки за фактором Q1 «Радикалізм – консерватизм» (табл. 1, 3). Низькі середні показники майбутніх правників, що позначають консервативність, неготовність до змін, стійкість щодо традиційних труднощів, взаємопов'язані із особистісним неприйняттям правового нігілізму. Тобто схильність захищати засвоєні раніше принципи, у тому числі правові, підтримує у курсантів-правознавців переконаність у необхідності збереження правопорядку, свідомому дотриманні вимог законодавства, а у студентів економічного профілю підготовки, навпаки, стимулює розвиток видів позитивного ставлення до права, віддалених від його реалістичного сприйняття: правових ідеалізму та фетишизму.

Показники правового ідеалізму у курсантів-правознавців корелюються із динамічним узагальненням і зрілістю особистісної емоційності, стабільності, на які орієнтований фактор С (див. табл. 1). Правовий ідеалізм, поступаючись правовому реалізму як оптимальному виду ставлення до права, свідчить про внутрішнє прийняття правових норм, соціально схвалювану поведінку у сфері права. Як і правовий реалізм, цей вид ставлення до права викликає у курсантів-правознавців взаємозв'язки із емоційною сферою, що свідчить про потребу стимулювання позитивних правових почуттів з метою стимулювання розвитку засад професійної правосвідомості майбутніх правознавців.

Інфантильне, байдуже сприйняття правових норм, сформоване на засвоєних соціальних стереотипах, як і скептичне ставлення до права, ґрунтовне на низькій оцінці значущості права, курсанти фактично протиставляють домінантності, незалежності у судженнях і поведінці, які виражає фактор Е (див. табл. 1). З огляду на особистісне заперечення правових інфантилізму та скептицизму серед досліджуваних це свідчить про готовність до самостійного вибору правомірних дій, орієнтації на власні правові переконання.

Порівняння показників особистісних властивостей та видів ставлення до права студентів юридичного профілю

Фактор	Стени	Порівняння із показниками ставлення до права, $r_{s_{емп}}$								
		Правий реалізм	Правий ідеалізм	Правий конформізм	Правий фетишизм	Правий інфантилізм	Правий скептицизм	Правий цинізм	Правий нігілізм	
A	6,86±2,24	-	-	-	-	-	-	-	-	-
B	4,68±2,28	-	-	-	-	-	-	-	-	-
C	6,21±2,49	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E	6,66±2,11	-	-	-	-	-	-	-	-	-
F	5,99±2,87	-	-	-	-0,213*	-	-	-	-	-
G	6,6±2,18	-	-	-	-	-	-	-	-	-
H	5,84±2,17	-	-0,241*	-	-	-	-	-	-	-
I	5,35±2,51	-	-	-	-	-	-	-	-	-
L	5,75±2,45	-	0,312**	0,269*	-	-	-	-	-	-
M	4,07±2,21	-	-	-	-	-	-	-	-	-
N	5,55±2,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
O	6,43±2,14	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Q1	3,86±2,16	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Q2	4,08±2,02	-	0,274**	-	-	-	-	-	-	-
Q3	6,21±1,92	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Q4	5,07±1,82	-	-	-	-	-	-	-	-	-

** – на рівні достовірності $p \leq 0,01$ * – на рівні достовірності $p \leq 0,05$

На відміну від курсантів-правознавців, студенти ВНЗ системи МВС виявляють достатньо високу залежність розвитку ідеалістичних поглядів на правову дійсність від характерологічних властивостей, зокрема впевненості у собі, ступеня активності у соціальних контактах, емоційного ставлення до інших, самостійності у прийнятті рішень (див. табл. 2). Отже, якщо для курсантської молоді вагомими у формуванні сприйняття права виступають власні переживання, внутрішні проєкції засвоєних правових знань, умінь та навичок, то у студентському середовищі значущішу роль виконують особистісні характеристики, якими детермінована соціальна активність і соціабельність індивіда.

Водночас емоційна сфера особистості опосередковує формування провідних компонентів правової свідомості в усіх досліджуваних групах. У студентів-правознавців виявлено безпосередній вплив фактора F, який характеризує емоційне забарвлення і динамічність спілкування, на розвиток правового фетишизму як віддаленого від реальності сприйняття правової дійсності (див. табл. 2).

Аналіз показників досліджуваних студентів виявляє тенденцію до акцентування впливу особистісних властивостей на конкретні види ставлення для права. Якщо серед студентів юридичного напрямку підготовки конкретні характерологічні особливості визначають спрямованість на ідеалізування правової дійсності, то студенти економічної спеціальності, чий рівень правової обізнаності впродовж навчання у ВНЗ за лишається базовим, під впливом особистісних якостей більшою мірою схильні до виявів правових фетишизму та конформізму (див. табл. 2, 3).

Сприйняття права крізь призму містичного, магічного значення у студентів економічного профілю підготовки пов'язано із тактовністю у ставленні до навколишньої дійсності, прямолінійністю, незалежністю від соціальної підтримки, самовпевненості, прагнення до збереження раніше засвоєних норм соціальної взаємодії. Негативний кореляційний зв'язок такого виду ставлення, як правовий конформізм, фіксується за показниками фактору I, трактованого дослідниками як фактор першого порядку емоційності, чутливості, емпатійності, на противагу зіставленню із прямолінійністю і відкритістю щодо соціального оточення, які характеризує фактор N (див. табл. 3).

Таблиця 3

Порівняння показників особистісних властивостей та видів ставлення до права студентів економічного профілю

Фактор	Стени	Порівняння із показниками ставлення до права, $r_{смп}$							
		Правовий реалізм	Правовий ідеалізм	Правовий конформізм	Правовий фетишизм	Правовий інфантілізм	Правовий скептицизм	Правовий цинізм	Правовий нігілізм
A	5,96±1,96	-	-	-	-	-	-	-	-
B	4,73±2,27	-	-	-	-	-	-	-	-
C	6,21±2,11	-	-	-	-	-	-	-	-
E	7,42±1,81	-	-	-	-	-	-	-	-
F	6,33±2,44	-	-	-	-	-	-	-	-
G	6,21±2,22	-	-	-	-	-	-	-	-
H	5,77±2,08	-	-	-	-	-	-	-	-
I	4,54±2,04	-	-	-0,276*	-	-	-	-	-
L	6,38±2,27	-	-	-	-	-	-	-	-
M	4,12±2,05	-	-	-	-	-	-	-	-
N	6,06±2,03	-	-	0,25*	0,312**	-	-	-	-
O	5,94±2,26	-	-	-	0,265*	-	-	-	-
Q1	4,37±2,19	-	0,31**	-	0,254*	-	-	-	-
Q2	4,35±2,39	-	-	-	-	-	-	-	-
Q3	6,45±1,97	-	-	-	-	-	-	-	-
Q4	5,26±2	-	-	-	-	-	-	-	-

* – на рівні достовірності $p \leq 0,05$, ** – на рівні достовірності $p \leq 0,01$

Дослідник ставлення до права Д.С. Безносів до особистісних властивостей, які сприяють формуванню правового реалізму, відносить такі: інтернальність як основу відповідальності особистості, низький рівень агресивності, пов'язаний зі стриманістю у поведінці, схильністю до співробітництва, а також мотиваційні чинники, що детермінують достатньо високий для аналізу існуючої та бажаної ситуації рівень домагань [2, с. 67–68]. Результати проведеного нами дослідження підтверджують значущість у процесі формування правової свідомості особистісної зосередженості на досягненні користі від соціальної взаємодії. Проте у середовищі курсантів вищого навчального закладу системи МВС у зв'язку із особливими умовами навчання і проживання, підвищеною згуртованістю та взаємозалежністю у навчальній діяльності такі характерологічні особливості, як емоційна стійкість і виваженість у поведінці, набувають провідних факторів не лише ефективної взаємодії, але й формування належного рівня правової свідомості.

Таблиця 4

Показники кореляції критеріїв самооцінки та видів ставлення до права курсантів-правознавців

Критерії самооцінки	Показники	Кореляція із типом ставлення до права, $r_{смп}$								
		Пр. реалізм	Пр. ідеалізм	Пр. конформізм	Пр. фетишизм	Пр. інфантілізм	Пр. скептицизм	Пр. цинізм	Пр. нігілізм	
Загальна самооцінка позитивності розвитку особистості	3,81±0,42	0,384**	0,38**	-	-	-	-	-0,211*	-	
Самооцінка моральності	3,94±0,57	-	0,293**	-	-	-	-	-0,279**	-	
Самооцінка вольових якостей	3,94±0,64	-	0,349**	-	-	-	-	-0,211*	-	
Самооцінка самостійності і почуття реальності	3,92±0,55	-	0,311**	-	-	0,211*	-	-	-	
Самооцінка креативності	3,47±0,64	0,26*	-	-	-	-	-	-	-	
Самооцінка гармонійності	3,62±0,60	0,313**	0,303*	-	-	-	-	-	-	
Екстраверсія	3,95±0,66	-	0,388**	-	-	-	-	-	-	

* – на рівні достовірності $p \leq 0,05$, ** – на рівні достовірності $p \leq 0,01$

Безпосередні кореляційні зв'язки із різними виявами ставлення до права зафіксовано також під час дослідження особливостей самооцінки курсантів-правознавців. Середні показники курсантів різних років навчання свідчать, що впродовж навчання загальна самооцінка позитивності розвитку особистості характеризується тенденцією до зростання, проте залишається у межах високого рівня, визнаного найбільш оптимальним і гармонійним [6, с. 87–91].

Формування реалістичного сприйняття права корелюється самооцінкою загальної позитивності розвитку особистості та у аспектах її гармонійності і креативності (див. табл. 4). Генералізований критерій загальної самооцінки гармонійності розвитку особистості підтверджує свою значущість у процесі розвитку правового реалізму на першому ($r_{\text{емп}}=0,334$, $p\leq 0,05$) та останньому курсах підготовки правників ($r_{\text{емп}}=0,522$, $p\leq 0,05$). Виявлені взаємозв'язки демонструють вагомість устороннього підходу до формування засад професійної правової свідомості особистості, адже чималу роль у цьому процесі виконують не лише здатність засвоїти певний обсяг юридичних знань і умінь, але переосмислити та застосувати їх самостійно генерованим способом.

Усвідомлення самодостатності, можливостей самореалізації стимулює майбутніх працівників ОВС до адаптації до правих вимог, узгодження ідеалів правозахисника та власних переконань. Крім того, слухачі магістратури пов'язують адекватне, реалістичне сприйняття правової дійсності зі сформованістю вольових якостей особистості ($r_{\text{емп}}=0,526$, $p\leq 0,05$).

Найвищий вплив особистісні характеристики самооцінки майбутніх правозахисників здійснюють щодо правового ідеалізму, що характерно найперше для курсантів першого року підготовки. Ідеалістичні уявлення про право безпосередньо пов'язані із усіма досліджуваними виявами самооцінки, за винятком самооцінки креативності, що демонструє акцентування самосприйняття курсантів початкових курсів як активних суб'єктів правової дійсності. Хоча впродовж навчання у ВНЗ системи МВС значущість такого впливу втрачається, узагальнені результати досліджуваних курсантів зберігають виявлену тенденцію (див. табл. 4).

Суттєве протиставлення окремих аспектів самооцінки курсантів-правознавців зафіксовано щодо правового цинізму. Цей вид ставлення до права, пов'язаний із протиправними настановами та заниженою роллю права у суспільстві, усвідомлюється курсантами-правознавцями у невід'ємному запереченні моральності, волі та загального негативного сприйняття його носіїв (див. табл. 4).

Особистісне неприйняття незрілого, інфантильного ставлення до права курсанти поєднують із достатньо високою самооцінкою самостійності та почуття реальності. Водночас курсанти третього року підготовки протиставляють цей тип ставлення до права моральному самоусвідомленню особистості ($r_{\text{емп}} = -0,31$, $p\leq 0,05$).

Висновки. Характеристики особистісного розвитку індивіда (риси характеру, самооцінка), поєднуючись із профільною юридичною підготовкою, впливають на формування правосвідомості професійного типу. Оскільки професійна самоідентифікація пов'язана із особистісною, то вибір професії правоохоронця визначається у процесі формування особистості. Отже, під час навчання у вищій школі процес формування правової свідомості курсантів-правознавців пов'язаний із характерологічними та іншими властивостями особистості.

Позитивні види ставлення до права, насамперед правовий реалізм, залежать від особливостей емоційної сфери особистості, що свідчить про потребу стимулювання позитивних правових почуттів у курсантів-правознавців з метою формування засад професійної правосвідомості майбутніх правознавців. Крім того, виявлено специфічні для майбутніх правників передумови деформації правосвідомості під впливом низької мотивації досягнень, недостатнього рівня внутрішньої напруженості, неадекватної самооцінки, що вимагає стимулювання у курсантів-правознавців пошукової активності у сфері права та сприяння самоусвідомленню курсантів як активного учасника правових відносин.

---

1. Балинська О.М. Правосвідомість як регулятор правомірної поведінки і визначник професіоналізму працівника ОВС та цивілізованості суспільства / О.М. Балинська // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2004. – № 1. – С. 465–472

2. Безносів Д.С. Правовое сознание: структура, содержание, виды / Д.С. Безносів // Вестник Санкт-петербургского университета. Серия 12. Психология. Социология. Педагогика. – 2008. – Вып. 2. – Июнь. – С. 59–70.

3. Бреднева В.С. Уровни правосознания и юридическая деятельность: монография / В.С. Бреднева. – Южно-Сахалинск: СахГУ, 2010. – 164 с.

4. Кобець О.В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06 / О.В. Кобець; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2007. – 19 с.

5. Петровський А.В. Основы теоретической психологии: учеб. пособие для студентов вузов / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 525 с.

6. Сосновский Б.А. Лабораторный практикум по общей психологии / Б.А. Сосновский. – М.: Просвещение, 1979. – 156 с.

Теслик Н.Н. Личностные свойства курсантов-правоведов в процессе формирования отношения к праву

Приведены результаты психологического исследования влияния личностных свойств на отношение к праву курсантов высшего учебного заведения МВД.

Ключовые слова: правовое сознание, отношение к праву, характерологические черты, самооценка.

Teslyk N.M. The personal characteristics of the cadets-lawyers in the building up the attitude to the law

The article deals with the results of the influence of the personal properties psychological research of the personal properties influence on the attitudes toward the law of the higher educational establishment cadets of MIA.

Key words: *legal consciousness, relation to the law, character's traits, self-appraisal.*

УДК 316.614.642

О.Г. Угрин

**АНАЛІЗ КОМПОНЕНТІВ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ КУРСАНТІВ ОВС
ДО ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ**

Розглянуто змістові характеристики поняття «психологічна готовність». Проаналізовано компоненти психологічної готовності, що сприяють саморозвитку та самореалізації особистості в професійній сфері. Визначено вплив показників самоактуалізації на психологічну готовність курсантів до професійної діяльності.

Ключові слова: *психологічна готовність, компоненти готовності, професійна діяльність, професійна самоактуалізація, самореалізація.*

Постановка проблеми. Психологічна готовність курсантів ОВС є важливою умовою успішного виконання професійної діяльності та самореалізації в структурі ОВС, яка повинна формуватися і удосконалюватися і самою особистістю фахівця, і всією системою заходів, що вживаються державою в цілому.

Оскільки готовність є необхідною складовою ефективною самореалізації особистості в обраній діяльності, передумовою становлення професіоналізму, то вивчення її компонентів сприятиме гармонізації особистісного розвитку. Тому актуальність зумовлена важливістю наукового вирішення проблеми формування психологічної готовності курсантів до професійної діяльності в структурі ОВС.

Стан дослідження. Наукові роботи, які спрямовані на вивчення змістовної характеристики поняття «загальна готовність до діяльності», здійснені А.Г. Асмоловою [1], С.Д. Максименком [8], О.Г. Морозом [10], А.С. Прангішвілі [11], С.Л. Рубінштейном [14] тощо.

Психологічна готовність проаналізована вченими як цілісне утворення, якість особистості, комплекс здібностей, синтез певних особистісних якостей, системне особистісне утворення.

Дослідження формування готовності до здійснення професійної діяльності курсантів у системі ОВС, шляхи її формування як умови ефективності службової діяльності досліджувалась у наукових працях В.Г. Андросюка, О.М. Бандурки, В.І. Барка, Ф.К. Думка, В.І. Дяченка, Г.Є. Запорожцевої, О.В. Іванової, Л.І. Казміренко, Л.І. Мороз, О.В. Шаповалова, Г.О. Юхновця, Г.Х. Яворської та ін. [16].

Як показав проведений аналіз, незважаючи на значні наукові дослідження у сфері професійної діяльності, досі немає однозначного, усталеного підходу щодо розуміння поняття психологічної готовності, її компонентів до професійної діяльності та реалізації в цілому курсантів ОВС.

У зв'язку з цим виникла потреба у дослідженні тих компонентів, від яких залежить психологічна готовність курсантів ОВС до професійної діяльності та самореалізації загалом.

Мета статті – визначення та аналіз компонентів психологічної готовності курсантів ОВС до професійної діяльності та самоактуалізації.

Виклад основних положень. Є різні підходи до тлумачення готовності до професійної діяльності особистості. Чимало учених пояснюють готовність через сукупність мотиваційних, пізнавальних, емоційних і вольових якостей особистості, як особливий психічний стан (М.І. Дьяченко, Л.А. Кандилович [3], Н.Д. Левітов [6], А.А. Ухтомський [15], А.Ц. Пуні [13]).

А.Ц. Пуні психологічну готовність відносить до категорії психологічних станів, які характеризуються такими особливостями, як упевненість у своїх силах, прагнення до досягнення мети, оптимальне збудження, висока сталість нервових процесів, саморегуляція та самооцінка. На думку вченого, сутність психологічної готовності складається з можливості вчасного прийняття оптимального рішення у конкретній ситуації; відповідності дій з висунутими мотивами і завданнями у психологічній спільності діяльності і стану; можливості безперервного контролю і регуляції результатів кожної дії, яка здійснюється цілеспрямовано [13].

Важливе місце у розумінні сутності психологічної готовності посідають особливості її формування. Вперше поняття «психологічна готовність до діяльності» було використано М.І. Дяченком та Л.А. Кандиловичем [2; 3]. Відповідно до змісту і конкретних завдань, що вирішуються суб'єктом трудової діяльності, науковці поділяють готовність на короткотривалу (ситуативну), що детермінується відповідними психічними станами, і відносно сталу, що визначається стабільними властивостями (особливостями) особистості. Стала і ситуативна психологічні готовності охоплюють мотиваційні (потреба успішно виконати поставлене завдання, інтерес до діяльності, прагнення до досягнення успіху і прагнення показати себе з кращої сторони), пізна-

вальні (розуміння обов'язків, завдань, оцінки її значущості, знання засобів досягнення мети, уявлення ймовірних змін), емоційні (відчуття відповідальності, впевненості в успіху, натхнення) та вольові (управління собою і мобілізація ресурсів, зосередження на завданні, подолання сумнівів, страхів) компоненти.

Розглядаючи готовність до праці як складне психологічне утворення, М.І. Дяченко і Л.А. Кандибович виділяють такі її компоненти:

– *мотиваційний* – охоплює професійні установки, інтереси, прагнення виконувати професійну роботу. Його основою є професійна спрямованість (особисте прагнення людини застосувати свої знання в обраній професійній сфері), в якій виражається позитивне ставлення до професії, нахил та інтерес до неї, бажання вдосконалювати свою підготовку і т.д. Стійкість, глибина і широта професійних інтересів і педагогічних ідеалів визначається професійною спрямованістю. Ступінь сформованості професійного інтересу визначає характер роботи майбутнього фахівця над собою з метою використання своїх можливостей і здібностей;

– *орієнтаційний*, основою якого є професійна етика, професійні ідеали, погляди, принципи, переконання, готовність діяти відповідно до них. Ядро орієнтаційного компонента – ціннісні орієнтації особистості, глибина професійного світогляду. До його основних структурних одиниць уходять узагальнені професійні знання, погляди, переконання, принципи і готовність діяти в практичних ситуаціях відповідно до них. Орієнтаційний аспект є важливою характеристикою психологічної готовності до професійної діяльності, а тому весь навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі треба будувати так, щоб всі форми роботи сприяли формуванню у студентів відповідальності, професійної етики, уміння доводити розумні вимоги до логічного кінця, співвідносити їх з можливостями тих, кому вони адресовані;

– *до пізнавально-операційного компоненту* психологічної готовності входить професійна спрямованість уваги, уявлень, сприймання, пам'ять, мислення, здібності, знання, дії, операції і заходи, необхідні для успішного здійснення професійної діяльності. Цілеспрямоване формування професійної уваги, пам'яті, уявлень є важливим фактором підвищення психологічної готовності. Серед якостей пізнавально-операційного компонента готовності значне місце посідає професійне мислення. Воно виявляється в умінні виявити ситуації, явища, факти, розпізнати, моделювати їх, спрогнозувати можливі наслідки;

– *емоційно-вольовий* – характеризує почуття, вольові процеси, що забезпечують успішний перебіг і результативність діяльності педагога; емоційний тонус, емоційна сприйнятливність, цілеспрямованість, самовладання, наполегливість, ініціативність, рішучість, самостій-

ність, самокритичність, самоконтроль. Серед вольових якостей, які забезпечують психологічну готовність до професійної діяльності, виділяють, зокрема, цілеспрямованість (керування в роботі певною метою), самовладання і витримка (збереження самоконтролю в будь-якій ситуації), наполегливість (тривале збереження зусиль при досягненні поставленої мети), ініціативність (готовність і вміння виявляти творчий підхід до вирішення проблем, самодіяльність при виконанні професійних функцій), рішучість (своєчасно приймати продумані рішення і без зволікань приступати до їх виконання), самостійність (відносна незалежність від зовнішніх впливів), самокритичність (вміння зауважувати свої помилки, неправильні дії та прагнення їх виправити) [3].

Психологічна готовність до діяльності Р.І. Лучечко розглядає як інтегральну освіту, яка охоплює наявність індивідуальних нахилів, спеціальних знань, умінь і навичок, а також комплекс індивідуальних психологічних, психічних і характерологічних особливостей, що забезпечують високу ефективність професійного функціонування людини [7].

Н.У. Кузьмін, Є.М. Павлютенков аналізують психологічну готовність до професійної діяльності через призму наявності у фахівця знань, умінь і навичок, що дозволяють йому здійснювати свою діяльність на рівні сучасних вимог науки і техніки та передбачає свідомий вибір професії відповідно до здібностей і можливостей [5].

Відтак, на їхню думку, психологічна готовність охоплює, з одного боку, запас професійних знань, умінь і навичок; з іншого – риси особистості: переконання, здібності, інтереси, професійна пам'ять, мислення, увага, професійна спрямованість думки, працездатність, емоційність, моральний потенціал особистості, що забезпечують успішне виконання професійних функцій.

Що ж стосується особливостей психологічної готовності до діяльності в структурі ОВС, то І.О. Машук трактує це як стійкий стан, цілісний структурний комплекс компонентів: індивідуально-психологічні особливості, професійні знання, навички та уміння; мотиви, інтереси і потреби, який утворюється завдяки установці суб'єкта на конкретний вид правоохоронної діяльності шляхом цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки і виникненням активно-дійового стану підготовленості тощо. Водночас, характеризується оптимальною мобілізацією всіх ресурсів організму, розвитком емоційно-вольової регуляції особистості курсанта, його стійкості завдяки професійній підготовленості, а також активно-позитивним ставленням до обраної діяльності [9].

Іншими словами, психологічна готовність – сукупність сформованих професійно значущих психологічних характеристик, що відповідають психологічним особливостям оперативно-службової діяльнос-

ті в структурі ОВС і виступають необхідною внутрішньою умовою її успішного здійснення. Тобто професійно-психологічна готовність майбутнього працівника ОВС – це сукупність якостей і властивостей особистості, що зумовлює стан мобілізованості психіки, налаштованість на найбільш доцільні, активні й рішучі дії в складних чи небезпечних для життя і здоров'я умовах професійної діяльності [4].

Зважаючи на те, що правоохоронна діяльність, служба в міліції розглядається як життєдіяльність людини в особливих, екстремальних умовах, які характеризуються достатньо високим рівнем нормованості, регламентованості та контрольованості, то формування психологічної готовності курсантів, майбутніх правоохоронців є основою їхньої успішної діяльності та можливості у самореалізації.

Є низка об'єктивних соціально-психологічних чинників, які визначають психологічну готовність курсантів до правоохоронної діяльності, зокрема, висока соціальна та державна значущість правоохоронної діяльності; значна фізична, інтелектуальна й емоційна напруженість, високий темп і динаміка її проходження; більш жорстка, порівняно з іншими професіями, регламентація та правове регулювання взаємовідносин між її учасниками; висока ступінь колективності діяльності; часта зміна одних видів діяльності, дій на інші, що може бути зумовлено різною оперативною обстановкою; високий рівень організації взаємин по вертикалі і по горизонталі та інші [12].

Так, формування і розвиток у курсантів ОВС названих якостей й компонентів психологічної готовності загалом виступає невідкладним завданням вищої школи.

Власне, для виявлення тих компонентів готовності, що впливають на самореалізацію в професійній сфері курсантів ОВС, на етапі професійного навчання проведено емпіричне дослідження.

У дослідженні брало участь 62 курсантів ОВС, віком від 19 до 22 років, 3 і 4 курси факультету психології Навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ.

Для виявлення парціальної готовності до професійного саморозвитку застосовано методику «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку». На основі цієї методики визначають рівень розвитку компонентів готовності. До компонентів парціальної готовності входять: мотиваційний, когнітивний, морально-вольовий, гностичний, організаційний, здатність до самоуправління та комунікативний компонент. Також використана «Методика оцінки рівня самоактуалізації особистості» («САМОАЛ») для встановлення показників самоактуалізації, що можуть впливати на готовність курсантів до професійної діяльності.

Проведений кореляційний аналіз вказує на взаємозв'язки між компонентами готовності до професійного розвитку та показниками самоактуалізації (див. табл 1).

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу компонентів парціальної готовності до професійного саморозвитку та показників самоактуалізації

Назва шкал	Компоненти парціальної готовності до професійного саморозвитку						
	Мотиваційний	Когнітивний	Морально-вольовий	Гностичний	Організаційний	Зд. до самоуправління	Комунікативний
Показник самоактуалізації			0,36**				
Орієнтація в часі			0,46*	0,38**	0,34**		
Цінності	0,34**						
Креативність				0,36**	0,35**		
Саморозуміння				0,33**			

Примітка: дані, позначені * – значущі при $p > 0,01$ ** – значущі при $p > 0,05$

За результатом кроскореляції можна зробити висновок про те, що чим важливіші для особистості цінності (чи професійні, чи сімейні), тим вищий спостерігатиметься мотиваційний компонент готовності. Чим вищий показник самоактуалізації та орієнтації в часі, тим активніше проявлятиметься морально-вольовий компонент. Є прямий кореляційний зв'язок між гностичним компонентом готовності до професійного розвитку та орієнтацією в часі, креативністю та саморозумінням. Встановлено також, що чим більше виявляється креативність та орієнтація в часі, тим вищий організаційний компонент готовності до професійної діяльності в особистості.

Не встановлено кореляційні зв'язки між показниками самоактуалізації та когнітивним, комунікативним компонентами й здатністю до самоуправління.

Отримані результати свідчать про те, що на досягнення високого рівня самоактуалізації, бажання досягнути великих результатів впливає лише морально-вольовий компонент готовності. Орієнтація в часі сприяє розвитку морально-вольового, організаційного та гностичного компонентів психологічної готовності. Гностична та організаційна готовність у курсантів сприяє розвитку креативності.

На основі кількісного аналізу встановлено відсоткове співвідношення компонентів готовності до професійного розвитку у курсантів ОВС (див. рис. 1).

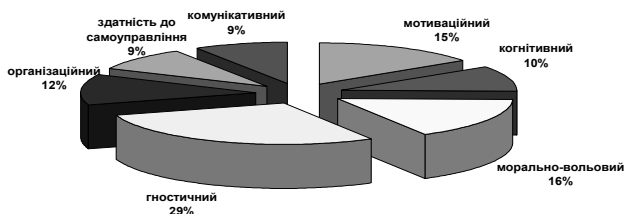

Рис. 1. Відсоткове ставлення компонентів готовності до професійного розвитку для курсантів ОВС

Отже, у курсантів найбільш вираженим є гностичний (29%), морально-вольовий (16%) та мотиваційний (15%) компонент готовності. Тобто для професійної самореалізації для них важлива мотивація, морально-вольові якості та пізнання. Проте найменш виражена здатність до самоуправління (9%) та комунікативна готовність (9%). Відтак для професійного розвитку для них не настільки важливими і сформованими є вміння організувати себе і комунікувати з іншими.

Проведений порівняльний аналіз для курсантів ОВС третього і четвертого курсів не встановив значущі відмінності у виявах компонентів готовності до професійного розвитку та показників професійної самореалізації. Проте кількісний аналіз дозволяє виявити відмінності для курсантів у показниках самореалізації (див. рис. 2).

Отримані результати свідчать про те, що для курсантів четвертого курсу порівняно із курсантами третього характерним є прояв аутосимпатії, саморозуміння, креативності. На відміну від курсантів 4 курсу, для курсантів 3 курсу більш притаманні гнучкість у спілкуванні, контактність, потреба в пізнанні, орієнтація в часі та прагнення до самореалізації.

Висновки. Зміст психологічної готовності становлять інтегральні характеристики особистості, що охоплюють інтелектуальні, емоційні і вольові властивості, професійно-моральні переконання, потреби, звички, знання, вміння і навички, професійні здібності. Вона передбачає професійну орієнтацію (готовність до професійного навчання), безпосередній процес опанування знаннями і вміннями у руслі відповідної професії (професійна готовність), наявність адекватних змісту діяльності якостей особистості (особистісна готовність), адаптацію після завершення навчання до професії (професійна адаптація). Професійна адаптація безпосередньо залежить від якості і ефективності психологічної готовності.

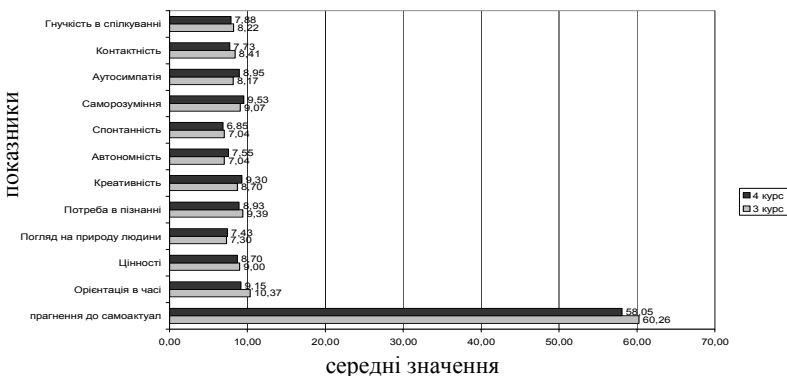

Рис. 2. Середні значення показників самоактуалізації курсантів 3 і 4 курсів

На етапі професійного навчання для курсантів ОВС найбільш виражені гностичний, морально-вольовий та мотиваційний компоненти готовності. Тобто для професійної самореалізації для них важливі мотивація, морально-вольові якості та пізнання. Найменш виражені, сформовані здатність до самоуправління та комунікативна готовність до діяльності у курсантів.

Саме тому про сформовану готовність до професійної діяльності можна говорити лише за умови розвиненої у суб'єкта емоційного ставлення, вміння адаптувати свою поведінку відповідно до ситуацій, що виникають, вміння будувати процес спілкування. Вона є важливим компонентом самовдосконалення особистості курсантів, що сприяє формуванню самореалізації у професійній сфері.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у подальшому поглибленому теоретичному вивченні та емпіричному дослідженні тих чинників, які сприятимуть самореалізації особистості студента та курсантів ОВС, зокрема в професійній діяльності. Відповідно до емпіричних результатів будуть створені програми тренінгових занять щодо корекції та підвищення рівня готовності до професійного саморозвитку.

1. Асмолов А.Г. Основные принципы психологического анализа в теории деятельности / А.Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1982. – № 2. – С. 14–27.

2. Глушко О.О. Развитие у студентов психологической готовности до профессиональной деятельности / О.О. Глушко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psyh.kiev.ua>.

3. Дьяченко М.И. Психологическая проблема готовности к деятельности / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандилович. – Мн.: Изд-во БГУ, 1976. – 176 с.

4. Каверін О.В. Професійно значущі якості, що визначають психологічну готовність правоохоронця до охорони громадського порядку / О.В. Каверін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/kavis/2011_1/kaverin.htm

5. Конохова Е.Т. Чинник готовності у формуванні установки на успішність професійну діяльності / Е.Т. Конохова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://totem.edu.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=84&Itemid=28

6. Левитов Н.Д. Психология труда / Н.Д. Левитов. – М.: Учпедгиз, 1963. – С. 16–26.

7. Лучечко Р.І. Формування готовності старшокласників сільської школи до трудової діяльності в умовах ринкових відносин: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Р.І. Лучечко. – К., 1994. – 147 с.

8. Максименко С.Д. Фахівця потрібно моделювати / С.Д. Максименко, О.М. Пелех // Рідна школа. – 1994. – № 3. – С. 45–57.

9. Машук І.О. Формування психологічної готовності учнів спеціалізованих загальноосвітніх закладів міліції до навчально-службової діяльності в системі МВС України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / І.О. Машук. – К., 2009. – 21 с.

10. Мороз А.Г. Формирование готовности к педагогической деятельности у будущих учителей. Психологические основы совершенствования подготовки специалистов: сб. научных трудов / А.Г. Мороз. – Днепропетровск, 1980. – 423 с.

11. Прангишвили А.С. Психологические очерки / А.С. Прангишвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1975. – 111 с.

12. Платонов І.В. Структура психологічної готовності особистості до правоохоронної діяльності / І.В. Платонов // Психологія. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – Вип. 11. – С. 320–326.

13. Пуни А.Ц. Некоторые психологические вопросы готовности к соревнованиям в спорте / А.Ц. Пуни. – М.: Физкультура и спорт, 1973. – 113 с.

14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер. Ком, 2001. – 720 с.

15. Ухтомский А.А. Собр. соч. / А.А. Ухтомский. – Л., 1951. – Т. II. – С. 129.

16. Шерман М.І. Критерії готовності майбутніх правоохоронців до здійснення завдань щодо охорони громадського порядку / М.І. Шерман // Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. – № 2 (2). – С. 300–307.

Угрин О.Г. Анализ компонентов психологической готовности курсантов ОВС к профессиональной самореализации

Рассмотрены содержательные характеристики понятия «психологическая готовность». Проанализированы компоненты психологической готовности, которые способствуют саморазвитию и самореализации личности в профессиональной сфере. Определено влияние показателей самоактуализации на психологическую готовность курсантов к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *понятие «психологическая готовность», компоненты готовности, профессиональная деятельность, профессиональная самоактуализация, самореализация.*

Uhryn O.G. The analysis component of the psychological readiness of the cadets of the internal affairs organs to the professional self-actualization

The article deals with the content characteristics concept of «psychological readiness». The components of the psychological readiness to promote self-actualization and self-identity in the professional field are analyzed. The influence of the self-actualization parameters of the cadets psychological readiness to the professional activity.

Key words: *concept of «psychological readiness», profession, professional self-actualization.*

УДК 159.922.1

І.І. Шлімакова, Р.М. Білоус

**ВПЛИВ СОЦІОМЕТРИЧНОГО СТАТУСУ
НА ЕКОЛОГІЧНУ СВІДОМІСТЬ МОЛОДІ**

Розглядається проблема впливу соціометричного статусу на екологічну свідомість студентської молоді. Подано результати емпіричного дослідження взаємозв'язку складових екологічно обумовленої свідомості студентів психологічних спеціальностей з їхнім груповим соціостатусом.

Ключові слова: *екологічна криза, екологічна свідомість, екологічна освіта, соціометричний статус, екологічні цінності, екологічні диспозиції.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства, коли екологічна криза є загальновизнаною світовою катастрофою, значної актуальності набуває проблема дослідження сформованості екологічної свідомості українців, особливо молоді, а також чинників впливу на її розвиток.

Серед найбільш перспективних тенденцій реформування освіти у цьому напрямі є стратегія впровадження у навчально-виховний процес концепції екологічної освіти й виховання. Проте за матеріалами досліджень В.В. Підліснюк [6] аналіз ситуації з упровадження екологічної освіти для сталого розвитку й використання освітнього і наукового потенціалу щодо розробки та впровадження політики протидії змінам клімату в Україні свідчить про незадовільний стан справ. Стратегічні плани у контексті проблематики мало впроваджуються на державному рівні, екотематику не включено в діяльність регіональних органів із екології та освіти, діяльність неурядових організацій.

З метою розробки стратегії екологічної освіти необхідно всебічно вивчити можливі шляхи формування екологічно детермінованої

свідомості молоді та чинників, які впливають на неї. Одним із таких чинників є соціометричний статус особистості.

Стан дослідження. Опрацювання теоретичного доробку методичного арсеналу практичної сфери психолого-екологічної освіти вказує, що екологічна свідомість убачається важливим світоглядним орієнтиром у справі розвитку екологічної культури особистості, вона спроможна активно впливати на корекцію сучасного способу життя людей та форми їх природокористування.

Питання дослідження екологічно інтенційованої свідомості були предметом уваги екопсихологів, зокрема вивчалися методологічні принципи та основні поняття екологічної свідомості (С.Д. Дерябо [3], В.І. Панов [5], В.О. Скребець [7]), психолого-педагогічні проблеми формування екологічної свідомості в навчально-виховному процесі (М.М. Заброцький [4]), образ навколишнього середовища в підлітків і студентів вищих навчальних закладів (О.Л. Вернік [1], О.В. Грезе [2] та ін.). Водночас, фактично відсутні спеціальні дослідження, які б розкривали вплив соціальних чинників на рівень екологічної свідомості молоді.

Цими положеннями визначається актуальність статті, метою якої є висвітлення результатів вивчення впливу соціометричного статусу на екологічну свідомість студентської молоді.

Виклад основних положень. Вибірку експериментальної роботи становили студенти 1-го та 3-го курсів психолого-педагогічного факультету Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка та студенти 1-го і 3-го курсів факультету права, гуманітарних та соціальних наук Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського. Загальна кількість респондентів – 144 особи. Розподіл за статеву ознакою в усіх групах досліджуваних становив 50,0% (особи чоловічої статі) та 50,0% (особи жіночої статі).

Для визначення соціометричного статусу студентів використано метод соціометрії, автором якого є Дж. Морено. Екологічна свідомість досліджуваних вивчалася за допомогою тесту екоціннісних диспозицій В.О. Скребця [7, 64]. Автор цієї методики виявив та емпірично перевіряв шість екодиспозицій, які є базовими у структурі екологічної свідомості особистості, а саме: колаборативну (співпраця з природою), несесітивну (споживання, привласнення природних благ), індиферентну (байдужість щодо природи), совмісійну (залежність перед силами природи), совметральну (бажання підкорювати природу) та гашенарну (схильність завдавати шкоду природним об'єктам).

Результати дослідження соціометричного статусу студентів подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл студентів за статусною ознакою

Соціометричний статус	Кількість осіб	%
лідер	15	10,4
бажаний	15	10,4
прийнятий	54	37,5
неприйнятий	39	27,1
аутсайдер	21	14,6

Як видно з табл. 1, кількість лідерів становить 10,4%; бажаних – 10,4%; прийнятих – 37,5%; неприйнятих – 27,1%; аутсайдерів – 14,6%. Такі дані свідчать, що більшість молоді, а саме 58,3%, має позитивний соціометричний статус. 41,7% студентів входить до груп «неприйнятих» та «аутсайдерів», що може негативно впливати на світоглядні орієнтири молоді, у тому числі екологічні.

На наступному етапі дослідження за допомогою частотного аналізу було виявлено рівень вираженості у структурі екологічної свідомості студентів екоціннісних орієнтацій та екоціннісних диспозиції (табл. 2).

Таблиця 2

Показники екологічної свідомості студентів 1-го і 3-го курсів

Вибірка	СЦ %	ЕЦ %	МЦ %	ЯЦ %	Clb %	Nes %	Ind %	Sms %	Smt %	Gach %
1-й курс	16,33	34,33	34,79	33,54	63,08	33,04	31,58	20,17	17,75	30,46
3-й курс	46,17	51,21	51,92	50,29	44,04	34,04	37,67	24,83	26,88	30,42
Сер. значення	31,25	42,77	43,35	41,92	53,56	33,54	34,63	22,50	22,31	30,44

Примітка. Аббревіатура екодиспозицій у таблиці відповідає їх авторському позначенню в оригіналі методики.

Умовні позначення: СЦ – соціальні цінності, ЕЦ – екологічні цінності, МЦ – моральні цінності, ЯЦ – моральні цінності; Clb – колаборативна диспозиція, Nes – несесітивна диспозиція, Ind – індіферентна диспозиція, Sms – совмісійна диспозиція, Smt – совметральна диспозиція, Gach – гашерна диспозиція.

Відповідно до даних табл. 2 можна стверджувати, що серед екологічно значущих цінностей найбільш вираженими у студентів є моральні цінності (43,35%). Отже, опитувані у повсякденному житті орієнтуються на моральні норми, принципи, розрізняють поняття добра та зла, справедливості, щастя, а також усвідомлюють сутність і наслідки своїх учинків. Також значний відсоток мають екологічні цінності (42,77%), що вказує на позитивне ставлення молоді до природи та благ, які вона надає. Меншою мірою виявляються Я-цінності (41,92%) та соціальні цінності (31,25%).

Серед екоціннісних диспозицій найбільш вираженою є колаборативна (53,56%), що свідчить про розуміння студентами сутності природи, усвідомленого визначення ними своїх дій та рішень по відношенню до природи. Меншою мірою виявляється індиферентна екодиспозиція (34,63%), за якої ігнорується природне оточення.

Опитувані, в свідомості яких виражена несесітивна екодиспозиція (33,54%), вважають себе господарями природи та сприймають її лише як джерело певних ресурсів, потрібних людині. Студенти з гашенарною екодиспозицією (30,44%) підсвідомо або напівсвідомо прагнуть завдати шкоди природі. Молодь усвідомлює велич і силу природи (совмісійна екодиспозиція – 22,5%). Незначна кількість студентів (22,31%) вважає себе володарями природи.

За допомогою t-критерія Стьюдента було виявлено відмінності у виявах екоціннісних орієнтацій та екодетермінованої поведінки студентів 1-го і 3-го курсів. Установлено статистично значущі відмінності у групах молоді між соціальними цінностями (при $p \leq 0.001$), що свідчить про більшу вираженість соціальних цінностей у студентів 3-го курсу. Значущими для третьокурсників є екологічні цінності (при $p \leq 0.001$), моральні цінності (при $p \leq 0.001$), Я-цінності (при $p \leq 0.01$), колаборативна екодиспозиція (при $p \leq 0.05$). Ця тенденція може бути зумовлена вивченням студентами-третьокурсниками курсу «Екологічна психологія».

На наступному етапі дослідження з'ясовано особливості взаємозв'язку соціального статусу та екоціннісних орієнтацій. Для студентів 1-го курсу соціальні (26,0%) та Я-цінності (44,1%) найбільше виражені у «неприйнятих», екологічні цінності (66,3%) – у «лідерів», моральні цінності (40,5%) – у «прийнятих». Колаборативна екодиспозиція виявляється у «лідерів» (86,3%), несесітивна (43,2%) та совмісійна (29,1%) більше виражені серед «бажаних», індиферентна (45,4%) та гашенарна (34,3%) мають місце у «неприйнятих», совметральна (29,0%) – у «аутсайдерів».

Отож, «неприйнятті» до природи ставляться або байдуже, або прагнуть нашкодити їй. «Лідери» позитивно та бережно ставляться до природи та розуміють її важливість у житті людей. До норм і правил моралі більше схилиються «прийнятті». «Бажані», з одного боку, беруть від природи все необхідне для себе та відчують себе господарями природи, а з іншого – розуміють свою слабкість перед нею. Експлуатувати та приборкувати природу найбільше прагнуть «аутсайдери».

У студентів 3-го курсу зі статусом «прийнятті» соціальні цінності мають питому вагу 49,5%, екологічні цінності у «лідерів» виражені на рівні 54,2%, моральні та Я-цінності – у «бажаних» (56,0%). Колаборативна екодиспозиція найбільше виражена у лідерів (52,4%), несесітивна (40,1%) – у «бажаних», індиферентна (43,2%), совмісійна (37,3%) та гашенарна (34,6%) екодиспозиції виявляються серед «неприйнятих».

Проаналізувавши дані результатів дослідження студентів 1-го та 3-го курсів, можна зробити висновки, що і серед першокурсників, і серед студентів третього курсу найбільш позитивно ставляться до природи саме «лідери». «Бажані» сприймають природу як певне джерело задоволення своїх потреб, проте в більш юному віці вони розуміють свою слабкість перед природними стихіями. «Аутсайдери» досліджуваних колективів прагнуть приборкувати природу, «неприйнятті» – зашкодити.

Відтак з'ясуємо особливості екологічної свідомості студентів із різним соціометричним статусом у загальній вибірці (табл. 3).

Таблиця 3

**Показники екологічної свідомості студентів
із різним соціометричним статусом**

Соціометричний статус	СЦ %	ЕЦ %	МЦ %	ЯЦ %	Clb %	Nes %	Ind %	Sms %	Smt %	Gach %
лідери	34	51	38	35	66	26	28	14	17	29
бажані	35	45	51	52	46	40	34	28	20	29
прийнятті	25	41	45	37	57	34	33	21	19	29
неприйнятті	34	38	42	47	49	33	44	27	22	34
аутсайдери	37	49	38	43	49	33	27	18	37	31

Отож, серед цінностей у «лідерів» найбільше вираженими є екологічні, в «аутсайдерів» – соціальні, а в «бажаних», «прийнятих» та «неприйнятих» – моральні і Я-цінності.

Колаборативна екодиспозиція є вагомою у структурі екологічної свідомості студентів – «лідерів», несеситивна екодиспозиція – у «бажаних», індиферентна – у «неприйнятих», совмісійна – у «бажаних» і «неприйнятих», совметральна екодиспозиція виявляється у «аутсайдерів», гашенарна екодиспозиція більшою мірою виражається серед «неприйнятих» та аутсайдерів.

За допомогою кореляційного аналізу встановлено, що існує обернений зв'язок між екологічними цінностями та гашенарною екодиспозицією. Отже, за позитивного ставлення до природи молода людина ніколи не завдасть їй шкоди. З огляду на це можна стверджувати, що такі соціометричні статуси, як «лідер» та «прийнятий», позитивно впливають на екологічну свідомість особистості (зокрема на екологічні цінності та колаборативну екодиспозицію).

Висновки. Проведене дослідження дозволило окреслити низку узагальнень, значущих у контексті проблеми, що розглядається, а саме: загалом, у студентській молоді переважають екологічні й моральні цінності та колаборативна екодиспозиція, як структурні складові екологічної свідомості, що вказує на позитивне сприйняття студентами природного довкілля; домінують у свідомості «лідерів» екологічні цінності, найбільше виражені моральні та Я-цінності у «бажаних», «прийнятих» і «неприйнятих». Пріоритетною екодиспозицією у всіх групах досліджуваних є колаборативна зі значним переважаням у «лідерів».

Можна стверджувати, що соціометричний статус впливає на екологічно обумовлену свідомість молоді, водночас позитивний статус сприяє формуванню високого рівня екоосвідомості.

Проведене дослідження не вичерпує усі аспекти цієї проблеми, а є лише початковим етапом у вивченні окресленого екопсихологічного феномена.

---

1. Вернік О.Л. Деякі особливості специфічного ставлення і поведінки підлітків у довкіллі / О.Л. Вернік // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 51–54.

2. Грезе О. В. Особливості формування екологічної свідомості у студентів гуманітарного і технічного напрямків підготовки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Грезе Олена Володимирівна. – К., 2009. – 198 с.

3. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 480 с.

4. Заброцький М.М. Духовні виміри екологічної відповідальності особистості / М.М. Заброцький, О.В. Вознюк // Актуальні проблеми психології:

зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 96–103.

5. Панов В. И. О предмете психологии экологического сознания / В.И. Панов // Прикладная психология. – 2000. – № 6. – С. 15.

6. Підліснюк В.В. Роль освіти у впровадженні сталих підходів та політики протидії змінам клімату в Україні / В.В. Підліснюк // Біосферно-ноосферні ідеї В.І.Вернадського і еколого-економічні та гуманітарні проблеми розвитку регіонів: матеріали XII міжнародної науково-практичної конференції (Кременчук, 28–29 травня 2010 р.). – С. 195–197.

7. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи: монографія / В.О. Скребець. – К.: Слово, 2004. – 440 с.

Шлимакова И.И., Билоус Р.Н. Влияние социометрического статуса на экологическое сознание молодежи

Рассматривается проблема влияния социометрического статуса на экологическое сознание студенческой молодежи. Представлены результаты исследования взаимосвязи составляющих экологически обоснованного сознания студентов психологических специальностей с их групповым социостатусом.

Ключовые слова: *экологический кризис, экологическое сознание, экологическое образование, социометрический статус, экологические ценности, экологические диспозиции.*

Shlimakova I.I., Bilous R.M. The sociometric status influence on youth environmental awareness

The article deals with the problem of the sociometric status influence on the students environmental awareness. The results of the empirical studies relationship of the components due to the environmental consciousness of the students of the psychological specialties with their group social status are given.

Key words: *environmental crisis, environmental awareness, environmental education, sociometric status, environmental values, environmental disposition.*

Розділ III

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.95

О.І. Галян

ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІОМОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розкривається багатоаспектність процесу виховання та пов'язаного з ним питання розробки виховних технологій. Акцентується на необхідності врахування у цьому процесі особливостей особистісного становлення вихованців та їх морального розвитку. Аналізуються підходи до розуміння стадій та етапів морального розвитку особистості в онтогенезі. Вказується на деяку невідповідність послідовності виникнення запропонованих науковцями стадій моральності і реальних особливостей становлення моральної свідомості особистості (зокрема повернення на нижчі стадії розвитку).

Ключові слова: *виховання, виховна технологія, особистісний розвиток, етапи морального розвитку, стадії розвитку моральності, зовнішній і внутрішній прояв моральності, соціоморальність особистості.*

Постановка проблеми. Однією з фундаментальних проблем вітчизняної психології є виховання підростаючого покоління. Вона актуальна впродовж тисячоліть. Щоразу, коли виникає певна суспільна криза, з особливою гостротою науковці різних рівнів і практики порушують питання підвищення результативності виховної взаємодії, розробки конкретних методів і способів реалізації виховних впливів, створення ефективної теорії виховання особистості.

Суспільні зміни і нові пріоритети та ідеали молоді зумовлюють труднощі визначення чітких критеріїв оцінки «правильності» виховного процесу, що детермінує пошук науково-психологічного забезпечення виховної діяльності.

Найвдалішою спробою у цьому контексті стала ідея технологічного підходу до розкриття сутності питань виховання. Доволі уживаний у психологічній науці термін «виховна технологія» [2; 4; 6] став завдяки тому, що саме технологічний підхід пріоритетний у розкритті

способів реалізації виховних стратегій, побудові конструктивної виховної взаємодії. Адже сама психотехнологія розглядається як система алгоритмів, що визначають зміст, особливості етапів і порядок їх реалізації у відповідних ситуаціях. У цьому контексті важливого значення набувають питання особистісного становлення вихованців та їх морального розвитку, що розглядаються як пріоритет у вихованні. Орієнтація на розкриття тенденцій соціоморального розвитку вихованців пов'язується нами з вирішенням такого важливого науково-прикладного завдання педагогічної психології, як визначення психологічних основ організації виховної взаємодії у контексті становлення базових основ особистості.

Стан дослідження. Сучасні дослідники достатньо уваги приділяють питанням соціалізації особистості, особистісного розвитку в онтогенезі (М. Боришевський [7], О. Кононко, О. Леонтьєв, К. Платонов [5], С. Рубінштейн, Т. Титаренко та ін.) та ролі виховної взаємодії у становленні особистісних смислів, настановлень і моральних уявлень школярів (Г. Балл [1], І. Бех [2], Р. Павелків, Ж. Піаже [11], М. Савчин [6] та ін.). Особливо підкреслюється важливість самостійного вибору людиною мотивів й цілей дій і вчинків, осмислення свого існування, набуття навичок поведінки і установки на самостійне вирішення соціальних проблемних ситуацій (К. Вілюнас, В. Зінченко). Оскільки, як указує Г. Балл, «кожен індивід практично завжди входить одночасно до різних спільнот і орієнтується на різні референтні спільноти, то, відповідно, перебуває під впливом різних систем моральних норм, які нерідко багато в чому суперечать одна одній» [1, с. 2]. Така суперечність становлення моральності особистості викликає підвищений науковий інтерес. Адже проблемними залишаються питання детермінації морального розвитку і тих змін, що пов'язані із засвоєнням суспільної моралі та утвердженням на цій основі індивідуального рівня моральності.

Мета статті – проаналізувати вікові аспекти морального розвитку особистості на основі визначення особливостей виховної позиції вихователя (педагога, дорослого) та змін у морально-поведінковій сфері школярів.

Виклад основних положень. Проблема створення умов для розвитку особистості актуалізується у зв'язку з необхідністю визначення ключових підходів до організації виховання сучасних школярів. Ціннісний вакуум, що виник унаслідок трансформації розуміння добра і зла у підростаючого покоління, може призвести до моральної деградації. Саме тому переосмислення потребують змістові характеристики технологічного підходу до організації виховання.

Загальновідомо, що відправною точкою будь-якої виховної технології є конкретизація цілей виховання. Вони стосуються становлення

конструктивної Я-концепції особистості, її адекватних ставлень до світу і дійсності, розвитку соціальних навичок поведінки та настановлення на самостійне вирішення соціальних проблемних ситуацій, тобто становлення базових основ особистості.

Виокремлення цілей виховання логічно підтверджує, на наш погляд, потребу у переході (краще, звичайно, заміні) від системи виховної роботи, яка простежується у багатьох навчальних закладах, до виховної системи, що ґрунтується на засадах співтворчості, співпраці у вихованні, реалізації суб'єктного підходу до організації виховної взаємодії.

Розвиток особистості відбувається через міжособистісні взаємини і знакові системи свідомості, тому особистість педагога (вихователя) – значуща фігура процесу виховання («особистість може виховати тільки особистість»). Важливість ролі педагога, як технолога виховного процесу, визначається і змістом самого поняття «технологія» (його функція полягає у використанні способу досягнення ззовні заданих цілей виховання). Характеризуючи виховну позицію педагога, І. Бех визначає її як «синтез професійних та індивідуальних рис» [2, с. 8] і вказує на необхідність аналізу в ній мети, основної лінії поведінки і способів спілкування педагога з вихованцями. З боку педагога повинна домінувати атмосфера терпеливості, емоційної теплоти, щирості, зацікавленості особистістю та справами дитини. Як слушно зазначає Т. Яценко, завдання полягає не в «інформуванні» учнів, а в тому, щоби передати їм певний досвід і уміння його переосмислювати з широких соціальних позицій, добре погоджених з передовими ідеалами [9].

Для адекватної організації виховного процесу бажаною є гуманістична (діалогічна) взаємодія, яка передбачає повноцінний обмін між партнерами на рівні смислових оцінних позицій. Однак для цього необхідно, щоб суб'єкт взаємодії володів внутрішньою смисловою позицією стосовно предмета взаємодії; сприйняття учасниками взаємних позицій як таких, що мають не просто абстрактне значення, а цінність саме для себе; цілісне сприйняття позиції іншого як власне своєї, тобто такої, що є для нього «особистісно значущою». На таких положеннях заснована суб'єкт-суб'єктна педагогічна взаємодія та особистісно зорієнтоване виховання. Цікавими з цієї позиції є дослідження самоактивності у виховному процесі, яке проводила група науковців під керівництвом доктора психологічних наук М. Боришевського. Результати теоретичного й експериментального пошуку підтвердили, «що самоактивність є необхідною і вирішальною умовою забезпечення зворотного зв'язку у виховному процесі, завдяки якому вихователь отримує інформацію стосовно характеру зустрічної дії вихованця і на цій основі уточнює, коригує алгоритм керування виховним процесом» [7, с. 22].

Однак, не у будь-якій ситуації міжособистісної взаємодії внутрішня цілісна смислова позиція іншого доступна для розуміння. Саме тому виділяють монологічну та діалогічну форми міжособистісної взаємодії.

Діалогічна взаємодія на відміну від монологічної характеризується тим, що з боку учасника ініціюється активно організувальна форма взаємодії ставлення «до мене», а не тільки до предмета, про який йдеться. Діалогічна форма особистісної взаємодії передбачає наявність деякої загальної атмосфери взаємодії, загального «Ми-переживання», що має різне забарвлення залежно від взаємоорієнтованих смислових настановлень учасників, тобто від особистісного завдання взаємодії. У зв'язку з цим можливість реалізації у практиці реальної виховної взаємодії технологічних елементів програми забезпечується знанням учителем внутрішніх механізмів становлення самосвідомості учнів, розвитку їх мотиваційної сфери (адже виховна взаємодія спрямована на формування нових мотиваційних орієнтацій), а також уходження самого педагога у виховний процес.

Взаємини педагога та учня завжди визнавались як найглибинніші у процесі передачі та засвоєння культурно-історичного досвіду, досвіду розуміння власного індивідуального та соціального розвитку. Вчитель пробуджує особистість у своєму учневі, власне його людяність, стаючи співтворцем його особистісного зростання. Тільки суб'єкт-суб'єктна стратегія впливу, що переходить у взаємовплив, зумовлює розвиток учня, якісні глибинні зміни у його психіці.

Загальновідомо, що сутність виховання криється у поясненні механізмів особистісного розвитку дітей та молоді, розкритті умов, що забезпечують створення нового розвивального середовища і системи психологічної підтримки, яка сприяє особистісному зростанню суб'єктів виховного процесу. А це передбачає розкриття співвідношення зовнішньої і внутрішньої позиції дитини, що виникає в процесі її розвитку, пошук реальних способів їх використання у практиці виховної роботи.

Основний акцент у вихованні завжди робиться на моральному розвитку дитини, змін у її морально-поведінковій сфері, що відповідно і нами розглядається як пріоритет у змісті та програмі виховної взаємодії. Тенденції морального розвитку дитини, його взаємозв'язку з іншими особистісними утвореннями розглядається як один із аспектів технологізації виховного процесу.

Важливого значення у контексті розгляду моральності особистості набуває аналіз етапів її становлення та пов'язаних із ними змін в особистісній, когнітивній і поведінковій сферах людини. Знання логіки та послідовності розгортання етапів морального розвитку виступає основою для побудови системи соціальної взаємодії, яка сприяє засвоєнню морального досвіду особистості.

У зв'язку з означеним розглянемо підходи до виокремлення етапів морального розвитку, представлені у різних наукових концепціях (див. табл. 1).

Таблиця 1

Уявлення про етапи морального розвитку у різних наукових школах

Автор	Етапи
Ж. Піаже	Стадія об'єктивної моралі Стадія суб'єктивної моралі
Л. Колберг	Доконвенційний рівень Конвенційний рівень Постконвенційний рівень
К. Платонов	Зовнішня моральність (ситуаційна, необхідність до визначення моральної ситуації, погана вихованість) Внутрішня моральність
Дж. Джиббс, К. Бесінджер, Д. Фуллер	Незрілий рівень соціоморальності Зрілий рівень соціоморальності

У сучасній психології домінує когнітивний підхід до морального розвитку, в центрі якого знаходиться становлення моральної свідомості. Ж. Піаже [11] одним з перших детально проаналізував моральні уявлення, знання і судження дітей (тобто сутність моральної свідомості). Він визначив, що в процесі розвитку моральна свідомість проходить дві стадії: стадію об'єктивної та стадію суб'єктивної моралі. Для дітей дошкільного віку характерна об'єктивна мораль, яку Ж. Піаже розглядав як мораль, що виявляється в оцінці дитиною неморальності вчинків тільки в ситуації серйозних наслідків, без урахування мотивів і намірів, які приховуються за вчинком. Ним були визначені і причини, що породжують об'єктивну мораль. Це егоцентризм дитячої думки, інтелектуальний примус дорослого і як наслідок – виникнення у дітей зовнішніх уявлень про правила і норми поведінки [11].

Загальновідомо, що моральність особистості виявляється зовнішньо і внутрішньо (К. Платонов). Зокрема зовнішня моральність представлена трьома формами. Так, вона може збігатися з внутрішньою, тобто об'єктивувати її. Вона може характеризуватися тенденцією до доростання до внутрішньої моральності. Але може виступати і маскуванням прихованих (навіть, неморальних) настановлень особистості [5].

Зовнішня моральність у трьох зазначених формах може розглядатися як послідовне сходження від неморальності до зовнішньої моральності, яка тяжіє до внутрішньої сформованої мотивації моральної поведінки.

Послідовний перехід від зовнішньої до внутрішньої моральності запропоновано Л. Колбергом, яким виділено шість стадій у розвитку

моральних суджень, що охоплюють три рівні розвитку: доконвенційний, конвенційний і постконвенційний. Перші дві стадії (доконвенційний рівень) учений характеризував як такі, що передують розумінню і прийняттю соціальних конвенцій. Третя і четверта були позначені як конвенційний рівень, тобто такий, що підтримує правила і очікування конвенцій суспільства. П'ята і шоста стадії (постконвенційний рівень) засновані на формулюванні і прийнятті загальних моральних принципів, які лежать в основі цих правил. Цей рівень вважається зрілим, оскільки усвідомленими стають базові моральні принципи, які обираються самостійно і не залежать від соціального схвалення або неприйняття.

Сучасний стан розробки проблеми моральної свідомості і стадій її формування характеризується переглядом позицій найвідомішої наукової теорії Л. Колберга. Так, Дж. Джиббс з колективом дослідників пропонують виокремлювати тільки два рівні її розвитку – незрілий і зрілий [3]. В їх основі лежить уявлення про соціоморальність особистості. Надання цінності певним вчинкам, як моральним, дозволяє говорити не про моральність (у особистісному контексті), а про соціоморальність, що виявляється у ситуації соціальної взаємодії. Актуальність такого підходу наголошується і Г. Баллом [1], який згідно з термінологією В. Біблера, вказує на необхідність виокремлювати соціальну мораль та особистісну моральність. Учений акцентує, що соціальна мораль є втіленням особливих форм культури, особистісна ж моральність – утіленням індивідуальних форм (причому таких, які в загальному не зводяться до інтеріоризації – більш чи менш досконалої – наявних норм соціальної моралі).

У зв'язку з цим моральні приписи (соціальна мораль) виступають основою формування особистісної моральності як самостійного вільного вибору, особистісного вчинку.

Розглянемо вікові тенденції у моральному розвитку особистості та особливості засвоєння дітьми соціоморальних цінностей.

Аналіз механізмів формування моральних якостей особистості дозволяє констатувати наявність такого зв'язку: моральний «зразок» – моральна дія – звичка – моральний мотив – моральне переконання. Щодо дітей дошкільного віку запропонована схема потребує деяких змін, визначених віковими особливостями, а саме: дія механізму у формуванні моральних якостей йтиме від почуттів до знань.

Зміни у морально-поведінковій сфері дошкільників пов'язуються із засвоєнням ними моральних норм, моральних почуттів, моральної поведінки, що відображає конкретну систему соціальних зв'язків. Саме цей віковий період називають сенситивним для формування моральних норм.

Важливим моментом розвитку мотиваційної сфери дошкільника виступають моральні уявлення, які регламентуються вихователем через пред'явлення вимог, визначення мети дій (доконвенційний рівень морального розвитку).

Особливості морально-поведінкових проявів молодших школярів пов'язуються із засвоєнням ними моральних норм і цінностей, моральної поведінки, що відображає нову систему соціальних зв'язків. Саме молодший шкільний вік дослідники називають сенситивним у засвоєнні моральних норм і формуванні саморегуляції.

Згідно з концепцією Е. Еріксона, у молодшому шкільному віці формується таке важливе особистісне утворення, як почуття соціальної і психологічної компетентії, а також почуття диференційованості своїх можливостей [10]. Таке розуміння особливостей віку дозволяє розглядати його як важливий етап у становленні особистості.

У контексті аналізу особливостей реалізації технологічних програм виховання у підлітковому віці важливо те, що мотиваційно-сміслова система школярів ще остаточно несформована і відкрита для позитивних змін. Саме в цей період формуються моральні переконання, відбувається усвідомлення себе, своїх можливостей, здібностей, виникає прагнення до дорослості, потреба у спілкуванні з однолітками, всередині якого формуються загальні погляди на життя, на взаємини між людьми, формуються особистісні смисли життя.

Розглядаючи рівневість соціального розвитку особистості в онтогенезі, Д. Фельдштейн характеризує підлітковий вік як стадію переходу з позиції «Я і суспільство» на позицію «Я у суспільстві», від якісно нового у соціальному розвитку до результату накопичення елементів соціалізації-індивідуалізації, який відображає зміст розвитку підлітків [8]. Сенситивність у формуванні моральних переконань (важливого механізму саморегулювання) та ідеалів, основних моральних понять і відповідних форм поведінки, становлення почуття обов'язку, відповідальності, перехід на рівень постконвенційної моралі – усе це є змістом змін у морально-поведінковій сфері, які відбуваються під впливом взаємин із навколишніми.

Моральний розвиток старшокласників відрізняється посиленням ролі моральних переконань (вони виступають важливими внутрішніми механізмами регулювання поведінки). Становлення моральної свідомості розглядається у двох аспектах – когнітивному й мотиваційному. Когнітивний аспект охоплює такі ієрархізовані поняття: «знання», «розуміння», «використання», «аналіз», «синтез», «оцінка». Моральне усвідомлення вчинку (дії) проходить шлях від аналізу розуміння до аналізу спонукання. Тому природнім для юнацького віку є перехід до автономної моралі, тобто орієнтації на внутрішню, автономну систему принципів.

Крім цього, важливим моментом морального розвитку учнів старшого шкільного віку є моральне самовизначення, яке орієнтоване на критерії моральності людини, а саме: рівень моральних знань; розуміння вимог, їх аргументація; вміння за допомогою знань вирішувати моральні завдання; усвідомлення особистісного сенсу морального вчинку тощо. Цей віковий період характеризується тим, що зміст моральних еталонів розширюється, поглиблюється, вони стають диференційованими, індивідуальними.

Висновки. Виховання учнів різного віку, що розглядається нами як управління особистісним розвитком і становленням моральності особистості, повинно ґрунтуватися на основних уявленнях про можливість створення спеціально орієнтованого розвивального середовища, в якому виявляється готовність педагога до реалізації конкретної технології виховання та його знання про вікові аспекти морального розвитку вихованців. Зміни у морально-поведінковій сфері школярів пов'язуються із засвоєнням ними соціоморальних норм і поступовим формуванням індивідуального ставлення до них.

Однак не варто розглядати запропоновані науковцями етапи або стадії морального розвитку у логіці і послідовності їх виникнення в процесі морального розвитку особистості. Деякі дослідження фіксують «деградацію» моральної свідомості, якщо аналізувати їх в окремо взятому аспекті. Адже, якщо моральні норми засвоєні формально, то поступово спостерігатиметься переорієнтація на інші норми і правила, які прийняті в групі однолітків, родині тощо. Гіпотетично передбачається, що етапи і стадії розвитку моральної свідомості відповідають логіці опису їх виникнення, але на практиці співвідносити вік і стадії морального розвитку необхідно тільки на основі проведеного емпіричного дослідження та виявлення усіх тих чинників, які детермінують становлення особистісної моральності на основі тенденцій розвитку суспільної моралі.

Перспективою наукового пошуку буде дослідження основних детермінант становлення індивідуальної моралі та соціоморального розвитку на початкових стадіях онтогенезу.

---

1. Балл Г.О. Актуальні методологічні питання дослідження моралі і моральної поведінки / Г.О. Балл // Соціальна психологія. Спецвипуск. – 2007. – Вересень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua>.

2. Бех І.Д. Наукові засади створення особистісно орієнтованих виховних технологій / І.Д. Бех // Початкова школа. – 1997. – № 9. – С. 4–8.

3. Джиббс Д. Моральная зрелость: диагностика развития социоморальной рефлексии / Д. Джиббс, К. Бесинджер, Д. Фуллер // Развитие личности. – 1998. – № 2. – С. 109–126.

4. Карпенчук Г.С. Теорія і методика виховання: навч. посібник / Г.С. Карпенчук. – К.: Вища шк., 1997. – 304 с.

5. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – С. 420.
6. Психологічні особливості ефективності виховних технологій: монографія / за ред. М. Савчина. – Дрогобич: Коло, 2005. – 184 с.
7. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі / за заг. ред. М.Й. Боришевського. – К.: ІЗИН, 1998. – 192 с.
8. Фельдштейн Д.И. Психологические закономерности социального развития личности в онтогенезе / Д.И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1985. – № 6. – С. 26–37.
9. Яценко Т.С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися / Т.С. Яценко. – К.: Освіта, 1993. – 208 с.
10. Erikson E.H. Identity. Youth and Crisis / E.H. Erikson. – New York, 1968. – 336 p.
11. Piaget J. The moral judgment of the child / J. Piaget. – New York: Free Press, 1932. – P. 55, 60, 66–67.

Гаяля Е.И. Тенденции социоморального развития личности

Раскрывается многоаспектность процесса воспитания и связанно-го с ним вопроса разработки воспитательных технологий. Акцентируется внимание на необходимости учета в этом процессе особенностей личностного становления воспитанников и их морального развития. Анализируются подходы к пониманию стадий и этапов морального развития личности в онтогенезе. Указывается на некоторое несоответствие последовательности возникновения предложенных учеными стадий моральности и реальных особенностей становления морального сознания личности (в частности, возвращение на нижние стадии развития).

Ключевые слова: *воспитание, воспитательная технология, личностное развитие, этапы морального развития, стадии развития моральности, внешнее и внутреннее проявление моральности, социоморальность личности.*

Halyan O.I. Trends of sociomoral development of personality

The multidimensionality of education process and related issues of educational technologies development are revealed. The necessity to take into consideration in this process the peculiarities of personal and moral development of pupils are accentuated. The approaches to understanding the phases and stages of moral development of personality in ontogenesis are analyzed. Some disparity between the sequence of the rise of morality phases offered by scientists and real peculiarities of moral consciousness development of personality (in particular the return to lower phases of development) are indicated.

Key words: *upbringing, educative technology, personal development, stages of moral development, phases of moral development, external and internal manifestation of morality, sociomorality of personality.*

УДК 159.92

С.О. Гарькавець

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР АНТИСОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Розглянуто особливості формування системи цінностей особистості за умов суспільних трансформацій, що відбуваються в сучасній Україні. З'ясовано, що негативний вплив економічних, політичних і правових аспектів зумовлює виникнення викривленої особистісної системи цінностей, у якій значне місце посідає такий її елемент, як корупція. Запропоновано соціально-психологічні заходи щодо мінімізації впливу корупції на соціально-нормативну активність індивіда.

Ключові слова: *корупція, особистість, система цінностей, соціально-нормативна активність, ціннісно-нормативний підхід.*

Постановка проблеми. Соціально-нормативна активність індивіда в умовах суспільних перетворень завжди вирізнялася складністю та багатоаспектним розглядом. Це спричинено тим, що в умовах значних змін основних ціннісних орієнтирів суспільства зазнали значного зламу ціннісні орієнтації окремих індивідів, а подекуди відбулася цілісна девальвація їхньої системи цінностей. У значної частини таких індивідів набули превалювання такі антицінності, як цинізм, брутальство, зневага, жорстокість, безвідповідальність тощо. Останніми десятиліттями аксіологічного сенсу набуло й таке поняття, як «корупція». Корупція за роки незалежності Української держави становила гостру та складну проблему, яку й досі не вирішено. Корупція вразила майже всі сфери життєдіяльності українських громадян: економіку, політику, правоохоронні органи, освіту, охорону здоров'я й т. д. Мабуть, не існує анклавів у соціальному просторі України, де не тільки її громадяни, а й представники інших країн не стикалися з таким ганебним явищем, як корупція

Наприклад, показовими у цьому сенсі є дані, оприлюднені Міністерством юстиції України щодо проблеми корупції у вищій освіті 2011 року [2]. Було констатовано, що корупція у сфері освіти є однією з найбільш поширених і небезпечних у сенсі соціального впливу. А розмір корупційних витрат залежить від сфери навчання та зростає з віком людини, яка навчається (співвідношення середніх офіційних і неофіційних витрат у ВНЗ становить 6000 грн і 1500 грн відповідно).

На підставі соціологічних опитувань було встановлено, що досвід безпосереднього зіткнення з корупцією у ВНЗ мають загалом 33,2% опитаних, не мають 37,7%, а решта (29,1%) зазначають, що чули це від людей, які стикалися з цим особисто [2]. Констатується, що в основі корупційних практик переважає хабарництво, яке часто-густо набуває ознак «квазікорупційних» виявів. Відтак 25,5% становлять так звані «добровільні хабарі», 49,7% – «хабарі на вимогу» та 20% – хабарі з «використання зв'язків». Узагалі зазначається, що корупцією у сфері вищої освіти охоплено від 30% до 48% і викладачів, і студентів.

Поняття «корупція» переважно розглядається у юридично-правовому або соціально-політичному контексті [10]. У соціально-психологічному сенсі це поняття ще не достатньо досліджено та науково обґрунтовано. Але корупція, крім зазначеного, ще виступає феноменом соціально-психологічного характеру, оскільки значно впливає та визначає соціально-нормативну активність індивіда. Тому вважаємо, що феномен «корупції» доцільно проаналізувати на підставі соціально-психологічних підходів, а саме – крізь призму аксіологічного виміру.

Мета статті полягає у спробі розгляду корупції як елементу системи цінностей індивіда, який значно впливає на спрямованість його соціально-нормативної активності.

Стан дослідження. Наукова література надає різне визначення поняття корупції та корупційних дій. Приміром, у Вікіпедії корупція (від лат. *corruptere* – псування) визначається як протиправна діяльність, яка полягає у використанні службовими особами їх прав і посадових можливостей для особистісного збагачення, підкупі осіб і продажності громадських і політичних діячів [5]. У Законі України «Про боротьбу з корупцією» під корупцією розуміється «... діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, направлена на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг» [6].

Зарубіжний дослідник у галузі етнопсихології та спілкування Дж. Моул на підставі обзору результатів роботи Комісії міжнародної прозорості (КМП) робить висновки про те, що державні посадові особи та політики беруть хабарі з причин низької зарплати у державному секторі, через наявність недоторканості посадових осіб, певне засекречення їхньої діяльності. Стосовно держав, які обрали шлях ринкової економіки, то у них простежується послаблення державного контролю, процес приватизації, розширення зарубіжного інвестування та торгівлі [9].

Дж. Моул склав таблицю, в якій на підставі результатів огляду «Gallup International» (визначалась схильність експортуючих компаній до дачі хабарів) розташував держави, у яких завжди, часто, іноді, рідко та ніколи беруть / не беруть хабарі щодо вирішення питань, пов'язаних із веденням бізнесу. Було констатовано, що хабарі завжди беруть у Росії, Україні, Румунії, Болгарії. Ніколи не беруть у Данії, Швеції, Норвегії, Фінляндії [9, с. 97]. І хоча ці результати не є національним індексом корупції, проте вони відтворюють загальне сприйняття громадян певної держави представниками інших країн.

З індексом сприйняття корупції (щорічно укладається міжнародною організацією Transparency International) 2011 року Україна посіла 152 місце зі 183 (поряд з Таджикистаном) і в цілому залишається країною, у якій найбільш ураженими корупцією вважаються правосуддя, правоохоронні органи, парламент та система державної служби [6]. Згідно із соціологічними опитуваннями щодо оцінки рівня корупції в державі у 2011 році було засвідчено про набуття нею масштабних форм. Як зазначає Центр Разумкова, 12% опитаних вважають, що «хабарі беруть всі»; 49% – «багато хто»; 29% – «дехто». І тільки 2% респондентів вважають, що в країні «майже ніхто не бере хабарі» [6]. 60,1% респондентів заявили, що були втягнуті в корупційні стосунки з посадовцями впродовж останніх 12 місяців [7].

Основною причиною цього є те, що Україна знаходиться серед тих держав, де панує влада певних правил, а не правила закону. Тому, мабуть, більшість українців розуміють закон як вияв влади тих, хто знаходиться на ієрархічній сходинці вище (народні депутати, високопосадовці, представники силових структур і т. ін.) та мають більші права. У цьому сенсі слід визнати існування у нашому суспільстві певної конгруентності між просоціальними нормами та нормами, які притаманні кримінальному співтовариству. Так, у кримінальному світі засуджується повідомляти органи правопорядку про місце перебування правопорушників і пропагується терпиме ставлення до злочинців. Теж саме спостерігається й стосовно корупції. А причина цього у тому, що ставлення більшості українців до правоохоронних інституцій, самих правоохоронців останнім часом не покращилось й залишається здебільшого негативним.

Зазначене суттєво впливає й на ставлення людини до скоєння того або іншого правопорушення. За період трансформаційних змін і у російському [8], і в українському соціальному середовищі була вироблена норма, за якої людина звикла не зважати на те, що у разі розкриття злочину вона зазнає певних соціальних дискримінацій. Засудження за злочин або вчинення корупційних дій не стає визначальним у пода-

льшому успішному кар'єрному просуванні людини або занятті більш високого соціального статусу в суспільстві. Окрім того, як зазначають В.Е. Квашис і С.Ш. Цагикян, що досліджували особистість хабарників та особливості їхньої злочинної діяльності, усе різноманіття особистісних властивостей хабарників формувалося під впливом розповсюдження хабарництва та його за звичайності у свідомості інших [4]. Тобто в умовах задоволення найрізноманітніших індивідуальних потреб за рахунок хабара – це стає звичайним явище, яке самостійно формує та примножує стереотипи такої протиправної поведінки. Попит породжує пропозиції, що призводить до «тиражування» такої активності, навіть в умовах, коли потреби можна задовольнити легальним шляхом, але стереотипне мислення продукує думку – «простіше та надійніше дати хабара (подарунок) та вирішите свою проблему» або «хабар – це доплата за тяжку та невдячну працю».

Ще одною причиною терпимого ставлення українців до корупції є те, що в умовах, коли соціальна і навіть у більш вузькому сенсі правова норма диктуватиме одне, а соціально-економічні умови життя – інше, дійсну роль у виборі напрямку їхньої поведінки, як правило, виконуватимуть соціально-економічні чинники.

Проте ми не мусимо абсолютизувати зазначений негатив, оскільки в Україні простежується тільки прояв певної питомої ваги таких дій. Не у всіх регіонах України, і не у всіх містах більшість громадян розуміє закон як вияв влади. Значна частина з них уважає закон певним соціальним контрактом, який охоплює відповідальність кожного для суспільного блага [4]. Взагалі домінує поєднання і одного і іншого, яке продукує у повсякденному житті українських громадян, стилях керування та їхньої взаємодії.

Як свідчать дослідження, головною причиною такого ставлення індивідів до існуючих суспільних проблем є зміни їхніх ціннісних орієнтирів, що зумовлені трансформаціями економічного, соціального, політичного, юридичного та культурного характеру [8]. Втрата дієвого впливу інститутів соціалізації, занепад родинних цінностей, невизначеність політичного та соціально-економічного розвитку, втрата віри в майбутнє, превальовання кофігуративних і префігуративних елементів культури над постфігуративними спонукають появу певних змін у самосвідомості особистості. Оскільки відбувається переформатування самосвідомості людей, які «вийшли» з радянської системи відносин на тлі руйнування сталих ціннісних орієнтирів, то заміна їх новими потребує значного часу, а у окремих індивідів цей процес може ніколи не завершитися.

Феномен корупції пропонуємо розглядати крізь призму наявних ціннісних відносин, що сформувалися в українському суспільстві та ціннісних уявлень і ставлень індивідів до можливостей задоволення ними власних потреб в умовах перманентних суспільних трансформацій.

Виклад основних положень. Цінність, з одного боку, виступає як позитивна (або негативна) значущість для історично визначеної спільності або окремої особистості будь-яких природних і соціальних явищ, процесів і інших реальних або ідеальних об'єктів оцінки. З іншого – внутрішньо суб'єктивного – боку, цінностями є погляди, переконання, ідеї й ідеали, нормативи і зразки, інтереси і життєві плани, відповідно до яких і на основі яких ці об'єкти визнаються цінними, шкідливими або байдуже нейтральними [11].

Психологічна спрямованість цінностей обумовлена їхніми мотивоутворювальними чинниками, участю у визначенні цілей і засобів, що відповідають їхній сутності. Вони виступають основою прийняття рішень і критерієм того, до чого варто прагнути і чого варто уникати. Окрім того, цінності виступають «арбітром» у вирішенні внутрішніх конфліктів, указуючи на кращий вихід, вносять усталеність у поведінку особистості і громадського життя, забезпечуючи можливість передбачення ситуації. Коли ми знаємо, яким ідеям служить людина, які ідеали нею звеличуються, які вона обрала цілі, можемо відповісти на запитання, чому і заради чого вона так чинить.

Будь-яке явище має об'єктивне значення цінності, слугує або здатне слугувати соціально значущій діяльності та досягненню цілей, і співвіднесене з індивідуальними потребами і цілями діяльності суб'єкта, воно набуває ціннісного змісту, стає особистісною цінністю. А саме особистісний характер перетворює цінність у психологічне поняття. Як психологічний аналіз потреб неминує перетворюється в аналіз мотивів, так і аналіз мотивів переходить в аналіз цінностей у якості мотивоутворювальних чинників [12]. Ієрархія мотивів відповідає ієрархії цінностей, оскільки система мотивів є проекцією ціннісної структури особистості. Предмет потреби є носієм цінності, оскільки має властивості, що роблять його придатним для задоволення потреб і, отже, цінним у контексті цієї діяльності.

Зважаючи на те, що всяка система цінностей має індивідуалізований характер, її функціонування визначає вибірність психічної активності особистості. Виникаючи в психіці людини з позитивною або негативною емоцією, цінність, з'єднана з конкретними знаннями, орієнтує її поведінку або діяльність у соціумі. Але функціонально система цінностей виступає в якості мотивів діяльності та поведінки особистості. Це відбувається через прагнення людини до досягнення визначе-

них цілей, що співвідносяться з цінностями, які увійшли у її особистісну структуру. З огляду на те, що ядро особистості людини становлять її узагальнені смислові утворення, а смислоутворення є нічим іншим, як ставлення приватної діяльності людини до системи її цінностей, то все, що має статус цінності, є безпосереднім стимулом для відповідного поведінкового акту. Закономірний висновок, що психологічний зміст системи цінностей особистості становить мотиваційну основу її поведінки та є одним із основних чинників особистісного вибору.

За своєю соціально-психологічною значущістю цінності підрозділяються на універсальні, внутрішньогрупові, індивідуальні або особистісні [1; 3; 12]. Їхнє об'єднання має ієрархічну структуру, що відображається і обставинами життя особистості або групи, і віковими, статевими характеристиками індивідів. Така диференціація припускає наявність зв'язку між цінностями і тими соціальними правилами, що існують для підтримки суспільного порядку або внутрішньогрупових відношень. А оскільки цінності та соціальні норми становлять єдину ціннісно-нормативну систему особистості, то під цінностями можуть матися на увазі й різні феноменологічні явища, що стають такими внаслідок перетворення їх у смислові конструкти поведінки особистості. За таких умов корупція як феноменологічне явище може набувати ціннісного змісту й визначати спрямованість поведінки особистості.

На підставі ціннісно-нормативного підходу, запропонованого О.Р. Ратіновим [13], модель особистості корупціонера, як і будь-якого іншого правопорушника, може бути розглянута як планетарно-автономне утворення. В центрі цієї моделі знаходиться особистісне ядро, а навколо нього в різних площинах і на різних відстанях – «орбітах» – знаходяться інші утворення. Ці утворення – особистісні цінності. Кожна така цінність має свою «питому вагу». У центрі знаходяться найбільш значущі й тому найбільш стабільні цінності, а в міру віддалення від них – підпорядковані першим, більш лабільні та ситуативні цінності. Руйнація будь-якої цінності на «периферії» не зумовлює кардинальні зміни особистості, оскільки зберігається її ядро. Центральним же утворенням особистості є її морально-психологічна модифікація, яка виражена в категорії «сенсу життя» [13, с. 127].

Вважаємо, що корупцію можна розглядати і як внутрішньогрупову цінність, і як особистісну, якщо вона була інтерналізована індивідом. Така цінність може переходити із розряду лабільної або ситуативної у розряд стабільної, що засвідчує наявну соціально-нормативну деформацію особистості.

Але чому корупція може стати стабільною особистісною цінністю? Відповідь – у змісті корупційного вчинку. *Корупцію треба розгля-*

дати у якості інструментальної цінності, що визначає спрямованість дій суб'єкта і нормативних, і протиправних, які, на його думку, є кращими або більш ефективними для задоволення власних потреб або реалізації корпоративного інтересу. Нормативні дії суб'єкта корупції передбачають вирішення питань у межах власних повноважень, які забезпечені законодавчими та іншими положеннями, але за які вимагається хабар. Протиправні – суперечать чинному законодавству або виходять за межі компетенції посадової особи, але які суб'єкт корупції вчиняє за одержання матеріальних благ, послуг, пільг або отримання інших переваг.

«Перевагами» корупційних дій або їхнє ціннісне значення для людини полягає у тому, що: індивід, який вважає, що може вирішити будь-яке питання, навіть за межами власної компетенції, підвищує власний соціальний статус, розширює масштаби вирішених завдань, спілкування, взаємодії з «елітою», чималі особисті можливості. Це задовольняє потребу в повазі з боку інших і найперше тих, хто отримує від його корупційних дій зиск (родичі, друзі, референтне оточення); індивід відчуває особисту перевагу над іншими, владу та силу, що може компенсувати комплекси неповноцінності, що зумовлені безсвідомими мотивами, які виконують компенсаторні функції; виникають плани щодо інших масштабів вирішення особистих проблем, насамперед матеріального характеру, а також проблем близьких і рідних. Більшість того, що вважалось раніше не доступним, стає можливим, простим і звичайним через швидке задоволення гедоністичних потреб; корупційні дії економлять час, а усяка економія часу призводить до економії грошей; корупція призводить до кругової поруки, а групова згуртованість надає «відчуття сили».

З огляду на вищезазначене корупцію в сучасному українському просторі слід розглядати крізь призму її ціннісного значення для індивіда. Особливо складним виявляється питання мінімізації вияву корупції у якості інструментальної цінності особистості. Це більш складна проблема, ніж посилення кримінальної відповідальності за вчинення корупційних дій. Але більш дієва та ефективна. Вважаємо, що треба посилити тиск у сфері інформаційної політики, для цього потрібно задіяти наявні засоби масової інформації. Погоджуючись із тим, що потрібні системні зрушення у боротьбі з корупцією, як результат запровадження спеціальної програми усунення корупційногенних функцій в галузі та системі державного управління [2], потрібно ще й зневолувати корупцію як цінність, через запровадження системи психологічних впливів на свідомість громадян. Змістовно такі впливи треба наповнювати прикладами успішної боротьби з хабарниками, висмію-

вати їхні дії, надавати соціальні докази просоціальних алгоритмів вирішення життєвих проблем, залучати фахівців спроможних надати експертну оцінку, формувати моду у молодих людей щодо зневажливого ставлення до корупціонерів і хабарників тощо.

Висновки. На жаль, сьогодні корупція стала для багатьох українців інструментальною цінністю, яка значно впливає на спрямованість їхньої соціальної активності. Співвіднесення корупції з індивідуальними потребами та цілями діяльності суб'єкта зумовлює набуття нею ціннісного змісту та перетворення її в особистісну цінність. Виникаючи в психіці індивіда разом із позитивною емоцією, корупція як інструментальна цінність поєднується з його когніціями і спрямовує його соціальну активність.

Формування ціннісної системи особистості – складний і тривалий процес. Головне в ньому – насичення її цінностями соціально-нормативного, просоціального, правового характеру. З цією метою потрібно організувати інформаційний простір країни так (організувати інформаційні та нормативні впливи), щоб цінності кримінальної субкультури та така антицінність, як корупція, були не спроможними набути об'єктивного значення особистісних цінностей, слугувати інструментом досягнення індивідуальних і групових цілей, а співвіднесені з індивідуальними потребами та цілями діяльності суб'єкта, не набули особистісного ціннісного змісту. Через наявні ЗМІ необхідно наситити інформаційний простір прикладами успішної боротьби з хабарництвом, покаранням хабарників, висміювання їхніх дії, надавати соціальні докази просоціальних алгоритмів вирішення життєвих проблем, формувати серед молодих людей соціально-нормативні алгоритми життєдіяльності.

---

1. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 311 с.

2. Вхідження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження // Моніторингове дослідження. – К.: ТАКСОН, 2012. – 54 с.

3. Гарькавець С.О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі / С.О. Гарькавець. – Луганськ: Ноулідж, 2010. – 343 с.

4. Квашис В.Е. Личность взяточников и некоторые особенности их преступной деятельности / В.Е. Квашис, С.Ш. Цагикян. // Личность преступников и индивидуальное воздействие на них. – М., 1989. – С. 32–38.

5. Корупція – Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Корупція>.

6. Корупція в Україні: соціальне коріння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.naub.ua.edu.ua/2012/korupsiya>.

7. Корупція у 2011 році. Що змінилося з 2007? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/news/view-99.html>.

8. Криминологія: приглашение к дискуссии: монографія / авт. кол.: А.В. Баляба, Э.В. Виленская, Э.А. Дидоренко, Б.Г. Розовский. – Луганск: РИО ЛИВД, 2000. – 318 с.

9. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества / В.Н. Кудрявцев. – М.: Гардарики, 2002. – 238 с.

10. Моул Дж. Особенности национальной психологии народов новой Европы: бизнес, общение, успех / Джон Моул. – М.: Астрель; АСТ, 2006. – 381 с.

11. Невмержицький Є.В. Корупція як соціально-політичний феномен: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Є.В. Невмержицький – К., 2009. – 364 с.

12. Ратинов А.Р. К ядру личности преступника / А.Р. Ратинов. // Актуальные проблемы уголовного права и криминологии. – М.: Юриздат, 1981. – 232 с.

13. Ратинов А.Р. Психология личности преступника. Ценностно-нормативный подход / А.Р. Ратинов // Личность преступника как объект психологического исследования. – М.: Изд-во юр. лит., 1979. – С. 3–14.

Гарькавец С.А. Аксиологическое измерение антисоциальной активности личности в условиях общественных трансформаций

Рассмотрены особенности формирования системы ценностей личности в условиях социальных трансформаций, которые происходят в современной Украине. Установлено, что негативное влияние экономических, политических и правовых аспектов обуславливает появление искривленной личностной системы ценностей, в которой значимое место занимает такой ее элемент, как коррупция. Предложены социально-психологические меры, которые минимизируют влияние коррупции на социально-нормативную активность индивида.

Ключевые слова: коррупция, личность, система ценностей, социально-нормативная активность, ценностно-нормативный подход.

Harkavets S.O. Axiological dimension of antisocial activity of the individual in the conditions of social changes

The article discusses the features of a personal value system in conditions of social transformations that have taken place in modern Ukraine. Negative impact of economic, political and legal aspects of the causes the appearance of a curved personal value system, which is a significant element of corruption are found out. Social and psychological measures that minimize the impact of corruption on economic and regulatory activity of the individual are suggested in the article.

Key words: corruption, identity, values, social and regulatory activity, value-normative approach.

ВІДЧУТТЯ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ТА ВТІЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто феномен суб'єктивного благополуччя через призму психологічного здоров'я особистості. Суб'єктивне благополуччя як динамічна емоційно-когнітивна оцінка людиною різних аспектів свого життя є підґрунтям для реалізації потенціалу та особистісного зростання людини, водночас залежить від міри втілення своїх можливостей.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, щастя, психологічне здоров'я, психологічне благополуччя.

Постановка проблеми. Суб'єктивне благополуччя (СБ) – це феномен, який викликає чималий інтерес дослідників із різних наукових сфер – етики, теології, політології, економіки, психології та ін. впродовж не одного десятиліття. З уваги на цю парадигматичну різноманітність не дивно, що для його позначення є багато схожих термінів: щастя (Lyubomirski [24] та ін.), психологічне благополуччя (Ryff [25] та ін.), якість життя (Ventegodt et al. [29] та ін.), емоційний комфорт (баланс) (Bradburn [18] та ін.), задоволеність життям (Diener [21] та ін.). І хоча кожен із термінів має семантичні особливості, усі вони об'єднані спільною основою – у їх змісті відображене ставлення людини до різних аспектів власного існування, яке, з одного боку, формується під впливом об'єктивних обставин та індивідуальних характеристик, а з іншого – позначається на її особистісному функціонуванні.

Стан дослідження. Виокремлене у руслі позитивної психології, поняття СБ вивчається у контексті можливості реалізації людиною власного потенціалу, досягнення оптимального функціонування, а також пошуку ресурсів для подолання негативних психічних станів (депресії тощо) [10]. Такий аспект співзвучний із розумінням змісту психологічного здоров'я (ПЗ) особистості, яке, за визначенням В.О. Ананьева, «робить особистість самодостатньою» [2, с. 38], адже стосується не окремих виявів психічного функціонування людини, а особистості в цілому, її здатності до самореалізації та самоактуалізації (А. Maslow, С. Buhler), повноцінного функціонування (С. Rogers), автентичності (J. Bugental), відчуття та переживання сенсу власного життя (V. Frankl).

Доцільність вивчення різних, зокрема психологічних, аспектів здоров'я населення визначається тим, що вони є показниками загального благополуччя нації, критеріями ефективності усіх економічних і соціальних реформ і вказівниками до подальшої спрямованості діяльності на місцевому та державному рівнях.

Метою статті є визначення особливостей взаємозв'язку концептів суб'єктивного благополуччя та психологічного здоров'я особистості. До завдань дослідження слід віднести встановлення сучасного розуміння змісту феномена суб'єктивного благополуччя, розмежування його з іншими близькими феноменами, обґрунтування його основних компонентів, визначення місця цього конструкту в структурі психологічного здоров'я особистості.

Виклад основних положень. *Психологічний зміст феномена суб'єктивного благополуччя.* У найширшому розумінні благополуччя розглядається як багатофакторний конструкт, що становить складний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних і духовних чинників [12], однак у цьому визначенні не розкрито ані психологічний зміст феномена, ані можливі шляхи та методи його пояснення, розуміння та впливу на нього. Окрім того, для психологічних студій особливого значення набуває не весь спектр факторів, що впливають на людину, а те, як вона сприймає їх, тобто яким суб'єктивним змістом наділяє об'єктивну реальність. Стан здоров'я, фінансовий добробут, умови праці та ін. лише опосередковано впливають на переживання благополуччя, воно значною мірою обумовлене ставленням особистості до себе, до навколишнього світу загалом та до окремих його сторін. Таку оцінкову частину цього поняття і охоплює термін «СБ».

Ставлення людини до навколишнього світу і до себе відбувається на двох рівнях: емоційному та когнітивному. Тому представники гедоністичного підходу до розуміння СБ виокремлюють два суттєві блоки у формуванні цього ставлення. Щоб почуватися благополучною, людина, з одного боку, повинна переживати позитивність свого існування, тобто у її суб'єктивній реальності мають домінувати позитивні емоції, та відчувати мінімум негативних переживань (афективний рівень виявляється у великій кількості радісних і малій кількості депресивних емоційних реакцій та станів), а з іншого – на основі цих переживань формувати уявлення про те, яким є її життя і наскільки воно наближається до ідеалу (когнітивний компонент СБ отримав назву задоволеності життям) [1, с. 49; 17, с. 79]. Кожен із компонентів визначається чималою кількістю чинників – економічних, соціальних, фізичних, особистісних та ін. Е. Diener стверджує, що попри вплив числен-

них факторів на формування задоволеності життям та суб'єктивного благополуччя загалом, саме індивідуально-психологічні особливості особистості забезпечують деякий стабільний рівень цього показника впродовж тривалого часу, навіть якщо людина переживає зміни у різних життєвих сферах [20].

У філософському трактуванні термін «СБ» інколи ототожнюється з поняттям «щастя». За визначенням І.А. Гуляє, щастя – це емоційний стан (емоція), за якого людина відчуває внутрішню задоволеність умовами свого існування, повноту й осмисленість життя і здійснення свого призначення; усвідомлення позитивності контексту власного існування [9, с. 104]. Утім, у такому формулюванні привертає увагу суперечливість трактування емоційного стану не тільки через переживання, але й через когнітивні функції (задоволеність, осмисленість, усвідомлення). Крім того, у буденній свідомості людей щастя не обов'язково є емоцією. Згідно з опитуваннями, лише частина осіб пов'язують його з радістю (joy), для інших це – відчуття задоволення (satisfaction) [3, с. 9]. За таких обставин доцільно ототожнювати поняття «щастя» та «СБ». Однак, на відміну від останнього, щастя трактується деякими дослідниками не як фактичний стан, а як цінність, яка, на відміну від інших людських цінностей, не є самодостатньою. Щастя ніби «проходить» через інші цінності, будучи «побічним продуктом» їхньої реалізації [11, с. 48].

У руслі екзистенційно-феноменологічного підходу часто фігурує поняття «психологічного благополуччя» (ПБ) як системної якості людини, набутої нею у процесі життєдіяльності, що виявляється у переживанні змістовної наповненості та цінності життя загалом як засобу досягнення внутрішніх, соціально орієнтованих цілей та є умовою реалізації її потенційних можливостей та здібностей [4]. С. Ryff підкреслює, що відчуття ПБ у психології розвитку розглядається як траєкторія подальшого зростання у життєвому циклі, у клінічній психології його описують термінами концепції самоактуалізації А. Maslow, теорії зрілості G. Allport, повно функціонуючої особистості С. Rodgers, ідеї індивідуальності С. Jung, а у літературі, що стосується проблематики психічного здоров'я, фігурують не лише негативні аспекти психологічного функціонування, але й позитивні сторони здоров'я [26, с. 720]. Загалом акцентується на тому, що ПБ описує сукупність переживань і станів, що притаманні здоровій особистості.

Отже, попри акцент понять «СБ» та «ПБ» на позитивних аспектах функціонування особистості, перше містить зміст тих емоцій та суджень, на основі яких формується загальне ставлення та уявлення людини про своє життя, тоді як інші значно ширше, охоплює інтен-

ційні компоненти, можливості її подальшого розвитку. Фактично, ПБ виглядає наступним етапом на шляху до реалізації людиною позитивності свого функціонування: сформувавши уявлення про себе та навколишній світ, людина обирає способи власного втілення у світі, шляхи взаємодії з ним для реалізації себе як особистості. У цьому сенсі ПБ практично ототожнюється із поняттям «ПЗ», однак останнє виступає реальним показником утілення суб'єктивного благополуччя, коли ж перше є особистісною мірою реалізації людиною власного потенціалу.

Отже, розумітимемо СБ як динамічну когнітивно-емоційну оцінку людини якості власного життя загалом та окремих його сфер, яка формується на основі об'єктивних (умов життя та діяльності, задоволеності базових потреб, стану здоров'я тощо) чинників, сприйнятих і засвоєних особистістю із урахуванням її індивідуально-типологічних особливостей (темпераменту і характеру, спрямованості особистості, особливостей самооцінки та самоприйняття, сенсожиттєвих та ціннісних орієнтацій та ін.).

Суб'єктивне благополуччя в контексті психологічного здоров'я особистості. Психологія здоров'я як достатньо молода галузь знань зосереджує увагу на інтегративності моделі здоров'я, на поєднанні у його змісті не лише медико-біологічних, але й соціальних, економічних, філософських, індивідуально-типологічних та інших вимірів. У цьому ключі доцільність виділення ПЗ як окремого аспекту позитивного функціонування особистості не викликає сумнівів, адже воно привертає увагу не лише до людини як біологічної чи соціальної істоти, але й як самобутньої особистості із притаманними лише їй особливостями, які визначають зміст її життя у світі.

Попри те, що визначення здоров'я як стану повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, а не просто відсутності захворювань, дане ВООЗ уже понад півстоліття тому, критикується за його ідеалістичність і статичність, актуальним залишається розгляд здоров'я у трьох основних аспектах: фізичному, психічному та соціальному. Однак, якщо фізичний вимір здоров'я достатньо вивчений, має чітко визначені критерії, то стосовно інших єдиної позиції досі немає. Не виокремлене в окремий блок, ПЗ особистості найчастіше трактується в контексті другого, психічного аспекту, адже, поряд із розумінням властивостей, особливостей, механізмів і закономірностей психічних хвороб (розладів), є сенс вивчення цих процесів та явищ психіки на рівні індивідуально-психологічних особливостей за відсутності вираженої патології [6, с. 93]. З огляду на це, виділяють два аспекти психічного здоров'я: структурно-процесуальне, що стосується

психічної діяльності, характеристик процесів і властивостей когнітивної та емоційної сфери, і власне психологічне, що охоплює сутнісні властивості ціннісно-мотиваційної і ноогенної сфери людини, її переконання, властивості Я та ідентичність, духовну сферу [5, с. 319]. В іншому дослідженні поняття психічного здоров'я та ПЗ розділяються: перше стосується окремих психічних процесів і механізмів, у той час як інше – всієї особистості, «знаходиться у тісному взаємозв'язку із вищими проявами людського духу» [15, с. 6]. ПЗ розглядають як стан, баланс між різними аспектами особистості людини (R. Assagioli), узгодженість між потребами індивіда та суспільства, що підтримується постійними умовами (S. Freiberg), та як життєвий процес, у якому збалансовані рефлексивні, емоційні, інтелектуальні, комунікативні, поведінкові аспекти (Н. Г. Гагарян, А. Б. Холмогорова) [2, с. 38]. Отже, на відміну від психічного здоров'я, ПЗ є виявом індивідуальної цілісності особистості, її здатності до втілення своїх можливостей, а не просто характеристикою функціонування різних психічних процесів. Його можна назвати інтегративним компонентом, особистісним результатом утілення психічного, соціального та фізичного здоров'я людини.

Значний інтерес викликає питання про критерії ПЗ, адже, якщо ознаки, за якими можна визначити, чи здорова людина фізично або психічно, значною мірою встановлені, то щодо балансу ціннісно-смыслового, особистісного виміру людини такої однозначності немає. Розглядаючи ПЗ одночасно як утілення та чинник соціалізації і розвитку особистості, основним його критерієм дослідники називають адаптованість, яка виявляється не лише в об'єктивно діагностованій ситуації рівноваги чи суб'єктивному почутті задоволеності соціальною ситуацією, а й у відсутності негативних емоційно-поведінково-особистісних наслідків у майбутньому та особистісний розвиток [1]. Такий аспект зближує поняття ПЗ із конструктом СБ. У трактуванні когнітивно-біхевіоральних психологів адаптація як основа ПЗ визначається у термінах дій чи поведінки, тобто конкретних виявів життєдіяльності людини. Як і СБ, ПЗ визначає, як зовнішні обставини та внутрішні диспозиції впливають на психологічний стан особистості, однак не в термінах її власного ставлення до себе та життя, а в об'єктивних виявах функціонування психічних процесів та прояву станів психіки.

Другий аспект у розумінні ПЗ вивчає екзистенційно-гуманістична психологічна традиція і її бачення цього феномена ототожнюється із поняттям особистісної зрілості. Рівень ПЗ визначають функціональна ресурсність і гнучкість, здатність до самотрансцендентності, самоприйняття та прийняття інших. Основні критерії ПЗ, згідно із

цим поглядом, аналогічні до критеріїв внутрішньої свободи особистості: це розсудливість, духовна незалежність, самовладання, здатність віднаходити, підтримувати та розвивати інтрапсихічну й інтерперсональну рівновагу [7, с. 131]. ПЗ не лише визначає можливість адаптації до реальних мінливих умов, але й антиципацію можливих наслідків та змін у поєднанні з самореалізацією і саморозвитком власної ідентичності.

Визначені на основі узагальнення концепцій когнітивно-біхевіоральної та екзистенційно-гуманістичної психології критерії ПЗ об'єднують різноманітні поведінкові патерни та особистісні диспозиції, що виявляються на різних рівнях функціонування особистості, від взаємодії з оточенням до власного духовного виміру [5, с. 319]. Психологічні кореляти СБ значною мірою збігаються або тісно пов'язані із ними. Так, емоційне тло настрою пов'язане із задоволеністю життям [27], хоча, очевидно, що цей вплив нетривалий і є прямим показником самопочуття у конкретний момент. Емоційні реакції на різні життєві ситуації, поряд із поведінковими, є критеріями ПЗ [6, с. 117]. Більш стабільну роль у детермінації відчуття щастя мають особистісні риси. Із когнітивним компонентом СБ корелюють високий рівень екстраверсії, низькі показники нейротизму, відкритість до досвіду, відчуття міцної соціальної підтримки; особи, що часто переживають позитивні емоції, на відміну від тих, у кого в емоційному спектрі домінують тривожність і депресія, екстравертовані, відкриті до досвіду та мають хорошу соціальну мережу, а також високий соціальний статус [22, с. 57–59]. Р. Lewinsohn з колегами підкреслюють роль відносної відсутності інтрапсихічних конфліктів, залученості у діяльність на досягнення мети, наявності друзів, сім'ї (особливо великим є значення шлюбу для чоловіків), задоволеності сімейним життям, високого рівня освіти, фінансової забезпеченості та фізичної привабливості у його підвищенні [23, с. 143]. Здійснивши дослідження за участю української групи респондентів, О. В. Князева з'ясувала, що із задоволеністю життям пов'язані екстравертованість, упевненість у собі, здатність брати на себе відповідальність за власні дії, відчуття внутрішнього контролю над подіями в житті [13, с. 163]. У наших дослідженнях було встановлено, що особи із високим рівнем задоволеності життям більш життєрадісно та позитивно дивляться на світ, тобто у них високий рівень оптимізму [8].

ПБ як вищий, результуючий, самоствердний для особистості прояв СБ, тісно корелює із статусом ідентичності, здатністю до емоційної регуляції, особистісними цілями, ціннісними орієнтаціями, ефективними копінг-стратегіями, соціальною підтримкою та соціальним

статусом, рівнем освіти та об'єктивним і самооціночним станом здоров'я [25], із показниками саморегуляції, рівнем особистісної зрілості особистості, здатністю до розвитку власного потенціалу [14], наявністю мети в житті, почуттям осмисленості свого минулого та теперішнього, спрямованості на щось у майбутньому [16], тобто з іншими екзистенційними психологічними характеристиками.

Серед критеріїв ПЗ чимало збігаються або тісно семантично пов'язуються із вищеописаними особистісними особливостями, найперше – із психологічними корелятами ПБ. Так, сюди входять ефективні копінг-стратегії, адекватне функціонування механізмів психологічного захисту, гнучкість реагування на різноманітні стимули, оптимізм, почуття гумору, креативність, рівень інтелекту, відчуття самоефективності, еґо-ідентичність, адекватна самооцінка, відчуття себе як особи, що самоактуалізувалася або іде цим шляхом, переживання наявності сенсу власного життя, почуття когеренції та багато ін. [6, с. 117–119]. Аналізуючи проблему можливості поліпшення відчуття щастя, R. Veerhoven указує, що ті риси, які у психології пов'язуються із ПЗ та гармонійним особистісним розвитком, досягнення яких є метою багатьох психотерапевтів, є також детермінантами щастя. Серед них – інтегрована ідентичність, сила Еґо, психічна зрілість, внутрішній контроль, соціальна здатність, активність, відкритість сприймання, досвіду [28, с. 19].

За визначенням І.І. Галецької, ПЗ є утіленням соціального, емоційного та духовного благополуччя (як ресурсу і стану), оскільки є потенційною передумовою забезпечення життєвих потреб щодо активного способу життя, досягнення власних цілей, адекватної та оптимальної взаємодії з людьми, соціальним й іншим оточенням [25, с. 94]. Тоді як конструкт СБ зосереджується на особистій оцінці людиною свого функціонування у різних життєвих сферах і можливостей продовження розвитку в них, ПЗ є об'єктивною мірою здатності до втілення своїх потенцій. Отже, СБ доцільно розглядати як одну із передумов, попередній етап на шляху до самоздійснення особистості.

З іншого боку, зважимо на те, що наявність об'єктивних показників здоров'я та його суб'єктивного сприймання людиною як такого, що задовольняє її, підвищує показники СБ [19]. Коли людина почувається здоровою на усіх рівнях – фізичному, соціальному, психічному, у тому числі психологічному, – її емоційне сприймання реальності покращується (оскільки її самопочуття є частиною її суб'єктивної, а результати його втілення – частиною об'єктивної дійсності), як і когнітивна оцінка. У цьому сенсі СБ як інтегральну особистісну оцінку якості життя загалом та окремих його сфер можна розглядати як результат

гармонійного функціонування психічних процесів та втілення особистісного потенціалу.

Висновки. Ми розглянули сутність феномена суб'єктивного благополуччя у сучасній психології та визначили його місце у системі психологічного здоров'я особистості. Питання взаємозв'язку цих двох психологічних конструктів має важливе не тільки теоретичне, але й практичне значення. Наявність об'єктивних показників особистісного комфорту, з одного боку, та суб'єктивне позитивне бачення свого стану людиною – з іншого, є метою у контексті проведення будь-яких психоконсультаційних і психотерапевтичних інтервенцій, адже є базовим напрямом роботи психолога-практика.

На сучасному етапі уявлень про суб'єктивне благополуччя його доцільно трактувати як динамічну когнітивно-емоційну оцінку людини якості власного життя загалом та окремих його сфер, яка формується на основі об'єктивних чинників, сприйнятих і засвоєних особистістю із урахуванням її індивідуально-типологічних особливостей. Суб'єктивне благополуччя – це така оцінка людиною власної особистості та життя загалом, яка залежить, з одного боку, від неї самої та її особистісних особливостей, з іншого – від реалій її життя. Цей особистісний конструкт виявляється на двох рівнях – афективному та когнітивному. Тому в структурі суб'єктивного благополуччя виділяють два блоки. Відсутність переживання негативних і наявність позитивних емоцій (емоційний баланс), уявлення про своє життя та окремі його сфери як такі, що відповідають ідеалу свого існування (задоволеність життям), формують відкриту, динамічну (через зміну умов життя та, відповідно, переформування уявлення про нього й емоційні реакції), однак сталу (оскільки залежить від особистісних особливостей) систему образів себе та свого життя.

Попри наявність у літературі чималої кількості наближеним, однак не тотожних суб'єктивному благополуччю понять, останнє виглядає найбільш доцільне для психологічних пошуків. На відміну від терміну «щастя», воно позбавлене філософського спекулятивного навантаження, порівняно із «психологічним благополуччям» відображає суто ті аспекти оцінки свого життя, які лежать в її основі, а не ті, які часто є її результатами (відчуття сенсовності існування, втілення свого потенціалу тощо). Воно є особистісною оцінкою якості різних аспектів життя, виявлених у когнітивних та емоційних феноменах.

Конкретним утіленням суб'єктивного благополуччя є психологічне здоров'я. Як і психологічне благополуччя, психологічне здоров'я позглядаємо як подальший етап після переживання суб'єктивне благополуччя. Маючи змогу сказати, що у різних сферах її життя відобра-

жає те, що вона хотіла б мати, людина отримує стимул для подальшого зростання, розвитку себе як особистості, втілення свого потенціалу, що відображається у феноменах психологічного благополуччя і психологічного здоров'я. Їхня відмінність полягає у рівні вияву: психологічне благополуччя – це суб'єктивна позиція людини щодо можливості та міри втілення її потенціалу, тоді як психологічне здоров'я є реальним, об'єктивним виявом суб'єктивного благополуччя. Окрім цього, зв'язок психологічного здоров'я та суб'єктивного благополуччя має і зворотний бік: реалізувавши на певному етапі себе як особистість, результат цієї реалізації стає її об'єктивною реальністю, до якої, окрім цього, формується певне ставлення. Отож, суб'єктивне благополуччя є «наслідком» психологічного здоров'я, будучи одним із його вимірів.

1. Абабков В.Б. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии / В.Б. Абабков, М. Перре. – СПб.: Речь, 2004. – 166 с.

2. Ананьев В.А. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья / В.А. Ананьев. – СПб.: Речь, 2006. – 384 с.

3. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл; пер. с англ. А. Лисицына. – СПб.: Питер, 2003. – 271 с.

4. Воронина А.В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук / А.В. Воронина. – Томск, 2002. – 21 с.

5. Галецька І.І. Критерії психологічного здоров'я / І.І. Галецька // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2007. – Вип. 10. – С. 317–328.

6. Галецька І.І. Психологічне здоров'я / І.І. Галецька // Психологія здоров'я: теорія і практика / І. Галецька, Т. Сосновський. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 89–122.

7. Галецька І.І. У пошуках свободи: внутрішня свобода як критерій психологічного здоров'я / І.І. Галецька // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 10. – С. 129–139.

8. Горбаль І.С. Вплив життєстійкості на задоволеність життям мешканців геріатричного пансіонату / І.С. Горбаль // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – № 37 (61). – С. 181–185.

9. Гуляс І.А. Феномен щастя: аксіопсихологічні аспекти / І.А. Гуляс // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ. – Т. XII, Ч. 4. – С. 103–109.

10. Гупаловська В.А. Гендерні особливості задоволеності життям чоловіків / В.А. Гупаловська // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка; Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України; за ред. С.Д. Максименка,

Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – Вип. 4. – 522 с. – С. 67–86.

11. Джидарьян И.А. Счастье в представлениях обыденного сознания / И.А. Джидарьян // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 2. – С. 40–48.

12. Клиническая психология. Словарь / под ред. Н.Д. Твороговой // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь: в 6 т. / ред.-сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2007. – 416 с.

13. Князева Е.В. Удовлетворенность жизнью как социальный феномен / Е.В. Князева // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011. – № 941. – С. 160–165.

14. Олександров Ю.М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя / Ю.М. Олександров // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – 2009. – Психологія, Випуск 32 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_psychol/2009_32/18.html.

15. Психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / под ред. И.В. Дубровиной. – 4-е изд. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 176 с.

16. Шамионов Р.М. Субъективное благополучие и ценностно-смысловые образования личности в профессиональной сфере / Р.М. Шамионов // Известия Саратовского университета. Серия Философия. Психология. Педагогика. – 2006. – Т. 6. – Вып. 1/2. – С. 104–109.

17. Argyle M. The Psychological Causes of Happiness / M. Argyle, M. Martin // Subjective Well-Being: an interdisciplinary perspective / ed. by F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz. – 1st ed. – Oxford: Pergamon Press, 1991. – P. 77–100.

18. Bradburn N.M. The structure of psychological well-being / N.M. Bradburn. – Chicago: Aldine, 1969. – 187 p.

19. Cho J. The Relationship between Physical Health and Psychological Well-Being among Oldest-Old Adults / J. Cho, P. Martin, J. Margrett, M. MacDonald, L.W. Poon // Journal of Aging Research. – 2011. – Vol. 2011. – Available from [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hindawi.com/journals/jar/2011/605041/>

20. Diener E. Temporal Stability and Cross-Situational Consistency of Affective, Behavioural and Cognitive Responses / E. Diener, R.J. Larsen // Journal of Personality and Social Psychology. – 1984. – No. 47. – P. 580–592.

21. Diener E. The Satisfaction With Life Scale / E. Diener // Journal of Personality Assessment. – 1985. – Vol. 49. – No. 1. – P. 71–75.

22. Headey B. Subjective Well-Being: The Stocks and Flows Framework / Bruce Headey, Alexander Wearing // Subjective Well-Being: an interdisciplinary perspective / ed. by F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz. – 1st ed. – Oxford: Pergamon Press, 1991. – P. 49–73.

23. Lewinsohn P. The Relationship between Life Satisfaction and Psychological Variables: New Perspectives / Peter M. Lewinsohn, Julie E. Redner, John R. Seeley // Subjective Well-Being: an interdisciplinary perspective / ed. by

F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz. – 1st ed. – Oxford Pergamon Press, 1991. – P. 141–172.

24. Lyubomirsky S. The how of happiness: A scientific approach to getting the life you want / S. Lyubomirsky. – New York: Penguin Press, 2008. – 366 p.

25. Ryff C. Know Thyself and Become what You Are: A Eudaimonic Approach to Psychological Well-Being / Carol D. Ryff, Burton H. Singer // Journal of Happiness. – 2008. – No. 9. – P. 13–39.

26. Ryff C. The Structure of Psychological Well-Being Revisited / Carol D. Ryff and Corey Lee M. Keyes // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69, No. 4. – P. 719–727.

27. Schwarz N. Evaluating One's Life: a Judgment Model of Subjective Well-Being / Norbert Schwarz, Fritz Strack // Subjective Well-Being: an interdisciplinary perspective / ed. by F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz. – 1st ed. – Oxford: Pergamon Press, 1991. – P. 27–47.

28. Veerhoven R. Questions on Happiness: Classical Topics, Modern Answers, Blind Spots / R. Veerhoven // Subjective Well-Being: an interdisciplinary perspective / ed. by F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz. – 1st ed. – Oxford: Pergamon Press, 1991. – P. 7–26.

29. Ventegodt S. Quality of Life Theory II. Quality of Life as the Realization of Life Potential: A Biological Theory of Human Being / S. Ventegodt, J. Merrick, N. Andersen // The Scientific World Journal. – 2003. – No. 3. – P. 1041–1049.

Горбаль И.С. Чувство субъективного благополучия как предпосылка и реализация психологического здоровья личности

Анализируется феномен субъективного благополучия сквозь призму психологического здоровья личности. Субъективное благополучие как динамическая эмоционально-когнитивная оценка разных аспектов жизни – это основа для реализации потенциала и личностного роста человека, которая в то же время зависит от меры воплощения своих возможностей.

Ключевые слова: субъективное благополучие, счастье, психологическое здоровье, психологическое благополучие.

Horbal I.S. The feeling of subjective well-being as a manifestation and determinant of personality's psychological health

The phenomenon of subjective well-being through the idea of psychological health is discovered in the article. Subjective well-being as a dynamic emotional and cognitive assessment of person's different aspects of life is a basis for potential realization and personal growth and simultaneously depends on the measure of opportunities incarnation.

Key words: subjective well-being, happiness, psychological health, psychological well-being.

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИВЧЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто теоретико-методичні аспекти психодіагностичного вивчення міжособистісної перцепції та визначено доцільність використання обраного комплексу психодіагностичних методик.

Ключові слова: міжособистісна взаємодія, міжособистісна перцепція особистості, об'єкт сприймання, суб'єкт сприймання, образ, діагностичний інструментарій.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство характеризується динамікою соціальних процесів, що призводить до збільшення кількості міжособистісних контактів людей. Сприймання іншої особистості, формування її образу є невід'ємним компонентом процесу міжособистісної взаємодії. Очевидно, що адекватність відображення об'єкта перцепції, точність виділення його найбільш суттєвих деталей визначають специфіку переживань і ставлень, успішність спільної діяльності суб'єктів взаємодії.

Стан дослідження. Вітчизняна психологія традиційно розглядає міжособистісну перцепцію у контексті діяльності. На процеси міжособистісної перцепції впливають не тільки міжособистісні стосунки, але й взаємини індивіда з групою, його ставлення до неї, оскільки процеси міжособистісного сприймання відбуваються всередині цієї групи, а об'єкт перцепції є носієм цінностей та норм, притаманних групі. Відтак, у процесі міжособистісної перцепції формування образу іншої людини відбувається на тлі діяльності всієї групи. Тобто міжособистісне сприймання передбачає не тільки безпосереднє сприймання особистості однокласника, але й передбачає сприймання його через призму його діяльності в групі та діяльності групи в цілому. Отже, процеси міжособистісного сприймання обумовлені фактом спільної діяльності однокласників, який для кожного її учасника має особистісний смисл. Крім того, соціально-перцептивні процеси є невід'ємною складовою спільної діяльності, що обумовлено фактором її спільності [2; 3; 5].

Мета статті полягає у презентації комплексу психодіагностичних методик, які можуть бути використані у дослідженні міжособистісної перцепції особистості.

Виклад основних положень. З уваги на вищевказане ми розробили програму вивчення міжособистісної перцепції особистості (одно-

класника). Вибір методів дослідження було визначено необхідністю виявити особливості міжособистісного сприймання у системі внутрішньогрупової взаємодії. Використані методичні процедури спрямовані на вивчення того, як учень сприймає себе та своїх однокласників.

Аналіз теоретичних джерел дає змогу вирізнити динамічні й змістові характеристики перцептивного образу. До *динамічних* уходять такі полярні характеристики міжособистісної перцепції: *повнота* перцептивного образу (загальний обсяг характеристик об'єкта перцепції, що є суттєвими для розуміння його особливостей); *фрагментарність* (звуження сфери сприймання об'єкта перцепції, виокремлення його виразних властивостей); *гнучкість* (міра усталеності знань про об'єкт перцепції в різних ситуаціях взаємодії, сприймання об'єкта перцепції залежно від ситуації); *ригідність* (фіксація певних, незмінних під впливом ситуативних факторів якостей об'єкта сприймання та перцептивного образу). До змістових належать особливості *спрямованості* старшокласника на визначення певних характеристик однокласника – суб'єктивних якостей (ділових, комунікативних, особистісних), фізичного вигляду (зовнішності), дій та поведінки, а також міра їх значущості (ієрархія) у сприйманні й оцінці об'єкта перцепції [1; 2; 3; 4; 6; 7].

Основними критеріями, що характеризують міжособистісну перцепцію старшокласників, ми обрали повноту, гнучкість і спрямованість.

Повноту властивостей та характеристик інших людей (однокласників), які сприймаються та відображаються у процесі міжособистісної перцепції, ми досліджували за допомогою методики вільного опису. Ця методика передбачає опис двох однокласників (за умови позитивного та негативного ставлення до них) так, щоб їх можна було упізнати за ним. Вона не була обмежена жорсткою інструкцією, тому надавала досліджуваним певну свободу у виборі оцінних категорій (критеріїв). Завдяки виокремленню критеріїв, які переважають під час оцінювання об'єкта сприймання, можна виявити вихідні установки сприймання інших людей, які могли спрацювати у сфері внутрішньогрупової взаємодії. Крім того, така методика дає змогу вивчати, як формується образ партнерів, які залучені в спільну діяльність. Вона дозволяє виявляти не тільки повноту, але й змістові характеристики міжособистісної перцепції (систему цінностей, очікувань, когнітивні та емоційні особливості тощо).

Отже, методика вільного опису дає змогу швидко виявити, які одиниці аналізу (елементи зовнішності, якості особистості, дії та особливості поведінки) здаються старшокласнику суттєвими та головними у людині, яку він сприймає. Крім того, вона надає змогу з'ясувати, на-

скільки у суб'єкта сприймання розвинуте вміння психологічно оцінювати іншу особистість, а також визначити, чи виділяє він у ній суттєві особистісні якості або ж тільки описує її поведінку та зовнішність. Застосування окресленої методики дозволить нам простежити індивідуальні відмінності у сприйманні старшокласниками один одного та встановити, як змінюється суб'єктивне відображення зазначених елементів образу іншого впродовж певного часу.

Мета проведення методики вільного опису – виявити, які оцінні категорії і з якою частотою відображені досліджуваними у створених ними портретах.

Як відомо, цей метод неодноразово використовувався під час дослідження різноманітних аспектів соціальної перцепції, адже він дозволяє зважати на кількісні характеристики та робити висновки про якісний зміст текстів. Як одиниця аналізу виступає кожне висловлювання, що характеризує людину, яку сприймають (об'єкт сприймання). Ступінь домінування тих чи інших форм визначається за допомогою узагальненої оцінки різних видів висловлювань, суджень у загальному обсязі тексту.

Щоб упорядкувати результати, отримані нами у процесі експерименту, ми спершу проаналізували дані, що характеризують кількісні (у цьому випадку предметом розгляду є кількість ознак, які приписуються об'єктові сприймання за його вільному опису), а згодом – якісні (зміст та ієрархія цих ознак) аспекти динаміки міжособистісної перцепції.

Як фактори, вплив яких можна простежити на зібраному емпіричному матеріалі, ми виокремили стать (і суб'єкта, і об'єкта сприймання), а також емоційне ставлення суб'єкта до об'єкта.

Отримані за допомогою методу контент-аналізу дані дозволили нам виокремити такі одиниці аналізу, які використовують старшокласники у процесі міжособистісної перцепції (всі одиниці аналізу були зведені в три групи):

- зовнішність (фізичний вигляд, виразна поведінка, оформлення зовнішності);

- дії та вчинки особистості;

- якості особистості.

До елементів зовнішності відносимо опис зовнішності в цілому, наприклад, симпатичний хлопець, а також окремих її елементів: зріст, волосся, очі; опис виразної поведінки, який охоплює опис міміки та пантоміміки, які притаманні об'єкту сприймання; опис оформлення зовнішності, який передбачає врахування таких елементів, що стосуються одягу, зачіски та прикрас особистості, яку сприймають. Крім того, враховуються висловлювання, які стосуються дій людини стосо-

вно себе та інших її однокласників. Остання одиниця аналізу, яку ми виділяємо, становить сукупність груп якостей (особистісні, ділові та комунікативні), що використовує учень у відображенні іншої людини.

Повнота відображуваних якостей у процесі міжособистісного сприймання старшокласників вираховувалася нами як усереднене значення кількості елементів, що наявні в описі об'єктів перцепції.

За допомогою цієї методики ми з'ясували спрямованість міжособистісної перцепції старшокласників на визначення певних характеристик однокласника – зовнішності, якостей особистості (ділові, комунікативні, особистісні), дій і поведінки.

Одним із найбільш розповсюджених способів дослідження міжособистісної перцепції є списки особистісних якостей або рис. Такі списки зазвичай супроводжуються інструкцією заповнити їх, зазначаючи ті із запропонованих якостей, які найбільш характерні для респондента або людей, яких описує останній. У цій статті застосовуємо список особистісних рис, розроблений А. Еткіндом для дослідження міжособистісного сприймання. За цією методикою кожному досліджуваному пропонувалося описати себе та свого однокласника, використовуючи список, що складається з двадцяти особистісних якостей. Щоб збільшити точність сприймання та врахувати диференційованість сприймання об'єкта, було запропоновано три категорії відповідей: «так», «ні», «залежить від ситуації». Так, ще в експериментах Г. Келлі було зважено, що, описуючи себе, людина відносить особистісні якості, що їй притаманні, до категорії «залежить від ситуації» значно частіше, ніж за опису іншої людини. На підставі цього ми зробили висновок, що сприймання себе є більш диференційованим, адже досліджувані ставилися до себе як до чогось, що є більш гнучким і складним порівняно з іншими, але водночас менш стабільним. Саме тому в інструкції такої методики використовуються три можливі категорії відповідей.

Створена А. Еткіндом методика надає широкі можливості для дослідження міжособистісного сприймання. Окреслену методику можна використовувати для вивчення динаміки міжособистісної перцепції старшокласників. Водночас можна зважити на такі показники: порівняння себе з іншими представниками групи, яка сприймається учнем, подібність себе з іншими за кожною з трьох категорій окремо, тобто кількість якостей, що була віднесена за опису іншого до тієї ж категорії, що і під час опису себе окремо: «так», «ні», «залежить від ситуації»; загальну кількість якостей, що віднесені до категорії «залежить від ситуації» за опису себе та під час опису інших членів групи. Отож, методика А. Еткінда є достатньо простим, портативним та ефективним інструментом для дослідження особливостей міжособистісного сприймання.

За допомогою такої методики ми визначали гнучкість процесів міжособистісної перцепції. Як зазначалося, особливу цінність під час аналізу отриманих даних становить опрацювання відповідей, які входять до категорії «залежить від ситуації». Для цього слід визначити загальну кількість якостей, віднесених до цієї категорії під час опису себе та свого однокласника. За показник гнучкості береться відношення середньої кількості якостей категорії «залежить від ситуації» до загальної кількості якостей:

$$Г = \frac{N + N_1}{40} \cdot 100\%,$$

де N – кількість якостей, віднесених до цієї категорії під час опису себе;

N_1 – кількість якостей, віднесених до такої категорії під час опису однокласника.

Міжособистісна перцепція старшокласників визначається низкою чинників, а саме: фізичних і соціально-психологічних. Перцептивний образ себе та інших людей формується під впливом емоційно-ціннісного ставлення, яке є результатом осмислення власних переживань, рішень і поведінки у контексті значущих етичних оцінок. Створення старшокласниками образу однокласника опосередковується емоційним відгукуванням (розуміння іншого шляхом емоційного вчування в його переживання) та включенням у перцептивний образ партнера по взаємодії його особистісних якостей. У кожного члена групи існують уявлення щодо поведінки її членів, які закріплюються у нормативних перевагах та очікуваннях. На побудову образу об'єкта перцепції впливає усвідомлення свого статусу, який визначає процес і модальність ціннісних ставлень. Навчальна група (клас) виступає своєрідним тлом міжособистісної перцепції учнів.

Для вивчення того, як старшокласники оцінюють «ідеального» однокласника, були використані оцінні листи. Вони містять 30 якостей, і позитивних, і негативних, які було зведено в три групи (по 10 якостей в кожній):

– якості, які характеризують особистісні якості людини, – позитивні (сміливість, рішучість, наполегливість, цілеспрямованість, почуття гумору), негативні (скупість, пасивність, неохайність, безпомічність, нерішучість);

– якості, які характеризують комунікативні якості учня, – позитивні (чуйність, тактовність, самоконтроль, ввічливість, комунікабельність), негативні (дратівливість, пихатість, заздрісність, байдужість, підлабузництво);

– якості, які характеризують ділові якості однокласника, – позитивні (організованість, почуття обов'язку, відповідальність, ініціатив-

ність, дисциплінованість), негативні (безвідповідальність, невміння виконати обіцянку, неорганізованість, непунктуальність, незібраність).

Старшокласникам необхідно було зазначити, які якості у своїх однокласниках вони цінують найбільше. Отримані таким чином дані є основою для визначення ієрархії оцінних критеріїв у структурі міжособистісної перцепції кожного досліджуваного, а також для вияву домінуювальних критеріїв, які використовує досліджуваний.

Зіставлення результатів, які ми отримали на першому та другому етапах дослідження, дозволяє визначити зміни, які відбуваються в ієрархії оцінних критеріїв сприймання «ідеального» однокласника.

Передбачаємо, що у процесі спільної діяльності соціально-перцептивні процеси набувають певної специфіки, адже в цьому випадку відбувається не тільки відображення партнерів як особистостей, а також їхня здатність визначити, як ці особливості та уміння виявляються в конкретній ситуації взаємодії, що відбувається в процесі спільної діяльності.

Нам було важливо виокремити чинники, від яких залежить міжособистісна перцепція в групі. Попередньо ми виділили такі фактори: минулий досвід, соціальні установки, характер міжособистісних стосунків, особливості самосприймання та ситуаційного контексту, ставлення індивіда до власної групи, у межах якої здійснюється сприймання.

Як теоретичну базу ми обрали дослідження Г.М. Андрєєвої, яка виділяє три типи сприймання власної групи. Показником типу сприймання виступає роль групи у життєдіяльності учня, тобто суб'єкта пізнання. Охарактеризуємо типи сприймання групи.

1. *Індивідуалістичний*. Індивід сприймає групу як таку, що перешкоджає його життєдіяльності, або ставиться до неї нейтрально. Група для нього не виступає як самостійна цінність (група не є самостійною цінністю для індивіда), що виявляється в небажанні працювати спільно, в обмеженні контактів, наданні переваги індивідуальній формі роботи.

2. *Прагматичний*. Індивід сприймає групу як засіб, що сприяє досягненню певних індивідуальних цілей. Водночас група сприймається і оцінюється з точки зору корисності для індивіда; надається перевага більш компетентним членам групи, які здатні допомогти та бути джерелом необхідної інформації.

3. *Партнерський*. Індивід сприймає групу як самостійну цінність. Для нього значущі проблеми групи та окремих її членів, спостерігається зацікавленість і в успіхах кожного члена групи, і в цілому орієнтація на думку групи, прагнення зробити свій внесок у групову діяльність.

Для дослідження цих типів сприймання ми використали спеціальну анкету О. Мойсейнова (додаток А). Вона складається з 14 пунктів – суджень, які мають альтернативні вибори. В кожному пункті анкети альтер-

нативи розміщуються у випадковому порядку. Кожна альтернатива відповідає певному типу сприймання індивідом групи. Досліджуваним запропоновано вибрати найбільш притаманну для них альтернативу, згідно з інструкцією. Тип сприймання індивідом групи відносний, адже, як правило, не трапляються «чисті» типи сприймання індивідом групи.

Соціометрія дозволяє визначити становище досліджуваного в системі особистісних стосунків тієї групи, до якої він належить. Метод – спричинений дослідником акт вибору досліджуваними інших членів групи. Соціометрія дозволяє визначити статусну структуру групи і низку індивідуальних, групових, соціально-психологічних показників і досліджувати динамічні характеристики вказаних параметрів.

За допомогою соціометричної процедури можна скласти таблицю, яка дає змогу простежити, наскільки кожен член групи популярний серед своїх однокласників. Кількість позитивних виборів вимірює «соціальний статус» особистості (становище в системі особистісних взаємин). Обираючи когось із своїх однокласників, учень немовби заявляє, що саме з ним він хоче підтримувати близькі стосунки, і саме йому він надає перевагу з усіх своїх однокласників. Тим самим виявляється потреба кожного старшокласника в спілкуванні з певними однокласниками, симпатія до них. Отож, що більша кількість однокласників виявляють симпатію до учня та потребу спілкуватися саме з ним, то кращий вибір він отримає.

У процесі міжособистісної перцепції важливе місце посідає емпатія, яка як індивідуально-психологічна властивість характеризує здатність людини до співпереживання і співчуття. Вона є важливим компонентом у спілкуванні, який сприяє збалансованості міжособистісних стосунків і робить поведінку соціально обумовленою. Емпатійне спілкування характеризується взаємним проникненням людей у світ переживань, почуттів і думок один одного, готовністю прийняти точку зору іншого, прагненням до співчуття, співпереживання та співучасті. Саме тому уможлиблюється чуттєве розуміння стану іншої людини, її соціального досвіду та емоційно-чуттєвої сфери.

Нами була використана методика вивчення емпатії (емоційного відгукування) за допомогою модифікованого теста-опитувальника емпатичних тенденцій, розробленого А. Мехрабієном і Н. Епштейном. Ця методика використовується для визначення рівня емпатійних тенденцій. Тест містить 33 твердження, на які потрібно відповісти «так» або «ні». Використовуючи відповідний ключ, визначаємо індекс емпатійності (або емпатійних тенденцій) досліджуваного. Отож, індекс емпатійності (I_e) є сумою, отриманою за запитаннями-твердженнями, що передбачають відповідь «так» і за запитаннями-твердженнями, якими передбачено відповідь «ні». Для визначення рівня емпатійних тенденцій пропонується таблиця

інтерпретацій індекса Іе з огляду на вік та стать респондентів. Виділяють високий, середній та низький рівні емпатійних тенденцій.

Крім того, для повноти вивчення даного механізму міжособистісної перцепції ми використали методику діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойко. Окреслена методика – опитувальник, який складається з 36 тверджень, на які слід відповісти. За допомогою ключа підраховується кількість правильних відповідей за кожною шкалою, а після цього визначається сумарна оцінка; аналізуються показники окремих шкал і загальна сумарна оцінка рівня емпатії. Оцінки за кожною шкалою можуть коливатися від 0 до 6 балів і вказують на значущість конкретного параметра в структурі емпатії.

Однією з важливих областей, без якої неможливо описати поведінку окремої особистості та групи в цілому, є область нормативної регуляції. Адже будь-які норми можуть суттєво змінити індивідуальну чи групову поведінку та вплинути на психологічний клімат групи.

У кожній конкретній групі в процесі спільної діяльності виникають норми, які безпосередньо впливають на процес спілкування в ній. Саме вони утворюють систему моделей групової поведінки, яку визначають як нормативну структуру групи. Така структура групи не є стабільною системою групових норм, а, навпаки, відрізняється динамічністю. Вона розвивається та змінюється у зв'язку з вступом групи в черговий етап групового розвитку.

У свідомості кожної людини є певні нормативні уявлення, які формуються під впливом змісту нормативної структури групи, до якої вона належить. Ці нормативні уявлення закріплюються в нормативних перевагах, які надаються тій або іншій сфері активності: спілкуванню або діяльності. Саме на базі певного типу нормативних переваг у індивіда виникає нормативне очікування певної поведінки від інших членів групи. У випадку, коли інші не відповідають нормативним очікуванням індивіда, вони отримують неадекватну емоційну оцінку.

З уваги на це можна стверджувати, що процес міжособистісного сприймання регулюється нормативними очікуваннями. Саме тому знання нормативних очікувань партнера по взаємодії входить у процес побудови більш адекватного образу іншої людини.

Саме тому у статті ми застосували методику дослідження нормативних переваг у групі. Ця методика спрямована на дослідження переваг різноманітних типів норм, які регулюють процес міжособистісного сприймання в групах (з системою міжособистісних стосунків, що вже сформувалася). Методика дозволяє виділити два типи нормативних переваг – комунікативний та діловий. На основі виділених нормативних переваг в індивідів у групі виникають два типи норматив-

них очікувань, які пред'являються суб'єкту сприймання, – комунікативні та ділові. Знання нормативних очікувань допомагає пояснити помилки, які виникають за сприймання іншого, а також дозволяє більш адекватно описати процес соціальної регуляції поведінки в групі.

Висновки. Досліджуючи феномен міжособистісної перцепції, варто відштовхуватися від особливостей побудови перцептивного образу об'єкта перцепції. Процес міжособистісної взаємодії структурується на основі сприймання особистістю власного образу Я та образу іншого. Процес утворення динамічного перцептивного образу пов'язаний з повнотою чи фрагментарністю відображення старшокласниками психологічного та соціального простору; зі здатністю гнучко виокремлювати динамічні та змістові характеристики об'єкта перцепції. Формування динамічного образу об'єкта сприймання визначають такі соціально-психологічні чинники: емоційно-ціннісне ставлення, емоційне відгукування, особистісні якості, нормативні очікування, статус і сприймання групи.

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические проблемы / В.С. Агеев. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.

2. Андреева Г.М. Общение и оптимизация совместной деятельности / Г. Андреева, Я. Яноушек. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 302 с.

3. Бодалев А.А. Личность и общение / А.А. Бодалев. – М.: Педагогика, 1995. – 271 с.

4. Жуков Ю.М. Точность и дифференцированность межличностного восприятия: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: 19.00.05 / Ю.М. Жуков. – М.: МГУ, 1982. – 20 с.

5. Психология межличностного познания: сб. статей / под ред. А.А. Бодалева. – М.: Педагогика, 1981. – 223 с.

6. Хараш А.У. Социально-психологические механизмы коммуникативного воздействия: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: 19.00.05 / А.У. Хараш. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1983. – 33 с.

7. Худякова В.І. Соціальна перцепція як чинник оптимізації управлінської діяльності керівника середньої загальноосвітньої школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 / В.І. Худякова; АПН України; Інститут психології ім. Г.С. Костюка. – К., 2003. – 20 с.

Дудар О.В. Методическое обеспечение изучения межличностной перцепции личности

Рассмотрены теоретико-методологические аспекты психодиагностического исследования межличностной перцепции и обоснована целесообразность использования выбранного комплекса психодиагностических методик.

Ключевые слова: *межличностное взаимодействие, межличностная перцепция личности, объект восприятия, субъект восприятия, образ, диагностический инструментарий.*

Doudar O.V. Methodological providing of the interpersonal perception study

The article investigates theoretical and methodical aspects of psycho-diagnostic study of interpersonal perception. It determines the necessity of using this complex of psycho-diagnostic methods.

Key words: *interpersonal interaction, interpersonal perception of the person, object of perception, subject of perception, image, diagnostic tools.*

УДК 159.923

О.І. Климишин

**ДУХОВНІСТЬ ЯК ОНТИЧНА
ВЛАСТИВІСТЬ ЛЮДИНИ**

Подано аргументацію погляду на духовність як онтичну властивість людини шляхом аналізу та синтезу теоретичних положень дослідження духовності особистості в сучасній психологічній науці.

Ключові слова: *особистість, духовність, дух, душа, духовний потенціал, духовний стан, духовні здібності.*

Постановка проблеми. Головним світоглядним питанням, що стосується цілісного бачення реальності, є її першопричина. Завдяки здобуткам природничих наук до кінця ХХ ст. було визначено три фактори, що визначають суть речей, – матерію, енергію та інформацію. Щодо останньої, то йдеться про молекули ДНК, які зберігають, відтворюють і передають інформацію про кожну живу істоту. Неминуче виникало питання про задум та окремі етапи і ланки його реалізації. Сама Людина з її обдаруваннями і можливостями так і залишилася Великою Тасмницею.

Факти, накопичені останнім часом різними науковими дисциплінами, ставлять під сумнів нібито «непорушні» теорії минулого, якот: дарвінізм, теорію самозародження життя на Землі, загальноприйняте нарахування геологічних епох та ін. Це – повертає людину до Бога. Як зазначили провідні російські вчені Ю.П. Алтухов, Ю.С. Осипов, В.Е. Фортов, минуле атеїстичне століття вкрай згубно відобразилося на розвитку біології, низки природничих наук, врешті-решт на становлення мільйонів людей, образно кажучи, від Ельби до Сахаліна.

Безперечно, роздуми про походження життя, конкретно – людини, тривалий час вважалися прерогативою теології. А сама можливість діалогу з нею щодо питань глибинної сутності людини вважалася не-

припустимою. І, як наслідок, – наявне далеке від об'єктивності розуміння природи людини в усіх без винятку гуманітарних науках.

Стан дослідження. Обравши метою дослідження духовну природу людини, вітчизняні психологи останніми двадцятьма роками з особливим ентузіазмом вивчають проблему духовності та духовного розвитку. Спершу це звернення мало теоретико-аналітичний ознайомлювальний характер та полягало у вивченні й переосмисленні напрацювань зарубіжних учених – психологів і філософів – К.Г. Юнга, Е. Фромма, А. Маслоу, В. Франкла та ін.

Невдовзі гносеологічний аналіз понять духовність, духовні цінності, духовний потенціал здійснили Б.С. Братусь, А.В. Брушлинський, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин, В.І. Слободчиков, О.Г. Спіркін, В.Н. Шердаков та ін.; ціннісно-сислової сфери, процесів самодетермінації та самореалізації особистості – Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, З.С. Карпенко, В.І. Потапова, В.О. Татенко, О.В. Ткачук; психологічних механізмів розвитку духовних інтенцій – О.І. Зеліченко, В.В. Знаков, В.А. Петровський, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин, В.Д. Шадриков та ін.

Водночас особливої уваги заслуговує детальніший аналіз одного із вагомих аспектів дослідження психологічного змісту духовності – теологічно зорієнтованого. Його визначальною особливістю є трактування духовності як сутнісної особливості людської природи, зумовленої її організацією як тіла-душі-духа. Така позиція набула особливої актуальності у працях Б.С. Братуся, В.П. Зінченка, Е.І. Ісаєва, М.В. Савчина, В.І. Слободчикова, Т.О. Флоренської, нашої також.

Мета статті – авторська аргументація точки зору на духовність як онтичну властивість, яка стверджується шляхом інтеграції теоретичних положень, використаних у сучасній психологічній науці за дослідження духовності особистості.

Виклад основних положень. Б.С. Братусь першим на пострадянському просторі проаналізував реальний стан досліджень людини сучасною психологією. Основним аргументом критики стала відносність і міфологічність збудованого психологією власного світу знань про людину, в якому успішно функціонують такі моделі, типи її душевного устрою, як особистість «за Фрейдом», «за Роджерсом», «за Франклом», «людина біхевіористична», «людина гештальтпсихологічна» та ін. В основі кожного такого типу, на думку вченого, лежить міф, власне авторське уявлення й ідеологія душі, які не лише відображають певну реальність, але й активно формують, будують її, співвідносять із відповідними інваріантно-психологічними основами. Проблема таких методологічних орієнтацій, як зауважує дослідник, полягає насамперед у тому, що вони – суть психології міфотворчої, далекої від реальності

культури, від психології культурної. За таких умов психічне життя людини постає як багатоваріантний пасьянс можливих наслідків міфотворення, тоді як уявлення про граничні, кінцеві смисли буття людини, її роль та призначення в цьому світі залишаються поза увагою. Перспективу для психології як науки, на думку Б.С. Братуся, може повернути реальний перехід від гуманітарної парадигми до парадигми есхатологічної, у межах якої життя людини поставатиме як реальний процес повернення, наслідування Христа. Реальний – отже драматичний, часто трагічний, з усіма відступами і падіннями, однак орієнтований життєтворчим світлом і смислом християнської культури [2].

Духовність людини Б.С. Братусь аналізує безпосередньо крізь призму авторського розуміння сутності людської душі, якій, відповідно до православних традицій, надає подвійності буття. При цьому він зауважує, що ця подвійність не означає розколотість її буття на дві частини. Навпаки, воно творить функціональну співвідносну єдність, яка є драматичною, а інколи й трагічною, але саме вона визначає сенс людського життя. На його думку, зазвичай зовнішнє буття душі є предметом дослідження психології, тоді як внутрішнє (дух) – теології. Однак для того, щоб не відбулась підміна психологічного теологічним розумінням, необхідно зважати на одне фундаментальне положення: психічне (сприймання, пам'ять, мислення, особистість і т.п.) існує, діє не заради самого себе, а як апарат, як інструмент досягнення людської суті. У вивченні духовності людини психологія повинна враховувати, а не ігнорувати внутрішнє буття душі, навіть якщо воно не є об'єктом її вивчення, адже у ньому – безпосередня суть людини. Б.С. Братусь спонукає до висновку, за яким у психологію має повернутися не зовнішня сторона душі (бо ж вона ніколи й не виходила з неї), а її внутрішня сторона, її вищі вияви, але не як об'єкт вивчення, а як об'єкт співвіднесення і взаємозалежності, як поле смислотворення, орієнтира руху. Так, на його думку, виникає лінія християнської психології як свідома орієнтація на християнський образ людини, християнське розуміння його сутності і розгляд розвитку як шляху наслідування, наближення до цього образу [2].

Не менш критичними за змістом щодо стану досліджень духовної природи людини в сучасній психології є міркування В.П. Зінченка, який наполягає на необхідності «повернути Дух із вигнання і розпочати, а радше продовжити, перервані дослідження Духовної діяльності, духовних шарів або пластів свідомості» [3, с. 19]. Наголошуючи на складності цієї проблематики для психології як науки, що вимагає експериментальних доказів, дослідник застерігає від можливої профанації з боку науковців і самої психології, і теології, до якої вона звертається

у пошуках відповідей щодо сутнісної природи людини та її розвитку. Справжню евристичну користь для психології може принести лише серйозне занурення в теологію, осмислення її величезного досвіду в пізнанні людського духа. Це осмислення не виключає емпіричну верифікацію даних передань. В.П. Зінченко виокремлює низку феноменів, кожен із яких становить реальність, предмет подальших наукових досліджень психології, серед них: Духовна сфера, Духовна субстанція, Духовний організм, Духовний генофонд, Духовний вимір, Діяльність Духа, Духовне діяння, Духовні здібності, Духовне виробництво, Духовне знаряддя, Духовна майстерня, Духовне начало, Духовний пошук, Духовні вправи, Духовний ріст, Духовний розквіт, Духовна щедрість, пам'ятник Духа, Духовне царство, Духовне життя. Розкриття психологічного змісту останніх є свого роду «підйомом психології по духовній вертикалі».

В.П. Зінченко як прихильник релігійно-філософських поглядів О.С. Мандельштама, П.А. Флоренського, В.С. Соловйова проектує їх міркування на площину власного розуміння сутності духовної природи людини. Так, зокрема, він прагне «психологізувати» їхні думки щодо онтологічного зв'язку між людиною та Богом, можливостей реалізації їх діалогічної єдності. Однією з таких форм є уявлення про так звані медіатори, які водночас є культурними формами. Людина, як вважає дослідник, є творцем і носієм медіаторів, це її «духовне знаряддя», її «духовна майстерня», багатство і досконалість яких є виключно індивідуальними. За допомогою медіаторів людина стає спроможною до спілкування з Абсолютом. До різновидів духовних знарядь належать, на думку В.П. Зінченка, знак, слово, символ та міф. Водночас він змістовно співвідносить власне розуміння суті останніх із християнським уявленням про Боголюдину – Ісуса Христа – та робить висновок про те, що чотири медіатори за походженням пов'язані з Ним і є умовою самої можливості духовного пізнання.

В.П. Зінченко, посиляючись на авторитетні судження О.О. Ухтомського, застосовує поняття хронотопу з метою розкриття взаємовідношення феноменологічного й онтологічного планів розвитку людини. Своєрідністю хронотопу, на його думку, є те, що він поєднує в собі, здавалося б, непеєднане – просторово-часові, в фізичному розумінні цього слова, тілесні обмеження з безмежністю часу і простору, тобто з безконечністю, з вічністю. Перше охоплює усю суворість людського буття, яке врешті-решт «нагороджує» людину смертю; друге – феноменологічність, яка впливає з культури, історії, з ноосфери, від Бога, від Абсолюта, тобто прямує з вічності у вічність з усіма сповідуваними загальнолюдськими цінностями і смислами. Відтак, В.П. Зінченко ро-

бити висновок, що в будь-якому поведінковому чи діяльнісному акті людини простежуються три «кольори часу» – минуле, теперішнє і майбутнє, тобто навіть хронотоп живого руху може розглядатись як елементарна одиниця, зародок (або продукт?) вічності. Звичайно, як зауважує дослідник, хронотоп – це поки що метафора, яка вдало описує живий просторово-часовий континуум, в якому здійснюється розвиток людини і який розуміється як унікальний процес у структурі космосу [4].

Е.І. Ісаєв, досліджуючи проблему духовності в контексті індивідуальності та суб'єктності, співвідносить її зміст з моральністю. Духовність розглядається ним як здатність людини керуватися в своїй поведінці вищими цінностями суспільного життя, наближенням до ідеалів істини, добра і краси. І хоча моральність є лише одним із вимірів духовності, все ж останній є стрижневим, визначальним.

Водночас Е.І. Ісаєв наголошує на тому, що духовність є вищим виявом душі, феноменом індивідуального духа, що, з одного боку, робить людину вільною від усього органічного і неорганічного, а з іншого – накладає на неї відповідальність за прийняття і сповідання вищих цінностей людської культури, за можливість їх реалізації як особистісно значущих імперативів [8].

Прикметною особливістю духовної природи людини на думку М.В. Савчина, якому належить «спроба повернути дух із психологічного екзилу» (З.С. Карпенко), є їх радикальність і багатоспектральність. Останні виявляються в реалізації системного філософського, теологічного та психологічного підходів до проблеми духовного, у сміливій спробі здійснення християнської інтерпретації досягнень психологічної науки, де відповідні філософські і богословські дані ґрунтуються на спадщині святих Отців Церкви. Він розглядає проблему духовності через категорії добра та зла, гріха й спасіння, віри і любові, свободи і моральності та ін. Надаючи духовності онтологічного статусу, наголошує: духовність не є поняттям суто психологічним. А поняття психіки у його традиційному трактуванні не охоплює в повному обсязі духовне, тоді як психіка, психічна реальність є синергетичною системою, основними онтологічними характеристиками якої є якісна невизначеність, цілісність, структурність, єдність актуальності та потенційності, інтенційність, позапросторовість і позачасовість.

Зіставляючи богословські погляди отців церкви на духовну сутність людини з позицією В. Франкла, прихильником позицій якого виступає М.В. Савчин, він наближається до значно глибшого розуміння природи та динаміки духовного життя людини. «Духовне в особистості іманентне її природі і трансцендентне за походженням. Людське буття є індивідуалізоване буття, що центроване навколо духовного

центру, навколо якого ґрунтується психофізіологічне. Духовне є незалежне від психічного. Духовне життя приходить не знизу, воно не народжується грою людської уяви, не виникає лише від бажання людини чи крику душі. Духовність не є елементом океану несвідомого, воно є елементом тільки свідомості. Духовність є надсвідомим людини. Пласт надсвідомої духовності («Божої іскри») вміщує джерела і корені всього усвідомлюваного та неусвідомлюваного. Духовності, на думку вченого, властивий момент виходу за межі себе. Духовність – це вищий момент людської індивідуальності. Людина, що звернулася до Бога, здатна розірвати егоцентричне коло абсурдності, обмежене смертю індивідуального життя, надати йому високого сенсу. Духовність – це порив душі людини до вищого, ідеального, позаземного. Тільки цим шляхом людина може дістатися до найістотнішого сенсу свого життя і цим досягти високої душевної гармонії, найвищої радості буття [6, с. 187, 188].

Для характеристики духовної природи людини М.В. Савчин увів поняття «духовний потенціал», інтегральними показниками якого є: віра в Бога, у Божу Благодать, щира молитва, трансцендентування, відсутність контакту з чорними силами; особистість займає позицію Добра (творить добрі справи, уникає гріховності, сама не творить зла); людина творить любов, відкрита іншим людям; дбає про внутрішньо-особистісну гармонію; живе у мирі з собою та світом, у душі відчуває спокій (у неї відсутні сильні як негативні, так і позитивні переживання); у людини відсутні негативізм, нейротизм, психопатії, акцентуації; її життєдіяльності притаманна конструктивність, продуктивність і творчість; особистість не тільки розумна, але й мудра, вона орієнтується у вічних цінностях [6, с. 154–155]. Так автор спонукає до висновку про те, що духовність як вищий вияв особистості проявляється у здатності людини переживати Божественну благодать, у трансцендентності свідомості, свободи та відповідальності, світлості розуму, чистоті помислів, духовній рефлексії.

Співзвучними за змістом є дослідження духовної природи людини В.І. Слободчиковим. Духовність, на думку В.І. Слободчикова, входять до родових ознак людського способу життя, оскільки людині дані від Бога певний спосіб тілесного існування, особлива форма душевного життя та інтегруючий людську реальність принцип духовного буття. Духовній іпостасі людини належить системотвірна роль і на рівні існування людини як такої, і на рівні її взаємодії з іншими. Духовна іпостась є тим, що пов'язує окремого індивіда як суб'єкта психічної діяльності і особистість з усім людським родом в повноті його культурного та історичного буття. Дух – любов до якості і воля до досконалості у всіх царинах життя, а тому саме духовне буття може

бути визначене й описане лише в його значенні для людини і в його дії на людину.

Тлумачення духовності тут змістовно співвідноситься із розумінням духа. Духовність суб'єкта, індивідуальний дух є відповідальним прийняттям і прагненням до вищих взірців людської культури; переживанням моральних норм співжиття як внутрішнього «категоричного імперативу»; засвоєнням вищих цінностей родового буття людини як своїх власних. Людина є духовною настільки, наскільки об'єктивний і абсолютний дух стали її суб'єктивним (індивідуальним) духом. І саме тому духовність виявляє себе і стає способом людського життя тоді, коли людина вступає в особисті взаємини з Богом – воістину достеменною основою усього буття людини і всього Універсуму.

В.І. Слободчиков зважив на три різні грані індивідуального духа, прояви яких творять відповідні рівні людської реальності, а саме: особистісне (цілісне), індивідуальне (одиночно-унікальне) і універсальне (родове) буття. Передумовою функціонування індивідуального духа, на його думку, є душевне життя, яке сприяє реалізації духовності. Душевні здібності, механізми душевного життя виступають органами становлення і способами реалізації духовності в напрямі Безконечного та Абсолютного.

Духовність постає ціннісною характеристикою явищ людської культури, внутрішнього світу особистості, яка характеризує насамперед смисловий аспект життя кожної окремої людини. Духовність як внутрішнє пізнання, внутрішній пошук своєї самості спонукає людину до знаходження відповіді на питання – чому вона живе, яке її призначення в житті, що є добро і зло, істина і помилка, красиве і потворне та ін. [7, с. 383].

Т.О. Флоренській належить спроба «захисту» та «відстоювання права» на існування в межах психології християнсько-антропологічного підходу до розуміння людини. Вона вказала на методологічну деформованість науки психології, адже розпочинаючи як наука про душу, в процесі розвитку вона стала рівнятися на принципи і методи фізики, хімії, біології. Як гуманітарна наука, вона зобов'язана була пізнавати внутрішній світ людини, світ, який не можна виміряти, обчислити, відтворити. Однак ця неспроможність не є підставою для заперечення об'єктивності існування внутрішнього світу. Для серйозного вченого видимість явища зовсім не є обов'язковою ознакою його існування. Ми бачимо і чуємо далеко не все, що безперечно існує: так, наше око має обмежену здатність зорового сприймання у вузькому діапазоні довжини хвиль; те ж стосується слухового сприймання. А тому говорити: «Душі немає, тому що її не видно» – це те саме, що уподібнитися сліпому і глухому, який заперечує існування світу. Та-

ким же неспроможним є аргумент невидимості під час заперечення буття Бога.

А ще – душа прагне до духа, прагне зустрічі з ним і лише в єднанні з духом знаходить повноту і радість життя. Коли дух покидає душу, вона страждає і всіма силами намагається здолати труднощі та перешкоди, щоб знову возз'єднатися з духом. Особистісні проблеми людини, на думку Т.О. Флоренської, є, власне, констатацією порушення союзу душі та духа. Вона означає декілька моделей таких порушень. Зокрема, у випадку спроби душі обрати керівну функцію в сутнісному бутті людини, повністю ігноруючи дух, людина перетворюється в раба свого тіла і втрачає власну гідність. То ж сповідуючи християнську традицію розуміння людини, можна провести глибоку символічну аналогію між триединою організацією людини – тіло-душа-дух – та визначальними храмовими частинами – двір (притвор), святилище (храм) та «святе святих» (вівтар).

Духовне Я людини має конкретні форми вияву. Це зокрема совість як голос Бога в душі людини, як вістка, що йде від Бога (на яку може дати, а може і не дати згоду людина), як моральна інтуїція, яку можна розвинути і таким чином наблизитися до реалізації в собі потенційного духовного «Я». За змістом веління совісті відповідають десяти заповідям Біблії. І власне в їх порушеннях можна вбачати основну причину духовного руйнування особистості і суспільства в цілому. Ще одним виявом духовного Я є творча інтуїція, яка виявляє індивідуальність та безсмертність людини. Особливою формою прояву духовного Я, в контексті християнського життєздійснення є здатність до самопожертви, що в особливий спосіб засвідчує моральний обов'язок людини. Як наголошує Т.О. Флоренська, людська духовність проявляється в простих повсякденних справах і вчинках, у здатності відчувати й усвідомлювати гармонію і красу, бачити диво в кожному вияві життя.

Оскільки духовність, духовне Я не може бути предметом наукового дослідження, хоча факт його існування є незаперечним, то одним із способів його пізнання є творення діалогічної реальності, в межах якої реалізується можливість наблизитись до духовного Я і у собі, і в іншій людині. Основними умовами реалізації діалогу є домінанта на співбесіднику та позазнаходжуваність. Домінанта на співбесіднику – це безроздільне, всеціле звернення до нього, аж до самозречення. Стосовно ж свого духовного Я така всеціла зверненість відкриває духовні сили, мудрість і любов. Що ж стосується позазнаходжуваності, то вона у своїй суті передбачає відчуття і розуміння існування дистанції, яка відділяє творіння від Творця. Це, своєю чергою, породжує віру в іншу людину, надію на її духовне преображення і любов до кожного, як до себе самого [9].

Представленість духовності як духовного «Я», Сутнісного «Я» в психічній організації людини проаналізована у працях А.Ю. Агафопова, М.Ю. Колпакової та у вже згаданих вище В.В. Знакова, М.В. Савчина, Т.О. Флоренської. Так, А.Ю. Агафонов розглядає духовність у контексті психологічної теорії смислу як окремий смисловий вимір існування людини. Людина, на його думку, є поєднанням чотирьох смислових сфер – біосфери, когнітивної, соціальної, духовної – в континуумі простору і часу, в об'єднаному континуумі їх атрибутів [1, с. 128]. Духовна сфера є сферою існування людини як індивідуальності, коли вона є фактично причиною самої себе, творцем, який розширює межі власного світу, а отже і дійсності, художником перед полотном свого життя. Зміст індивідуальності утворюють особливі духовні смисли: екзистенціальні, – включно зі смислом життя, смислом творчості, смислом страждання, любові тощо, та релігійні, тобто ті, які є водночас і трансуб'єктивними і трансперсональними [1, с. 115]. Мета духовної активності особистості – творчість [1, с. 130], яка незалежно від того, в чому проявляється, робить людину по-справжньому вільною [1, с. 115].

Більш образно про духовне начало висловився М.В. Савчин. На його думку, «Сутнісне «Я» подібне на насінину, з якої може вирости дерево, і воно в людини є від народження. Це Сутнісне «Я» акумулює запас духовно-психічної енергії, вміщує програму індивідуального життя. Цю програму можна назвати долею. Оскільки ж програма накреслена лише «контурно», людина може впливати на її реалізацію [5], внаслідок чого розвивається індивідуально неповторне особистісне Я» [6, с. 150]. У своєму розвитку Сутнісне Я проходить дві стадії. Перша пов'язана з розвитком рефлексивності і довільності, виділенням «Я» зі світу. Інша –зі «справжнім» (живим) знанням, яке отримує «Я», переживаючи свій досвід.

На Духовне «Я» як голос вічності в душі людини вказує Т.О. Флоренська, наділяючи його творчою та спрямовувальною функціями. Духовне «Я» людини, на її думку, суттєво різниться від наявного або емпіричного «Я», що становить систему її психологічних характеристик. Духовне «Я» здатне здійснювати керівництво життям людини залежно від взаємовідносин між наявним «Я» і духовним «Я» [9, с. 13]. Власне, це керівництво реалізується посередництвом моральної інтуїції – совісті, що є голосом духовного «Я» в житті людини.

Висновок. Сучасна психологія, діалогічно зорієнтована на пошуки методологічних засад дослідження природи людської особистості, зробила значний крок у напрямі пізнання її сутнісних, онтичних характеристик. Свідченням цього стало методологічне створення обра-

зу людини як духовної істоти, яку репрезентує комплементарна єдність трьох іпостасей – тіло, душа, дух, що знаходять своє життєствердження у двох площинах духовної самореалізації людини – горизонтальній (навколишня дійсність) та вертикальній (трансцендентальна реальність).

---

1. Агафонов А.Ю. Человек как смысловая модель мира. Прологомены к психологической теории смысла / А.Ю. Агафонов. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ – М», 2000. – 336 с.

2. Братусь Б.С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века / Б.С. Братусь // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 6–13.

3. Зинченко В.П. Культурно-историческая психология: опыт амплификации / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 15–19.

4. Зинченко В.П. Предмет психологии? Подъем по духовной вертикали / В.П. Зинченко // Человек. – 2001. – № 5. – С. 5–23.

5. Орлов А.Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека / А.Б. Орлов // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 5–18.

6. Савчин М.В. Духовний потенціал людини / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.

7. Слободчиков В.И. Реальность субъективного духа / В.И. Слободчиков // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – С. 380–395.

8. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

9. Флоренская Т.А. Диалог как метод психологии консультирования (духовно ориентированный подход) / Т.А. Флоренская // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 5. – С. 44–55.

Климишин О.И. Духовность как онтическое свойство человека

Представлена аргументация понимания духовности как онтического свойства человека путем анализа и синтеза теоретических положений исследования духовности личности в современной психологической науке.

Ключевые слова: личность, духовность, дух, душа, духовный потенциал, духовное состояние, духовные способности.

Klymyshyn O.I. Spirituality as ontic property of a human being

The article presents reasoning perspective on spirituality as an ontic human property through the analysis and synthesis of theoretical positions of spiritual personality investigation in modern psychological science.

Key words: personality, spirituality, spirit, soul, spiritual potential, spiritual condition, spiritual abilities.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ГЕНДЕРНОМУ ВИМІРІ

Розглянуто феномен гендерної ідентичності як багатокомпонентного утворення в структурі соціальної та особистісної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, особистісна ідентичність, гендерна ідентичність.

Постановка проблеми. Минулося, коли гендерний вимір сприймався як наукова екзотика. Методологічною основою численних психологічних досліджень наразі стає гендерний підхід (Т. Бендас, Ш. Берн, Е. Здравомислова, І. Кльоцина, І. Кон, В. Лабунська, Л. Ожигова, Л. Попова, Е. Ярська-Смірнова), а гендерний фактор визнається стрижневим у оцінці психології суспільного життя (Т. Говорун). Водночас проблема ідентичності як «найвеличніше і єдине питання, яке може бути порушене про людське існування» (Х. Гантрип), залишається нагальною й дотепер. Тим паче, що вона пов'язана з розглядом питань про пристосування індивідів до суспільства (К. Вудворд). Окрім того, дослідники стурбовані кризою гендерної ідентичності як втратою власної ідентичності, відчуттям відсутності послідовності у своєму житті (М. Кордуелл). Репрезентовані носіями чоловічої і жіночої моделі маскулінної і фемінінної поведінки виявляються значною мірою такими, що не відповідають поширеним у суспільній свідомості нормативним зразкам справжньої мужності або жіночності [1]. І хоча більше наголошується на так званій «кризі маскулінності», що вважається кризою гендерного порядку [2], не меншої уваги, як уявляється, заслуговують і прояви кризи гендерної ідентичності у жінок. Загалом відзначено дві площини вияву кризи гендерної ідентичності: криза образів і норм маскулінності і фемінінності, пов'язана і з «розмиванням», і зі стереотипізацією цих норм, а також – криза ідентичності як внутрішній конфлікт, що супроводжується втратою відчуття цілісності себе як чоловіка або жінки. Зауважується, що зазначена криза унеможливає досягнення внутрішньої узгодженості, самоактуалізації і зовнішнього підтвердження гендерної ідентичності, та охоплює розузгодження не лише внутрішніх компонентів гендерної ідентичності (гендерних уявлень, гендерної самооцінки, гендерних планів, способів і структур поведінки), а й відсутність узгодження внутрішніх складових гендерної ідентичності із зовнішніми просторами (гендерні стереотипи, еталони, гендерна тілесність, гендерні ролі (Л. Ожигова).

Виклад основних положень. Феномен ідентичності традиційно пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, адже саме в його роботах ця категорія набула самостійного наукового статусу (А. Баклушинський, Е. Белінська), хоча витoki наукових уявлень про ідентичність віднайдено в роботах З. Фрейда, у висновках У. Джемса, ідеях К. Ясперса.

Учені зважають на множинність понять, що відображають тематику ідентичності («самість», «Я-система», «діюче Я», «Я», «самоідентичність» «егоїдентичність», «селфідентичність» тощо). Окрім того, поняття ідентичності розглядається як синонім «Я-концепції» (Р. Бернс). Також уведено поняття «Я-ідентичності», яке охоплює кілька аспектів: 1) усвідомлення часової тривалості, за якого Я охоплює минуле, яке належить йому, й прагне у майбутнє, здійснюючи значущі вибори серед усіх можливих шляхів розвитку особистості; 2) визначення ідентичності у термінах тотожності собі; 3) відповідність Я-ідентичності функціональній єдності, тобто елементам, завдяки яким індивід впізнає і відрізняє себе від інших (М. Кле).

Водночас зауважується, що множинність смислів поняття ідентичності обумовлюється множинністю теоретичних парадигм його інтерпретацій (А. Мікляєва, П. Румянцева). На підставі аналізу сучасних зарубіжних концепцій ідентичності вітчизняними дослідниками відзначено кілька тенденцій інтерпретації феномена ідентичності: 1) визнання структурної будови ідентичності та існування її в плані суб'єктивного часу; 2) виділення двох аспектів ідентичності – особистісного і соціального – серед яких останній є первинним, оскільки онтогенетично особистісна ідентичність формується на основі вироблених у процесі соціальної категоризації понять; 3) визнання ідентичності динамічною структурою, яка нелінійно й нерівномірно розвивається впродовж життя людини; 4) розгляд ідентичності на поведінковому рівні як процесу вирішення життєво значущих проблем [3]. Відзначено також семантичну подвійність категорії «ідентичність», у якій стійкість накладається на мінливість у часі, а тотожність самому собі – на іншість, що є свідченням діалектичності її природи, яка виявляється у різноманітності зв'язків між постійністю і мінливістю ідентичності (П. Рікер).

Ідентичність визнається суттєвим, постійним Я, внутрішнім, суб'єктивним поняттям про себе як про індивідуума (А. Чекаліна), станом самоотождотчення. Ця категорія відрізняється від поняття ідентифікації як сукупності процесів і механізмів, які призводять до досягнення стану ідентичності (М. Заковоротна). Відзначається, що співвідношення ідентичності та ідентифікації може бути схарактеризоване таким чином, що розвиток ідентичності полягає у синтезі ідентифікацій. При цьому ідентифікації з малими та великими соціальними спі-

льнотами відбуваються пізніше, ніж ідентифікації з окремими людьми, й також інтегруються у систему ідентичності [4].

Як синоніма терміна «ідентичність» застосовується поняття «самоідентичність», що розглядається як тотожність Я у часі та просторі, яке стійко переживається та передбачає автентичність самосприймання, високий рівень інтеграції часткових динамічних і суперечливих образів Я в єдину систему, завдяки чому оформлюється і зберігається стійке, узагальнене і цілісне індивідуально особистісне самовизначення, що підтримується і поділяється спільністю значущих інших. Згідно з виконуваними у життєдіяльності особистості функціями виділяють, поряд з іншими її видами (етнічна, морально ціннісна, професійна, вікова), й гендерну ідентичність, яка розуміється як частковий випадок особистісної самоідентичності (Є. Соколова, Н. Бурлакова, Ф. Леонтіу).

Значається, що поняття гендерної ідентичності у загальному вигляді пов'язане із гендером, уявленнями людини про свою статеворольову поведінку, що відображається на різних виявах життєдіяльності [5]. Саме у терміні «гендер» фіксується соціальна природа чоловічого і жіночого (Ш. Берн). У контексті гендера визначається сукупність соціокультурних і поведінкових характеристик і ролей, які характеризують статус чоловіка і жінки у певному суспільстві (І. Кон), описуються нормативні психологічні якості, поведінка тощо. Водночас визначення гендеру як соціальної статі все ж не вважається стійким та обговорюється точка зору стосовно створення гендеру чоловіками і жінками – компетентними членами суспільства, що передбачає комплекс соціально контрольованих дій, метою яких є вираження чоловічої або жіночої природи (А. Чекаліна). У багатовимірній моделі ідентичності (E.S. Abes, S.R. Jones) гендер є одним із її вимірів (окрім раси, сексуальної орієнтації, релігійних переконань, приналежності до певної культури і соціального класу) [6].

Виділено три напрями розуміння гендеру: 1) як соціальної конструкції; 2) як стратифікаційної категорії; 3) як культурної метафори (О. Вороніна). Визначено три його виміри: біологічний (стать), психологічний (маскулінність-фемінінність) і соціальний (гендерні ролі) [7]. А, окрім відомих моделей гендера, – біполярної, маскуліної, андрогінної, багатofакторної – обґрунтовано й багатовимірну його модель (С. Іванченко). Відомо, що розуміння гендеру як біполярного конструкту було переглянуте С. Бем й трансформоване в уявлення про можливість поєднання у чоловічій та жіночій поведінці маскуліних і фемінінних характеристик [8]. З'явився висновок про гармонійність андрогінної особистості, більш широкий репертуар її статорольової поведінки й найбільшу пристосованість до життя. Водночас з'ясувалося,

що незалежно від статі рівень адаптації особистості позитивно пов'язаний з виявом маскулітних рис і саме вираженість маскулітності (а не андрогінність), є значущою для соціальної адаптації (С. Єніколов, Н. Дворянчиков). Багатофакторна модель гендерної ідентичності (Дж. Спенс) розглядає вбудовування у цілісну особистісну ідентичність множинних уявлень про свою стать.

Відповідно до мультиполярної моделі в межах однієї й тієї ж статі можуть бути представлені різні варіанти гендерної ідентичності. При цьому кожний такий варіант становить «поєднання різних властивостей і якостей, якими особистість сама характеризує свою гендерну ідентичність через гендерні уявлення про себе, гендерну самооцінку, гендерні плани, способи і структури поведінки» (С. Іванченко), що дає змогу виділяти андрогінний жіночий, андрогінний чоловічий, маскулітний жіночий, маскулітний чоловічий, фемінітний жіночий, фемінітний чоловічий типи гендерної ідентичності.

З огляду на чотири рівні структури гендера (стать, сексуальність, гендерна ідентичність, гендерна роль) й виокремлення на кожному рівні відповідних його варіантів (на рівні біологічної статі – чоловік і жінка; психобіологічному рівні – гетеросексуальний, гомосексуальний, бісексуальний, асексуальний варіанти; на соціальному рівні – одружений (-а), неодружений (-а), розлучений (-а), удовець (удова)) – було встановлено, що у результаті комбінацій цих компонентів теоретично може бути визначено 128 варіантів гендера [7]. Така його багатомірність і варіативність не лише підкреслює обумовленість динамічних характеристик гендерної ідентичності складною взаємодією біологічного і соціокультурного впливу з ціннісними орієнтаціями, життєвими смислами особистості, прагненням її до внутрішньої узгодженості, самоактуалізації (Е. Звягинцева), а й слугує, на нашу думку, аргументом на користь поєднання номотетичного та ідеографічного підходів за дослідження гендерної проблематики.

Показано, що передумовами формування гендерної ідентичності виступають індивідні та психофізіологічні особливості розвитку [9], а біологічні характеристики доповнюються психологічною статтю (А. Варга, І. Кон, Т. Юферова), яка ґрунтується на статевій самосвідомості, ціннісних орієнтаціях, статевої ролі, що реалізується у спілкуванні та діяльності (В. Абраменкова).

Усебічність аналізу дозволила визнати гендерну ідентичність не лише *однією із гендерних характеристик* особистості (поряд з гендерною роллю, гендерними настановленнями, гендерними стереотипами, маскулітністю/фемінітністю), *одним із рівнів багатокомпонентної структури гендеру* (у багатомірній моделі гендеру вона характери-

зує психологічний рівень його функціонування), а й, з іншого боку, – *інтегративним комплексом властивостей і якостей*, що ґрунтується на поєднанні результатів соціальних і біологічних впливів, та має системний характер й узгоджується з образами Я, які є особистісно прийнятними (С. Іванченко); складним і багаторівневим утворенням (А. Чекаліна); багатокомпонентним утворенням (Т. Дороніна).

Основні *компоненти* гендерної ідентичності визначають по-різному, відносячи до них когнітивний, афективний, конативний компоненти (І. Кльоцина); біологічну стать і маскуліність/фемініність/андроґінність як психологічні характеристики особистості (Л. Веліканова, О. Вороніна, Д. Воронцов, С. Здравомислова, В. Знаков, Л. Ожигова, Н. Пушкарьова); ієрархію життєвих цінностей, цілей, уявлень (С. Іванченко); статеву, статеворольову і сексуальну ідентичність; різноманітні гендерні характеристики (базова статеві ідентичність, психологічні характеристики маскуліності та фемініності, гендерні стереотипи, гендерні уявлення, сексуальні уподобання, сексуальна орієнтація, особливості соціального досвіду та виховання, пов'язані з опануванням соціальних ролей (Т. Дороніна).

Зокрема, коментуючи структуру гендерної ідентичності, І. Кльоцина вказує на те, що когнітивний, або пізнавальний, компонент гендерної ідентичності – це усвідомлення приналежності до певної статі і опис себе із застосуванням категорій мужності-жіночності; афективний, або оціночний компонент – це оцінка психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними моделями маскуліності-фемініності; конативний (поведінковий) компонент – самопрезентація як представника гендерної групи, способи розв'язання криз ідентичності на основі виборів варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей.

Відповідно до іншої моделі, гендерна ідентичність може бути представлена п'ятьма компонентами: знання своєї гендерної приналежності; гендерна типовість (ступінь подібності до представників своєї статі); задоволеність своєю гендерною приналежністю; тиск, що відчувається з боку ровесників, батьків і власної особистості в бік відповідності гендерним нормам; внутрішньогрупова упередженість як уявлення про перевагу своєї статі над іншою [5]. Уявляється, що, попри певну специфіку, зазначена модель у цілому відповідає попередній.

Водночас у іншій площині вибудовується структура гендерної ідентичності, складовими якої називають статеву, статеворольову і сексуальну ідентичність. Статева ідентичність охоплює усі якості індивідуальних поєднань чоловічих і жіночих рис, обумовлених біологічними, психологічними, соціальними і культурними факторами (Р. Столлер). У

результаті накладання ефектів ідентифікацій з об'єктом своєї та протилежної статі у процесі первинної соціалізації дитини остаточною ставею ідентичність – це поєднання чоловічих і жіночих рис (С. Іванченко). Можна погодитися з тим, що термін «статева ідентичність» застосовується тими ученими, які визнають переважно біологічну детермінацію маскулітності-фемінітності, а термін «гендерна ідентичність» – дослідниками, які вважають її соціальним конструктом (Н. Радіна).

Таке розмежування, напевне, дозволяє співвіднести статевою ідентичність з так званою «приписаною ідентичністю» [4], яка не обирається індивідом, оскільки приписується його народженням, визначається біологічно. Натомість гендерна ідентичність, очевидно, передбачає наявність вибору у суб'єкта ідентифікації, що не виключає значущу роль категоризації його іншими.

Для усвідомлення гендерного виміру ідентичності особистості уявляється важливим вказати не лише не те, що гендерна ідентичність є одним із двадцяти п'яти визначених типів ідентичності, а й відзначити розгляд ученими «індивідуального» та «соціального» рівнів ідентичності, соціальної і особистісної, або персональної, ідентичності (Х. Теджфел; Дж. Тернер; В. Агеєв; П. Гнатенко, В. Павленко; А. Мікляєва; П. Румянцева; В. Ядов та інші). Зауважується, що традиційне визначення особистісної ідентичності як набору характеристик, які відрізняють одну людину від інших, а соціальної ідентичності – як результату усвідомлення своєї групової приналежності з прийняттям типових для цієї групи рис, з необхідністю призводить до протиставлення цих аспектів в ідентичності [4].

Їх співвідношення дотепер дискусійне, хоча на зміну уявленням про ці аспекти як про протиставлені полюси соціально-поведінкового континуму (Х. Теджфел), протилежні рівні когнітивної категоризації людини (Дж. Тернер), самостійні категорії (І. Гоффман) приходять так звана модель «одного кошика» (Д. Трафімов, Х. Траядис, С. Гото), концепція балансу ідентичності (Ю. Хамберс), розгляд ідентичності як динамічної системи, у зв'язку з чим особистісна і соціальна ідентичність виступають як різні точки у процесі розвитку ідентичності (Г. Брейкуелл), висновок про взаємодоповнення соціальної і особистісної ідентичності як елементів ідентичності (С. Московичи). Визнається первинність соціальної ідентичності стосовно особистісної, яка виступає продуктом першої (Г. Брейкуелл).

Отже, обґрунтовується і несумісність соціальної і особистісної ідентичності, обов'язковість конфлікту між ними, і близькість цих понять, «коваріаційна модель» їх співвідношення, процес їх постійної взаємодії. Попри нерозв'язаність проблеми співвідношення соціальної

і особистісної ідентичності, переважальним наразі є висновок про їх постійну взаємодію і взаємодоповнення [5].

Попри те, що категорія *гендерної ідентичності* вважається порівняно новою, в сучасних дослідженнях представлено достатню кількість різноманітних її визначень. За визнанням учених, практично в усі дефініції закладена конфігурація елементів ідентичності концепції Е. Еріксона, відповідно до якої розвиток ідентичності є взаємодією біологічних, соціальних та еґо-процесів.

На нашу думку, варіативність визначень змісту поняття гендерної ідентичності також може бути зумовлена й вирішенням обговорюваного вище питання співвідношення особистісної та соціальної ідентичності.

У низці визначень гендерна ідентичність виступає як один із центральних компонентів *соціальної* ідентичності (К. Тернер, К. Браун); трактується як одна з її підструктур (Х. Теджфел, Дж. Тернер) поряд із етнічною, професійною, громадською та іншими структурами; визнається змістовим компонентом соціальної ідентичності, в якому виражене сприйняття людиною своєї приналежності до статі (Н. Іванова, О. Кулаєва); називається базовою структурою соціальної ідентичності (П. Румянцева, Н. Радіна); визначається як приналежність до певної групи на основі статевої ознаки (Н. Радіна, Є. Терешенкова); вважається соціально-психологічним феноменом, продуктом і процесом конструювання суб'єктом себе і соціальної реальності через конструкти маскуліності і фемінінності (Є. Здравомислова, А. Темкіна).

Водночас науковці визнають гендерну ідентичність частковим випадком особистісної самоідентичності (Е. Соколова, Н. Бурлакова, Ф. Леонтіу); однією зі структур самосвідомості (С. Іванченко), її аспектом, що описує переживання людиною себе як представниці певної статі; процесом усвідомлення і прийняття визначень мужності і жіночності, існуючих у межах певної культури (І. Кльоцина); ототожненням себе з певною статтю, ставленням до себе як до представника певної статі, освоєння відповідних їй форм поведінки й формування особистісних характеристик (Т. Бендас); елементом еґо-ідентичності (С. Іванченко); усвідомленням особистістю свого зв'язку з культурними визначеннями мужності і жіночності (О. Вороніна); однією із базових характеристик особистості, що формується в результаті психологічної інтеріоризації чоловічих і жіночих рис, у процесі взаємодії Я та інших, у ході соціалізації (Н. Гафізова); ступенем усвідомлення або визнання індивідом факту прийняття певних гендерних ролей (Д. Мацумото); усвідомленням своєї приналежності до чоловічої або жіночої статі (І. Кон).

Відомо, що відповідно до соціально-конструктивістського підходу не тільки суспільство конструює гендерні характеристики особистості, а й сама особистість активно формує власну гендерну ідентич-

ність. Ось чому переконливим уявляється зауваження Л. Ожигової про те, що гендерна ідентичність, яка формується як задана соціумом, переживається індивідом як особистісна, що дає змогу, говорячи про ідентичність, мовити про ідентичність особистості. За Р. Столлером, навіть саме визначення мужності або жіночності є особистісним. Характер гендерної ідентичності як часткового варіанту особистісної ідентичності на думку авторів залежить від особливостей образу «Я» індивіда (В. Барцалкіна, Р. Бернс, А. Варга, Н. Гуткіна).

Висновки. Гендерна ідентичність розглядається або як варіант особистісної ідентичності, характер якої залежить від особливостей Я-образу індивіда, або як одна із підструктур соціальної ідентичності, визначаючи позицію індивіда «у тримірному просторі, утвореному всіяма «маскулінне-фемінінне», «соціальне-індивідуальне», «філогенетичне-онтогенетичне» (В. Каган). Будучи і частковим випадком особистісної самоідентичності, і центральним компонентом соціальної ідентичності, гендерна ідентичність, як уявляється, пов'язує собою «особистісний» та «соціальний» рівні ідентичності, що може слугувати на користь відомого висновку стосовно взаємозв'язку і взаємодоповнення соціальної та особистісної ідентичності особистості. Водночас структура гендерної ідентичності як багатокомпонентного утворення, її місце в системі гендерних характеристик потребують подальшого осмислення.

1. Клецина И.С. Психология гендерных отношений: теория и практика / И.С. Клецина. – СПб.: Алетейя, 2004. – 363 с.

2. Кон И.С. Маскулинность в меняющемся мире / И.С. Кон // Вопросы философии. – 2010. – № 5. – С. 25–35.

3. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н.В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.

4. Гнатенко П.И. Идентичность: философский и психологический анализ / П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. – К., 1999. – 466 с.

5. Иванова Н.Л. Самоопределение женщин с различными типами гендерной идентичности / Н.Л. Иванова, Е.В. Кулаева // Вопросы психологии. – 2011. – № 1. – С. 105–115.

6. Микляева А.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: монография / А.В. Микляева, П.В. Румянцева. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2008. – 312 с.

7. Іванченко С. Багатовимірна модель гендера / С. Іванченко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 157–173.

8. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему равенства полов / С. Бем. – М.: РОССПЭН, 2004. – 329 с.

9. Сковрцова Е.А. Индивидуальные и психофизиологические предпосылки становления гендерной идентичности девушек и юношей 14–17 лет / Е.А. Сковрцова // Молодой ученый. – 2011. – № 7. – Т. 2. – С. 64–70.

Кубриченко Т.В. Идентичность личности в гендерном аспекте

Рассмотрен феномен гендерной идентичности как многокомпонентного образования в структуре социальной и личностной идентичности.

Ключевые слова: *идентичность, социальная идентичность, личностная идентичность, гендерная идентичность.*

Kubrychenko T.V. The identity of the individual in terms of gender

Gender identity phenomenon as multicomponent formation in social and personality identity structure has been taken into consideration.

Key words: *identity, social identity, personality identity, gender identity.*

159.923: 343.95

О.Б. Кузьо

РОЗУМІННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХОДИНАМІКИ АНТИСОЦІАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто особливості психодинаміки антисоціальної особистості; розкрито основні механізми її формування та функціонування через порушення прив'язаності і дефектне Супер-Его. Подано схему взаємодії тілесних і когнітивних компонентів у міжособистісних стосунках антисоціальної особистості. Здійснено спроби розрізнення розуміння антисоціальної особистості у кримінології та психології.

Ключові слова: *антисоціальна особистість, психопатична особистість, психодинаміка, маніпуляція, всемогутність, дефектне Супер-Его, прив'язаність.*

Постановка проблеми. Психологічні аспекти діяльності держави і громадського суспільства у контексті боротьби зі злочинністю як соціально-психологічним явищем охоплюються розуміння антисоціальної особистості, оскільки власне вона є первинним, суб'єктивним фундаментом для злочинних дій. Однак, профілактика та виправні заходи зміни «негативної ситуації» базуються в основному на зовнішніх щодо особистості універсальних аксіомах «тюремного життя», які карають, але не дають перспективу позитивної динаміки. Такі умови не змінюють ситуацію глобально, а лише локально відтермінують її з подальшими рецидивами потрапляння в місця позбавлення волі, оскільки не сприяють розумінню того, як жити в соціальному світі більш адаптивно. Підкріплений досвід дезадаптації щодо навколишнього світу проковує несвідоме бажання потрапити туди, де звичне середовище, яке підтримує ідентичність і дає розуміння того, «Ким Я є».

Розуміння проблеми у цьому контексті підтримує необхідність зміщення акценту з її «зовнішнього» регулювання на дослідження глибинно внутрішніх особливостей антисоціальної особистості, зокрема її психодинаміки.

Стан дослідження. Дослідження антисоціальної особистості в зарубіжній літературі пов'язані з іменами Б. Бурнстена («Маніпулятор») [7], Дж. Мелой («Психопатична душа») [9], С. Актара («Розбиті структури») [6], Н. Мак-Вільямс («Психоаналітична діагностика») [5] та ін. У вітчизняній психології проблема антисоціальної особистості представлена в основному через вивчення особистості злочинця і значною мірою пов'язана з кримінологією та юридичною психологією (Г. Аванесов, М. Єнікєєв, Ю. Антонян та ін.). Простежуються і філологічні зацікавлення цією проблемою, зокрема в статті К. Козачук «Антісоціальний персонаж в ліриці Т. Шевченка: структурні та еволюційні компоненти» [4].

Однак, аналіз досліджень показав, що психотерапевтичної літератури, яка б приділяла особливу увагу антисоціальним клієнтам доволі мало. Це може бути пов'язано з тим, що такі клієнти вважаються особливо «невдячними» щодо психологів і психотерапевтів. Саме такі обставини підвищують науково-психологічний та практичний інтерес до цієї проблеми.

Мета статті – окреслити особливості психодинаміки антисоціальної особистості через призму психотерапевтичного (психоаналітичного) бачення.

Виклад основних положень. Вивчення особистості злочинця в кримінології має дещо інакший сенс, ніж розуміння антисоціальної особистості в психології, зокрема в психоаналізі. Ця думка виникає навіть у тому контексті, що кримінологія розглядає таку особистість на правовій основі, тобто вивчає особистість тих, хто за законом визнається суб'єктом злочину. З точки зору цієї науки, розглянута категорія має тимчасові межі: з моменту вчинення злочину, посвідченого судом, і до відбуття кримінального покарання, а не до моменту констатації виправлення. Після відбуття покарання людина вже не злочинець, а тому не може розглядатися як особистість злочинця. Дещо ширшим є розуміння поняття особи, що має суспільну небезпеку, але ще ширше трактується поняття антисоціальної особистості в контексті психотерапевтичного бачення. З уваги на психоаналітичний дискурс навіть не обов'язково вчинити якийсь злочин чи бути суспільно небезпечним, щоб уважатися антисоціальним. Усвідомлення такої відмінності в підходах надає можливість для дискусії та сприяє розумінню цієї проблеми через іншу точку її відліку.

Термін «антисоціальна особистість» має багато синонімів. Колись – це «моральне божевілля», а згодом – «психопатія», «соціопатія», утверджені у зв'язку з тим, що людство шукало «безоцінкове» означення тих феноменів, які їх насправді цікавили [5]. Антисоціальна особистість не завжди тотожна кримінальному досвіду. З психоаналітичного погляду, ця категорія може охоплювати достатньо добре адаптованих представників бізнесу, політики, армії, міліції, лідерів сект та ін., де потреба ризику та влади займають провідну позицію.

Н. Мак-Вільямс, розглядаючи антисоціальну та психопатичну особистість синонімічно, дає таке визначення: «Якщо особистість організовується навколо пошуку і переживання задоволення від відчуття, що вона може ефективно проявляти і використовувати власне всемогуття, у зв'язку з чим всі етичні і практичні аспекти відходять на другий план, існують підстави розглядати цю особистість як психопатичну» [5, с. 197].

Серед практичних психологів є певні нюанси розрізнення синонімічних понять «психопатії» та «антисоціальної особистості». Вважається, що в першому понятті акцентується більше на внутрішньому світі, це зазвичай і цікавить психологів і психотерапевтів, а в іншому – на прив'язці до зовнішньої взаємодії, певних обставин. До прикладу, можна мати антисоціальну поведінку (зовнішній прояв), не будучи психопатом (напасти на іншого у зв'язку із сильним голодом та ін.). Як зазначає Н. Мак-Вільямс, психіатрична діагностика зазвичай прив'язується до зовнішніх проблем, хоча це й не є абсолютно правильно. Однак, така дискусія не є предметом нашої статті, а тому ототожнюватимемо поняття «психопатії» та «антисоціальної особистості» і користуватимемося останнім як найбільш звичним та усталеним. Значно акцентуватимемо на внутрішніх переживаннях особистості.

Психологічна позиція, що значною мірою цікавиться питаннями людської прив'язаності, пропонує глибинно своє бачення цієї проблеми. У книзі Н. Мак-Вільямс «Психоаналітична діагностика», де представлено типологічні групи характеру, розкриття типів відбувається за критерієм від нижчого до вищого рівня об'єктних стосунків. Антисоціальна особистість характеризується найнижчим рівнем об'єктних стосунків. Такі клієнти зазвичай розглядаються в практиці служби психічного здоров'я як «непопулярні» та «лякаючі» [5].

Наукова спільнота часто наполягає на тому, що дефекти первинної ранньої соціалізації в батьківській сім'ї мають важливе криміногенне значення. Найперше це відбувається тому, що для раннього досвіду дитини сім'я вважається всесвітом (єдино можливим світом), оскільки жодні інші впливи та досвіди ще не засвоєно. Йдеться не сті-

льки про засвоєння поведінкових патернів («об'єктивно непристойну» поведінку батьків), скільки про емоційне прийняття чи неприйняття дитини батьками. Н. Мак-Вільямс зауважує: «В історіях найбільш деструктивних антисоціальних психопатів фактично не можливо знайти відображення послідовного, люблячого, захищаючого впливу сім'ї» [5, с. 203]. Насилля, переїзди, втрати, розлучення – характерна ознака таких сімей. Н. Мак-Вільямс продовжує: «В таких нестабільних та загрожуючи обставинах просто не можливий природній розвиток нормального переконання дитини у власному відчутті всемогутності... Відсутність відчуття сили в ті моменти розвитку, коли воно необхідне, може змусити дитину з подібними труднощами більшу частину життя витратити на пошук підтвердження її всемогутності» [5, с. 203]. Що хаотичнішим було оточення дитини, то більша ймовірність відсутності чітких обмежень і нерозуміння наслідків імпульсивних дій.

Можливі також інші варіанти розвитку антисоціальної особистості, коли емоційний стосунок із батьками міцний, але саме він формує зневажливе ставлення до моральних і правових норм. Часом буває достатньо того, щоб батьки, демонструючи знецінення авторитетів, до прикладу, через виявлення свого непогодження з думкою вчителя чи представника міліції (котрі намагаються вказати на «недоліки» їхньої дитини), беруть участь у формуванні «спадкової психопатії». «Неоднозначність» середовища породжує маніпулятивні тенденції, часто з метою несвідомого структурування інтерналізованого хаосу.

Хоча психотерапевтична теорія визнає (а практика підтверджує), що особливості відносин «батьки-діти» визначальні під час формування антисоціальної особистості, однак вона не заперечує і біологічні детермінанти. Є чимало досліджень, які вказують на те, що близнюки, виховані в різних умовах, можуть мати схожу антисоціальну поведінку; або, що кримінальні справи усиновлених синів більше схожі зі справами їхніх біологічних батьків, ніж із прийомними батьками. Буває, що біологічні та сімейні чинники збігаються. Приміром, нейропсихологічні проблеми є наслідком вживання наркотиків матір'ю та ін. Такі діти більш дратівливі та імпульсивні, що ускладнює батьківський догляд за ними і підвищує зневажливе ставлення з боку батьків.

Які ж особливості притаманні антисоціальним особистостям та в яких категоріях описується їх психодинаміка? Найчастіше вони є межево організованими, характеризуються опорою на примітивні механізми психологічного захисту та є нездатними до людської прив'язаності. Їхні афекти інтенсивні (підвищений рівень лабільності, агресивності, імпульсивності), однак антисоціальна особистість не здатна до їх вербалізації, що спонукає до постійних відреагувань

(«Краще когось вбити, ніж сказати про свої почуття злості чи симпатії»). Здається, що тривога як така зовсім не притаманна цьому типу, оскільки моментально відреагується ще до того, як «усвідомиться, зафіксується та відрелексується» (див. рис.1). Ці особи мають знижену реактивність автономної нервової системи, що пояснює постійне прагнення таких людей до гострих відчуттів та їх нездатність навчатися через досвід [5, 8].

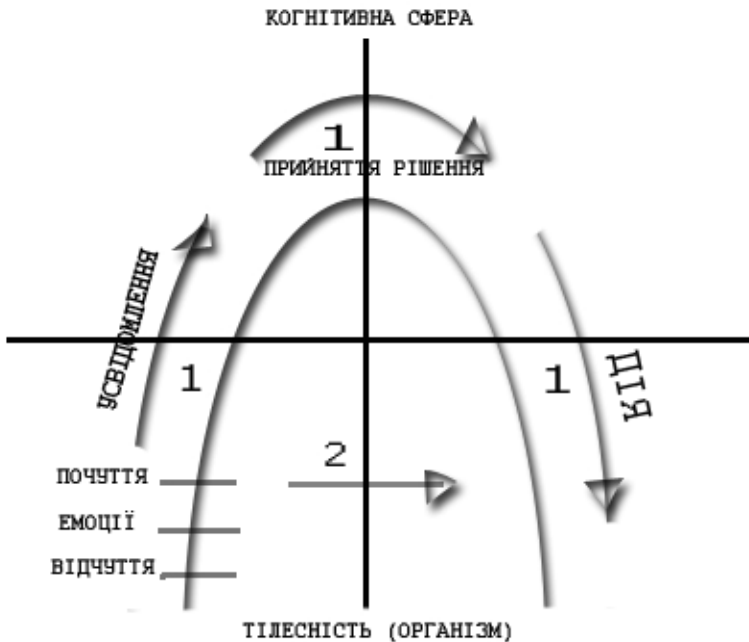

Рис. 1. Взаємодія тілесних і когнітивних компонентів у міжособистісних стосунках

Izabel Le Puzh, директор Паризької школи гештальттерапії, запропонувала схему взаємодії тілесних і когнітивних компонентів у міжособистісних стосунках (див. рис. 1). Ця схема ілюструє повний («здоровий») цикл перебігу та перетворення відчуттів і емоцій в дію (1) та «антисоціальний» (2). Під (1) зображено як *відчуття, емоції та почуття*, що первинно виникають (у результаті міжособистісної взаємодії) на тілесному рівні, переходять у когнітивну сферу через їх усвідомлення, а згодом – і прийняття рішення, як діяти далі та дію (повернення до тілесного рівня). Така схема охоплює 4 ланки.

«Здоровий» варіант (1) зображеного цикл контакту показує, що між емоціями, які переживаємо, та дією, яку вчиняємо, є визначений шлях («Якщо мене хтось злить, то це не означає, що я маю відразу його вбити»). Усвідомлення переживань і прийняття рішення, як діяти далі, можуть докорінно змінити хід подій. «Антисоціальний варіант» (2) має 2 ланки: *відчуття (емоції, почуття) та дію*. Усвідомлення та вибір рішення як характеристики когнітивної сфери упускаються («Якщо мене хтось злить, то це означає, що я маю негайно його вбити»). Таку поведінку ще називають відреагуванням, а дії – імпульсивними та злочинними.

Відсутність совісті у антисоціальних осіб є свідченням дефектного Супер-Его та порушення прив'язаності. Йдеться про порушення морального компоненту особистості, а мораль, як зазначають О. Галян та І. Галян, є «імперативним підсвідомим механізмом, що погано піддається свідомому критичному аналізу та корекції» [3, с. 35]. В усіх стосунках антисоціальної особистості наскрізна тема усвідомленої маніпуляції з метою взяти під контроль іншу людину. Інші люди цікавлять антисоціальну особистість лише з позиції того, що вона може від них отримати (дефіцит Супер-Его). Таке бажання маніпуляції зумовлене раннім досвідом взаємодії з хаотичними об'єктами дитинства. Пережиття небезпеки і хаосу, поведінка батьків від строгої дисципліни до вседозволеності, їх непослідовність у вимогах до дитини, часті переїзди, розлучення та втрати формують базове переживання безсилля, що зумовлює бажання *тотального контролю* (як розвитку специфічних здібностей необхідних для виживання).

У таких сім'ях зазвичай не діляться власними емоційними переживаннями, що заперечує досвід «домовитися через слово», тому доводиться «домовлятися через дію» (див. рис. 1). В анамнезі неможливо знайти відображення послідовного, турботливого, люблячого, захисного впливу сім'ї. Часто це діти матеріально «бавлені», але емоційно депривовані. Відсутність відчуття сили в ті моменти, коли воно необхідне, може змусити дитину приділити більшу частину життя пошуку підтвердження власної всемогутності [5].

Вважається, що психологічна допомога людям із подібною структурою особистості складна (через специфіку їх особистісної структури). «Запрошення» в емоційні стосунки (а саме це зазвичай є основним механізмом психокорекції чи психотерапії) сприймається як «сир у мишоловці» та змушує, у зв'язку з внутрішніми переживаннями постійної недовіри та небезпеки, залучати проєктивні механізми власної психіки для пошуку латентних смислів і корисливих мотивів зі сторони психолога. Основна стратегія психолога повинна будуватися

не на емпатії, а на безкомпромісній чесності, ригідності та непідкупності терапевтичних рамок, де психолог займав би позицію строгого авторитета [5].

Психотерапевти зауважують, що психотерапія має шанси бути ефективною з клієнтами після 40 років, а маркером її динаміки є депресивні переживання, що з'являються з часом. Це підтверджує те, що клієнти розпочинають визнавати потрібність «іншого» у своєму житті. Для депресії необхідним є відчуття втрати, а щоб відчуття втрату, треба визнати когось важливим (це саме ті моменти, які суперечать суті антисоціальної особистості та свідчать про позитивну динаміку змін). Ефективність психотерапії можна спостерігати також і в тих випадках, коли клієнти стримують власні імпульси і відчують гордість за здійснений самоконтроль [1, 5].

Висновок. Особливості психодинаміки антисоціальної особистості ґрунтуються на внутрішньому конфлікті «безсилля – всемогуття», що зумовлює бажання тотального контролю навколишньої дійсності через маніпулятивні механізми. Така психодинаміка відповідає основному механізму функціонування антисоціальної особистості: *«Коли світ стає небезпечним для нас, ми робимо його небезпечним для інших!!!»*. Власне ця позиція організовує особистісну структуру та стиль життя.

Нагадаємо, що коли говорять про «антисоціальну» особистість, то це не завжди означає (хоча й часто) її кримінальний досвід. Така особистість може бути і професійним міліціонером, або ж добре писати детективні романи. Тоді це означає, що вона має більш удачі механізми адаптації і зуміла задіяти ресурси соціалізації власної антисоціальної суті.

Подальших розвідок потребують питання: дослідження адекватних до сучасної дійсності шляхів соціалізації та ресоціалізації антисоціальної особистості; вивчення диференційних особливостей антисоціальних особистостей, що мали кримінальне минуле, та тих, котрі такого не мали (успішні бізнесмени, політики); вивчення шляхів та механізмів перетрансформації антисоціальних імпульсів у більш конструктивне русло; дослідження антисоціальності в контексті тоталітарних структур (де правитель завжди вищий за закон) та ін.

---

1. Басюк О.Б. Антисоціальна особистість у контексті переживання власної небезпеки / О.Б. Басюк, О.Л. Христюк // Психологічні аспекти національної безпеки: тези доповідей учасників V Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 21–22.

2. Браун Д. Принципы психодинамики / Дэннис Браун, Джонатан Педдер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.follow.ru/article/193 (22.09.012).
3. Галян О.І. Моральність особистості як протидія антисоціальної поведінці людини та запорука її безпеки / О.І. Галян, І.М. Галян // Психологічні аспекти національної безпеки: організована злочинність: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 34–37.
4. Козачук К.О. Антисоціальний персонаж у ліриці Т. Шевченка: структурні та еволюційні компоненти / К.О. Козачук // Вісник академії адвокатури України. – 2009. – № 2 (15). – С. 164–171.
5. Мак-Вильямс Н. Психодинамическая диагностика: понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс; пер. с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 2004. – 480 с.
6. Akhtar S. Broken structures: Severe personality disorders and their treatment. Northvale / S. Akhtar. – NJ: Jason Aronson, 1992.
7. Bursten B. The manipulator: A psychoanalytic view / B. Bursten. – New Haven: Yale University Press, 1973.
8. Cleckley H. The mask of sanity: An attempt to clarify some issues about the so-called psychopathic personality / H. Cleckley. – St. Louis: Mosby, 1941.
9. Meloy J. The psychopathic mind. Northvale / J. Meloy. – NJ: Jason Aronson, 1988.

Кузьо О.Б. Понимание особенностей психодинамики антисоциальной личности

Рассмотрены особенности психодинамики антисоциальной личности; раскрыты основные механизмы ее формирования и функционирования через нарушение привязанности и дефектное Супер-Его. Представлена схема взаимодействия телесных и когнитивных компонентов в межличностных отношениях антисоциальной личности. Предприняты попытки разграничения понимания антисоциальной личности в криминологии и психологии.

Ключевые слова: *антисоциальная личность, психопатическая личность, психодинамика, манипуляция, всемогущество, дефектное Супер-Его, привязанность.*

Kuzo O.B. Understanding the features of psychodynamics of antisocial personality

The features of psychodynamics of antisocial personality are considered; basic mechanisms of its formation and functioning due to violation of attachment and defective superego are revealed. The scheme of interaction between physical and cognitive components in the interpersonal relationships of antisocial personality is given. An attempt to distinguish the understanding of antisocial personality in criminology and psychology is made.

Key words: *antisocial personality, psychopathic personality, psychodynamics, manipulation, omnipotence, defective superego, attachment.*

УДК 159.923

Х.В. Луканюк

ГЕРМЕНЕВТИКА ПОНЯТТЯ «ДУХОВНЕ ЗРОСТАННЯ» В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Реалізовано теоретико-аналітичний підхід до поняття «духовне зростання» в контексті вітчизняних і зарубіжних досліджень проблеми самоактуалізації особистості.

Ключові слова: *ріст, розвиток, особистість, духовне зростання, психологічна пристосованість, самоактуалізація, зрілість, сенс життя.*

Постановка проблеми. Складні та суперечливі реалії сьогодення, процес розбудови та розвитку молоді демократичної України, глобальні перетворення в усіх сферах її життя формують соціальне замовлення на духовно зрілих особистостей. Соціальна значущість діяльності, специфічність і складність існування в сучасному світі висувають низку особливих вимог до поведінки, діяльності та світобачення сучасної людини. Відтак пріоритетним напрямом психолого-педагогічних досліджень є становлення особистості на її життєвому шляху, тобто самоактуалізація особистості як елемент і передумова формування духовно зрілої особистості.

Стан дослідження. У психології поняття «духовне зростання» утвердилося порівняно недавно, як і загалом дослідження духовності. Цей напрям у психології на теренах нашої держави активно розпочав розвиватися в післякомуністичні часи і досі досліджується такими науковцями, як: Б.С. Братусь, І.О. Зеліченко, В.П. Зінченко, І.М. Ільчова, Е.І. Ісаєв, З.С. Карпенко, О.І. Климишин, В.П. Москалець, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин, В.І. Слободчикова, Т.О. Флоренська, яке кожен розглядає по-різному. В.П. Москалець досліджуючи духовність в контексті національного відродження українського суспільства, розглядає її як специфічний психічний феномен, що є об'єднуючим началом ціннісно-орієнтаційної сфери особистості, наділеним власним психологічним змістом. В його основу покладена здатність і бажання людини мати власне, аутентичне, особистісне, раціонально, морально та емоційно виважене ставлення до всього, що діється в навколишньому світі; бажання обстоювати це ставлення всупереч тиску соціуму і власним біологічним інстинктам [6, с. 17]. Власне ставлення до всього породжує розвиток особистості, який може бути поштовхом до духовного зростання особистості.

Мета статті – висвітлення різноманітних думок, що стосуються проблеми духовного зростання в контексті досліджень самоактуалізації особистості.

Виклад основних положень. Нині єдиного, цілісного й остаточного визначення поняття «духовне зростання» у філософсько-психологічній науці немає. Це відображено в етимології та полісемантичних трактуваннях терміна «самовдосконалення». У філософії поняття «духовне зростання» тлумачиться як прагнення і здатність людини до самовдосконалення. Г. Аванесова так означає духовність: «Духовність – особливий душевно-інтелектуальний стан окремої людини або великої групи людей, пов'язаний з устремлінням пізнати, відчуті і ототожнити себе з вищою дійсністю, яка невід'ємна від усього сущого, в тому числі і від самої людини, але розуміння якої утруднюється недосконалістю її природи», а також «категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури і самотворення» [1, с. 11], має беззаперечний етично-ціннісний підтекст, відповідає вимогам суспільства і є напрямом, метою й ідеалом розвитку людства. Отже, можна стверджувати про цілеспрямовані намагання особистості удосконалюватися та зростати у напрямі Вищої дійсності, тобто Бога, незважаючи на свою недосконалість. Умовою самовдосконалення виступає висока моральність особистості, що ґрунтується на емпіричній свободі людини, поєднаній з почуттям особистої відповідальності за здійснений вибір.

Індійський філософ Шрі Ауробіндо Гхош стверджує, що «духовність є відображенням внутрішньої сутності людини, її душі, це – внутрішнє прагнення пізнати, відчуті, увійти в контакт з вищою дійсністю ... і, як наслідок цього контакту, – перетворити усю нашу істоту в нову особистість, нову природу» [1, с. 12]. Перетворення в «нову особистість» – це і є процес самоактуалізації і, як наслідок, духовне зростання особистості. «Феномен духовності належить до найбільш складних як у сенсі теоретичної інтерпретації його сутності, так і щодо екстраполяції розгляду духовності в контексті життєдіяльності особистості. Можливість та доцільність психологічного вивчення духовності отримує переконливе позитивне звучання за умови переведення наукового розгляду даного феномена у контекст психології особистості. Поза цим контекстом, тобто у відриві від особистості, важко, а то й неможливо збагнути феномен духовності. Лише в контексті активності особистості, її поведінки, діяльності духовне набирає реалістичних обрисів – як в теоретичному, так і в прикладному аспектах» [2, с. 61].

З.С. Карпенко стверджує, що «духовність, будучи мірою суб'єктності, виступає інтегральною здатністю людини до самодетермінації та творчої активності, самотрансценденції у світ ідеальних, об'єктивно існуючих цінностей, самоактуалізації її унікальних здібностей, пошуків та реалізації її покликання» [5, с. 111]. Покликання закладено в людині Ідеальним началом, тобто Богом, а людина має своїм завданням на землі шляхом духовного зростання зреалізувати це покликання.

У монографії «Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід» О.І. Климишин означає поняття духовного зростання як «важливий шлях, на якому неминучою є внутрішня боротьба біологічних та духовних сил, це шлях пошуку та знаходження людиною себе, шлях оцінки себе і своїх вчинків відповідно до системи цінностей, ідеалів, що є у свідомості людини. Розвиток духовного начала в людині передбачає момент аналізу та синтезу, ієрархізованої систематизації цінностей, вироблення відповідних життєвих позицій» [5, с. 105]. Отже, у свідомості кожної людини є онтологічно закладений ідеальний образ, до якого вона прагне, долаючи нелегкий шлях боротьби тілесного та духовного. У християнсько зорієнтованому підході – це образ Божий, це той ідеал, якому прагнуть уподібнитися християни.

Згідно з позицією А. Адлера, життя є реалізацією активного і вродженого прагнення людини до досконалості. На думку вченого, всі здорові індивіди керуються прагненням до досконалості: «прагнення до досконалості є вродженим у тому розумінні, що воно – частина життя, спонукальна сила, щось, без чого життя було б немислимим» [10, с. 114]. Життя, як вважає А. Адлер, неможливо уявити собі без неперервного руху в напрямку росту і розвитку. Мета досягнення досконалості корениться в еволюційному процесі постійної адаптації до оточуючого світу. Всі види повинні розвиватися у напрямі найбільш ефективної адаптації, в іншому випадку – вони зникнуть. Отже, людина змушена шукати більш гармонійних відносин з оточуючим світом: «якби прагнення не було вродженою рисою організму, то ні одна з форм життя не могла б зберегти себе. Таким чином, мета якомога краще пристосувати оточуючий світ до своїх потреб, яку називають прагненням до досконалості, також характеризує розвиток людини» [8, с. 115].

Первинним рушієм розвитку людини є процес росту, в якому реалізується її особистісний потенціал. До того ж К. Роджерс стверджував, що ця конструктивна біологічна тенденція є спільною для всіх форм життя – вона властива не тільки людям, а й усьому жи-

вому. Зрештою, саме в цьому і полягає сутність життя. Рух до саморозвитку часто супроводжується боротьбою і стражданнями, але спонукальний мотив настільки непереможний, що людина наполегливо продовжує свої спроби, незважаючи на біль і невдачі, яких, очевидно, може зазнати. Найбільш необхідним аспектом тенденції актуалізації є прагнення людини до самоактуалізації. На думку К. Роджерса, тенденція до самоактуалізації – це процес реалізації людиною впродовж життя свого потенціалу з метою стати повноцінно функціонуючою особистістю. Остання трактується як особистість, що цілком усвідомлює своє теперішнє «Я» та характеризується: відкритістю до переживань; екзистенційним стилем життя; організмичною довірою; емпіричною свободою; креативністю. Повноцінно функціонуюча особистість можлива лише як процес, як постійно змінювана людина. Розвиваючись у цьому напрямі, людина проживає життя, наповнене смыслом, пошуками й переживаннями, тобто духовно зростає [9].

Хоча і К. Роджерс, і А. Маслоу висловлювали думку, що люди мають фактично необмежений потенціал для самовдосконалення, їхні теорії відзначаються трьома ключовими моментами. К. Роджерс уважав, що особистість і її поведінка здебільшого є функцією унікального сприймання оточення. Натомість А. Маслоу дотримувався думки, що поведінка людини і її досвід регулюються ієрархією потреб. На відміну від К. Роджерса, А. Маслоу не підкреслював феноменологію людини. По-друге, теорія К. Роджерса в основному була сформульована завдяки його роботі з людьми, які мали психологічні проблеми. К. Роджерс акцентував на терапевтичних умовах, які сприяли самоактуалізації людини, і перенесенні того, що він почерпнув із особистісно орієнтованої терапії, в свою теорію особистості. А. Маслоу, навпаки, серйозно не вивчав терапію, не створив її власний варіант (систему) і наполягав на тому, щоб психологія змістила акцент з вивчення психоаналітичних аномалій на вивчення психічно здорових людей. І, нарешті, К. Роджерс виявив певні форми розвитку, що сприяють схильності людини до вдосконалення вродженого потенціалу, а в теорії А. Маслоу процеси розвитку, що регулюють рух людини до повної самоактуалізації, фактично ігнорувалися.

Незважаючи на значні теоретичні відмінності, і К. Роджерс, і А. Маслоу вважали, що люди в основному прагнуть іти вперед і за певних (доволісприятливих) умов здатні цілком реалізувати свій вроджений творчий потенціал, демонструючи справжнє психічне здоров'я.

На думку В. Франкла, основною рушійною силою розвитку і самовдосконалення особистості є пошуки сенсу життя [7, с. 392]. Прагнення до сенсу В. Франкл розглядає як вроджену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям. Відсутність сенсу породжує у людини стан екзистенційного вакууму, що є причиною ноогенних неврозів. З точки зору В. Франкла, сенс не суб'єктивний, людина не створює його, а знаходить у світі, в навколишній дійсності. Автор пропонує шляхи, за допомогою яких людина може зробити своє життя осмисленим: 1) за допомогою того, що ми даємо життю (у розумінні нашої творчої роботи); 2) за допомогою того, що ми беремо від світу (у розумінні переживання цінностей); 3) за допомогою позиції, яку ми займаємо щодо долі, яку не в змозі змінити. У знаходженні сенсу, вважає В. Франкл, людині допомагає совість, яка є інтуїтивною здатністю відшукати єдиний сенс ситуації [8]. І знову «доля» є чимось незмінним, даним людиною вищою силою. І людина повинна знайти в цьому сенс, цей пошук сенсу є шляхом духовного зростання, на якому людина відшукує сенс свого існування.

Р. Мей у концепції особистості особливо відзначав унікальність особистості, вільний вибір і телеологію поведінки, тобто її усвідомлений цільовий аспект. Як і інші екзистенціалісти, Р. Мей вважав, що: «1) існування (existence) передує сутності (essence), тобто важливішим є те, що людина робить, а не те, ще вона існує; 2) люди поєднують у собі риси суб'єкта і об'єкта; це означає, що вони є як думаними, так і діючими істотами; 3) люди прагнуть знайти відповіді на важливі питання, що стосуються смислу життя; 4) свобода й відповідальність завжди врівноважують одна одну, тому жодна з них не може бути присутньою в людині окремо від іншої» [4, с. 156]. Прагнучи отримати відповіді на важливі питання, віднайти смисл життя, людина діє і фізично (росте, розвивається, рухається, працює...), і духовно (читає, думає, аналізує, обирає віросповідання, обирає напрямок духовного зростання...).

Висновки. Духовне зростання – це поняття, що використовується для характеристики особистостей, які якнайповніше розпоряджаються своїми здібностями й талантами, реалізують свій творчий потенціал і рухаються до пізнання себе і сфери своїх переживань з метою досягнення найвищого ступеня досконалості у виконуваний діяльності і цілісному процесі життєздійснення.

У кожній людині є онтологічно заданий образ духовного зростання. Біблія, як безцінне джерело мудрості, дає таку настанову: «*Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний*» (Матея 5:48),

тобто намагайтеся удосконалюватися та духовно зростати у напрямі Вищої дійсності – Бога, незважаючи на свою недосконалість.

1. Аванесова Г.А. Трактовка духовной культуры и духовности в отечественной аналитике в прошлом и тепер / Г.А. Аванесова // Вестник московського ун-та. Серія 7. Філософія. – 1998. – № 4. – С. 3–17.

2. Боришевський М.Й. Духовність в особистісних вимірах / М.Й. Боришевський // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. Т. X, Ч. 4. – К., 2008. – С. 61–69.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.

4. Дмитренко А.К. Основи гуманістичної психології: навчально-методичний посібник / А.К. Дмитренко, Г.В. Чуйко. – Чернівці: Прут, 2002. – 268 с.

5. Климишин О.І. Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід / О.І. Климишин. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2010. – 440 с.

6. Климишин О.І. Розвиток духовності особистості: психолого-педагогічний супровід: навчально-методичний посібник / О.І. Климишин. – Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я., 2011. – 164 с.

7. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.

8. Фрейджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейджер, Д. Фейдимен; пер. с англ. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с.

9. Хьелл Л. Теории Личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 607 с.

10. Шадриков В.Д. Происхождение ловечности: Учебное пособие для высших учебных заведений / В.Д. Шадриков. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Логос, 2004. – 296 с.

Луканиук Х.В. Герменевтика поняття духовного росту в контексте досліджень самоактуалізації личности

Реализован теоретико-аналитический подход к понятию «духовный рост» в контексте отечественных и зарубежных исследований проблемы самоактуализации личности.

Ключевые слова: *рост, развитие, личности, духовный рост, психологическая приспособленность, самоактуализация, зрелость, смысл жизни.*

Lukaniuk K.V. Hermeneutics of the concept «spiritual growth» in the context of the researches of self-actualization of personality

The theoretical and analytical approach to the concept «spiritual growth» in the context of domestic and foreign researches of self-actualization of personality is realized.

Key words: *growth, development, personality, spiritual growth, psychological adaptability, self-actualization, maturity, sense of life.*

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Висвітлюються особливості формування Я-концепції особистості через вияв етнічної та національної ідентичності як смислу ідеаторного національного почуття. Розкрито роль національної мови як основного чинника передачі національної ідентифікації особистості.

Ключові слова: *особистість, етнічна ідентичність, національна ідентичність, самоотожнення, афіліація, персоналізація, самореалізація, самосвідомість.*

Постановка проблеми. Прагнення людей збагнути себе відображено у філософії, соціології, антропології, генетиці, педагогіці, літературі та мистецтві. Питання дослідження сутності людини, розуміння закономірностей життєвого вияву особистості, її перспектив у сучасній і майбутній епохах окреслюються і осмислюються по-різному.

Важливість з'ясування проблеми етнічної ідентичності пов'язана насамперед із тим, що саме етнічні спільноти виконують вирішальну роль у самозбереженні індивіда чи групи, з якою він себе ідентифікує. У складній системі суспільних зв'язків і стосунків виділяється саме етнічна належність людини, яка є первинною стосовно інших. Тобто, перш ніж виступати як представник різних соціальних, економічних, політичних та інших спільнот, людина є представником того або іншого етносу. Цей статус вона набуває під час народження.

На процес формування національної ідентичності впливають різноманітні за силою, напрямом та впливом чинники (соціально-економічний стан держави; державний устрій; мова спілкування; релігія; національні цінності та ідеали; історія; культура та ін.), а от сила та напрям їх дії безпосередньо залежить від оточення [1].

Останнім десятиріччям гуманістичний підхід людини спирається на повагу до її особистості, прав на соціальну справедливість. Він завоював пріоритет над позиціями, що розглядають людину як маніпулятивний об'єкт, поведінка якого може програмуватися ззовні. Одним із найвищих її виявів є ініціювання своєї етнічної ідентичності. Національна ідентичність базується на її переживанні тотожності спільнот і нетотожності з членами іншої номінальної групи, вибудованої за етнічним принципом.

Зважаючи на економічні та соціально-політичні перетворення, які відбуваються в Україні останніми роками, не можна не погодитися, що людина змушена адаптуватися до цих змін, шукати відповідь на

питання «Хто Я?». Усвідомлення людиною власної належності до певного народу виконує важливу роль в її житті та взагалі впливає на відносини між людьми і на міжособистісному, і на міждержавному рівнях. Надзвичайно гостро проблема національної ідентичності постає перед Україною, котра перебуває в силовому полі суперечливих соціально-цивілізаційних тенденцій – глобалізації і національно-етичного, державного уособлення, модернізації і постмодернізації, орієнтації на захід чи на Схід. Все це створює ситуацію «системної кризи суспільства», частиною якого є проблематичність національної державної культури, соціальної та ідеологічної ідентичності, адже національна ідентичність – це усвідомлення себе представником певної нації і оцінка себе як носія національних цінностей [2].

Стан дослідження. У сучасному людинознавстві виявляється складна, суперечлива ситуація, зумовлена різними поглядами соціально-етичного характеру. З властивою їм наполегливістю чимало гуманістично мислячих учених Заходу, а також вітчизняні психологи докладають багато зусиль до виявлення кращих потенційних якостей людини, підвищення її гідності у власних очах, ствердження значення високих альтруїстичних начал. Тим самим у діяльності і спілкуванні перформовується Я-концепція людини, уявлення її про себе як суб'єкта своїх фізичних і психічних станів [4].

Подолання таких чинників, які дезорганізують національну ідентифікацію, є нагальною теоретичною і практичною проблемою. Дослідження національної ідентичності за умов цивілізаційних зрушень у сучасній західній науці є одним із найважливіших напрямів. Для прикладу назвемо прізвища західних учених, чії спроби зафіксувати цю проблему були найбільш удалими: Б. Андерсон, У. Бек, Г. Блюмер, А. Вільсон, Е. Гелнер, М. Грох, Г. Люббе, Т. Мітчелл, А. Сен, К. Хюбнер та ін.

Різні аспекти зазначеної проблеми відображені у працях таких вітчизняних дослідників, як Є. Андрос, А. Астафев, Ю. Бадзьо, І. Бойченко, С. Веселовський, М. Головатий, І. Дзюба, М. Жулинський, О. Забужко, Т. Рудницький, М. Рябчук, В. Степаненко, О. Моргун, С. Шостак, М. Шульга, Г. Щокін, М. Юрій, Т. Яшук та ін.

Незважаючи на те, що становлення Української держави зініціювало справжній дослідницький бум у сфері пошуку національної ідентичності, лише недавно ця проблема почала обговорюватися на концептуальному рівні у працях В. Андрющенка, Л. Губерського, В. Воронкової, Т. Воропай, В. Кременя, В. Крисаченка, Л. Нагорної, Н. Рогозіна Ю. Шинкаренка, Н. Черниш, Г. Яворської.

Спираючись на певні теоретичні здобутки, зауважимо, що проблема національної ідентичності і ще недостатньо вивчена, особливо ті

аспекти, які стосуються формування національної ідентичності молодого покоління.

Мета статті – розкрити сутність формування національної ідентичності студентів в контексті розвитку Я-концепції особистості.

Виклад основних положень. Національна ідентичність як компонент соціальної ідентичності перебуває у доволі тісному зв'язку з пізнавальним розвитком людини. У когнітивній Я-концепції важливу роль в регуляції вчинків, які стосуються членів інших націй, виконує національна самооцінка, яка є справжньою, а не демонстративною лише тоді, коли ґрунтується на переживанні почуття національної гідності [5].

Припустимо, що відсоток представників гнобленої нації з низкою національною самооцінкою може бути більшим, ніж у представників панівної нації.

Теоретичною основою дослідження Я-образу стали: розроблені вітчизняною і зарубіжною психологічною наукою концепції, що розкривають закономірності та принципи розвитку особистості і Я-образу як її невід'ємної складової: концепція особистісного «Я» в контексті самопізнання У. Джемса; загальнопсихологічна трикомпонентна модель психіки З. Фрейда; Я-концепція як унікальний результат психічного розвитку Р. Бернса; концепція плідної циклічної особистості Е. Фрома; теорія організмичної особистості К. Роджерса; підхід до особистості як вищої цінності А. Маслоу; інтегративні рівні розвитку особистості Б. Ананьєва; багатоваріативність спрямованості особистості А. Леонтьєва; аспекти психологічного впливу особистості А.В. Петровського. Формування активної зацікавленості людини в самій собі, обумовлене за Е. Фроммом як любов до себе, адекватно формуванню позитивної емоційної складової Я-образу [5].

Ототоження себе з членами своєї національної спільноти відбувається через переживання взаємної подібності психічних виявів. Ця подібність поступово постає в ході історичного становлення національної культури і відображається через вияв особистістю свого внутрішнього смислу. Сукупний духовний прояв членів спільноти складається у стабільний, не нав'язаний ніким устрій, який об'єднує окремих членів у єдину спільноту. Переживання національних смислів, особливо поваги до рідної нації, трансформується у смисл самоповаги до себе як до представника шанованої спільноти, входить в ієрархію смислів як національна ідентичність [6]. У випадку, коли успадкована від дорослих (особливо від рідних) національна ідентичність зумовлена походженням, її становлення відбувається без рефлексивного вибору, але так буває не завжди.

Усвідомлення людиною власної належності до певного народу виконує в її житті доволі важливу роль та помітно впливає на відноси-

ни між людьми (і на міжособистісному, і на міждержавному рівнях). Серед безлічі питань, що потребують відповіді, є питання про психологічні причини зростання значущості національної ідентичності в наш час, про особливості трансформації ідентичності громадян, до яких призвели зміни етнополітичної та соціально-психологічної реальності в суспільстві, про психологічні особливості та чинники формування національної ідентичності у дітей та молоді в поліетнічній Україні [8].

Національний Я-образ особистості є інтегрованою формою самосвідомості, що виникає на певному етапі особистісного становлення людини в результаті тривалого процесу самопізнання. Цей образ виступає у формі узагальненого уявлення людини про себе як про представника певної етнонаціональної спільноти. Національний Я-образ особистості як складова її Я-концепції, що формується в результаті ідентифікації особистості з національною спільнотою, виконує низку важливих функцій, головною серед яких можна вважати функцію регуляції поведінки особи в різноманітних ситуаціях міжетнічної взаємодії. Усвідомлення власної національної належності та уявлення про себе як представника етносу, а водночас і нації, забезпечує оптимальну адаптацію суб'єкта до умов соціального буття, поліетнічної реальності, уможливує успішну діяльність у процесі постійного співвіднесення своїх життєвих позицій, настанов, цінностей із вимогами й нормами тієї національної спільноти, з якою особистість себе ідентифікує [9].

Нині в Україні перед особистістю, особливо перед юною, завжди постає питання вибору національної ідентичності. З огляду на актуальність зазначеної проблеми ми зосередили увагу на вивченні процесу формування національної самосвідомості сучасної молоді України, зокрема, на становленні Я-образу особистості як результату ідентифікації з національною спільнотою.

Як зазначено у Вікіпедії, національна ідентичність – самовизначення особи в національному контексті. Усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, тощо. Національна ідентичність є однією з найважливіших складових структури соціальної ідентичності сучасної людини, оскільки вона задовольняє базові потреби особистості: в самозбереженні, самоствердженні, самовираженні, в захисті з боку інших і докорінну потребу особистості належати до соціуму, відчувати себе частиною суспільства, певної референтної групи [10]. Усвідомлюючи свою включеність у соціум, особистість здатна самовизначитись, самоствердитись і зреалізуватись. Оскільки соціальне, суспільне є національно-конкретним, то представленість в Я-образі національних характеристик значною мірою зумовлює задоволення вищезазначених потреб особи як представника нації.

Як свідчать психологічні дослідження, становлення національної ідентичності, як складової концепції особистості, підпорядковується певним закономірностям і проходить низку фаз у своєму розвитку. Її зародження відбувається у дитячому віці під впливом сімейного середовища, друзів, знайомих, ровесників. Пізніше в цей процес включаються інші осередки соціалізації – дошкільні заклади, школа, позашкільні установи, вищі навчальні заклади тощо [9]. Під впливом зазначених змін новим змістом наповнюється Я-образ особистості, в якому дедалі більшої ваги набувають національні складові.

Національна ідентичність вкорінює індивіда у буття рідного народу і робить учасником спільної справи. Становлення національної ідентичності є одним із чинників, який утверджує особистісну ієрархію смислів. Будучи складовою засад ієрархії смислів і Я-концепції людини, національна ідентичність виконує роль фільтра, який доносить нову інформацію з навколишнього середовища.

Велика роль національної ідентичності в житті кожної особистості базується на тому, що національна мова, як основний чинник передачі національної ідентифікації, імпліцитно несе в собі напрацьовану спільнотою в ході її історії, картину світу [11].

Національна ідентичність як реальність доволі важлива. Вона відрізняє представників різних націй, слугує критерієм безпеки, афіляції, самореалізації, тому постає перед кожним свідомим громадянином у ході становлення і формування самосвідомості.

Теоретичний аналіз проблеми Я-образу особистості дозволив зробити висновок, що Я-образ є інтегральною формою самосвідомості людини, яка виникає на певному етапі її соціального розвитку в результаті набуття особою життєвого досвіду й досягнення певного рівня сформованості когнітивних та емоційних структур особистості. Формування Я-образу є ознакою нового рівня самосвідомості, який характеризується найбільш зрілим усвідомленням особою своєї сутності. Я-образ людини розглядається як узагальнений глобальний механізм саморегуляції поведінки на особистісному рівні, підкреслюється його роль у забезпеченні почуття ідентичності, самототожності людини [2].

Зміст Я-образу особистості складається з двох утворень: диференціюючої (її змістом є знання, які виокремлюють «Я» суб'єкта порівняно з іншими людьми, що надає відчуття власної унікальності, неповторності) та інтегруючої складових, або системи самоідентичності, яка містить знання про спільні риси і характеристики, котрі об'єднують особу з іншими людьми [13].

Вивчаючи феномен ідентифікації особи з різними спільнотами, чимало дослідників підкреслюють, що потреба будь-якої людини на-

лежати до соціуму, відчувати себе часткою суспільства, бути членом певної референтної групи та усвідомлювати єдність з її представниками докорінна.

Процес самовизначення людини через членство в соціальній структурі суспільства прийнято називати «соціальною ідентифікацією» особистості. Результатом ідентифікації особи з різними спільнотами є численні ідентичності, актуальність і значущість яких варіюють залежно від часу й ситуації. Сукупність їх становить цілісну соціальну ідентичність особистості, важливе місце в структурі якої посідає ідентифікація з національною спільнотою [12].

Національна ідентичність як компонент соціальної ідентичності перебуває у тісному зв'язку з пізнавальним розвитком людини. У когнітивній Я-концепції важливу роль в регуляції вчинків, які стосуються членів інших націй, виконує національна самооцінка, яка є справжньою, а не демонстративною лише тоді, коли базується на переживанні почуття національної гідності.

На сьогодні формування Я-концепції особистості через прояв етнічної та національної ідентичності недостатньо вивчений через державний підхід до цієї проблеми. На державному рівні приймаються закони, які ставлять молоде покоління перед мовним вибором. Відтак надалі зникатимуть питання вибору національної ідентичності, ставлення молодого покоління до визначення свого місця в суспільстві.

Керуючись у своєму дослідженні генетичним принципом, розглядаємо національну ідентичність як утворення, розвиток якого відбувається впродовж усього життя людини, проходячи у своєму становленні низку фаз, котрі пов'язані з віковими етапами психічного та фізичного розвитку людини. Однак, вирішальним етапом становлення національної ідентичності особистості – періодом її зміцнення та закріплення – є юнацький вік, коли її розвиток сягає найвищого, інтелектуально-теоретичного рівня.

Відповідно до поставленої мети дослідження застосовано такі методики: 1) методику І.М. Цимбалюка, яка стосувалася діагностики рівня самооцінки; 2) методику Куна-Макпартленда «Хто Я?», спрямовану на розкриття актуальності та значущості національної ідентичності в Я-образі особистості (модифікований тест «20 висловлювань»)

Нами було проведено психологічне дослідження, яке відобразило наявний стан у переживанні національної ідентичності, що дозволили виявити спонуки студентів до розвитку національної самосвідомості. Вибірка становила 368 осіб, до якої ввійшли студенти Львівського державного університету внутрішніх справ юридичного, психологічного та економічного факультетів. Серед них 80,1% – українці,

17,6% – росіяни, 2,3% респондентів мали подвійну (українсько-російську) етнічну ідентичність.

Серед опитаних умовно був зроблений поділ на студентів, батьки яких мали українське коріння, та студентів, батьки яких, або їх предки, проживали за межами України. Це дозволяло виявити власне ставлення студента до обговорюваної проблеми.

Отримані результати показали високий відсоток молодих людей з високим і середнім рівнем самооцінки і невелику кількість осіб із низьким рівнем самооцінки (див. табл. 1)

Таблиця 1

Рівні самооцінки студентів (%)

Рівні самооцінки	Кількість студентів	%
Високий	212	57,6
Середній	110	29,8
Низький	46	12,5

Отримані результати підтвердили наші припущення про те, що серед студентів, які розмовляли материнською мовою в близькому сімейному оточенні, рівень самооцінки був набагато вищий, ніж у студентів у сім'ї яких використовували двомовність з огляду на те, що один із батьків розмовляв російською, і навпаки, рівень самооцінки був нижчим.

На другому етапі респондентам пропонувалося відповісти на одне запитання: «Хто я?». Для цього використовувався тест М. Куна-Макпартленда «Хто Я?», спрямований на визначення змістових характеристик особистості, оскільки відповідь на запитання «Хто Я?» пов'язана із характеристиками власного сприйняття людиною самої себе, тобто образу «Я» чи «Я-концепції».

За інтерпретації результатів студентів у контексті нашого дослідження охарактеризоване соціальне «Я» студентів, а саме етнічно-регіональну ідентичність. Як підтвердили результати, вкрай низький відсоток респондентів зазначають у характеристиці своєї ідентичності саме її етнічний компонент (10,5%).

Серед чинників, що сприяють формуванню та підтриманню національної ідентифікації, як найбільш значущі, студенти проголошують такі елементи національної культури, як рідна земля, мова народу, його історичне минуле, національні обряди, звичаї та традиції, уявлення про спільність походження членів спільноти та риси національного характеру, а також релігія народу.

Аналіз значущості категорії, що розглядається, засвідчує, що громадянська ідентичність як аспект національної самосвідомості ви-

явилася недостатньо значущою для респондентів усіх трьох груп – вона не увійшла до найбільш значущих ідентичностей сучасної молоді.

Відповіді на це питання дозволили виявити наявність проблеми у визначенні національної ідентичності, а також необхідність спрямувати важелі впливу, щоб спонукати молодих людей до національної активності, бо проблема ідентичності впливає на національну самосвідомість, самооцінку, міжособистісний та соціальний статус.

Висновки. Криза формування національної ідентичності відбувається здебільшого у соціально неадаптованих індивідів, які не прагнуть до самовдосконалення через розширення потенціалу соціальної складової Я-концепції. Вона може і посилити дезадаптацію, і стати каталізатором подальшого саморозвитку. У переломний момент соціальних змін їх учасники розпочинають вишукувати придатні для них зразки і вартості для нового облаштування свого буття у світі шляхом трансформації їх у смисли, цілі та операції.

Отримані результати досліджень свідчать про те, що національна ідентичність розпочинається з переживання смислового зв'язку з національною спільнотою, до самоусвідомлення у поняттях, яке пов'язує когнітивне «Я» особистості з переживанням національної ідентичності.

У студентські роки становлення національної самосвідомості особистості сягає найвищого рівня, коли відбувається її зміцнення та закріплення. Результатом цих процесів стає зростання когнітивної складності та диференційованості Я-образу особистості як представника національної спільноти, підвищення міри його виразності та суб'єктивної значущості, а також внутрішньої цілісності та послідовності. Подальші зміни національної ідентичності як складової Я-образу, що відбуваються у дорослому віці, можна вважати не стільки формуванням, скільки трансформацією, яка залежить від соціально-політичних, економічних і інших умов життєдіяльності нації.

Подальше дослідження буде спрямоване на вивчення умов і чинників, що впливають на формування позитивної національної ідентичності та забезпечення належного середовища для її розвитку.

---

1. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А.М. Березін. – К., 2002. – 208 с.

2. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М.Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 138–144.

3. Кислицына Т.А. Организация рефлексивных процессов в самовоспитании студентов / Т.А. Кислицына // Проблемы логической организации рефлексивных процессов. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 196–197.

4. Березін А.М. Становлення Я-образу особистості у процесі її національної ідентифікації // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2003. – Т. V, Ч. 5. – С. 323–329.

5. Гапій О.В. Особливості становлення образу «Я» як суб'єкта національної спільноти / О.В. Гапій // Розвиток ідей Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2000. – Вип. 20, Ч. 2. – С. 136–141.

6. Кафарський В. Нація і держава: культура, ідеологія, духовність / В. Кафарський. – Івано-Франківськ, 1999. НАН України. – Вип. 12. – К., 2000. – С. 60–62.

7. Кислицына Т.А. Национальная идентификация в структуре социальной идентичности личности / Т.А. Кислицына. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 196–197.

8. Палій М.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 2003. – 412 с.

9. Проценко О.В. Психолого-педагогічні чинники формування громадянської свідомості та самосвідомості студентської молоді / О.В. Проценко // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: у 2 т. / М.Й. Боришевський, М.І. Алексеева та ін. / за заг. ред. М.Й. Боришевського. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 2. – С. 211–231.

10. Тишков В.А. Постсоветский национализм и российская антропология / В.А. Тишков // Социс. – 1997. – № 1. – С. 53–54; Нация – это метафора // Дружба народов. – 2000. – № 7. – С. 170–182.

11. Шевченко О.В. Національна ідентифікація як чинник формування елітарної особистості / О.В. Шевченко // Українська еліта та її роль у державотворенні: збірник наукових праць. – К., 2000. – № 1/2 (14). – С. 298–302.

12. Шкляр Л. Інтеграційний потенціал національної ідеї в поліетнічному просторі України / Л. Шкляр // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 1. – С. 111–131.

13. Wolczuk K. History, Europe and the national idea: the «official» narrative of national identity in Ukraine / K. Wolczuk // Nationalities Papers. – Vol. 28. – № 4. – 2002. – P. 688.

Макаренко С.С. Национальная идентичность как составляющая формирования Я-концепции личности

Раскрываются особенности формирования Я-концепции личности при проявлении этнической и национальной идентичности как смысла идеаторных национальных чувств. Раскрыто особенности национального языка как основного источника идентификации личности.

Ключовые слова: личность, этничная идентичность, национальная идентичность, самоидентификация, аффилиация, персонализация, самореализация, самосознание.

Makarenko S.S. National identity as a part of the formation of the I-concept of personality

Specific features of the formation of the I-concept of personality through the expression of ethnic and national identity as the meaning of ideational national feeling are determined. The role of the national language as the main factor of national identity is revealed.

Key words: *identity, ethnic identity, national identity, self-identification, affiliation, personalization, self-realization, self-consciousness.*

УДК 159.9:316.6

Ю.Я. Мединська

**РІВЕНЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ
БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ**

Висвітлено теоретичні аспекти зв'язку рівня емоційного інтелекту з психологічною безпекою особистості.

Ключові слова: *емоції, емоційний інтелект, віктимність, психологічна безпека, особистість.*

Постановка проблеми. Об'єктивно безпечна поведінка людини та суб'єктивне переживання нею стану безпеки, у тому числі психологічної, детерміновані і реальними життєвими обставинами, і суто психологічними чинниками, зокрема рівнем емоційного інтелекту особистості. Останній як здатність людини розуміти власні й чужі почуття, керувати ними є передумовою гармонійної та безпечної взаємодії особистості з іншими. Безпека, за висловлюванням А. Маслоу, є однією з базових потреб людини, котра «надбудована» над такими суто фізіологічними детермінантами життєдіяльності, як харчування, сон, сексуальний потяг [1]. Задоволення цієї потреби є передумовою реалізації наступних рівнів мотивації: потреби у приналежності, визнанні та самоактуалізації. Дані літератури, досвід практичної роботи у сфері психологічного консультування та психокорекції, зрештою поточне спостереження за іншими робить очевидним те, що оцінка рівня загрози різних ситуацій кожною людиною є суб'єктивною. Безпека є відчуттям, яке ґрунтується не на точних розрахунках всіх можливих ризиків ситуації, а на емоційно-оціночному, почасти інтуїтивному ставленні до загрози. Нині здійснено численні дослідження психології безпеки та ризику, у контексті яких дано оцінку складових особистісної безпеки [2; 3].

Як свідчить наш практичний досвід та підтверджують літературні джерела, у осіб, котрі мають різні психологічні проблеми, оцінка рівня небезпеки життєвих ситуацій часто неадекватна, або гіпертрофована, безпідставно перебільшена, або ж, навпаки, недостатньо чітка, без урахування всіх можливих ризиків. Частина клієнтів психолога схильні «відчитувати» більш-менш нейтральні ситуації як такі, що містить загрозу для психологічної цілісності та самооцінки, тому застосовують різноманітні захисні механізми та стратегії. Це значною мірою утруднює контакт із іншими, перешкоджає адаптації та загалом призводить до порушень у сфері інтерперсональних стосунків. Інші категорії клієнтів поведуться, застосовуючи не менш архаїчні механізми захисту, такі як заперечення, розщеплення, проєкція тощо. Вони ігнорують небезпеку або не можуть її оцінити у зв'язку з масивністю психопатологічної симптоматики.

Предметом цієї статті стане зв'язок між рівнем емоційного інтелекту особистості та її здатністю до формування адекватного відчуття безпеки чи загрози. У такому випадку йтиметься про осіб, котрі зберігають здатність до правильного тестування реальності як такої (іншими словами, у них відсутня продуктивна психопатологічна симптоматика), але мають порушення у сфері емоційної компетентності, означеної поняттям «емоційний інтелект». На нашу думку, недостатність емоційного інтелекту корелює з неадекватністю оцінки рівня ризиків життєвих ситуацій. Як свідчить досвід, психотерапевтична допомога часто спрямована на те, щоб підвищити рівень емоційного інтелекту, відрегулювати суб'єктивну оцінку рівня загрози, допомогти людині у побудові міжособистісних стосунків, відтак забезпечити суб'єктивне відчуття безпеки та комфорту. Зважаючи на вищесказане, актуальність цієї статті очевидна.

Стан дослідження. Поняття емоційного інтелекту є порівняно новим у психології, хоча перші дослідження з цієї теми розпочато ще в 20-ті роки ХХ ст. Е.Л. Торндайк запровадив поняття соціального інтелекту, що описувало здатність особи розуміти інших людей, управляти ними, тобто чинити розумно у взаємостосунках. Згодом Дж. Гілфордом та М. О'Саллівеном розроблено тест, спрямований на вимірювання соціального інтелекту [4]. Але статистична валідація тесту показала, що операціоналізувати це поняття доволі складно, оскільки виникають непередбачувані кореляції та перекривання з тестовими шкалами уже існуючих особистісних опитувальників, що мовою статистики свідчило про таке: діагностована сукупність ознак відповідає вже існуючим психологічним концептам. Усі кроки на шляху вивчення соціального інтелекту могли бути визнані недоречними, якби для науковців і практиків не залишалось очевидним, що успішність людини,

якість її життя, рівень задоволення своїми досягненнями залежать від певних властивостей емоційної сфери та соціальних комунікацій, а не лише від сукупності професійних умінь, знань, рівня загального інтелекту тощо. У 90-ті роки ХХ ст. поняття соціального інтелекту стало менш важливим, натомість актуалізувалися дослідження емоційного інтелекту, які чільні впродовж останніх 30 років.

Сучасні моделі по-різному визначають саме поняття та структуру емоційного інтелекту. Д. Гоулмен включає до нього здатність особистості до самомотивації, стійкість до розчарувань, контроль над емоційними спалахами, вміння відмовлятися від задовольень, регулювання настрою і вміння не давати переживанням заглушати здатність думати, співпереживати і надіятися [5]. Р. Бар-Он виділяє 5 сфер емоційного інтелекту: пізнання власної особи (емоції, впевненість у собі, самоповага, самореалізація, незалежність); навички спілкування (міжособистісні взаємини, соціальна відповідальність, співпереживання); здатність до адаптації (вирішення проблем, оцінка реальності, пристосованість); управління стресовими ситуаціями (стійкість до стресу, імпульсивність, контроль); переважаючий настрій [6]. Дж. Мейер, М. Селовой включають у сферу емоційного інтелекту точність вираження емоцій; розуміння емоцій; здатність до використання емоцій у діяльності; управленні емоціями [7]. С. Люсін виділяє дві сфери емоційного інтелекту: внутрішньоособистісну та міжособистісну [4]. Ці учені пропонують власні методики діагностики емоційного інтелекту, до яких ще є певні застереження щодо валідності.

На нашу думку, емоційний інтелект вирішально впливає на рівень психологічної безпеки особистості. На яку б модель емоційного інтелекту ми не спирались, можемо констатувати: здатність розпізнавати власні емоції, керувати ними, вміння розпізнавати емоційний стан, мотивацію та наміри інших, стійка самооцінка, що базується на самопізнанні та самоприйнятті, є серйозними перешкодами на шляху негативних емоційних впливів, прихованих маніпуляцій свідомістю через ЗМІ чи діяльність сект, маркетингових пірамід, позасвідомо мотивованої віктимної чи антисоціальної поведінки. Відтак дослідження емоційного інтелекту, методів його діагностики та стратегій психокорекції є актуальною темою вітчизняної практичної й теоретичної психології.

Тому **метою** нашої статті є дослідження можливостей побудови теоретичного дискурсу, який би пояснював механізми віктимної поведінки крізь призму моделі емоційного інтелекту авторства Дж. Мейер, М. Селовой.

Виклад основних положень. Віктимологія як наука про жертв злочинів має чималі напрацювання у сфері вивчення психології жертв-

ви та злочинця. У фаховій літературі можна знайти низку визначень віктимності і як соціально-культурного феномена, і як індивідуальної риси особистості. Зокрема, М.Ю. Кондратьєв, В.А. Ільїн визначають віктимність як особливість, що характеризує властивість індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин і активності соціального оточення, свого роду особистісну готовність ставати жертвою в тих умовах взаємодії з іншими і впливу інших, які у цьому плані виявляються нейтральними, «не небезпечними» для інших особистостей. На думку цих науковців, віктимність достатньо жорстко корелює з неадекватно заниженою самооцінкою, нездатністю або небажанням відстоювати власну позицію і брати на себе відповідальність за прийняття рішення в проблемних ситуаціях, з надмірною готовністю приймати позицію іншого як безсумнівно правильну, а інколи з патологічним прагненням до підпорядкування, з безпідставним почуттям провини [8].

В.А. Туляков розглядає віктимність як відхилення від норм безпечної поведінки, що реалізується через сукупність соціальних, психічних і моральних виявів. До першої групи виявів він відносить статусні характеристики жертви і поведінкові відхилення від норм індивідуальної та соціальної безпеки, до другої – власне патологічну віктимність, страх злочинності та інших аномалій, до третьої – інтеріоризацію віктимогенних норм, правил поведінки віктимної та злочинної субкультури, віктимні внутрішньо особистісні конфлікти. Отож, учений вводить низку соціально-психологічних термінів, які описують феноменологію віктимності, – «патологічна віктимність», «віктимогенні норми», «віктимогенна субкультура» тощо [9].

К.В. Вишневецький виділяє два рівні потенційної віктимності особистості: первинний – ґрунтується на соціальному статусі людини, детермінований її приналежністю до певної соціальної страти, яка має ті чи інші статусні характеристики на рівні соціуму: вторинний – зумовлений індивідуальними рисами особистості. Перший рівень стає контекстом для конкретного втілення другого. Обидва взаємно впливають та потенціюють один одного. Учений підкреслює, що «соціальні фактори, соціальний статус особистості, її стратова приналежність визначають комплекс основних потенцій віктимності, а особистісні якості через моделі способу життя і механізми поведінки... є реалізаторами цих потенцій... Соціальна віктимність індивідуалізується і реалізується під впливом особистісного та ситуативного факторів». Серед чинників, які визначають криміногенну віктимізацію соціальних груп та окремих індивідів у сучасному суспільстві, дослідник називає, зокрема, соціальну дезінтеграцію, зниження ефективності морально-правових регуляторів поведінки особистості, соціальну ізоляція особи-

стості, що призводить до недостачі соціальної підтримки, дефекти морально-правової соціалізації особистості [10].

Важливо також підкреслити, що, окрім соціальних та особистісних, є певні вікові фактори ризику віктимізації особистості. Чимало учених перелічують серед таких факторів специфічні анатомо-фізіологічні, гормональні, емоційно-особистісні та психосексуальні зміни дитячого та підліткового віку, які роблять потенційну жертву більш вразливою. У цьому віці зростає загроза сексуального насилля, жорстокого поводження, тілесних покарань та психологічного тиску не лише з боку сторонніх осіб, а навіть і в сім'ї. Чи не найбільшу шкоду можуть заподіяти такі спотворені типи батьківського ставлення, як депривація або симбіоз, що формують основи віктимної організації особистості – знижену самооцінку, почуття провини, безпорадності, меншовартості, підвищену тривожність, невпевненість у собі та пасивність особистості [11–14].

Емоційний інтелект згідно з визначенням Дж. Мейєра, М. Селовея є комплексом ментальних здатностей, які сприяють усвідомленню та розумінню власних емоцій та емоцій інших. Структура емоційного інтелекту охоплює чотири базові ментальні здатності: усвідомлена регуляція емоцій; розуміння (осмислення) емоцій; розрізнення та вираження емоцій; асиміляція емоцій у мисленні. Коротко розглянемо на вищеназвані базові здатності.

Здатність до усвідомленої регуляції емоцій передбачає наявність навиків, що допомагають не прямо, а опосередковано керувати емоційними реакціями, які виникають мимовільно та не можуть бути проконтрольовані безпосередньо. Серед таких навиків – переосмислення суб'єкта та об'єкта емоції, зміщення акцентів так, щоб суб'єкт міг зайняти активну позицію щодо події чи факту, які викликають емоцію (замість «світ страшний» – «я відчуваю страх»); свідоме обмеження чи збільшення потоку інформації, яка викликає ту чи іншу емоцію («подумаю про це пізніше» або, навпаки, «дізнаюсь про це більше») та інші. Усі вони спираються на механізми психологічного захисту різного рівня – від сублімації та почуття гумору до витіснення та заперечення.

Здатність до розуміння емоцій, а також їх розрізнення та вираження прямо корелює з інтелектуальним розвитком і соціальною компетентністю особистості – її обсягом знань, умінь і навиків, які стосуються соціальної комунікації. Нездатність до розпізнавання та називання власних емоцій – алекситимія за Р. Сіфнеос [15] – призводить до зростання кількості психосоматичних захворювань, важких психологічних станів тривоги, страхів, тривожно-депресивних розладів, наростання потенціалу емоційних «вибухів», станів незадоволення собою та життям, ігнорування важливих мотивів та потреб, труднощів у встановленні теплих, довірливих соціальних контактів, отримання соціальної підтримки [16].

Ментальний навик «асиміляції емоцій у мисленні», на думку Дж. Мейєра та М. Селовея, – це здатність до використання емоцій для підвищення якості та продуктивності мисленнєвої діяльності. Як комплексний навик, він пов'язаний також із мотиваційно-вольовою сферою, оскільки передбачає уміння використовувати продуктивний емоційний настрій для роботи, підтримувати та посилювати його для досягнення поставлених цілей, а також уміння відкладати безпосередню діяльність в емоційно несприятливих для її реалізації умовах.

Отож, складові емоційного інтелекту за Дж. Мейєром та М. Селовеєм як певні ментальні навички безпосередньо пов'язані з психологічним здоров'ям особистості – стійкістю та адекватністю її самооцінки, особистісною активністю, здатністю ефективно планувати життєві кроки та відповідно до цього управляти власною поведінкою. Вищезазначені риси знижують потенціал віктимності особистості. Отже, психологічне здоров'я особистості детермінує її здатність об'єктивно розпізнавати загрозу в різних ситуаціях та збільшує потенціал протистояння різним небезпекам. Іншими словами, високий рівень емоційного інтелекту знижує рівень віктимності.

Висновки. Віктимність як особистісна риса визначає диспозицію особи до потрапляння у ризиковані ситуації через невміння оцінювати потенційний ризик, мотивацію та наміри інших осіб. Емоційний інтелект – це компетентність у сфері емоцій, що охоплює здатність розуміти, асимілювати, розпізнавати та виражати свої емоції, регулювати ними під час ухвалення життєвих рішень. Уміння розпізнавати мотивацію та наміри інших як запоруку безпеки особистості можна досліджувати у контексті поняття емоційного інтелекту, у тому числі у контексті моделі Дж. Мейєра та М. Селовея.

Дослідження віктимності крізь призму концепції емоційного інтелекту дозволяє застосувати новий методологічний інструментарій для теоретичних та емпіричних досліджень, осмислення стратегій психологічної допомоги особам з підвищеним рівнем віктимності шляхом психологічної корекції ментальних складових емоційного інтелекту. Наступним кроком дослідження повинна бути експериментальна верифікація теоретичного обґрунтування зв'язку емоційного інтелекту та рівня віктимності із застосуванням спеціалізованих діагностичних методик.

1. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – С. 77–105.
2. Белоусова З.И. Проблемы виктимного поведения личности / З.И. Белоусова, С.П. Гиренко. – Запорожье: Изд-во ЗГУ, 1996. – 64 с.
3. Ривман Д.В. Виктимология / Д.В. Ривман, В.С. Устинов – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2000. – 332 с.

4. Социальный и эмоциональный интеллект: от процессов к измерениям / под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. – М.: Ин-т психологии РАН, 2009. – 351 с.
5. Goleman N. Emotional intelligence / N. Goleman. – New York: Batnam books, 1995.
6. Bar-On R. Emotional intelligence Inventory (EQ-i) / R. Bar-On. – Toronto, Canada: Multy-Health System, 1997.
7. Сергиенко Е.А. Тест Дж. Мэера, П. Сэловея, Д. Карузо «Эмоциональный интеллект» (MSCEIT v. 2.0): руководство / Е.А. Сергиенко, И.И. Ветрова. – М.: Ин-т психологии РАН, 2010. – 176 с.
8. Кондратьев М.Ю. Азбука социального психолога-практика / М.Ю. Кондратьев, В.А. Ильин. – М.: ПЕРСЭ, 2007. – 464 с.
9. Туляков В.А. Виктимология: социальные и криминологические проблемы / В.А. Туляков. – Одесса: Юридична література, 2000. – 336 с.
10. Вишневецкий К.В. Криминогенная виктимизация социальных групп в современном обществе: дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Кирилл Валерьевич Вишневецкий; Московский университет МВД РФ. – М., 2008. – 398 с.
11. Ильина С.В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств / С.В. Ильина // Вопросы психологии. – 2009. – № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.voppsy.ru/journals_all/issues/1998/986/986065.htm
12. Миллер А. Вначале было воспитание / А. Миллер; пер. с англ. – М.: Академический проект, 2003. – 464 с.
13. Зиновьева Н. О. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации / Н.О. Зиновьева, Н.Ф. Михайлова. – СПб.: Речь, 2003. – 248 с.
14. Мэш Э. Детская патопсихология. Нарушения психики ребенка / Э. Мэш, Д. Вольф. – СПб.: ПРАЙМ_ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
15. Гараян Н.Г. Концепция алекситимии / Н.Г. Гараян, А.Б. Холмогорова // Журнал социальной и клинической психиатрии. – 2003. – № 1. – С. 128–145.
16. Холмогорова А.Б. Принципы и навыки психогигиены эмоциональной жизни / А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гараян // Психология мотивации и эмоций / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, М.В. Фаликман. – М.: АСТРЕЛЬ, 2002. – С. 548–556.

Мединская Ю.Я. Уровень эмоционального интеллекта как детерминанта психологической безопасности личности

Освещены теоретические аспекты связи уровня эмоционального интеллекта с психологической безопасностью личности.

Ключевые слова: *эмоции, эмоциональный интеллект, виктимность, психологическая безопасность, личность.*

Medynska J.J. Level of emotional intelligence as a determinant of personal psychological safety

The article deals with theoretical aspects of connection between emotional intelligence level and psychological safety of the individual.

Key words: *emotions, emotional intelligence, vikty mnist, psychological safety, personality.*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ СТРАХУ СМЕРТІ НА ОСОБИСТІТЬ

Розглянуто страх смерті як головну рушійну силу людської діяльності, спрямовану і покликану значною мірою уникнути фатальності смерті, здійснюючи різноманітні впливи у соціально-культурологічному, особистісному та психологічному вимірах особистості. Виділено негативні та позитивні аспекти впливу страху смерті на особистість, відповідно до яких особистість зазнає чи то деструктивних особистісних змін, чи використовує можливості, які надає страх смерті у формі ресурсу.

Ключові слова: *страх, смерть, безсмертя, психологічний вплив, особистість.*

Постановка проблеми. З наукового погляду можна припустити, що відкриття біологічного безсмертя таки настане. Але з психологічного – безсмертя буде нашим фатальним кінцем. З. Фрейд зауважував, що «Життя втрачає змістовність і інтерес, коли з життєвої боротьби виключена найвища ставка, тобто саме життя» [18]. Реальність смерті, яка сприймається людиною як її персональна скінченність, активує у людині найсильніші почуття.

Нехтуючи думкою про смерть, людина, природно, виводить на авансцену свідомості думку про нескінченне існування, про власну безсмертність.

Проблема в тому, що більшість культур, зокрема і наша, засновані на прагненні до безсмертя. Пошук способу уникнути своєї скінченності впливає на те, що ми робимо і у що віримо, надихає нас створювати релігії, писати поезію і будувати міста. І це резонно. Адже багато що в житті людина робить, сподіваючись на тривале існування. Відтак збільшується кількість плодів діяльності, того, що людина породжує і створює (дітей, матеріальні і духовні цінності).

Стан дослідження. Найбільш розробленою, з психологічної точки зору, проблема ставлення до смерті та її впливу на особистість постає в контексті сучасної теорії страху і тривоги. У рамках екзистенціального підходу (А. Камю, С. К'еркегор, Ж.П. Сартр, П. Тілліх, М. Хайдеггер, Л. Шестов) страх розглядається як найважливіша характеристика людського буття. Різні автори приділяють увагу переважно «смислу» страху смерті, його місцю в загальній системі інтегрованих, полімодальних цінностей особистості (А. Кемпінські, Р. Мей, Ф. Ріман), обґрунту-

ванню позитивних аспектів страху у гуманістичній психології, що пов'язані з розвитком «Я» (А. Маслоу, В. Оклендер, Ф. Перлз), та негативним наслідкам (К. Роджерс), до яких страх смерті може призвести.

У вітчизняній психології уявлення про вплив страху смерті на особистість широко розроблялися в рамках психіатричної проблематики (Б.Д. Карвасарський, А.М. Свядощ, Г.К. Ушаков) і в концепціях авторів, що займаються проблемою функціонування людини в критичних і екстремальних умовах, у ситуації стресу (Ц.П. Короленко, Л.В. Китаєв-Смик, В.І. Лебедев, В.С. Мухіна).

Мета статті – висвітлити особливості прояву страху смерті як психологічного впливу на особистість, її поведінку та уподобання, водночас хотілося б зважити на набагато ширший полюс значущості страху смерті у житті людини.

Виклад основних положень. Психологи вивчають явище психологічного впливу як результату діяльності, що призводить до зміни будь-яких особливостей особистості об'єкта, його свідомості, підсвідомості та поведінки [14], зокрема, впливу страху смерті на особистість. Експерименти доводять: той, хто пам'ятає про свою смертність, несвідомо розробляє стратегії боротьби зі страхом смерті і реалізує їх настільки послідовно, що це відображається на будь-якій діяльності, в яку занурена особистість, на вчинках та особистих уподобаннях у мистецтві, культурі, політиці тощо.

Першими, хто експериментально довів це, стали дослідники з університету Арізони Дж. Грінберг і Т. Пісчинські. За допомогою розмовної терапії вони давали досліджуваним суворо відміряні «دوزи» страху перед смертю, перевіряючи, як вони вплинуть на поведінку і яким особистим уподобанням у тій чи іншій сфері людина надасть перевагу. За допомогою питань: «Уявіть, що ви вмираєте. Що ви можете відчувати? Про що ви думаєте?» психологи і їхні колеги піднімали екзистенційні страхи на рівень усвідомлення, виносячи їх у поле уваги особистості [4]. Основа їх експериментів – теорія антрополога Е. Бекера, який 1974 року отримав Пулітцерівську премію за книгу «Заперечення смерті», де стверджував, що думка про смерть, страх перед нею переслідує людину як ніщо інше, це головна рушійна сила людської діяльності, спрямована і покликана значною мірою уникнути фатальності смерті, подолати її, заперечуючи те, що це свого роду безапеляційний фатум для людини [1].

Оскільки здатність до символічного мислення дозволяє людині уявляти собі майбутнє, то люди живуть, постійно усвідомлюючи, що коли-небудь помруть. Це унікальне знання породжує підсвідомий страх, який у будь-який момент може загостритися. Відвідування кла-

довища, випадково побачений нещасний випадок, зустріч із людьми похилого віку – ці буденні події здатні активувати страх перед смертю. Ці події щоденно супроводжують устрій життя, організовуючи певні поведінкові, інтелектуальні та емоційні патерни реагування у життєвий досвід особистості. На думку М.О. Бердяєва, «нова ідея про смерть породжує нову культуру» [13], а нова культура є новою формою організації життєвого досвіду – новою формою розгортання та презентації культурологічних утілень життя та смерті. Таку закономірність можна простежити на прикладі різних культурологічних просторів: ставлення до смерті, її осмислення та інтерпретація в різних суспільствах мають свої специфічні архетипні основи. Незважаючи на сталість архетипної символіки смерті, вона має тенденцію змінюватися, репродукувати широкий спектр нових онтологічних і аксіологічних проявів залежно від сучасних запитів особистості та суспільства в цілому. І чим віддаленіші один від одного такі культурологічні простори, тим більшою мірою буде помітна різниця. Так, наприклад, у Китаї ставлення до смерті, смисложиттєві орієнтації та переживання, які ґрунтуються на страху перед своєю скінченністю, значно відрізнятимуться від ставлення та переживань страху смерті в Україні.

Група американських соціальних психологів довела, що лише коротке нагадування людям, що вони помруть, впливало на їхні політичні та релігійні погляди [5, с. 6]. До свого першого експерименту дослідники залучили суддів зі штату Арізона. Половині суддів нагадали про їхню смертність, а половині – ні. Відтак всіх попросили ухвалити рішення у гіпотетичній справі щодо проституції, схожій на ті, у яких вони приймали рішення раніше. Судді, яким спочатку нагадували про їхню смертність, установлювали штраф у дев'ять разів вищий, ніж ті, кому це не робили (у середньому \$455 порівняно з \$50) [4].

Щоб це не залишилося теорією, учені під керівництвом Дж. Грінберга розробили серію експериментів, в яких намагалися довести, як конфлікт між усвідомленням смертності і стратегіями її запечерення впливає на поведінку піддослідних [3; 4; 6; 10]. Наприклад, 2006 року вони провели тест, присвячений взаємозв'язку страху смерті і естетичних уподобань [7]. Психологи очікували, що після вербальних «доз» страху учасники тимчасово стануть більш консервативними у своїх перевагах у мистецтві. Було зроблено припущення, що після запитань Дж. Грінберга виникне потреба в чомусь осмисленому і структурованому, яка краще задовольнятиметься роботами в стилі реалізму, аніж роботами абстрактного мистецтва. Після психологічної підготовки та анкетування учасникам задавали стандартні запитання про смерть. З контрольною групою в цей час розмовляли про екзаменацій-

ні роботи та про те, які з періодів навчання були для них особливо важливими. В основній частині експерименту обом групам прочитали кілька сторінок із книг, написаних письменниками різних напрямів. Припущення психологів підтвердилися: ті, хто брав участь у бесіді про смерть, негативно реагували на абстрактне, важке для розуміння мистецтво. За шкалою від 1 до 9 вони в середньому оцінили текст на 3,9 бала. Учасники, які згадували про важкі іспити, поставили оцінки у межах 5,8. Сучасне абстрактне мистецтво, як і екзистенційна психологія, не має чітких меж, дещо метафізичне за своїм походженням, більше задає питань ніж отримує відповідей, прямує «за рамки», і учасники воліли не виходити за них.

Такий самий механізм спостерігається в багатьох інших сферах поведінки: починаючи від поведінки в крамниці і завершуючи спортивними успіхами. Дж. Грінберг і його колеги довели це за допомогою більш ніж 290 експериментів, які були проведені за тією самою схемою [3; 5; 7; 8; 10; 11]. Згідно з дослідженням 2003 року [3], страх смерті впливає навіть на здатність критичного сприйняття: американці набагато охочіше погоджувалися з вигаданими цитатами зі ЗМІ, які висвітлювали їх країну в поганому контексті, якщо до цього згадували про власну смертність.

У можливості такого психологічного впливу на людей, який отримав назву Terror-Management, психологи простежують великий потенціал, який можна використати як на користь, так і нашкодити ним.

Таблиця 1

Вплив страху смерті на особистість

Негативний вплив	Позитивний вплив
– дезорганізація діяльності; – порушення сприйняття; – деформація свідомості; – негативні зміни структури особистості; – дезорганізація протікання інтелектуальних процесів; – зниження здатності приймати самостійні рішення; – формування ірраціональних неефективних поведінкових стратегій тощо	– можливість випробувати любов; – можливість переосмислити своє життя і знайти новий сенс; – можливість стати самим собою і усвідомити унікальність свого життя; – можливість побудови світогляду, формування культурних, філософських, релігійних систем

У таблиці 1 наведено деякі приклади наслідків психологічного впливу страху смерті на особистість. Смерть є важливою детермінантою розвитку особистості людини, а розвиток – безперервний процес

творення і руйнування. Упродовж свого життя людина має і надбання, і втрати. Тоді смерть виступає як комплексний феномен, який співіснує паралельно з нашим життям і завдає йому різноманітних впливів.

Зовнішній світ, що оточує людину, – це джерело її занепокоєння і психічної рівноваги. Екзистенційні впливи безпосередньо і вплив страху смерті пасивно не сприймаються. Вони своєрідно інтерпретуються людиною, наділяються особистісною значущістю, актуалізуючи певні емоційні стани.

З позицій системного підходу і концепції самоорганізації страх загалом і страх смерті зокрема як неврівноважений стан сприяє виникненню новоутворень у структурі психологічних властивостей особистості, що є однією з її важливих функцій. Неврівноважений стан володіє певною кількістю енергії, яка розсіюється у вигляді дій, вчинків, відповідної поведінки, або зумовлює виникнення нових структур і новоутворень особистості. Згодом новоутворення закріплюються у вигляді властивостей, рис, стратегій поведінки [16].

Численні експерименти підтверджують, що емоція страху може дезорганізувати діяльність: порушується сприйняття, знижується здатність правильного розпізнавання образів, погіршується перцептивне навчіння. Страх негативно впливає і на протікання інтелектуальних процесів, на здатність прийняття рішень. Накопичено безліч даних про те, що під впливом цього стану спрощуються процеси мислення, простежується тенденція до стереотипних або раніше знайдених рішень, що не відповідають актуальній ситуації [17].

З іншого боку, страх смерті може позитивно впливати на особистість, виступаючи ресурсом, представленим у вигляді трьох основних можливостей, які потенційно закладені у самому феномені смерті.

А.А. Баканова, аналізуючи погляди екзистенціалістів на смерть, визначає такі основні можливості, які смерть може надати особистості. Перша – це можливість стати собою і усвідомити унікальність свого життя. М. Хайдеггер у вченні про модуси існування мовить, що смерть – це той чинник людського життя, усвідомлення якого є двигуном розвитку особистості [20]. Саме завдяки усвідомленню скінченності свого буття людина прокидається від того сонного остраху повсякденного існування, розпочинає діяти. Смерть дозволяє відчути своє життя і відповідальність за те, як людина його проживає. Друга можливість – це зіткнення зі смертю як можливість випробувати любов. Е. Фромм уважав, що тільки любов може подолати почуття тривоги від усвідомлення своєї самотності та безпорадності перед смертю [19]. Р. Мей стверджував, що любов і смерть тісно пов'язані одне з одним, і любов є нагадування про смертність [15]. Зіткнення зі смертю дає мо-

жливівсть знову усвідомити свої почуття щодо інших людей і любов зокрема. Ще одна можливість, яку дає смерть, – переосмислити своє життя і знайти новий сенс. І тоді людина в стані сподіватися на власний сенс свого земного існування, а, отже, стати щасливою і повноцінною особистістю.

Яка ж сторона феномена страху смерті виявиться для сучасної людини сильнішою, а яка втратить свої позиції влади? У цілому сучасне людство трактує смерть швидше як зло, ніж навпаки. У розвинених країнах спостерігається значне підвищення комфортності земного існування. Винахід способів лікування раніше смертельних хвороб, активна боротьба за продовження життя в старості, гроші, вкладені в геронтологічні дослідження, – все це говорить про ставлення до смерті швидше як до неминучого зла, аніж до екзистенціальної можливості або ресурсу світобудови особистості.

Через складність усвідомлення смерті, страху перед нею вчені зазначають, що така велика кількість соціальних конструктів, що презентують його, є природною. Найбільш поширена форма, що проявляється через історію розвитку думки про смерть, полягає у тому, що страх смерті є вродженим, що людина все життя прагне уникнути смерті, і що основою непримирення зі смертю є те, що змушує більшість людей діяти. Впродовж усієї людської історії страх був універсальною відповіддю на смерть [2].

З іншого боку, деякі соціологи стверджують, що страх смерті – не обов'язково вроджене явище. Ймовірніше, він сформувався як реакція людини в результаті отримання особистісного життєвого досвіду, є наслідком зовнішніх впливів, а не внутрішнім явищем [9, с. 12]. Науковці зазначають, що соціальні і культурні умови можуть впливати на те, наскільки страх смерті буде актуалізований. У сучасному суспільстві, наприклад, зростання рівня індивідуалізації сприятиме появі страху смерті. У традиційних та сільських культурах, навпаки, – страх смерті проявляється не так сильно [2].

Наведені аргументи можуть провокувати створення такої концепції страху смерті, в якій він виконуватиме роль змінної залежно від маніпуляцій соціального контексту. Певна культура може запропонувати своє специфічне та унікальне пояснення смерті: пригнітити або заохотити появу страху смерті відповідно до потреб суспільства в конкретний історичний період. Через культуру смерть вважають найсильнішим ворогом життя, що протидіє життєвим законам. Але водночас виокремлюють служіння смерті життю, трансформуючи страх через символізм у благородний пошук істини буття, що надає сенс людській історії і ставить перед нею нову мету. Людський розум за природою

звик до дихотомій, ділити світ на біле та чорне, добро та зло. А, можливо, не потрібно нічого ділити і смерть покликана стерти грані таких протиріч та внести рівновагу у світ людини? Такої думки дотримувався давньокитайський філософ Ян Чжу, акцентуючи на тому, що смерть є символом соціальної справедливості, бо зрівнює всіх людей і всі протиріччя (Давньокитайська філософія, 1972).

Людина створює свої культурні світогляди, аби задовольнити внутрішню потребу у можливості кинути виклик смерті. Коли люди опиняються у ситуації, яка нагадує їм про власну смертність, вони завзятіше аргументують свої переконання і неприхильно ставляться до тих, хто їм загрожує. Саме це сталося із суддями: коли їм нагадали, що помруть, вони жорсткіше карали тих, хто зневажав їхній світогляд [4].

Соціальні психологи перевірили відтоді цю гіпотезу у понад 400 експериментах, спрямованих на вивчення різних аспектів нашого світогляду, від патріотизму до релігії. Поки що їхні результати послідовно підтримують тезу, відому як «Теорія управління терором», яка постулює, що конкретні аспекти нашого світогляду регулюються потребою управляти страхом смерті. На підтримку такої інтерпретації можна додати, що у нашому облаштованому світі жодна релігія, філософська школа, містичне вчення або окультна практика не існують поза ідеєю смерті. Іншими словами, культурні, філософські та релігійні системи існують, щоб забезпечити людині безсмертя.

Кожна цивілізація мала такі системи. Вони втілені в пірамідах Єгипту, соборах Європи і навіть будівлях сучасних міст. У кожній країні, групі, особистості є система переконань, яка мотивує і обіцяє продовження життя. У ході пошуків такого символічного безсмертя можна потрапити до церкви, синагоги чи мечеті, де кожному запропонують свій «рецепт» життя в іншому світі. Для когось такий «рецепт» безсмертя буде знайдений у продовженні роду, яке підтримуватиме впевненість, що частинка людини житиме у її дітях, або наукове відкриття нових можливостей людського геному, що тимчасово знизить тривожність людської занепокоєності своєю власною скінченністю.

Деякі з цих систем можуть відверто конкурувати зі смертю: християнство та іслам, наприклад, обіцяють велику перспективу вічного блаженства. Так само і мистецтво, зокрема кіно, живопис, література, мають особливі стосунки зі смертю, домовленості, які конкурують з плинністю часу і видозміною простору.

Історія людства є сукупністю різних експериментів, пошуків і спроб виправдати смерть, які були розроблені для мінімізації наслідків страху смерті, що постійно присутні в середовищі людського суспільства. Він переслідує нас як ніщо інше, постійно нагадуючи про себе

найрізноманітнішими формами прояву та впливу на особистість. Він причаївся на краю свідомості, і, щоб остаточно ізолюватися від нього, відвівши йому найвіддаленіший куточок душі, людина намагається створити міцні психологічні захисти, які згодом формують її характер, поведінку, визначають її особистісні уподобання, що, в цілому, можна назвати формуванням способу або стилю життя.

Ступінь просування і розвитку суспільства може визначати, наскільки продуктивно воно може сприяти видаленню реального досвіду смерті у повсякденному житті людей. Смерть може бути видалена із загального досвіду, стаючи поступово дедалі більшою абстракцією. Абстрактний характер смерті змушує страх навіть більшою мірою піддаватися різноманітним соціальним маніпуляціям.

Сучасні суспільства створили різні інституційні механізми для видалення реального досвіду смерті з повсякденного життя. На додаток до традиційних механізмів (наприклад, релігії) додалися наркотики, психотерапія, філософські системи переконань і інші світські механізми – все це слугує для того, щоб видалити, провести дезінфекцію, і полегшити біль переходу від життя до смерті. Отож, стає дедалі легше не боятися таких абстракцій.

І хоча таке полегшення набуває популярності серед людей, його дія актуальна лише до того моменту, доки людина не постане перед реальною загрозою смерті. Така загроза смерті або пряма конфронтація з її можливістю виникнення може зруйнувати символічні бар'єри, які культура сформувала між людьми і потойбіччям. Проте, як писав М.О. Бердяєв, «культура бореться зі смертю, хоча безсила перемогти її реально. Культура не розвивається нескінченно. Вона несе в собі насіння смерті» [13].

Висновки. Аналіз впливу страху смерті на особистість здійснено за такими параметрами:

по-перше, страх смерті має неабияке значення в нашому внутрішньому досвіді і може виступати як стійкий спосіб або форма організації соціокультурного життя людини. Поняття страху смерті може поширюватися на всі рівні соціальності. Воно однаково успішно може застосовуватися до особистості, до організації чи соціального інституту, до великих соціальних груп, до етнічної групи чи до суспільства в цілому;

по-друге, в соціокультурному аспекті страх смерті стає соціальним ставленням і інститутом, причому одним з найважливіших, оскільки становить фундамент ціннісних відносин для побудови світогляду, формування культурних, філософських і релігійних систем.

У психологічному аспекті страх смерті є набором онтологічних форм архетипів смерті, що детермінують поширення та передачу від

покоління до покоління певних моделей поведінки та особливостей організації життєвого досвіду особистості;

по-третє, страх смерті є внутрішньо диференційованою цілісністю, зміст якої визначається за лініями або параметрами впливу на особистість, що можуть призводити до таких особистісних змін: негативний вплив – до деструктивної форми деформації свідомості, негативних змін структури особистості, формування ірраціональних неефективних поведінкових стратегій; позитивний вплив – до використання можливостей, які надає страх смерті у формі ресурсу – побудова світогляду, переосмислення життя, знаходження нових сенсів, випробування любові та самопізнання.

1. Becker, Ernest. *The Denial of Death*. – New York: Free Press, 1973.
2. Charmaz, Kathy. 1980. *The Social Reality of Death*. London: Addison-Wesley.
3. Greenberg, J., Martens, A., Jonas, E., Eisenstadt, E., Pyszczynski, T., & Solomon, S. Detoxifying thoughts of death: Eliminating the potential for anxiety eliminates the effects of mortality salience on worldview defense. // *Psychological Science*. – 2003. – 14, 516–519.
4. Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., Simon, L., & Breus, M. (1994). Role of consciousness and accessibility of death-related thoughts in mortality salience effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 627–637.
5. Landua, M.J., Solomon, S., Greenberg, J., Cohen, F., Pyszczynski, T., Arndt, J., Miller, C.H., Ogilvie, D.M., & Cook, A. (2004). Deliver us from evil: The effects of mortality salience and reminders of 9/11 on support for president George W. Bush. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1136–1150.
6. Pyszczynski, T., Greenberg, J., & Solomon, S. (1999). A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related thoughts: An extension of terror management theory. *Psychological Review*, 106, 835–845.
7. Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., & Maxfield, M. (2006). On the unique psychological import of the human awareness of mortality: Theme and variations. *Psychological Inquiry*, 17, 328–356.
8. Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J., & Schimel, J. (2004). Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review. *Psychological Bulletin*, 130, 435–468.
9. Schultz, Richard. 1979. «Death Anxiety: Intuitive and Empirical Perspectives.» Pp. 66–87 in *Death and Dying: Theory/ Research/Practice*, edited by Larry A. Busen. Dubuque, IA: William C. Brown.
10. Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (1995). The effects of mortality salience on personally-relevant persuasive appeals. *Social Behavior and Personality*, 23, 177–190.
11. Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (2000). Pride and prejudice: Fear of death and social behavior. *Current Directions*, 9, 200–204.

12. Vernon, Glenn M. 1970. The Sociology of Death: An Analysis of Death-Related Behavior. New York: Ronald.
13. Бердяев Н.А. Смысл истории / Н.А. Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – 112 с.
14. Крысько В.Г. Словарь-справочник по социальной психологии / В.Г. Крысько. – СПб: Питер, 2003. – 416 с.
15. Мэй Р. Смысл тревоги / Р. Мэй; пер. с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 2001. – 384 с. – (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 89).
16. Прохоров А.О. Неравновесные (неустойчивые) психологические состояния / А.О. Прохоров // Психол. журн. – 1999. – № 2. – С. 115–124.
17. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский. – М.: Прогресс, 1979. – 451 с.
18. Фрейд З. Мы и смерть // Фрейд З. Мы и смерть. По ту сторону принципа наслаждения: пер. с нем. / Зигмунд Фрейд; пер. А. Гуревич – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1994. – 619 с.
19. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Э. Фромм; пер. с англ. Д.Н. Дудинский. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.

Мирончак Е.В. Психологическое влияние страха смерти на личность

Страх смерти рассматривается как главная движущая сила человеческой деятельности, направленная в значительной степени на избежание фатальности смерти, осуществляя различные воздействия в социально-культурологическом, личностном и психологическом измерениях личности. Выделены отрицательные и положительные аспекты влияния страха смерти на личность, согласно которым личность испытывает либо деструктивные изменения, либо использует возможности, которые предоставляет страх смерти в форме ресурса.

Ключевые слова: *страх, смерть, бессмертие, психологическое влияние, личность*

Myronchak K.V. Psychological impact of fear of death on the personality

In the article fear of death is considered as the main driving force of human activity directed and designed largely to avoid the fatality of death, carrying a variety of influences in socio-cultural, personal and psychological dimensions of personality. Negative and positive aspects of the impact of fear of death on the individual are highlighted, according to which a person experiences either destructive personal changes or uses the opportunities offered by the fear of death in the form of resource.

Key words: *fear, death, immortality, psychological impact, personality.*

ВІДОБРАЖЕННЯ ПІДСВІДОМИХ ПРОЯВІВ ПСИХІКИ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ ЗОВНІШНЬОГО НЕЗАЛЕЖНОГО ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ

Підсвідомі прояви психіки особистості відображаються через емпіричний матеріал, виявляючи психічний стан учасника зовнішнього незалежного оцінювання якості освіти. Свідоме й несвідоме обумовлює поведінку особи, суттєво впливаючи на успішність діяльності, яка супроводжується психологічним напруженням і підвищеними вимогами до її учасників.

Ключові слова: *свідоме і несвідоме, психологічна напруга, стрес, емпіричний матеріал, зовнішнє незалежне оцінювання якості освіти.*

Постановка проблеми. Дослідження у галузі психопатології, психіатрії зумовили потребу вивчення ролі та дії неусвідомлюваних чинників, що визначають потреби й потяги особистості, її поведінку.

Активність абітурієнтів у процесі складання зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) якості освіти є повторюваною емоційно напруженою працею, яка породжує постійне психічне напруження, «психологічні бар'єри» у процесі пізнання, спілкування, репродукування. Комплекс зазначених проявів, що обумовлюється свідомим і несвідомим у психіці особистості, специфічно виявляється у кожного індивіда, суттєво впливаючи на психічний стан учасників тестування та результати діяльності.

Стан дослідження. Поняття несвідомого розглядається у безпосередньому взаємозв'язку з поняттям свідомого. Проблемі дослідження несвідомого приділяли увагу Б. Спіноза (окреслив поняття неусвідомлених «причин, що детермінують бажання»), І. Кант (пов'язував несвідоме з проблемами інтуїтивного й чуттєвого пізнання), Ж. Шарко (несвідоме пов'язував з неусвідомлюваною психічною травмою), А. Шопенгауер (несвідомість визначав ґрунтом, з якого постає свідомість), І. Павлов (окреслив феномен «несвідоме психічне життя»), І. Сеченов (обстоював ідею про психічну причинність: психічний процес розгортається об'єктивно, незалежно від свідомості).

Термін «несвідоме» у глибинно-психологічному розумінні вперше використано у теорії психоаналізу З. Фрейда. Поділ психіки на свідоме і несвідоме – основна передумова психоаналізу, що тісно пов'язаний з теорією З. Фрейда про переживання у психічній діяльності особистості підсвідомих, інстинктивних потягів. Психоаналіз не

може перенести суть психічного у свідомість, але розглядає свідомість як якість психічного, яка може приєднуватися або не приєднуватися до інших його якостей.

На думку З. Фрейда, всередині людини постійно відбувається таємнича війна між прихованими у глибинах свідомості неусвідомленими психічними силами і необхідністю вижити у ворожому людині соціальному середовищі. Тому психічний елемент не буває тривало свідомим: стан свідомості швидко проходить; увлечення у цей момент свідоме, у наступну мить припиняє бути таким, але може знову стати свідомим за відомих, легко досяжних умов [6; 7]. З. Фрейд обґрунтував недоцільність ототожнення свідомої і несвідомої сфер, оскільки будь-який душевний процес детермінується несвідомою сферою, виявляючись у свідомості в завуальованому, символічному вигляді, а неусвідомлювані процеси мають латентну активність, що приховано визначає актуальну поведінку суб'єкта. Чимало психічних актів взагалі не мають змоги виявитися у свідомості, проте невидимо дестабілізують психіку.

Є. Костандова зазначає, що найважливіша властивість свідомості – її переривчастість, тобто наявність проміжків між окремими елементами, нерідко відсутність між ними зв'язків. Поняття несвідомого заповнює пробіли між свідомими психічними явищами [1; 3].

К. Горні стверджує, що людина створює навколо власного «Я» захисну структуру, яка покликана приховати від неї самої та її оточення внутрішній конфлікт, який урегульовується перенесенням власних внутрішніх конфліктів на зовнішню ситуацію та інших людей. Г. Нюнберг, З. Фрейд наголошували, що захисти формуються за умов конфлікту, негативних емоційних переживань, психологічної загрози. Особистісні вияви, що детермінуються несвідомою сферою і внутрішніми суперечностями психіки, потребують глибинного пізнання. Згідно з дослідженнями Т. Яценко, зміст несвідомого піддається не безпосередньому, а опосередкованому пізнанню, а здобутки основних напрямів глибинної психології підтверджують, що головні детермінанти дій людини закладено у психічній динамічній побудові, яка належить до несвідомого [2; 4].

Практична психологія вивчає психіку суб'єкта в її інтелектуальних, емоційних і поведінкових виявах, тому передбачає знання закономірностей цілісної психіки в єдності свідомого і несвідомого. Р. Ассаджолі акцентує на розвитку цілісної і гармонійної особистості в єдності її свідомих і несвідомих аспектів. Пізнання власної несвідомої сфери з її конфліктами, суперечностями, страхами дозволяє суб'єктові набути здатності досліджувати себе, позбутися страху, слабкості, провини й мати контроль над собою. У процесі пізнання несвідомої сфери відбувається усвідомлення центру особистості – істинного «Я», виві-

льнення психічної енергії, яка може бути спрямована на перебудову, оновлення особистості.

До виявів особистісної проблеми на підсвідомому рівні належать: відчуття дисгармонійності внутрішнього світу; агресивність як наслідок заблокованості можливостей вираження конструктивних почуттів; тривожність і немотивований страх; актуалізація почуття меншовартості; егоцентризм; зосередженість на своїх проблемах і інтересах власного «Я»; пасивність; блокування творчого потенціалу, здатності до самореалізації, адекватної саморефлексії та відображення об'єктивної реальності й інших людей; депресивні та афективні стани психіки. Особистісна проблематика супроводжується дією захисної системи психіки, що дестабілізує людину, спричинює ригідність психіки та закритість для нового досвіду. Т. Яценко доводить, що психологічні захисти, «знижуючи рівень емоційного переживання, дають можливість людині підтримувати переконання, що вона є тим, ким хоче вважати себе, незважаючи на те, що є багато даних, які заперечують ці переконання» [5; 8]. Ф. Перлз зазначав, що психологічні захисти деструктивно впливають на самооцінку суб'єкта, викривлюючи інформацію про власну поведінку, а тому «при психологічному захисті суб'єкт не завжди усвідомлює справжню доцільність власних дій». При цьому окремі форми психологічних захистів (проекція, перенесення, заміщення, раціоналізація) підтримують ілюзію просоціальної спрямованості активності, а уявлення про власне «Я» залишається ідеалізованим (див. рис. 1).

Рис. 1. Модель внутрішньої динаміки психіки (за Т.С. Яценко)

Функціонування захисної системи людина не усвідомлює. Її формування значною мірою пов'язане із системою заохочень і покарань ще в дитинстві, що згодом трансформується у потребу підтримувати гідність власного «Я». Захисна система, маючи своїм підґрунтям інфантильні цінності, зрештою зорієнтована на пристосування суб'єкта до

соціуму, досягнення ним просоціальних цілей (на моделі це відображено різноспрямованими стрілками).

Методика психоаналізу тематичних малюнків (за Т. Яценко) спрямована на нівелювання деструктивних, агресивних виявів суб'єкта, підвищення його адаптованості до діяльності, забезпечує особистісну відкорогованість особи.

Науковці трактують саморегуляцію неоднозначно, як системну, структурну і функціональну якість чи як цілісну інтегральну психічну й поведінкову характеристику людини, яка виражається у здатності адекватно відображати, всебічно аналізувати й вірогідно прогнозувати діяльність [1; 7]. У лабораторіях Б.М. Теплова, В.Д. Небиліцина, В.С. Мерліна, Є.А. Климова, К.М. Гуревича саморегуляція досліджується шляхом аналізу діяльності людини, аналізу її функціональних можливостей. Результативний аспект саморегуляції поведінки людини охоплює аналіз ефективності виконуваної людиною діяльності і в звичних, і в екстримальних умовах.

А. Осипова стверджує що психокорекція орієнтована на психічно здорову особистість, яка має труднощі у повсякденному житті. Виявляючи глибинні детермінанти психіки, що деструктують функціонування суб'єкта, роблять його ригідним, психокорекція сприяє рухові до психічного здоров'я [5, с. 132].

Групова робота у напрямі саморегуляції та психокорекції полягає у прагненні допомогти розвитку особистості через зняття обмежень і внутрішніх комплексів.

Мета статті – дослідити відображення підсвідомих проявів психіки особистості у процесі ЗНО якості освіти шляхом аналізу емпіричного матеріалу учасників тестування.

Виклад основних положень. Для отримання даних про підсвідомий проявів психіки особистості використано спостереження, аналіз малюнків, результати ЗНО.

Процедура тестування характеризується чітким регламентуванням часу на етапи виконання роботи (підготовка до виконання тестових завдань і робота з тестовим зошитом), суворим контролем з боку персоналу пункту тестування за дотриманням процедури учасниками ЗНО (дотримання правил поведінки у пункті тестування, регламент), обмеженим часом (120-180 хв.) на виконання завдань дисципліни, підвищеною відповідальністю учасників тестування за успішний результат роботи. Тому у процесі ЗНО кожен малюнок учасника тестування (малюнки в чернетках тестових зошитів залишає 60–70% осіб) є вираженням емоційної сфери суб'єкта. Спонтанний характер малювання за дуже обмежений проміжок часу відкриває можливості об'єктивування

внутрішніх детермінант змісту образного матеріалу, а зміст психіки виражається символічно.

Спостереження підтверджують, що найчастіше простежуються відхилення психіки від норми – тривожність і депресія. У поведінці підвищена тривожність виявляється в нерішучості, нетерплячості, непослідовності дій. Нейротичну реакцію тривожності людина відчуває як хвилювання за власне здоров'я та здоров'я своїх рідних, поводить себе невпевнено у спілкуванні з іншими.

Першими ознаками аномалій, які визначаються спостереженням та бесідою, є: різка зміна поведінки; неадекватне емоційне реагування на зовнішній вплив; стійкий характер непевної поведінки й переживань (рис. 2).

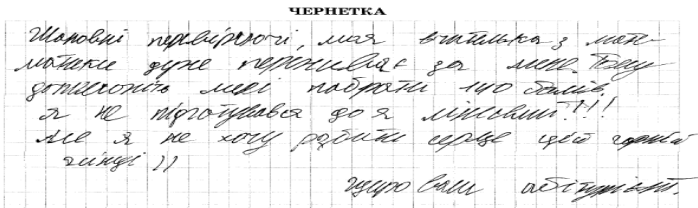

Рис. 2. Звернення абітурієнта у тестовому зошиті з математики (чернетка)

Особа усвідомлює відповідальність, розуміє сподівання інших, але не може (або не докладає зусиль) побороти власні недоліки, зокрема лень.

Реакція тривоги у процесі ЗНО під час впливову слабкого екстремального фактора більш стійка, у ній виражений психологічний й поведінковий компоненти, зокрема психологічний зміст тривоги полягає у прагненні проаналізувати зовнішній подразник та оцінити його значення (рис. 3).

Рисунок підтверджує, що у стані психологічної напруги, стресу учасник тестування більше уваги приділятиме кількості слів у тексті (пронумеровано необхідну кількість слів), а не змістові власного висловлювання, допускаючи зовсім нетипові помилки, описки, виправлення. Водночас у стані напруження, стресу одночасно з погіршенням показників роботи аферентних систем відзначається зміна низки психічних функцій, а саме:

- типові зміни концентрації уваги (підвищення швидкості огляду матеріалу за значного збільшення помилок);
- зміна характеристик пам'яті (короткочасне запам'ятовування, оперативний обсяг пам'яті, пошук у довготривалій пам'яті тощо);
- уповільнення темпу діяльності, короткотривалі зупинки у діяльності;
- прояв реакції тривоги, незначні емоційні зрушення.

патологією доволі прозора, оскільки сучасній людині доводиться виконувати на вимоги соціуму та культури, які не завжди сприяють її природним бажанням.

Емпіричний матеріал ілюструє, що динамічні особливості психіки маскують не лише усталеність глибинних тенденцій поведінки, а й семантичні аспекти несвідомого, пов'язані з інфантильними цінностями.

У творчості особистість представлена цілісно: свідомою й несвідомою сферами власної психіки. Кожен символ багатозначний (рис. 4–11).

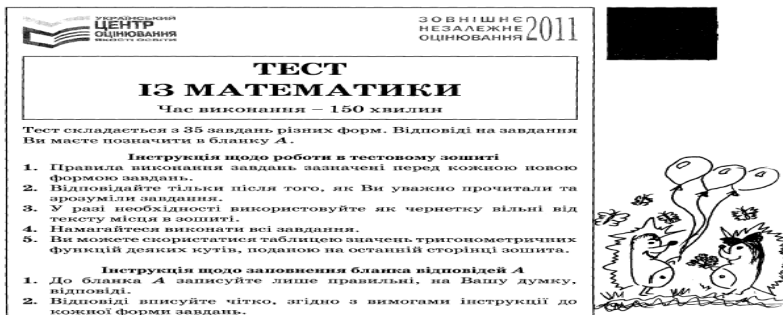

Рис. 4. Початок роботи над тестом учасника N

Малюнок на 1-й сторінці тестового зошита виконується спонтанно і є результатом відображення внутрішнього світу, фантазій. На початку тестування особа налаштована у цілому позитивно. Очевидно, що до створення невеликого малюнка спонукали прояви підсвідомого, адже сюжет зображеного абсолютно не співвідноситься ні з предметом, ні з процедурою тестування.

Зображені іграшки розрізняються за статевими ознаками. Загалом це мирні тваринки, але колоритно зображені голки свідчать про вміння захиститися (відстояти власну позицію) чи згорнутися в клубок (сховатися) від загрози.

Кольори, метелики, квіти підкреслюють ідилію картини. Але розвиток стану емоційного напруження, пов'язаний із підвищеною значущістю виконуваної діяльності, її відповідальністю, складністю діяльності, рівнем навченості й різними соціально-психологічними факторами, підкреслює заштрихований у формі квадрата варіант тестового зошита. Дещо несподіваним є рис. 5 цієї ж учасниці тестування після 150 хвилин роботи у тестовому зошиті.

Рис. 5. Завершення роботи з тестовим зошитом учасника N

Малюнок дерева, розчакнутого блискавкою, є показником надзвичайно глибоких переживань як наслідок неочікуваного неприємного фактору впливу. До того ж дерево не має ні коріння, ні ґрунту, тобто особа позбавлена підтримки, опори у цій складній для неї ситуації, адже для дерева блискавка – це майже кінець існування, а для людини криється тенденція до психологічної смерті, неіснування. Отже, навряд чи може продемонструвати хороший результат ЗНО учасниця у стресовому стані, що виник у період тестування.

Необхідність виходу енергії, яка обумовлена і свідомими, і несвідомими проявами, пояснює наявність штрихування, підписів (рис 5, 6).

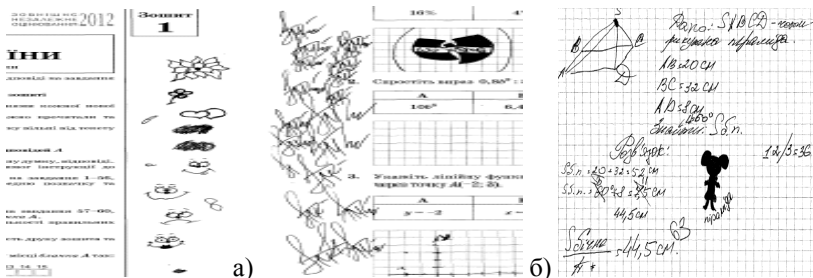

Рис. 6. Малюнок у тестовому зошиті а) з історії України (на початку тестування); б) з математики (у процесі тестування)

Урахування багатозначності символів у малюнках сприяє виявленню логіки несвідомого. За теорією С. Рубінштейна, психічне життя існує як живий пластичний безперервний процес, який ніколи не є за-

даним від самого початку, а формується й розвивається. Тому психічне відображає динамічність дійсності, при цьому зовнішні причини діють через внутрішні умови. На малюнку квіти – символ, що означає «я несу добро», але очі виражають тривогу.

Очевидно, що в ситуації «тепер і зараз» малюнок без діалогу фіксує, але не проявляє логіку несвідомого, достатньо не виявляє внутрішній конфлікт. Особистість безпосередньо не відповідає за дію ригідних психологічних механізмів, які значною мірою неусвідомлені, адже виникали позасвідомо, за умов конфлікту і драматичних переживань дитинства. Через малюнок передається складний психологічний зміст. Архетип дає змогу передавати зміст у візуальній формі, а рукою автора керує емоція (рис. 7).

Рис. 7. Малюнок у тестовому зошиті з історії України

Вираз зображеного обличчя нагадує маску коміка, але погляд і рот підкреслюють недоброзичливість, тривожність, сарказм, що є прихованою формою агресії. До того ж словесне підкреслення завершення роботи вказує, що ситуація гнітить особу, й вона прагне швидше її завершити. Логіка несвідомого не є абстрактною, вона щоразу конкретна й імперативно впливає на поведінку. А вираження у малюнку – це поведінка, яка прихована від свідомого контролю й незнана для автора. У кожному окремому елементі малюнка проглядається позиція «сидіти у своїй мушлі» (рис. 8).

Промовисто виражена потреба врятуватися із психологічно складної ситуації, що підтверджують очі потопуючого, рот наче просить допомоги, ймовірно материнської підтримки (вода за архетипом – це символ утроби), але підняті й опущені руки вказують на безвихідь. Особа несвідомо прагне різним способом вийти зі скрути – полетіти, помчати, але в кожному елементі неусвідомлено її щось гнітить, зокрема кого чи що заховано в коробці, згорткові на повітряній кулі, чи за затемненим склом автомобіля. Справді, життя для потопуючого, наче шахова дошка, яку він зміг побачити у тестовому зошиті. Як і на мал. 7, виражено психологічний тягар ситуації, що виникла, радість від завершення роботи, що супроводжується відповідними написами.

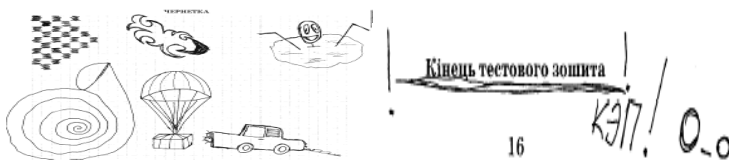

Рис. 8. Малюнок у тестовому зошиті з математики

Психоаналіз малюнків указує на наявність особистісних проблем та об'єктивованих конфліктів, що ґрунтуються на неусвідомлюваних внутрішніх суперечностях психіки та усвідомлюваних зовнішніх впливах, які особливо виявляється в умовах підвищеної емоційної напруги у процесі ЗНО (рис. 9).

Автор наче спокійний, контролює себе (охайний почерк, розділові знаки), але він не помічає, що малює у перевернутому догори зошиті; його наміри дарувати добро (квіти) якось не поєднуються із розділеним серцем (мал. 9а). Його теж гнітить ситуація психологічної напруги, що відображається у специфічному малюнку, адже несвідоме пам'ятає все.

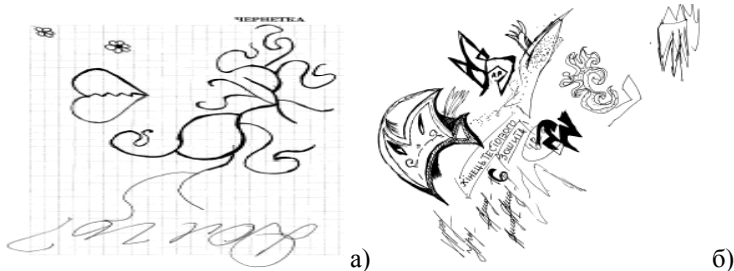

Рис. 9. Малюнки у тестовому зошиті а) з математики; б) з історії України

Автор малюнка 9б теж контролює власну поведінку щодо ситуації, зовнішніх впливів. Це ж видно з чітких охайних підписів, але агресивний проріз очей на забралі, майже всі гострі кути на елементах малюнка, рука, яка тягнеться догори – прагне вирватися з піщаної трясовини, свідчать про емоційну напругу особи, підсвідомий вияв комплексів і залежностей.

Висновки. Психічне здоров'я кожного індивіда та його прояви залежать від розвитку життєвих сил та потенціалу особи-учасника тестування, адже у сучасному світі здоровою вважають людину, яка пристосувалася до вимог культури та соціуму.

Емпіричний матеріал часників ЗНО ілюструє, що динамічні особливості психіки маскують не лише усталеність глибинних тенденцій поведінки, а й семантичні аспекти несвідомого, пов'язані з інфантильними цінностями. Тому під час підготовки випускників до ЗНО необхідно зважати на чинник впливу несвідомого на результати тестування. Дослідження доводить необхідність розробки відповідних коригуючих психологічних тренінгів для майбутніх учасників тестування, які можуть проводити шкільні психологи, психологічні служби ВНЗ за організації довузівської підготовки майбутніх абітурієнтів, а також психологи центрів соціальних служб для молоді тощо.

1. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных состояний / Л.Я. Гозман. – М., 1987. – 176 с.
2. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: підготовка психолога-практика: навч. посіб. / Т.С. Яценко, Б.Б. Іваненко, С.М. Аврамченко та ін., за ред. Т.С. Яценко. – К.: Вища шк., 2008. – 342 с.
3. Левитов Н.Д. Психические состояния человека / Н.Д. Левитов. – М., 1964 – 292 с.
4. Максименко С.Д. Психология поэзии в рисунке / С.Д. Максименко, Т.С. Яценко. – К.: Педагогічна преса, 2006. – 80 с.
5. Осипова А.А. Общая психокоррекция: учеб. пособие для студентов вузов / А.А. Осипова. – М., 2001. – 512 с.
6. Сисоєва С.О. Хрестоматія з психології та педагогіки: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів непедагогічного профілю традиційної та дистанційної форм навчання / С.О. Сисоєва, Т.Б. Поясок. – Кременчук: Вид. ПП Щербатих О.В., 2008. – 400 с.
7. Фрейд З. Методика и техника психоанализа / З. Фрейд // Епсихоаналитические этюды. – Минск, 1997. – С. 47–150.
8. Cooper C.L., Payne R. (eds.) Stress at work, John Wiley & Sons, LTD, 1978.

Поясок Т.Б., Сошенко С.М. Отображение подсознательных проявлений психики личности в процессе внешнего независимого оценивания качества образования

Подсознательные проявления психики личности отражаются через эмпирический материал, проявляя психическое состояние участника внешнего независимого оценивания качества образования. Сознательное и бессознательное обуславливает поведение человека, существенно влияя на успешность деятельности, которая сопровождается психологическим напряжением и повышенными требованиями к ее участникам.

Ключевые слова: сознательное и бессознательное, психологическое напряжение, стресс, эмпирический материал, внешнее независимое оценивание качества образования.

Poyasok T.B., Soshenko S.M. Displaying of subconscious manifestations of the psychology of the individual in the process of external evaluation of education quality

Subconscious manifestations of the psychology of the individual through empirical data, showing the mental state of the individual in the process of external evaluation of education quality are represented. The conscious and unconscious causes a person's behaviour significantly affecting on the success of activity which is accompanied by psychological stress and increasing requirements to its members.

Key words: *conscious and unconscious, psychological stress, stress, empirical data, independent external evaluation of education quality.*

УДК 159.964.21

Г.О. Хомич

**ВНУТРІШНІ КОНФЛІКТИ ОСОБИСТОСТІ
ТА ЇХ ПОДОЛАННЯ У ПЕРІОД
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ**

Висвітлено міркування щодо специфіки життєдіяльності сучасної особистості, її невротизації в умовах соціально-політичної кризи, проаналізовано наслідки переживання складних ситуацій, що призводять психологічної депривації та емоційної дезадаптації.

Ключові слова: *особистість, внутрішній конфлікт, криза, екзистенційна тривога, соціальна депривація, життєвий сценарій, психологічний опір.*

Постановка проблеми. Життя особистості, незважаючи на складну структуру, напружені ситуації та перешкоди, покликане призвести до головної мети – максимальної самореалізації та внутрішньої гармонізації. Побудова власного життєвого шляху людини здебільшого спрямована на задоволення низки базових потреб, опосередкованих об'єктивними соціальними умовами та суб'єктивними обставинами.

Очевидно, що конструктивність життєдіяльності особистості, логічність її вчинків, що виявляється у спілкуванні, громадянській активності, реалізації повсякденних справ, – залежить від її внутрішньої готовності до змін, ухвалення власних сценарних рішень, здатності обстоювати свої позиції. Своєю чергою, останні тією чи іншою мірою відображають внутрішню цілісність людини, яка формується за власними законами, що мають відповідати віковій нормі та суб'єктній своєрідності. Духовна та поведінкова спрямованість сучасної особистості часто характеризується кризовістю, невротичністю, незрілістю, в основі якої, за нашими спостереженнями, лежить депривація базових соціальних потреб, їх недостатнє задоволення. Зауважимо, що депри-

ваційна ситуація може вражати далеко не кожную особистість – діють своєрідні закони взаємодії особи та суспільства.

Кожна людина проходить свій шлях соціалізації – від примітивної фізіологічної адаптації – до складних форм індивідуалізації та персоніфікації. Суспільство також відбирає «своїх» людей «тут і тепер», відмежовуючись від надто складних і неоднозначних особистісних проявів шляхом ігнорування, відкритої конфронтації, прихованої маніпуляції, фізичного чи психологічного знищення. Долаючи перешкоди, людина особистісно зростає, однак втрачає енергетичні ресурси, оскільки постає перед внутрішнім опором і системою захистів. Взаємодія суб'єктивних можливостей та об'єктивної реальності залишається актуальною проблемою вивчення дослідників різних напрямів. Психологічні аспекти цієї проблеми входять і до наших наукових проєктів.

Стан дослідження. Очевидно, що коли говоримо про боротьбу внутрішніх суперечностей, то йдеться про переважно неусвідомлені конфлікти, які є наслідком фрустрації прагнення до саморозвитку, самореалізації і пов'язані з вибором значущої цілі. Це означає, що внутрішні конфлікти виступають своєрідним викликом, що приводять суб'єкта до особистісного зростання та спрямовують на подолання життєвих перешкод.

Водночас, як стверджував А. Адлер, вроджене прагнення людини до самоствердження часто суперечить почуттям неповноцінності [1]. Можна передбачити, що непродуктивно вирішені конфлікти між вищезазначеними тенденціями може сформувати комплекс меншовартості, який утверджується та стає серйозною перешкодою у ситуації несприятливих зовнішніх впливів, як-то: маніпуляції, психологічний тиск, необхідність приймати важливі рішення за умови нестачі часу, інформації тощо. Якраз про соціальну природу внутрішньо особистісних конфліктів зазначала К. Хорні, застерігаючи про неадекватний вибір стратегії поведінки, спрямованої на подолання почуття тривоги, небезпеки. Такий стан особливо актуальний у період загострення соціальних конфліктів, політичної кризи, нестабільності. За логікою вченої, пристосування до оточення, світу відбувається у діапазоні трьох атитюдів: руху до людей, проти людей і від людей [4]. Окрім того, спостерігається своєрідна, часто неадекватна залежність індивіда від волі і ставлення інших людей (стосовно невеликої групи): люди входять у взаємодію, залежно від переживання Его-станів [2].

Маніпулювання особистістю можливе за умови її переходу на позицію «адаптивної дитини», коли знижується критичність мислення, підвищується тривожність, включаються ранні життєві сценарії [3]. Останні проявляються переважно у напружених ситуаціях, коли вимагається приймати важливі життєві рішення, здійснювати вибір і пере-

живати наслідки. Усвідомлення своєї слабкості та незначущості призводить до актуалізації невирішених особистісних конфліктів.

Мета статті – проаналізувати психологічні особливості інтеграції сучасної особистості з її внутрішніми суперечностями та сумнівами в умовах соціально-політичної кризи. Серед основних завдань – виокремлення психологічних механізмів життєдіяльності особистості, котра переживає депривацію важливих соціальних потреб – у вільному прояві власної індивідуальності, активності, вибору, духовному розвитку. Згідно з концепцією нашого дослідження, незадоволення провідних соціальних потреб призводить до вивільнення пригнічених внутрішніх суперечностей, актуалізації глибинних переживань, зростання езистенційної тривоги.

В основу цієї статті ми поклали гіпотезу: особистісна самореалізація, ефективність та емоційне благополуччя залежить від специфіки включення суб'єкта у деприваційну ситуацію та тривалості її впливу на особистість. Означені впливи опосередковуються ієрархією цінностей індивіда, характерного способу реагувати на життєві обставини та здатністю утримувати внутрішню рівновагу у певній ситуації.

Здатність до емоційного благополуччя є результатом боротьби чи співіснування базових потреб та рівня їх задоволення, домінування певної модальності у спрямованості інтересів особистості, визначеності провідних цінностей та способів досягнення мети.

Виклад основних положень. Кожна сучасна людина, котра знаходиться у межах вікової та соціальної норми, прагне до адаптації в певному просторі, намагаючись оптимально актуалізувати свій потенціал і задовольнити провідні потреби. Однак досвід практикуючого психолога показує, що це вдається далеко не всім. Ще менше людей усвідомлює деприваційну ситуацію, і лише незначна частина людської спільноти чітко постулює проблему, виокремлюючи характерні симптоми та моделюючи подальший розвиток подій.

Найпростіший шлях аналізу – вплив конформності, звичок не проявляти активності, рухатись «за інерцією» тощо. Очевидно, такі процеси виникають, проте вони притаманні тією чи іншою мірою всім, як і тенденція до психологічного захисту, що діє спонтанно, руйнуючи свідоме прагнення «дійти до суті». Думається, що власне на вищезгадані явища часто зважають українські політики чи політтехнологи під час побудови політичних програм, агітацій.

Сьогодні можна спостерігати, що навіть тоді, коли, здавалось би, ніщо не стоїть на перешкоді, люди часто поведуться неефективно, руйнуючи власні перспективи, ігноруючи реалії, перебільшуючи значущість і силу минулого.

Чи можна передбачити, який спосіб вготований конкретній особистості чи певній групі? В ідеалі – так, якщо будуть враховані закони

розвитку суспільства – з одного боку, та закономірності соціалізації особистості – з іншого. Однак, у психологічній практиці навіть професійні консультанти часто обирають шлях спроб і помилок, почергово висуваючи гіпотези, моделюючи поведінкові паттерни та їх наслідки. Такі складнощі є наслідками депривуючої соціальної ситуації та індивідуального сприйняття до її впливів.

Соціальна ситуація сьогодні за прогнозами психологів, політиків, соціологів є саме такою, депривуючою для розвитку особистості: тією чи іншою мірою всіх її структурних складових – від емоцій до складних когнітивних процесів і творчих здібностей.

Соціально-психологічна депривація, яка вражає глибинні основи психіки, деформує світобачення, сприяє розвитку конформізму та негативізму, поглиблює акцентуацію. Людина наділена багатим потенціалом для задоволення різноманітних потреб. Якщо суб'єкт орієнтується на задоволення лише матеріальних запитів чи захисту власного життя – поступово відбувається особистісна деградація: збіднюється ціннісні орієнтації, знижується здатність до соціальної адаптації, звужується самосвідомість. Однак особистість може бути повноцінною лише за умови постійно зростаючих духовних потреб, що може спричиняти пошуки нових орієнтирів, динаміку та розширення соціальних контактів і одночасно провокувати зіткнення інтересів, появу конфліктних ситуацій.

Руйнування критичності та неадекватність самооцінки перешкоджає проникненню в суть актуальних проблем, постановці реальних цілей, зміщуючи перспективи та цінності. В умовах депривації суб'єкт втрачає важливі соціально-психологічні орієнтири, оскільки обмеження в значущих суб'єктивних виборах змушує напружувати зусилля на подолання ситуативних обставин. Доводиться звужувати коло звичних інтересів, здебільшого дбаючи про збереження безпеки та певного рівня життя. Тривале перебування в цій ролі зміщує нормативи життя, загострює акцентуації характеру, а інколи паралізує активність настільки, що суб'єкт починає боятись проявити «несанкціоновану» ініціативу навіть для задоволення звичних і важливих потреб, які заганяються в підсвідоме.

У результаті такої гіперболізованої адаптивності, у поведінці індивіда дедалі частіше з'являються невротичні синдроми, посилюються страхи, формується недовіра до інших і незадоволення собою. Відбувається руйнування внутрішньої організації психіки. З'являється прагнення змінити соціальне оточення, що може відбуватись за ігровими схемами. Наприклад, гра «Так, але...»: «Я люблю свою країну, але в ній не може жити інтелігентна людина, оскільки втрачає законний захист».

Наслідком негативних зрушень у стратегії формування особистісних цінностей часто є тривожні розлади, пов'язані з життєвими негараздами, переживанням екзистенційної кризи, оскільки розпочинають ак-

тивізуватись негативні очікування і установки на ізолювання. Такі суб'єкти з надією шукають підтримки, а коли їм пропонують допомогу – з острахом відмежовуються, проявляючи недовіру та страх бути приниженим (за А. Беком, така ситуація характерна для тривожної діади «Я слабкий, світ – небезпечний»). Такий тип поведінки можна характеризувати як відмежування, відокремлення через некритичне оцінювання психологічної реальності, що може призвести до легкого маніпулювання свідомістю та провокувати хаотичну, а то й асоціальну поведінку.

Механізми сприймання відомі давно, однак вони діють за певними законами і схемами. Скласти індивідуальну схему взаємодії сучасного суспільства та окремої особистості нелегко, оскільки сама людина часом перешкоджає об'єктивізації ситуації, проявляючи неочікувані опори та психологічні захисти. Виникає враження, що людина не зацікавлена в тому, щоб успішно пройти всі етапи соціалізації й інтегруватись у суспільство.

Стратегія «рух до людей» у виконанні свідомого дорослого налаштовує на довіру, відкрите обговорення, інформативність, володіння ситуацією, виробленням стійкої позиції стосовно важливих подій у житті країни тощо. Однак часто вищезгадана тенденція характеризує поведінку тривожних, невпевнених у собі людей, які займають позицію адаптивної дитини. Поряд з безпорадністю, вони демонструють готовність прийняти допомогу у здійсненні вибору, часто стають жертвами маніпуляцій. Спрямованість на спілкування, відкрите обговорення ситуації може загострити у них психосоматичні прояви, страх за наслідки. З ігрових позицій для них характерна роль «фронтівників».

Атитюд «проти людей», як правило, супроводжується агресивністю, ворожістю, прагненням завдати шкоди, зруйнувати. У процесі розмови вони, не вникаючи у суть проблеми, гостро висловлюють заперечення, протиставляючи власне безпеліційне бачення ситуації. Опиняючись перед реальним опором, боліче переживають власну слабкість, проектуючи негативні почуття на близьке оточення, а то й випадкових людей. Такі люди небезпечні, оскільки в стані афекту, неконтрольованих емоційних станах можуть застосувати крайні форми асоціальних вчинків. Здебільшого вони виконують роль «переслідувачів», хоча презентують це як «боротьбу за справедливість».

Тенденція поведінки «від людей» призводить до відмежування та ізоляції від суспільства у різних формах і проявах. Зокрема, така група є потенційно неактивною у політичному житті країни, відгороджуючись від відповідальності, не бажаючи брати участь у дебатах чи просто висловити власну позицію. У випадку їх активного залучення до громадської діяльності – переживають статус «жертви».

Часто невротична особистість намагається примирити в собі антагоністичні прагнення, наприклад, бажання завдати шкоди іншій лю-

дині чи групі може зіткнутись з християнськими переконаннями чи традиціями, ранніми сценарними посиленнями чи звичайною вихованістю. Особливо руйнівними для особистості є зіткнення природного прагнення до свободи, незалежності, збереження своїх границь з відчуттям повної безпорадності: «Який толк від моєї активності, якщо від мене нічого не залежить...». Такі внутрішні установки посилюють невротичну тривогу, бажання ізолюватись, втекти від обставин, що пригнічують внутрішнє прагнення до самореалізації, а в ситуації тривалого перебування у незахищеному стані під необґрунтованим тиском – актуалізують фрустраційні переживання самотності та безнадійності.

Досвід показує, що навіть невротик здатний реалізувати прагнення в довірливих безпечних стосунках, звільняючись від внутрішніх неусвідомлених конфліктів. При цьому важливо скористатись психологічними захистами як засобом регулювання афективних станів, пов'язаних саме з інтерналізованими об'єктивними відношеннями.

У процесі переструктурування досвіду пацієнта психотерапевту доводиться використовувати і власний емоційно забарвлений досвід. Доволі ефективними можуть виявитись не спеціально продумані і підготовлені системи психодинамічних впливів, а імпліцитні афективні епізодичні взаємодії (у формі жартів, вдалого зауваження, ситуативних заохочень), які відбуваються без проникнення в когнітивну сферу.

Часто труднощі, які виникають під час установлення відкритих контактів, пов'язані з нездатністю до відкритого демонстрування почуттів. Останні можуть сигналізувати і про негайну потребу в допомозі інших людей. Заборона на емоції призводить до їх витіснення і унеможливає їх видозміну та динаміку. Особистість втрачає контроль над їх проявом, а під впливом сильних стресогенних факторів – здатність керувати своїми діями та регулювати адекватні ставлення до інших.

Ефективність психологічної допомоги депривованим особам із глибокими внутрішніми конфліктами корелює з усвідомленням ними впливами на інших, що відображає їх статус у мікросередовищі. Сприйняття зовнішніх реакцій зазвичай залежить від очікувань та установок. Інколи звичайне запитання сприймається невротиком як виклик, посилюючи самоконтроль і активізуючи приховані депресивні переживання. Відомо, що депресивні особи гостріше реагують на критику, ніж пацієнти з діагнозом шизофренії.

Свідоме залучення невротичної особистості у процеси активного обговорення та вирішення проблем суспільства робить більш доступною для рефлексії і власну внутрішню ситуацію. Міжособистісне спілкування може адекватно структурувати емоційний світ зневіреної, духовно ослабленої особистості, сприяє розвитку навичок саморозуміння і самовираження.

Профілактичні заходи мають бути спрямовані на формування нових потреб та інтересів, що неможливо без постійного відчуття захищеності. Недопустимою є депривація духовних потреб, оскільки задоволення останніх сприяє активізації творчого потенціалу, побудові позитивної життєвої перспективи.

Важливо вчасно помітити ту межу, яка відділяє зовнішнє соціальне обмеження від неадекватного, спровокованого ігнорування вибору, суб'єктивної активності та призводить до психологічного паралічу, звужуючи насамперед самосвідомість на всіх її рівнях – від самосприймання і самооцінки до саморегуляції і самоприйняття – спочатку окремих особистостей, згодом – великих суспільних прошарків.

Можна стверджувати, що розвиток депривованої особистості, як і будь-якої особистості загалом, відбувається у процесі діалогічного емоційного взаємозв'язку з іншими людьми та в процесі мотивованої власної діяльності. Включення особистості в цілеспрямовану значущу активність супроводжується осмисленням її ролі для власного зростання та рефлексуванням себе в цій діяльності.

Висновки. Життя особистості характеризується динамічністю, а процеси смислових новоутворень відображають вибір цінностей, опосередкований системою ставлень, рівнем рефлексії та наявним соціальним статусом. В основі формування ціннісних орієнтацій депривованої особистості лежить конфлікт між потребою досягнень і неможливістю її реалізації в реальності. В такій ситуації можливе загострення усвідомлення власної недосконалої, що фруструє особистість, сприяє появі невротичних розладів. В якості обмежувального та дезорганізуючого фактора успішної інтеграції в суспільстві найчастіше виступає соціальне середовище, яке не завжди надає особистості виняткове право на самоповагу та самоідентичність, що особливо важливо у період соціально-політичних криз. Люди хочуть вірити владі, спокійно рухатись у життєвому просторі та спрямовувати свої зусилля на задоволення своїх амбіцій. Вони хочуть жити у злагоді з собою, з традиціями свого народу, відчуючи себе значущими та впевненими, спокійно посідаючи своє місце, розмовляючи своєю мовою у зручному темпі.

Для подолання емоційного неблагополуччя та відновлення внутрішньої рівноваги особистість має віднайти власні енергетичні резерви, дати можливість сформувати більш надійні перспективи, а інколи й нові смисли існування в сучасному соціальному просторі.

1. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер; пер. с англ. Е.О. Любченко. – К.: Port-Royal, 1997. – 286 с.

2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Эрик Берн; пер. с англ. – СПб.: Лениздат, 1992. – 400 с.

3. Хомич Г.О. Особенности социализации депривированной личности / Г.О. Хомич // Вісник ХДПУ, 2003. – Вип. 10. – С. 202–208.

4. Хорни К. Невротическая личность нашего времени: самоанализ / Карен Хорни. – М.: Прогресс. – Универс, 1993. – 480 с.

Хомич Г.А. Внутренние конфликты личности, их преодоление в период социально-психологического кризиса

Рассматривается специфика жизнедеятельности современной личности, ее невротизации в условиях социально-политического кризиса, анализируются последствия переживания сложных ситуаций, определяющих психологическую депривацию и эмоциональную дезадаптацию.

Ключевые слова: личность, внутренний конфликт, кризис, экзистенциальная тревога, социальная депривация, жизненный сценарий, психологическое сопротивление.

Khomych G.O. Internal conflicts of personality and its overcoming in the period of social and political crisis

Considerations on the specifics of modern life of individual, its neuroticism in terms of social and political crisis are represented, consequences of experiencing of difficult situations causing psychological deprivation and emotional exclusion are analyzed.

Key words: personality, inner conflict, crisis, existential anxiety, social deprivation, life script, psychological resistance.

УДК 159.9.01:159.9.075

С.І. Яковенко, М.С. Ятчук

**ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ ВНЗ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ
ВІДМІННОСТЕЙ МІЖ КУРСАНТАМИ
ТА СТУДЕНТАМИ)**

Подано результати теоретико-експериментального дослідження проблеми розвитку особистості майбутніх психологів у вищих навчальних закладах МВС України упродовж навчання. Визначено детермінанти розвитку та відмінності змін особистості курсантів і студентів – майбутніх психологів. Доведено необхідність доповнення заходів із психологічного супроводження особистісного розвитку майбутніх психологів у ВНЗ МВС України тренінгом особистісного зростання, перевірено його ефективність.

Ключові слова: зміни й розвиток особистості курсантів і студентів – майбутніх психологів, позитивні й негативні зміни, динаміка особистісного зростання, його психологічне супроводження.

Постановка проблеми. Незважаючи на численні дослідження детермінант і механізмів становлення особистості, досі немає загально-визнаної теорії становлення особистості професіонала на етапі отримання фахової освіти в умовах вищого навчального закладу. Ці вихідні положення повною мірою стосуються вищих навчальних закладів МВС України в контексті вирішення завдання гармонійного розвитку особистості майбутнього працівника органів внутрішніх справ, зокрема підготовки психологів в умовах освітніх закладів системи МВС.

У зв'язку з цим актуальним є вивчення тенденцій та змін особистості, які виникають у процесі професійної підготовки. Динаміка та результати становлення особистості студентів і курсантів, які навчаються в одному ВНЗ МВС, за одним напрямом підготовки (в нашому випадку це психологія), залежить від специфіки організації навчально-виховного процесу; імовірно, вони не будуть тотожними. Цікаво встановити, які зміни особистості відбуваються в результаті цілеспрямованого впливу (завдяки власне навчально-виховному процесу чи окремим його компонентам, наприклад, тренінгу), а які є наслідком впливу неконтрольованих чинників, якою мірою особистість є суб'єктом власного розвитку або ж його психологічного супроводження.

Стан дослідження. Критерієм особистісного розвитку майбутніх психологів дослідники вважають аксіогенез (В.М. Мицько, А.А. Фурман), асертивність (С.А. Медведєва), професійну ідентичність (І.А. Дружиніна, О.О. Міненко), професійну свідомість (А.Г. Самойлова), самоактуалізацію (Ю.Г. Долінська), соціальну компетентність (Р.Л. Скірко), суб'єктивність (З.М. Адамська), Я-концепцію (І.П. Андрійчук, С.О. Ренке).

Виявлено чинники, що розвитку особистості на вишівському етапі професійного становлення сприяють смисло-життєві орієнтації (Х.М. Дмитерко-Карабин), цінності (А.А. Фурман), мотивація (З.М. Адамська, В.М. Мицько, С.О. Ренке, Н.Є. Скулиш), когнітивні стилі (Л.Л. Жердецька), професійно значущі якості (І.А. Дружиніна), рефлексія (Х.М. Дмитерко-Карабин, К.С. Олійник, Н.М. Фалько, Ю.Г. Шапошникова), гендерні відмінності (С.О. Ренке), курс і форма навчання (С.А. Медведєва, С.О. Ренке), і ті, що перешкоджають позитивним змінам – чинники професійного вигорання (А.В. Костюк), професійної дезадаптації (А.Ф. Федоренко).

Мета статті – з'ясувати особливостей змін особистості курсантів і студентів-психологів ВНЗ МВС України у процесі навчально-службової діяльності, розроблення та впровадження засобів психологічного супроводження їх особистісного зростання. Нами використано комплекс теоретичних та емпіричних методів, зокрема опитувальники для дослідження ціннісних орієнтації М. Рокича, комунікативних й

організаторських здібностей В.В. Сиявського і Б.О. Федоришина, самооцінки (за Дембо-Рубінштейн), «Прогресивні матриці» Дж. Равена, «Q-класифікація» В. Стефансона, експертної оцінки, методи математичної статистики. У дослідженні взяли участь 144 курсанти-психологи першого-четвертого курсів психологічного факультету й факультету внутрішніх військ ННІ ПКГБПС та 92 студенти-психологи першого-четвертого курсів ННІ ПП Національної академії внутрішніх справ. Загальна кількість вибірки становить 236 осіб.

Виклад основних положень. Становлення особистості психолога насамперед залежить від розвитку професійно важливих якостей. Особистісне зростання майбутнього психолога забезпечується активацією власних можливостей щодо самопізнання, рефлексії, подолання внутрішніх суперечностей. Темп і масштаб змін пов'язані зі «здатністю до змін», яка залежить від властивостей особистості – задатків людини та мотивації змін. Умовою змін особистості є самопізнання та підтримка інших.

Особливості особистісного розвитку курсантів і студентів-психологів ВНЗ МВС України насамперед зумовлені відмінностями їх статусу. Відповідно до наказів МВС України «Про затвердження Порядку проведення експерименту з підготовки фахівців для Міністерства внутрішніх справ» від 19 травня 2011 р. № 77/462/263 та «Про затвердження Положення про вищі навчальні заклади МВС» від 14 лютого 2008 р. № 62, для курсантів типова більш жорстка регламентація поведінки статутом та правилами внутрішнього розпорядку (проживання в казармі, поєднання навчальної та службової діяльності, постійний контроль з боку молодших командирів та курсових офіцерів).

Виділено дві тенденції динаміки особистості майбутніх психологів ОВС – позитивну і негативну. На основі експертної оцінки майбутніх психологів ОВС науково-педагогічними працівниками ВНЗ МВС України та в результаті вивчення наукових джерел запропоновано ознаки позитивної та негативної тенденцій динаміки особистості. Ознаками позитивної тенденції змін особистості є: зростання рівня інтелекту, показників комунікативних та організаторських здібностей, важливості цінностей професійної самореалізації (активне діяльне життя, життєва мудрість, цікава робота, пізнання, продуктивне життя, розвиток, творчість, дисциплінованість, освіченість, раціоналізм, ефективність у справах), цінностей позитивного ставлення до оточуючих (краса природи й мистецтва, наявність ширих і вірних друзів, щастя інших, життєрадісність, терпимість, широта поглядів, чесність, чуйність) та цінностей вимогливості до себе (здоров'я, воля, упевненість у собі, акуратність, вихованість, високі запити, відповідальність, незалежність, непримиримість до недоліків, самоконтроль, сміливість у

відстоюванні поглядів, тверда воля), зменшення важливості цінностей особистого життя (любов, матеріально забезпечене життя, суспільне визнання, розваги, щасливе сімейне життя).

Ознаками негативної тенденції динаміки особистості визначено: зниження рівня інтелекту і показників комунікативних та організаторських здібностей, важливості цінностей професійної самореалізації (активне діяльне життя, життєва мудрість, цікава робота, пізнання, продуктивне життя, розвиток, творчість, дисциплінованість, освіченість, раціоналізм, ефективність у справах), цінностей позитивного ставлення до інших (краса природи й мистецтва, наявність щирих і вірних друзів, життєрадісність, терпимість, широта поглядів, чесність, чуйність) та цінностей вимогливості до себе (здоров'я, воля, упевненість у собі, акуратність, вихованість, високі запити, відповідальність, незалежність, непримиримість до недоліків, самоконтроль, сміливість у відстоюванні поглядів, тверда воля), зростання важливості цінностей особистого життя (любов, матеріально забезпечене життя, суспільне визнання, розваги, щасливе сімейне життя).

Запропоновано схему структури особистості майбутніх психологів ОВС, основу якої становлять ціннісні орієнтації, комунікативні та організаторські здібності, невербальний інтелект. Виділено два критерії особистісного зростання майбутніх психологів ОВС: адекватність Я-концепції, усвідомлене прагнення до саморозвитку. Розроблено структурно-логічну схему особистісного зростання майбутніх психологів у ВНЗ МВС.

Вивчення емпіричних даних системи цінностей курсантів-психологів (за даними, що ґрунтуються на психодіагностиці, експертній оцінці та особистих враженнях спостерігача) дає можливість констатувати, що домінуючими в ієрархії цінностей є цінності особистого життя, водночас з цінностей професійної самореалізації (активне діяльне життя, життєва мудрість, цікава робота, пізнання, продуктивне життя, розвиток, творчість, дисциплінованість, освіченість, раціоналізм, ефективність у справах) перше місце посіли лише цінності «розвиток» та «освіченість», на другому – життєва мудрість, на четвертому – «раціоналізм». Це свідчить про те, що під час навчання у ВНЗ системи МВС формується недостатнє прагнення до саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації.

Проведене дослідження дало змогу виявити, що до найбільш важливих ознак позитивних змін особистості курсантів-психологів упродовж навчання належать насамперед робота над собою та вміння логічно мислити, приймати обдумані рішення. Негативні зміни особистості курсантів-психологів полягають у зменшенні вимогливості до себе й турботи про інших (табл. 1).

Поєднання позитивної і негативної тенденцій в особистості свідчить про внутрішньоособистісні конфлікти, що позначається на правильній орієнтації поведінки.

Рівень комунікативних здібностей не зазнає істотних змін залежно від курсу й має вищий від середнього показник (у діапазоні від 15,56+0,42 до 16,56+0,41). Виявлена тенденція до постійного зниження показника розвитку «організаторські здібності» курсантів, хоча він залишається на вищому від середньо-нормативного рівня. Зниження активності, ініціативності особистості запропоновано вважати негативною зміною особистості курсантів у процесі навчання у ВНЗ МВС України.

Загальний показник інтелекту не зазнає істотних змін упродовж навчання у ВНЗ МВС України. Домінуючим рівнем інтелекту для 72,22% курсантів-психологів є високий рівень інтелекту за методикою «Прогресивні матриці» Дж. Равена. Ще 23,61% досліджуваних мали середній рівень інтелекту, 2,78% – дуже високий рівень інтелекту, 1,39% – низький рівень інтелекту, дефекту не виявлено.

Аналіз системи ціннісних орієнтацій показав, що у курсантів першого курсу цінності «щасливе сімейне життя», «дисциплінованість», «відповідальність» є більш важливими, ніж у студентів, на початку навчання курсанти відрізняються від студентів.

На другому курсі в курсантів цінності «розвиток», «творчість», «чесність» і «чуйність» менш важливі, ніж у студентів. Отже, умови організації навчально-виховного процесу курсантів-психологів менше сприяють, ніж у студентів-психологів, професійній самореалізації – зростанню таких цінностей, як «розвиток», «творчість», проявам у стосунках між людьми цінностей «чесність» і «чуйність».

У курсантів третього курсу значущі відмінності ціннісних орієнтацій існують лише за цінністю «любов» ($t=2,35$; $p<0,05$), яка в курсантів менш важлива, ніж у студентів. Вважаємо, що єдину відмінність можна пояснити тим, що на третьому курсі провідна діяльність і курсантів, і студентів переважно налагодилася і у студентів з'являється час для особистого життя. На відміну від них, курсанти, крім навчання, отримують статус рядового міліції й доволі великий обсяг службової діяльності, тому мають менше вільного часу.

Курсанти і студенти четвертого курсу відрізняються за ціннісними орієнтаціями «здоров'я», «любов», «щастя інших», «життєрадісність», «раціоналізм». Відмінності можна пояснити жорсткими умовами життя курсантів, що впливають на домінування тих чи інших потреб і, відповідно, зміну ціннісних орієнтацій. Унаслідок цього їх менше турбують цінності особистого життя («любов») і міжособистісних стосунків («щастя інших», «життєрадісність»). Позитивним у курсантів-психологів є збільшення важливості цінності «здоров'я», що сприяє особистісному зростанню. Цінність «раціоналізм» є важливішою для курсантів, ніж для студентів, що є позитивною тенденцією змін особистості курсанта.

За методикою КОЗ-2 показники комунікативних й організаторських здібностей вищі в курсантів першого та другого курсів, але до кінця навчання відмінності зникають. За результатами проведеного опитування, у курсантів ще на початку навчання краще сформовані ці якості, а у студентів вони розвиваються залежно від того, наскільки особистість заглиблюється у професійне середовище.

Середньоарифметичні показники за серіями А, В, С, D, Е та загальний показник інтелекту за методикою «Прогресивні матриці» Дж. Равена у курсантів і студентів однаково середні. Хоча курсанти четвертого курсу краще виконують завдання серій А, В, ніж студенти цього ж курсу, тобто краще встановлюють взаємозв'язки в структурі матриць й аналогію між фігурами.

Відмінності між курсантами і студентами різних курсів зростають упродовж перших двох років навчання, що можна пояснити відмінностями в базових цінностях та в організації навчально-виховного процесу, яка закріплює відмінності в системі цінностей.

Дослідження (дані психодіагностики, експертної оцінки, спостереження, сфокусованого інтерв'ю, бесіди) дало змогу виявити, що під час навчання у вищих навчальних закладах МВС України відбувається низка позитивних і негативних змін особистості курсантів-психологів і студентів-психологів. Зважаючи на результати констатуючого експерименту, необхідно розробити й апробувати тренінг стимулювання особистісного зростання майбутніх фахівців у навчально-виховному процесі.

Згідно з наказом МВС України від 28 липня 2004 р. № 842, створено та успішно функціонують відділи (відділення) психолого-педагогічного супроводження навчально-виховного процесу в навчальних закладах МВС України. Вивчення діяльності цих відділів показало, що головну увагу приділяють процесам адаптації та виявлення осіб з вадами розвитку особистості й віднесення їх до групи посиленої психологічної уваги. У цих групах проводяться індивідуальні та групові заходи щодо корекції розвитку особистості. Стосовно осіб, які не належать до групи посиленої психологічної уваги, не вживають заходів, що сприятимуть зростанню особистості.

У провідних ВНЗ МВС України (НАВС, ХНУВС, ДЮО, ОДУВС та ін.) впроваджено відповідні діагностичні й тренінгові програми (В.І. Барко, О.В. Іванова, Ю.Б. Ірхін, Н.І. Ковальчишина, О.А. Левенець, В.О. Лефтеров, Л.І. Мороз, О.М. Цільмак, Т.Т. Чегі, С.І. Яковенко, Н.Ю. Ярема та ін.), проте активізація власних можливостей курсантів щодо самопізнання, саморозвитку та самовдосконалення залишається недостатньою.

Нами апробована тренінгова програма, спрямована на досягнення двох цілей: самопізнання й установалення внутрішньої гармонії. Досягнен-

ня цих цілей здійснюється через вирішення таких завдань: самоаналіз професійно важливих якостей особистості; аналіз власних вчинків; подолання внутрішньоособистісних конфліктів. Відповідно до цих завдань, вправи об'єднано у три групи: 1) що спрямовані на самоаналіз професійно важливих якостей особистості; 2) метою яких є аналіз власних вчинків; 3) що забезпечують подолання конфліктів між сторонами своєї особистості.

У тренінгу взяли участь курсанти-психологи четвертого курсу психологічного факультету та факультету внутрішніх військ ННІ ПКГБПС Національної академії внутрішніх справ. Загальна кількість вибірки становить 45 осіб, яких було поділено на дві групи. До експериментальної групи ввійшли 23 курсанти-психологи психологічного факультету, контрольна група представлена 22 курсантами-психологами факультету внутрішніх військ. Тренінг проводився з експериментальною групою впродовж 20 год. і охоплював десять сесій по 2 год. кожна.

Результати порівняльного аналізу емпіричних даних показали, що в експериментальній групі майбутніх психологів ОВС після тренінгу зростає важливість цінностей «активне діяльне життя» ($t=2,94$; $p<0,01$), «продуктивне життя» ($t=2,49$; $p<0,05$), «ефективність у справах» ($t=3,11$; $p<0,01$), «життєрадісність» ($t=2,51$; $p<0,05$), зменшується потреба у встановленні контактів ($t=2,07$; $p<0,05$). Це свідчить про зміну системи ціннісних орієнтацій та вихід на перші місця цінностей професійної самореалізації.

У контрольній групі, у якій не проводився тренінг, у другому тестуванні менш важливою стає цінність «раціоналізм» ($t=2,29$; $p<0,05$) та зростає показник самооцінки за параметром «характер» ($t=2,41$; $p<0,05$). Це свідчить про формування неадекватної самооцінки та відсутність прагнення до самореалізації без спеціального тренування.

Порівняння результатів другого тестування курсантів експериментальної й контрольної груп показало, що після тренінгу менш важливим стає «суспільне визнання» ($t=2,02$; $p<0,05$), зростає важливість цінностей «продуктивне життя» ($t=2,44$; $p<0,05$), «ефективність у справах» ($t=4,92$; $p<0,001$), «життєрадісність» ($t=2,84$; $p<0,01$), знижується завищена самооцінка за параметрами «здоров'я» ($t=3,46$; $p<0,01$), «розум» ($t=2,25$; $p<0,05$), «характер» ($t=2,70$; $p<0,01$), «зовнішність» ($t=2,93$; $p<0,01$).

Вивчення результатів психологічного супроводження особистісного зростання майбутніх психологів ОВС дало змогу виявити динаміку особистості в умовах тренінгу. Наслідками подолання конфліктів між сторонами своєї особистості та досягнення внутрішньої гармонії є активне й продуктивне життя, ефективність діяльності, життєрадісність особистості, зменшення потреби у визнанні та повазі колективу, інших людей, духовної та фізичної близькості з коханою людиною, у встановленні контактів з іншими людьми.

Результатом самопізнання, самоаналізу є зниження завищеної самооцінки особистості майбутніх психологів ОВС. Це пояснюється тим, що курсанти внаслідок проведеного тренінгу стали значно адекватніше оцінювати себе, свої можливості, здібності, що притаманне людям з високим рівнем самоактуалізації, самовдосконалення особистості.

Зміни в системі цінностей, показниках самооцінки свідчать про те, що захисні механізми перешкоджали досліджуваним сприймати себе такими, якими вони є (за нашими даними, що ґрунтуються на психодіагностиці, експертній оцінці та особистих враженнях). Рефлексивний тренінг спрямовано насамперед на вироблення критичного ставлення до себе й формування бажання стати більш досконалим.

Практична цінність проведеного тренінгу визначається такими його результатами: позитивний вплив на розвиток особистості, зокрема на самопізнання, самовдосконалення; розкриття індивідуальних особливостей і здібностей майбутніх психологів ОВС; досягнення внутрішньої гармонії; профілактика невміння керувати своїми вчинками й поведінкою і, як наслідок, – підвищення самоконтролю курсантів.

Висновки. Особистість майбутнього психолога ОВС – це відкрита, динамічна система, метою якої є підтримання життя людини шляхом самоорганізації в єдності із середовищем. У процесі навчально-службової діяльності курсантів-психологів ВНЗ МВС України відбувається їх професійне становлення та низка змін особистості. Виділено дві тенденції змін особистості – позитивна, що сприяє формуванню і розвитку професійно важливих якостей особистості професіонала, і негативна, що призводить до професійної деформації. Розвиток особистості майбутніх психологів у ВНЗ МВС України детерміновано комплексом зовнішніх і внутрішніх умов, а саме: особливостями юнацького віку, статусом курсанта чи студента, особливостями навчання на різних курсах, напрямом професійної підготовки.

Результати вивчення особистісного розвитку майбутніх психологів під час навчання у ВНЗ МВС України показали, що більш важливими на всіх курсах є цінності особистого життя, а не професійної самореалізації. Одержані результати засвідчують важливість такого напряму роботи з курсантами під час навчання у ВНЗ системи МВС України, як формування прагнення до саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації.

Визначено позитивні й негативні тенденції змін особистості курсантів-психологів упродовж навчання. Позитивними змінами є робота над собою та вміння логічно мислити, приймати обдумані рішення. До негативних змін особистості належать зменшення важливості вимогливості до себе й турботи про інших, зниження активності, ініціатив-

ності особистості. Поєднання цих тенденцій в особистості свідчить про наявність внутрішньоособистісних конфліктів, що утруднює правильну орієнтацію поведінки.

Порівняння результатів емпіричного дослідження особливостей системи цінностей курсантів і студентів-психологів ВНЗ МВС України дало змогу виявити те, що для курсантів першого курсу цінності «щасливе сімейне життя», «дисциплінованість», «відповідальність» є більш важливими, ніж для студентів; для курсантів другого курсу цінності «розвиток», «творчість», «чесність» і «чуйність» є менш важливими, ніж для студентів; для третьокурсників значущі відмінності ціннісних орієнтацій існують лише за цінністю «любов», яка для курсантів є менш важливою, ніж для студентів; курсантів четвертого курсу менше турбують цінності особистого життя («любов») і міжособистісних стосунків («щастя інших», «життєрадісність»). Для них більш важливими, ніж для студентів, є цінності «здоров'я» та «раціоналізм». Відмінності ціннісних орієнтацій курсантів і студентів зумовлені відмінностями в базових цінностях та в організації навчально-виховного процесу, яка закріплює відмінності в системі цінностей.

Відповідно до виявлених особливостей особистісного розвитку майбутніх психологів у ВНЗ МВС України, для оптимізації особистісного зростання запропоновано психологічний тренінг, що поєднує два напрями: розвиток самопізнання (самоаналіз професійно важливих якостей особистості; аналіз власних вчинків) та подолання конфліктів між сторонами своєї особистості (установлення внутрішньої гармонії).

Аналіз результатів психологічного супроводження особистісного зростання майбутніх психологів ОВС дав змогу виявити особливості розвитку особистості в умовах тренінгу. Результатом самопізнання, самоаналізу є зниження завищеної самооцінки за параметрами «здоров'я», «розум», «характер», «зовнішність». Наслідками подолання конфліктів між сторонами своєї особистості є активне й продуктивне життя, ефективність діяльності, життєрадісність особистості, зменшення потреби у визнанні та повазі колективу, інших людей, духовної та фізичної близькості з коханою людиною, встановлення контактів з іншими людьми. Зазначені зміни особистості свідчать про те, що тренінг сприяв виробленню критичного ставлення до себе й прагнення самовдосконалення.

Одержані результати свідчать про те, що, використовуючи психологічне супроводження особистісного зростання, можна коригувати формування та розвиток особистості фахівців у процесі їх професійної підготовки. Методичні розробки автора впроваджено в навчальний процес Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ (рефлексивний тренінг особистісного

зростання курсантів-психологів) та Волинського національного університету імені Лесі Українки (рефлексивний тренінг особистісного зростання студентів-психологів).

Проведене дослідження не висчерпало всі аспекти проблеми. Зокрема поза увагою залишився гендерний аспект змін особистості. З одного боку, потрібно розширювати перелік досліджуваних якостей і властивостей особистості при здійсненні лонгітюдних досліджень. З іншого – варто зосередитися на такому важливому аспекті детермінації саморозвитку, яким є самооцінка курсантів, дослідити проблему психологічної корекції неадекватної самооцінки, упровадження тренінгів у навчально-виховний процес ВНЗ МВС України, посилення ролі психологічної служби навчального закладу.

Яковенко С.І., Ятчук М.С. Трансформационные изменения личности в условиях ВУЗа (сравнительный анализ отличий между курсантами и студентами)

Представлены результаты теоретико-экспериментального исследования проблемы развития личности будущих психологов в высших учебных заведениях МВД Украины на протяжении обучения. Определены детерминанты развития и отличие в личностях курсантов и студентов – будущих психологов. Доказана необходимость предпринятия дополнительных мер психологического сопровождения личностного развития будущих психологов в вузе МВД Украины в виде тренинга личностного роста; проверена его эффективность.

Ключевые слова: *развитие личности курсантов и студентов; положительные и отрицательные изменения; динамика личностного роста; психологическое сопровождение.*

Yakovenko S.I., Yatchuk M.S. Transformations of a person within universities (comparative analysis of the differences between cadets and students)

The results of theoretical and experimental research of the problem of personal development of future psychologists in higher educational establishments of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine during educational course are considered in the article. The determinants of the development and distinctions in personality changes of cadets and students – future psychologists, are defined. The necessity and effectiveness of supplementary measures of psychological support for personal development of future psychologists in universities of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine due to personal growth training is proved.

Key words: *changes and personal development of cadets and students - future psychologists, positive and negative changes, dynamics of personal growth, psychological support.*

Розділ IV

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

УДК 37 015.159

Д.І. Бородій

ДОВІРА ЯК НЕОБХІДНА ПСИХОЛОГІЧНА УМОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СТОСУНКАХ «УЧИТЕЛЬ-УЧЕнь»

Розкрито проблему довіри як необхідної умови ефективної педагогічної взаємодії в стосунках учитель-учень. Здійснено теоретичний аналіз різних підходів до визначення поняття «довіра», обґрунтовано взаємозалежність довіри та спілкування у педагогічній взаємодії. Визначено чинники, що перешкоджають виявам довіри у стосунках учителя зі школярами.

Ключові слова: довіра, взаємодія, спілкування, вчитель, школярі, особистість.

Постановка проблеми. В об'єктивному процесі навчання і виховання простежується такий суб'єктивний чинник, як особистість педагога, яка розкривається і впливає на учнів через взаємодію з ними, у процесі виконання різних видів діяльності. Значення гуманного характеру взаємодії педагога з вихованцями складно переоцінити, оскільки саме це і є визначальною умовою позитивного впливу педагога на розвиток і формування особистості школяра. Педагогічна взаємодія як важливий компонент навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчально-виховному закладі передбачає наявність ефективного психологічного впливу педагога на вихованця, що сприятиме формуванню відчуття захищеності та впевненості у різні вікові періоди становлення особистості, подолання вікових криз.

Усвідомлюючи недоліки освітньої діяльності школи (авторитарний стиль взаємин «учитель-учень», невміння і неготовність учителів сприймати школярів як неповторну цілісну особистість із притаманними тільки їй індивідуальними особливостями, невиправдані способи управління освітніми закладами), педагогічні працівники розуміють навчально-виховний процес як соціально-особистісний феномен і намагаються організувати педагогічну взаємодію зі школярами на основі

довіри, зважаючи на самодостатність кожного із суб'єктів спілкування, його неповторну індивідуальність з певною своєрідністю рис і якостей особистості, яка у процесі улюбленої пізнавальної або творчої діяльності формує і вільно виявляє своє особистісне «Я» [4].

Саме тому проблема довіри, довірливості у стосунках учитель-учень виступає важливою психологічною умовою їх успішної педагогічної взаємодії.

Стан дослідження. Проблема довіри привернула увагу вчених порівняно недавно – у другій половині ХХ століття. Серед відомих дослідників довіри в контексті проблем соціальної взаємодії слід відзначити Ф. Фукуяму, А. Селігмена, П. Штомпку, Н. Лумана, Е. Гідденса, Б. Барбера, Т. Ямагіші, П. Бурдье, У. Бека.

Проблему довіри розглядають у різних напрямках дослідження, зокрема: довіра як чинник соціальної взаємодії у контексті глобалізації (Н.М. Степанова); довіра в динаміці соціальних змін щодо проблеми виникнення та специфіки вияву її феномена в змінених соціокультурних умовах сучасності (О.М. Кожемякіна); довіра як основоположний принцип взаємодії органів внутрішніх справ із структурами громадянського суспільства (Ю.С. Торкайло); довіра до державної влади як категорія політичного управління (С.С. Погорелий).

Дослідження питань педагогічної взаємодії не є новою проблемою психолого-педагогічної науки. Деякі аспекти цього питання вивчають такі сучасні українські вчені-педагоги: О.В. Глузман, О.М. Друганова, С.Т. Золотухіна, М.Б. Євтух, В.С. Курило, Н.С. Побірченко та ін.

Особливості навчальної взаємодії вивчають Н.В. Єлізарова, М.І. Фрумін, Г.А. Цукерман, зарубіжні вчені Р. Селман, О. Стауфорд, М. Хаузен розглядають взаємодію у навчанні, спираючись на положення гуманістичної та когнітивної психології. М.А. Вейт, Б.Г. Огаєнц, О.В. Суботський досліджують педагогічну взаємодію як соціально-психологічний процес через співробітництво з дітьми.

Дослідження означеного явища здійснюється переважно з соціологічних і політологічних позицій, у соціально-філософському й історичному аспектах, але в системі взаємодії педагог-вихованець залишається не зовсім з'ясованим.

Мета статті – розкрити теоретичні аспекти довіри як феномена педагогічної взаємодії у стосунках «учитель-учень», що повинно сприяти формуванню почуття захищеності у молодших школярів у період їх адаптації до умов навчання в школі.

Виклад основних положень. Педагогічний словник пропонує таку характеристику поняття «довіра»: це соціологічна та психологічна категорія для позначення відкритих, позитивних взаємовідносин

між людьми (сторонами довіри), що відображають упевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з котрою довіряючий перебуває в тих чи інших відносинах, що ґрунтуються на його досвіді [9, с. 136]. Довіра не має потреби у включенні якоїсь дії. Довіра передбачення покладання на якусь дію, яке базується на тому, що знає одна сторона про іншу.

Довіра – це твердження про те, що поки що невідоме, але має якусь вірогідність статися. Повну довіру часто ототожнюють із вірою, бо механізм такої довіри вже не ґрунтується на раціональних засадах, тобто на досвіді й на передбаченні, на попередньому знанні однієї сторони іншою і охоплює ірраціональні мотиви взаємовідносин.

Довіра до інших виражається у мірі інтенсивності та характерному стилі взаємодії особистості з іншими подібно до того, як довіра до себе – у широті діапазону та мірі ризикованості діяльності особистості в цілому. Іноді про довіру до інших говорять як про частковий випадок довіри до себе, як про відчуття власної спроможності впоратися з можливою реакцією партнера на дію людини, впевненість у тому, що навіть відмова партнера від певної пропозиції не зведе нанівець міжособистісні взаємини [3].

Т. Скрипкіна дає визначення довіри як специфічної здатності людини апіорі наділяти явища та об'єкти навколишнього світу, а також й інших людей, їхні можливі майбутні дії і власні можливі дії властивостями безпеки (надійності) та ситуативної корисності (значущості) [7].

А.В. Мудрик виокремлює такі чинники довіри до іншої людини у сфері комунікації:

- чесна і відкрита комунікація без спотворення інформації;
- демонстрація здібностей і можливостей іншої людини для досягнення нею компетентності;
- здатність особи прислухатися до думки співрозмовника, навіть якщо вона суперечить її власним поглядам;
- дотримання обіцянок і виконання зобов'язань;
- взаємодопомога та співробітництво.

Серед чинників, що перешкоджають виявам довіри, дослідник виокремлює такі:

- значно більшу зацікавленість у власному благополуччі, ніж у благополуччі інших у спільній з ними діяльності, демонстрація цієї пріоритетності;
- надання суперечливих вказівок і планів дій;
- формулювання поспішних висновків без перевірки фактів;
- стратегії самовиправдання та/або звинувачення інших у випадку неуспіху в діяльності [5].

Довіра як психологічне відношення охоплює інтерес та повагу до іншої людини; уявлення про потреби, що можуть бути задоволені в результаті взаємодії з нею; емоції від передчуття їх задоволення і позитивні емоційні оцінки партнера; розслабленість і безумовну готовність виявляти стосовно нього добру волю, а також виконувати певні дії, що сприятимуть успішній взаємодії. Складовими недовіри є такі основні елементи: усвідомлення ризику, почуття небезпеки, страху в поєднанні з негативними емоційними оцінками партнера і можливих результатів взаємодії; настороженість і напруження, готовність перервати контакт, відповісти на агресію чи виявити випереджаючу ворожість [2].

В.А. Петровський, досліджуючи проблеми довірливого спілкування, виокремлює такі його основні ознаки:

- міцність, або стійкість установленого контакту;
- відсутність жорсткого контролю в процесі контакту і формального психологічного впливу;
- щирість;
- упевненість, що надана інформація не буде застосована для нанесення шкоди людині, яка її надала [8].

Оскільки максимально феномен довіри виявляється через спілкування у системі педагогічної взаємодії учитель-учень, вважаємо за доцільне проаналізувати різні види спілкування. А. Добрович пропонує вирізнити такі види спілкування: конвенціональний, примітивний, маніпулятивний, стандартизований, ігровий, діловий і духовний. Кожен із зазначених видів автор розглядає в контексті чотирьох фаз поведінки індивіда: перша фаза – спрямованість на партнера; друга – психічне відображення партнера; третя – інформування партнера; четверта – відключення від партнера, якщо спонукальні мотиви з ним зникли, або повернення до другої фази, якщо вони збереглися. Зважаючи на ту обставину, що партнери діють у контакті, першу фазу комунікативного акту вчений називає взаємоспрямованістю, другу – взаємовідображенням, третю – взаємoinформуванням, четверту – взаємовідключенням [1].

Духовний рівень вважається автором найвищим рівнем людського спілкування, адже на цьому рівні партнер сприймається як носій духовного начала, яке пробуджує високі почуття: від дружби до можливості наблизитися до найвищих цінностей людства. Духовність забезпечується не добром тем для розмови, а глибиною діалогічного проникнення людей в помисли один одного, тобто бесіда на найбуденнішу тему може бути більш духовною, ніж розмова про літературу [1].

Учень у сучасному навчальному процесі виступає в якості суб'єкта саморозвитку і різноманітної діяльності. Для реалізації особистісно орієнтованого підходу в навчанні і вихованні школярів учитель

повинен навчитись стимулювати активність учнів, надихати їх, домагаючись прийняття позиції педагога, погоджуватись з нею, самостійно висувати ідеї, відстоювати свою думку.

Ефективність педагогічного спілкування неможлива без уміння вчителя обирати різну позицію залежно від освітніх і виховних завдань, завдань спільної діяльності: консультанта, інформатора, духовного наставника, помічника, співробітника та ін. У процесі спілкування відбувається обмін думками, ідеями, почуттями і переживаннями. Особливістю педагогічного спілкування є те, що цей обмін спрямований на розвиток одного із партнерів по спілкуванню – учня, на формування суб'єктивного досвіду пізнання, творчості, ставлення до світу. Для педагога спілкування з учнем є засіб розвитку його специфічної цілеспрямованої діяльності. Для учня спілкування з учителем є необхідність, яка ґрунтується на специфіці навчальної діяльності. Водночас процес спілкування між педагогом і учнем як неформальний обмін почуттями, переживаннями, ідеями можливий лише за наявності духовної спорідненості, довіри, взаємної потреби в спілкуванні.

Особі педагога – як координатора педагогічної взаємодії – його професійно-моральним якостям, педагогічній майстерності приділялося чимало уваги в різні історичні періоди. У період Нового часу великі мислителі, основоположники сучасної педагогіки, сформуvalи образ учителя і визначили специфіку педагогічної діяльності, її соціальний та особистісний компоненти. Учитель уперше постає не лише в якості транслятора-«передавача» (П.Ф. Каптерев) культурно-історичного досвіду суспільства, але і в якості суб'єкта (творця-ентузіаста, М.І. Пирогов), цієї традиції в її найвищому морально-гуманістичному значенні [6, с. 54]. Адже, будучи суб'єктом духовного процесу, учитель покликаний розвивати духовні якості, віру в людину, довіру до неї і це дасть змогу втілити мрію Я.А. Коменського про перетворення школи в «майстерню гуманності» [6, с. 55].

Вільне спілкування створює надзвичайно сприятливі умови для вивчення особливостей кожного учня. Важливо в спілкуванні створити такі умови, які дозволили б учням розкритися повною мірою.

Важливу роль у розвитку школяра виконує спілкування з ровесниками, батьками, дорослими. Ефективність цього явища можна суттєво поліпшити на основі педагогічного керівництва спілкування дітей, тому важливо впливати на стиль і зміст спілкування дітей.

Довіра до іншого в міжособистісному спілкуванні, взаємодії є важливою умовою позитивності цих відносин і взаємодії. Вона сприяє кооперації людей у вирішенні спільних проблемних питань, зменшуючи об'єктивне навантаження на кожного з учасників. Окрім того, позитивне емоційне тло взаємин з іншими забезпечує можливість особисті-

сного розвитку і самовдосконалення завдяки вірі людини в те, що у скрутний момент вона отримає необхідну підтримку.

Наявність довіри між педагогом і вихованцем є важливою умовою ефективного спілкування. Адже у процесі спілкування вирішуються не тільки завдання навчально-виховного змісту, але й проблеми емоційності стосунків, попередження та подолання конфліктних ситуацій, вирішення проблем особистісного характеру, соціального становлення тощо. Саме довіра як необхідний компонент педагогічної взаємодії в стосунках учитель-учень виступає одним із вагомих чинників успішної позитивної адаптації молодшого школяра до навчання, його ознайомлення з умовами перебування в новому середовищі, прийнятті та усвідомленні правил та норм поведінки у ньому.

Висновки. Ефективність педагогічної взаємодії в стосунках «учитель-учень» залежить від наявності довіри як необхідної умови цієї взаємодії. Виникнення і розвиток довіри як психолого-педагогічної категорії значною мірою зумовлено професійно-особистісними характеристикам педагога, стилем взаємодії, якого він дотримується у процесі спілкування зі школярами. Саме проблема формування ефективного стилю педагогічної взаємодії в стосунках учитель-учень, який повинен ґрунтуватися на феномені довіри, і є пріоритетом наших подальших досліджень.

1. Добрович А.В. Учителю о психологи и психогигиене общения / А.В. Добрович. – М.: Просвещение, 1987. – 207 с.

2. Купрейченко А.Б. Психология доверия и недоверия / А.Б. Купрейченко. – М.: ИП РАН, 2008. – 569 с.

3. Матвеев-Гендриксон О.Г. Про доверие в отношениях, в частности про доверие к любимому человеку / О.Г. Матвеев-Гендриксон. – СПб., 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://smogendrr.ru/page/pro-doverie-v-otnoshenijah-v-chastnosti-pro-doverie-k-ljumimomu-cheloveku-chast-1/>

4. Микитюк Г.Ю. Взаємини викладачів і студентів як чинник становлення особистості майбутнього вчителя: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Г.Ю. Микитюк; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: 2003. – 202 с.

5. Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников / А.В. Мудрик. – М.: Педагогика, 1984. – 112 с.

6. Рыбин В.А. Учитель в педагогике Нового времени / В.А. Рыбин // Педагогика. – 2006. – № 8. – С. 48–56.

7. Скрипкина Т.П. Доверие как социально-психологическое явление: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. псих. наук: 19.00.05 / Т.П. Скрипкина. – Ростов-на-Дону, 1998. – 29 с.

8. Петровский А.В. Психология неадаптивной активности / А.В. Петровский. – М.: Горбунок, 1992. – 223 с.

9. Педагогический словарь: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.И. Загвязинский, А.Ф. Закирова, Т.А. Строкова и др.; под ред. В.И. Загвязинского, А.Ф. Закировой. – М.: Академия, 2008. – 352 с.

Бородий Д.И. Доверие как необходимое психологическое условие педагогического взаимодействия в отношениях «учитель-ученик»

Анализируется проблема доверия как необходимое условие эффективного педагогического взаимодействия в отношениях учитель-ученик. Осуществляется теоретический анализ различных подходов к определению понятия «доверие», обосновывается взаимозависимость доверия и общения в педагогическом взаимодействии; определяются факторы, препятствующие проявлениям доверия во взаимоотношениях учителя со школьниками.

Ключевые слова: доверие, взаимодействие, общение, учитель, ученики, личность.

Borodiy D.I. Trust as a necessary psychological condition for pedagogical interaction in «teacher-student» relationships

The problem of trust as a prerequisite for effective pedagogical interaction in «teacher-student» relationships is analyzed. The theoretical analysis of different approaches to defining the concept of «trust» is made, as well as the interdependency of trust and communication in pedagogical interaction are made. Factors that prevent manifestations of trust in the relationship «teacher – student» are determined.

Key words: trust, interaction, communication, teacher, students, personality.

УДК 378.013: 159923.2(477)(063)

М.П. Гетьманчук

**МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ВИЩИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МВС УКРАЇНИ**

На основі вивчення наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених досліджено особливості формування національної ідентичності у курсантів і студентів вищих МВС України. Проаналізовано рівень впливу загальноосвітніх і правових навчальних дисциплін на процес формування національної свідомості курсантів.

Ключові слова: нація, національна ідея, національна ідентичність, етнічна ідентифікація, національна свідомість.

Постановка проблеми. Одним із найбільш суперечливих явищ суспільного життя, яке вже майже два сторіччя впливає не тільки на

європейську, але й світову історію, є національне питання. Феномен нації, ставши визначальним чинником історичного розвитку, об'єктивно породив низку теорій, які намагаються це надзвичайно впливове явище втиснути у вузькі межі наукових (часто псевдонаукових) теорій і дефініцій. Розпад тоталітарного СРСР, утворення на пострадянському просторі національних держав не тільки посилили інтерес дослідників до національного питання, але й спростували твердження багатьох з них про відмирання націй у постіндустріальну добу. Взаємна підтримка держави й нації у сучасному світі забезпечує виживання і гнучкість національній державі як формі культурно-політичного утворення. Доки така підтримка існує, доки держави захищають і надають вираження національним ідентичностям, доти народи світу адресуватимуть свої відданість і довіру суверенним, територіально обмеженим національним державам.

Зарубіжні дослідники небезпідставно констатують, що на цьому етапі розвитку людства не просто примножилася велика кількість держав, саме поняття національної держави ще міцніше закріпилося у світі: 1) національна держава продовжує залишатися єдиною міжнародно визнаною структурою політичного об'єднання і лише вона допускається до вступу ООН та міжнародні організації; 2) після 1991 р. принаймні 18 нових національних держав було визнано «державами-спадкоємцями», а це сталося після сорокарічного періоду суцільних відмов з боку наддержав надавати подібний статус; 3) чималим і різноманітним є спектр сучасних національних держав: а) на одному його кінці перебувають національні держави, в яких домінує етнічне ядро; б) на іншому – етнічно глибоко розділені національні держави; в) між ними знаходяться національні держави із панівним етнічним ядром, але з однією чи більше значними етнічними та національними меншинами); 4) національна держава до цього часу залишається єдиною ареною для вирішення етнічних проблем [14, с. 146–148].

Зазначимо, що сьогодні в Україні відсутня загальноприйнята методологічна модель, яка б узагальнювала та інтегрувала теоретичні напрацювання вітчизняних науковців стосовно національної ідеї як основи стратегії розвитку національного державотворення. Певною мірою така ситуація породжує не тільки невизначеність у внутрішній та зовнішній політиці, але й чималу напругу та дезорганізацію в суспільстві. Ідеологічна невизначеність, відсутність ціннісних орієнтацій та усвідомленої мети і завдань суспільного розвитку, домінування партикулярних інтересів над загальнонаціональними, внутрішні та зовнішні виклики для національної безпеки – вимагають чіткого визначення теоретико-методологічних засад ідеології державного будівництва, основою для якого стала б об'єднувальна національна ідея.

Виклад основних положень. На початку 90-х років «Декларація прав національностей України» (від 1 листопада 1991 р.) констатувала факт: Україну населяють представники «понад ста національностей світу». Десять років опісля Всеукраїнський перепис населення (грудень 2001 р.) це уточнив: країну населяють представники 136 народів-етносів світу. Ще через вісім років Євросоюз нас «проінформував» про два непересічні факти: населення м. Маріуполя становлять представники 100, а м. Одеси – 132 народів-етносів світу [1, с. 46–47]. Справжнім лихом було й залишається термінологічне блукання в поняттях і категоріях, якими оперують науковці в постановці й вирішенні політико-етнологічних проблем. Головно не зрозуміло, хто є хто в соціоісторичній і в суто етнополітичних ієрархіях, методології визначення «національних меншин», «корінних народів» та «етнічних груп». У загальному підсумку ми так і не маємо чіткого уявлення про те, яким же є у народів, що населяють країну або певні регіони, етнополітичний потенціал соціуму – і державотворення, культурологічного розвитку та взагалі соціального просування в історії.

Як показує практика, а на цьому наголошують вітчизняні дослідники, вплив зовнішньополітичних чинників на процес національної консолідації України доволі значний. Деякі суб'єкти міжнародних відносин – ЄС, НАТО, США, міжнародні урядові та неурядові організації (ОБСЄ, Агентство США з міжнародного розвитку, ЄБРР, світовий банк та ін.) – переважно позитивно впливають на націоконсолідуючі процеси, водночас інші країни, зокрема Російська Федерація, етнічні батьківщини окремих національних меншин (Румунія, Угорщина) негативно впливають на процес національної консолідації України, загоструючи міжнаціональні відносини в регіонах [6, с. 314].

Неоднозначне трактування національної ідеї частково детерміноване різною інтерпретацією складників цього поняття – нації та ідеї. Поняття «національна ідея» пов'язане з формуванням нації та етносу, і відповідно з поняттям «нація», яке упродовж тривалого часу наповнювалося різним змістом. Термін «нація» походить із латинської і означає рід, плем'я. У Стародавньому Римі із поширенням римського громадянства поняття «нація» розпочало ототожнюватися із місцем народження і проживання та означало спільноту людей, об'єднану місцем походження чи споріднених кров'ю. Етатизація поняття «нація» у подальшому відбувалася в зв'язку із консолідацією політичної еліти за територіальною, мовною та культурною ознакою. Згодом цей термін став використовуватися для означення населення країни у значенні «підданство», «громадянство», «держава» [2, с. 31–35]. Нині термін «нація», як правило, уживають у значенні колективного суб'єкта,

який володіє повнотою державного суверенітету й об'єднує все населення країни.

Слов'янські народи трактування нації як етнокультурної спільноти запозичили від німців. У XVIII – першій половині XIX ст. у слов'ян (за винятком Росії) не було своєї державності, а тому поняття «нація» вони часто ототожнювали з поняттям етнос як культурно-психологічною та природно-біологічною спільнотою (родиною, сім'єю). Саме це слугувало обґрунтуванням для утворення власних національних держав [11, с. 27]. Різні народи у поняття «нація» викладають відмінний зміст, що залежить від характеру націогенези цих народів. Для пояснення цього феномена виникли політична, психологічна, культурологічна, історико-економічна, етнічна теорії нації, які за основу націогенези відповідно ставлять політичний, психологічний і т. д. фактори [10, с. 131–141].

Осмислення й аналіз поняття «національна ідея» вимагає також з'ясування змісту терміна «ідея». У теорії пізнання ідея (з грецької – «те, що видно», образ) є філософським терміном, що означає «зміст», «значення», «сутність» [20, с. 236]. Отже, ідея є осмисленою формою сприйняття явищ об'єктивного світу, яка згідно з теоретичним принципом узагальнює знання про різні факти й складові окремого явища, пояснює його сутність і відображає стійкі зв'язки між цими фактами та складниками. У практичній же площині під ідеєю розуміємо певний ідеальний образ – задум, який суб'єкт має намір реалізувати за допомогою практичних дій. Як зазначають науковці, національна ідея не обмежується суто науковими знаннями, які розглядають буття людини здебільшого у природному та суспільному вимірах, а містить також філософські, релігійні знання, елементи міфології.

Інтерес дослідників до національного міфу та релігійних уявлень як складових національної ідеї зумовлений тим, що, незважаючи на свій ірраціональний характер, міф і релігія реально впливають на всю життєдіяльність організму. У цьому контексті слід зважити на те, що ігнорування ірраціональних аспектів національної ідеї, зведення її до суто природного, соціального чи політичного виміру можуть завдати шкоди українцям, оскільки апеляція лише до знань про матеріальний світ в намаганні мобілізувати народні маси може обернутися їх «моральним роззброєнням та віддаленням від бажаної мети» [5, с. 17]. Це очевидно, оскільки національний ідеал українського народу має певною мірою релігійний характер. Невипадково деякі вітчизняні науковці розглядають реалізацію національної ідеї як процес, що спрямовує народ до Богобуття, такого кінцевого ідеального стану буття, в якому панують добро, любов і абсолютна гармонія [3, с. 25].

Відомий британський дослідник Е. Сміт, визначаючи зміст поняття «нація», зважає на те, що це складна конструкція з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних, політико-юридичних [16, с. 24]. Національна ідея – це також складний структурат. Вона складається із багатьох взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів: 1) національної ідентичності; 2) національного покликання; 3) національного ідеалу; 4) національних інтересів; 5) національних цінностей та пріоритетів; 6) механізмів реалізації національних інтересів (національної держави, національної стратегії, національної безпеки). Національна ідея – це осмислена форма сприйняття глибинної сутності свого народу, яка виражає його духовну першооснову, мету, сенс і фундаментальні принципи існування, що пронизують все національне буття та зумовлюють суспільний розвиток [18]. Її характер визначається менталітетом народу, рівнем розвитку його духовної і матеріальної культури, статусом на міжнародній арені, завданнями конкретної історичної епохи. Основна функція національної ідеї полягає в тому, що вона виступає важливим чинником націотворення та націогенези.

Центральним елементом у структурі національної ідеї є національна ідентичність. Термін «ідентичність» з англійської перекладається як тотожність, справжність. Під ним розуміють сукупність специфічних рис і характеристик особи і соціальної групи, які виділяють певну особу або соціальну групу з кола інших людей чи груп і є для окремої особи підставою для віднесення себе до цієї групи [7, с. 81]. Залежно від характеру соціально групових зв'язків ідентичність буває етнічною, класовою, соціальною, релігійною, професійною, культурною тощо. Взаємодіючи між собою, вони створюють «ієрархію ідентичностей», в якій кожна з них посідає своє місце [8, с. 142]. Сформована ідентичність – це ототожнення людини з певною соціальною групою, внутрішнє прийняття в духовному світі особистості системи цінностей, ідеалів, норм, зразків поведінки відповідної спільноти. Завдяки їй формується внутрішня система ставлення людини до себе і світу, система самоконтролю і самовизначення [17, с. 112–113; 19].

Національна ідентичність – це сукупність ідей, поглядів та уявлень щодо інтересів своєї нації, засобів і шляхів забезпечення цих інтересів. Вона характеризується почуттям належності й відданості людини певній нації. Сутність цього поняття – складне переплетення вроджених і набутих рис, міфологізованих уявлень і реальних образів. Національна ідентичність базується на певній системі рис – расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні вірування, традиційна обрядовість, звичаї) [8, с. 142]. Значимо,

що основою національної ідентичності є усвідомлений, раціональний вибір, який у свідомості, політичній волі, громадянстві, політичній культурі і виявляється у членів різних етнічних спільнот як співгромадян єдиної держави.

Національна ідентичність має інтегративну якість, яка містить етнонаціональні та загальногромадянські риси. Е. Сміт характерними рисами національної ідентичності називає: 1) історичну територію, або рідний край; 2) спільні міфи та історичну пам'ять; 3) спільну масову, громадянську культуру; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільну економіку з можливістю пересування у межах національних територій [16, с. 24]. Підкреслимо, що специфіка національної ідентичності як елемента національної ідеї полягає в тому, що через неї етнос (шляхом формування національної свідомості та самосвідомості) сягає розуміння свого становища і призначення у світі, своїх спільних інтересів й ідеалів, необхідності спільної боротьби за їх здійснення, усвідомлення національно-державної спільності та державного суверенітету [12, с. 390–391].

Розглядаючи теоретико-методологічні аспекти особливостей формування національної ідентичності, зважимо на поняття «етнічна ідентифікація». Етнічна ідентифікація – це ототожнення людьми один одного і себе з певною етнічною спільнотою, що дає їм змогу засвоювати визначальні стереотипи поведінки. Якщо говорити про українську етнічну ідентичність, то нині деякі дослідники характеризують її як явище, де на рівні титульного етносу можна спостерігати феномен так званої подвійної ідентичності – загальноукраїнську та регіональну: «східняки», «західняки», «галичани», «буковинці», «поліщуки» тощо [9; 13, с. 224]. Подвійність характерна також для представників змішаних шлюбів, діти яких успадковують елементи етнічної ідентичності своїх батьків.

У моноетнічних демократичних державах для багатьох громадян етнічна та національна ідентичності існують в нерозривній єдності, але в полі етнічних державах ці ідентичності не збігаються. В багатонаціональних і полі етнічних державах людина може ідентифікувати себе з певною етнічною групою, з політичною нацією або водночас з ними обома [8, с. 143]. За умов трансформації українського суспільства та в інших пострадянських державах може виникнути дисбаланс і протиріччя між етнічною та національною ідентичностями, а це призводить до відчуття соціального дискомфорту, вибору між двома ідентичностями. Сьогодні розбіжності і розбалансування між цими ідентичностями породжують сепаратистські настрої та тенденції, призводять до загострення міжетнічних протиріч і конфліктів.

Національна ідентичність визначає явище національної свідомості індивідуума. Визначення цього поняття мало еволюційний характер, і його сучасний вигляд – інтегроване поняття, що охоплює систему таких компонентів:

1. Усвідомлення особливостей національної культури своєї нації (самоназви, походження й історичного минулого членів нації, території, яка вважається Батьківщиною, мови, культури, економіки, що представляють елементи різних сфер чи підсистем національної культури).

2. Усвідомлення психологічних особливостей своєї нації (національний характер, національний темперамент, етнонаціональна спрямованість (моральні переконання, ціннісні орієнтації, погляди, ідеали), специфічні для етносу здатності).

3. Усвідомлення тотожності зі своєю нацією, що передбачає національну ідентичність особистості (під національною ідентичністю розуміється загальна система уявлень про складові національного світу, що інтегрують індивіда з національною спільнотою; існують три типи ідентичності: націоцентрична, поліетнічна і транснаціональна).

4. Усвідомлення власних психологічних особливостей (передбачає перенесення людиною психологічних властивостей нації безпосередньо на себе, що призводить до усвідомлення ступеня присутності, виразності прояву і розвитку їх у самій людині. Однією з таких властивостей є національна гідність).

5. Усвідомлення себе суб'єктом своєї національної спільноти. Цей компонент передбачає об'єктивний і суб'єктивний зв'язок індивідуума зі своєю національною спільнотою. Об'єктивний зв'язок полягає в соціальній залежності людини від суспільства, а суб'єктивний – передбачає психологічну прихильність особистості до умов життєдіяльності своєї нації. Усвідомлення себе як представника певної національної спільноти тісно пов'язане з симпатією, формами якої є співпереживання та співчуття.

Умовою формування національної визначеності є опанування людиною системи національних цінностей, орієнтовним змістом якої може бути:

– абсолютні цінності: віра, надія, любов, сумління, чесність, справедливість, ширість, гідність, милосердя, досконалість, мудрість, благородство;

– національні цінності: історична пам'ять, українська ідея, єдність поколінь на основі віри в національну ідею, почуття національної гідності, любов до рідної культури, українська мова, пошана до національних символів, самопожертва в боротьбі за свободу нації, толерантне ставлення до інших націй, дбайливе ставлення до національних

багатств, до рідної природи, почуття гумору, любов до праці. Також є громадянські, сімейні та особисті цінності.

6. Соціально-моральна самооцінка національного, що є свого роду самоставленням на основі переживань, які виникають у ході генезису національної самосвідомості на різних етапах її становлення.

Науковці також зазначають, що в сучасних умовах спостерігається тенденція до відродження та експансії етнічної ідентичності, яка охоплює сферу мовної поведінки, культурних цінностей, народних звичаїв, традиційних вірувань. Етнічні ідентичності можуть виконувати і конструктивну й прогресивну, і деструктивну й реакційну роль. Деструктивно-реакційна функція етнічної ідентичності пов'язується з такими явищами, як етноцентризм, агресивний етніцизм, ксенофобія. Саме внаслідок агресивного етніцизму з'явилося таке поняття, як «етнічні чистки» [13, с. 224–225]. Тому для української нації, яка відроджує своє етнічне коріння і водночас прагне цивілізованого діалогу з іншими народами, важливо зберегти рівновагу між повагою і гордістю за своє етнічне походження з почуттям належності до однієї спільноти – української нації, ідентитами для якої є одвічні цінності – державність, мова, культура.

Сучасна структура підготовки правоохоронців вже містить певні можливості формування національної свідомості курсантів. Так, зокрема, робочими навчальними планами у вишах МВС передбачено вивчення низки культурологічних навчальних дисциплін і дисциплін, що висвітлюють питання української державності. До них можна віднести історію України, культурологію, історію держави і права України тощо. Відома зацікавленість Міністерства внутрішніх справ у впровадженні навчального курсу з історії українського козацтва.

Певна робота здійснюється також відділами по роботі з персоналом та офісерами факультетів вишів МВС. Завдяки їх зусиллям курсанти залучаються до заходів, що є традиційними для українських захисників. Це, наприклад, вшанування пам'яті загиблих працівників міліції, відзначення державних і традиційних християнських свят, відвідування театру, виставок тощо. Однак, досі ще не здійснюється діагностика рівня сформованості національної свідомості курсантів. Крім того, виникає розрізненість зусиль різних підрозділів системи МВС і відсутність координації в їх роботі. З уваги на вищезазначене, на нашу думку, можна виокремити такі напрями щодо удосконалення процесу формування національної свідомості курсантів:

1. Запровадження систематичного проведення моніторингу сформованості рівня національної свідомості курсантів.

2. На підставі діагностичних досліджень визначення ролі кожного підрозділу та заходів, що вони здійснюють, у формуванні національної свідомості майбутніх правоохоронців.

3. Створення централізованої системи формування національної свідомості курсантів, до якої слід залучити кафедри, факультети та інші структурні підрозділи, передбачити максимальну самостійність та створення умов для активної позиції курсантів у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу.

4. Визначити рівень впливу правових та інших загальноосвітніх навчальних дисциплін на процес формування національної свідомості курсантів. Особливо зважати на роль спеціальних правових дисциплін не тільки у справі покарання злочинців, а й у підготовці курсантів вищих МВС до захисту державності, прав та свобод в Україні, базових цінностей громадянського суспільства.

Висновки. В Україні є теоретична база та певний практичний досвід формування національної свідомості осіб, що навчаються у вищих навчальних закладах системи МВС. У вищих закладах основи для формування національної свідомості курсантів. Водночас є й перспективи для вдосконалення процесу формування національної свідомості майбутніх правоохоронців.

---

1. Варзар І.М. Політична етнологія: пропедевтичний курс / І.М. Варзар. – 2-ге вид. перероб. та допов. – К.: Персонал, 2011. – 354 с.

2. Касьянов Г.В. Теорія нації та націоналізму / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 353 с.

3. Кісь Р. Аспекти національної ідеї / Р. Кісь. – К.: Українська видавнича спілка, 1997. – 27 с.

4. Кучерявий А. Національна свідомість як предмет педагогічної практики у вищих навчальних закладах МВС України / А. Кучерявий // Актуальні проблеми формування національної самосвідомості у вищих навчальних закладах: матер. Всеукр. наук.-прак. конф. (9–10; XI. 2007 р.). – Донецьк: Норд-Комп'ютер, 2007. – С. 196–203.

5. Леся Українка і національна ідея. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 169 с.

6. Луцишин Г.І. Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу: монографія / Г.І. Луцишин. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 364 с.

7. Майборода О. Ідентичність / О. Майборода // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 81 с.

8. Малий етнополітичний словник. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.

9. Обушний М.І. Етнос і нація: проблема ідентичності / М.І. Обушний. – К.: Укр. центр духовної культури, 1998. – 203 с.

10. Основи етнодержавства / за ред. Ю. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
11. Пасічник В.М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин / В.М. Пасічник. – Львів: Сполом, 2007. – 182 с.
12. Політологічний енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
13. Політологічний словник / за ред. М. Головатого та О. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
14. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
15. Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.
16. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
17. Угрин Л. Проблема ідентичності України в контексті європейської інтеграції / Л. Угрин // Україна і Центральна Європа: проблеми та перспективи інтеграції: матер. міжнар. конф. (м. Львів, 22–24.04.1999 р.). – Львів: ЦПД, 1999. – 110 с.
18. Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення / А. Фартушний. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2000. – 307 с.
19. Фартушний А. Українська національна ідея: генеза та сутність / А. Фартушний. – Львів: Вид-во ДУ «Львівська політехніка», 1998. – 126 с.
20. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

Гетьманчук Н.П. Методологические аспекты изучения особенностей формирования национальной идентичности в высших учебных заведениях МВД Украины

На основе изучения трудов отечественных и зарубежных ученых исследованы особенности формирования национальной идентичности у курсантов и студентов вузов МВД Украины. Проанализирован уровень влияния общеобразовательных и правовых учебных дисциплин на процесс формирования национального сознания курсантов.

Ключевые слова: *нация, национальная идея, национальная идентичность, этническая идентификация, национальное сознание.*

Het'manchuk M. P. Methodological Aspects of Study the Peculiarities of National Identity Forming in Ukraine's Higher Educational Establishments of Ministry of Internal Affairs

The peculiarities of national identity forming in Ukraine's higher educational establishments of Ministry of Internal Affairs cadets and students on the basis of scientific works of home and foreign authors study are examined. The level of influence of general and legal educational disciplines on the process of cadets' national consciousness forming is analysed.

Key words: *nation, national idea, national identity, ethnic identity, national consciousness.*

НАВЧАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА МОТИВАЦІЯ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ЯК СКЛАДОВА ЇХ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Аналізується проблема навчально-професійної мотивації майбутніх педагогів. Визначається психологічний аспект розгляду мотиваційного комплексу особистості через мотивацію навчальної та професійної діяльності. Подано результати дослідження навчальних і професійних мотивів майбутніх педагогів.

Ключові слова: мотивація, мотиви, мотиваційний комплекс особистості, майбутні педагоги, цінності, ціннісно-смыслова сфера.

Постановка проблеми. Функціонування вищої освіти в Україні зазнає чималих труднощів, що зумовлені реаліями сучасного життя – надзвичайною його динамічністю, непередбачуваністю соціально-політичних змін, бурхливим науково-технічним прогресом, глобалізацією. Завданням вищої школи в таких умовах є підготовка висококваліфікованих конкурентоспроможних спеціалістів, здатних не тільки до постійного професійного, але й особистісного вдосконалення. Важливим є виховання особистостей, спроможних відповідати на виклики часу й активно перетворювати і власне життя, і життя суспільства.

Проблема навчально-професійної мотивації нині набуває особливого значення. Саме в ній специфічно виявляються основні моменти взаємодії особистості та суспільства, в якому освітній процес набуває пріоритетного значення. Одним із найважливіших компонентів педагогічної діяльності є мотиваційний комплекс особистості: мотивація навчальної та професійної діяльності, мотивація успіху і боязнь невдачі, фактори привабливості професії для студентів, що навчаються в педагогічному вузі. Правильне виявлення професійних мотивів, інтересів і схильностей є важливим прогностичним чинником задоволеності професією в майбутньому. Ставлення до майбутньої професії, мотиви її вибору є надзвичайно важливими чинниками, що зумовлюють успішність професійного навчання. Тому актуальним є вивчення мотиваційної сфери особистості студентів у навчальній діяльності.

Стан дослідження. Проблема становлення й розвитку мотивації одна з ключових у психологічній науці, про що свідчать наукові праці вітчизняних та зарубіжних дослідників. Навчальна мотивація як компонент навчальної діяльності досліджувалася у таких напрямках: онтогени-

чному (В. Асєєв, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Скрипченко); діяльнісному (М. Алексєєва, Н. Зубалій, А. Маркова, М. Матюхіна, Т. Матіс); дидактичному (Ю. Бабанський, М. Данилов, А. Кузьмінський, Я. Лернер, А. Омеляненко, М. Скаткін, О. Савченко, Г. Щукіна). Проблема професійного вибору та мотивації входила до сфери наукового інтересу таких відомих учених у галузі психології, як С. Ільїн, Г. Крайг, І. Кон, Л. Божович, В. Мерлін, К. Платонов, Е. Клімов, Е. Зеєр.

Водночас сформована система мотивації людини впливає не лише на її поведінкові особливості, але й на якість динамічної характеристики особистості, на структуру особистості людини загалом. Вона визначає загальну спрямованість особистості, прагнення людини, її життєвий шлях, і, звичайно ж, професійну діяльність.

Отож **метою** статті є аналіз мотивів навчально-професійної мотивації майбутніх педагогів, що навчаються у педагогічному коледжі.

Виклад основних положень. Мотив є усвідомленим спонуканням, яке зумовлює цілеспрямовану діяльність. О. Дем'янчук зазначає, що джерело діяльності людини, її мотив, формується в процесі вдосконалення студентами дій, усвідомлених суперечностей, що виникли між пізнавальною потребою і можливістю її задоволення своїми силами. Структурою такого мотиву, на думку вченого, є: спрямованість (мета діяльності індивіда), емоції (престижу, співпереживання, досягнення успіху, допитливості, позитивних емоцій, самостійності, незадоволеності тощо), характер мотиву, характер діяльності. Сукупність і цілеспрямований розвиток цих складових визначає рівень інтересу та зацікавленість особистості обраною професією [2, с. 11]. Можна стверджувати, що активним у професійному навчанні буде той студент, який усвідомлює потребу в знаннях, необхідних у майбутній професійній діяльності, а свою професію усвідомлює, зокрема, як єдине або основне джерело задоволення власних матеріальних і духовних потреб.

Розглядаючи мотивацію навчальної діяльності, підкреслимо, що поняття «мотив» тісно пов'язане з поняттями «мета» і «потреба». У структурі особистості студента вони взаємодіють і отримали назву «мотиваційна сфера». У літературі термін «мотиваційна сфера» охоплює всі види спонукань: усвідомлені (потреби, інтереси, цілі, стимули, мотиви, нахили) і неусвідомлені (прагнення, установки, бажання, інстинкти). Мотивація пронизує всі основні структурні утворення особистості: спрямованість, характер, емоції, здібності, діяльність, психічні процеси [1, с. 28].

Навчальна мотивація є окремим видом мотивації, включеної у діяльність учіння або навчальну діяльність. Вона визначається низкою специфічних для цієї діяльності чинників: освітньою системою, закладом освіти, де відбувається навчальна діяльність; особливостями орга-

нізації освітнього процесу; особливостями суб'єктів навчальної діяльності (вік, стать, інтелектуальний розвиток, здібності, рівень домагань, самооцінка, взаємодія з соціальним оточенням); суб'єктивними особливостями педагога і насамперед системою його ставлення до студента; специфікою навчальної дисципліни. Крім того, навчальна мотивація характеризується складною структурою, пов'язана з рівнем інтелектуального розвитку та характером навчальної діяльності [4–7 та ін.]. А. Маркова підкреслювала ієрархічність її побудови, виокремивши такі компоненти мотивації навчальної діяльності, як потреба у навчанні, мета навчання, цілі, емоції, ставлення та інтерес [8]. Окрім цього, дослідниця виділяє пізнавальні та соціальні мотиви. До пізнавальних мотивів належать: власний розвиток у процесі навчання, діяльність разом з іншими та для інших, пізнання нового, невідомого. Вони орієнтують студента на оволодіння новими знаннями та способами здобуття знань, пов'язаних із навчально-професійною діяльністю і процесом її виконання. До соціальних мотивів входять: розуміння необхідності навчання для подальшого життя, процес навчання як можливість спілкування, заслужити авторитет, схвалення з боку значущих людей, почуття відповідальності за навчання; прагнення добре підготуватись до певної професії.

Стосовно мотивації майбутнього педагога доцільно говорити не стільки про навчальну, а навчально-професійну мотивацію, оскільки вона вже не може прирівнюватися до шкільної навчальної мотивації, тому що тут закладена професійна спрямованість і готовність студента до вирішення професійних завдань. З іншого боку, професійна мотивація студентів ще не відповідає професійній мотивації фахівців, залучених у професійну діяльність [5]. На підставі аналізу наукової літератури можна стверджувати, що мотивація навчально-професійної діяльності – це співвідношення цілей, які студент прагне досягти, і внутрішньої активності його особистості. У навчанні мотивація виражається в прийнятті студентом цілей і завдань навчання як особистісно значущих та необхідних.

Теоретичний аналіз осмислення проблеми мотивації навчальної діяльності дав підстави О. Карповій розглядати мотиваційну сферу особистості у навчальній діяльності як таку, що організована за структурно-рівневим принципом. Мотиваційна сфера є ієрархією п'яти основних рівнів: метасистемного (особистісного), системного (рівень організації мотиваційної сфери як системи), субсистемного (рівень мотиваційних підсистем), компонентного (рівень окремих мотивів) та елементного (рівень окремих складових мотивів) [7].

М. Михаськова у процесі дослідження зробила висновок, що рівень мотивації навчально-педагогічної діяльності як внутрішня спонунка до майбутньої професійної роботи є важливим чинником у форму-

ванні фахової компетентності майбутнього вчителя. Дослідниця відносить мотивацію до ціннісно-орієнтаційного компоненту структури компетентності в цілому. Рівень мотивації навчально-педагогічної діяльності, на думку вченої, дає змогу з'ясувати ступінь готовності студентів до практичної діяльності, активність і зацікавленість суб'єктів навчання, спонукальну причину дій і вчинків майбутніх фахівців [9, с. 11–71].

Є. Ільїн вважає, що на етапі оволодіння професією мотивація, пов'язана з інтересом до професії, виступає як ресурс і передумова, які необхідні для розвитку професіоналізму. Іншими словами, студенту необхідні стійкі професійні мотиви навчальної діяльності і цілком адекватні уявлення про свою майбутню роботу [3, с. 79].

Узагальнюючи представлені вище міркування, варто зазначити, що, виявляючи мотиви, які спрямовують навчально-професійну діяльність майбутнього педагога, слід зважити на пізнавальні мотиви, які визначають прагнення до досконалого володіння знаннями, уміннями й навичками професійної діяльності; на соціальні мотиви, які виявляються в самоствердженні, у виявленні свого соціального статусу у навчанні; на професійних мотивах, які виявляються у прагненні до оволодіння обраною професією.

Вивчаючи умови формування мотивації навчально-професійної діяльності майбутніх педагогів, ми виокремили сукупність факторів, які визначають активність особистості у сфері професійної діяльності та спонукають студентів до освоєння педагогічного мистецтва: ставлення до майбутньої педагогічної діяльності, зацікавленість професійною діяльністю, активність у досягненні навчальних результатів. За наявності цих складових мотивації студенти зазвичай прагнуть до постійного розвитку креативності, спрямованого на отримання нового знання і формування професійно важливих якостей, які є основою фахової компетентності майбутнього педагога.

Здійснивши теоретичний аналіз проблеми мотивації, ми емпірично вивчили навчально-професійну мотивацію студентів, що навчаються у педагогічному коледжі. У ньому взяли участь 93 студенти спеціальності «Початкова освіта». З них 48 осіб – студенти I курсу та 45 – студенти IV курсу.

У дослідженні ми використали методику вивчення мотивів навчальної діяльності студентів у модифікації А.А. Реана, В.А. Якуніна, а також методику К. Замфір у модифікації А.А. Реана «Мотивація професійної діяльності». Методика «Мотивація професійної діяльності» дає змогу визначити тип мотивації та мотиваційний комплекс особистості, що є співвідношенням трьох видів мотивації у професійній діяльності: ВМ (внутрішня мотивація: розуміння корисності праці,

бажання займатися нею, задоволення від процесу та результатів праці), ЗПМ (зовнішня позитивна мотивація: матеріальне стимулювання, кар'єра в роботі, престиж) та ЗНМ (зовнішня негативна мотивація: страх критики, осуду, штрафів). Отже, в основі цієї методики і лежить концепція про внутрішню та зовнішню мотивацію.

У ході констатуючого експерименту з'ясувалися особливості мотивів навчальної діяльності студентів-майбутніх педагогів 1-х та 4-х курсів (таблиця 1).

Таблиця 1

Ієрархія мотивів навчальної діяльності студентів педагогічного коледжу

№	Мотиви навчальної діяльності	Показники 1 курсу ранг в ієрархії / середнє значення	Показники 4 курсу ранг в ієрархії / середнє значення
1	Стати висококваліфікованим спеціалістом	1 (6,57)	2 (6,26)
2	Отримати диплом	11 (5,73)	3 (6)
3	Успішно продовжити навчання на наступних курсах	7 (5,82)	6 (5,72)
4	Успішно вчитися, здавати екзамени на «добре» та «відмінно»	10 (5,78)	8 (5,2)
5	Постійно отримувати стипендію	15 (5,35)	14 (4,59)
6	Набути глибоких і міцних знань	2 (6,14)	1 (6,37)
7	Бути постійно готовим до занять	13 (5,52)	11 (4,98)
8	Не запускати вивчення предметів навчального циклу	14 (5,51)	13 (4,74)
9	Не відставати від однокурсників	12 (5,69)	16 (4,28)
10	Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності	3 (6,06)	4 (5,89)
11	Виконувати педагогічні вимоги	6 (5,9)	10 (5)
12	Досягти поваги серед викладачів	4 (5,98)	5 (5,76)
13	Бути прикладом для однокурсників	9 (5,78)	12 (4,87)
14	Отримати похвалу батьків та знайомих	5 (5,92)	9 (5,09)
15	Уникнути осуду та покарання за погане навчання	16 (5,2)	15 (4,37)
16	Отримати інтелектуальне задоволення	8 (5,8)	7 (5,43)

Як видно з представлених у таблиці результатів, домінуючими у першокурсників педагогічного коледжу є такі мотиви: 1) «стати висококваліфікованим спеціалістом», 2) «набути глибоких та міцних знань» та 3) «забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності», що є

ознакою свідомого прагнення отримати знання та оволодіти професійними навичками. Далі у рейтингу опинилися такі цінності: 4) «досягти поваги серед викладачів», 5) «отримати похвалу від батьків та знайомих», що свідчить про спрямованість першокурсників на мотивацію схвалення. Досягти цього, на їхню думку, можна шляхом «виконання педагогічних вимог», щоб «успішно продовжити навчання на наступних курсах». Однак «отримати інтелектуальне задоволення» (пізнавальні інтереси, прагнення розширити власні пізнавальні можливості, задоволення від напруженої й продуктивної розумової роботи, переживання різноманітних інтелектуальних почуттів) для них не є головним, про що свідчить восьма позиція у згаданому рейтингу мотивів. Але саме завдяки цим мотивам у студентів формується стійке позитивне ставлення до навчання. Усі названі мотиви вказують на наявність внутрішньої та зовнішньої позитивної мотивації. Зазначимо, що такий мотив, як «постійно отримувати стипендію», посідає одне з останніх місць серед вибору у студентів, що свідчить про неважливість для них матеріальної винагороди за успішне навчання.

У студентів 4-го курсу педагогічного коледжу значущими мотивами навчальної діяльності є: 1) «набути глибоких та міцних знань», 2) «стати висококваліфікованим спеціалістом», 3) «отримати диплом», 4) «забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності», 5) «досягти поваги серед викладачів», 6) «успішно продовжити навчання на наступних курсах», 7) «отримати інтелектуальне задоволення», 8) «успішно вчитися, здавати екзамени на «добре» та «відмінно»». Серед провідних мотивів навчання згідно з цим переліком, половина є внутрішніми, решта ж мотивів є здебільшого зовнішніми позитивними. Цілком обґрунтованим, на нашу думку, є важливість для 4-го курсу мотиву «отримати диплом», який може мати для них смисл зовнішнього соціального визнання їх як уже фахівців, на відміну від 1-го курсу, де отримання диплому можна розглядати як майбутню мрію, для здійснення якої ще потрібно докласти зусиль.

Особливості мотивації професійної діяльності студентів педагогічного коледжу представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

**Особливості мотивації професійної діяльності
у студентів педагогічного коледжу**

Вид мотивації					
ВМ (середнє значення)		ЗПМ (середнє значення)		ЗНМ (середнє значення)	
1 курс	4 курс	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс
4, 2396	4,0333	3,5688	3,5489	3,3854	3,2111

Згідно з отриманими результатами дослідження у студентів першокурсників педагогічного коледжу внутрішня мотивація домінує над зовнішньою. Студенти прагнуть отримувати задоволення від самого процесу та результату роботи. Також вони бачать можливість найбільш повної самореалізації саме у педагогічній діяльності. Такий вибір згаданих мотивів зумовлений тим, що чимало студентів підтримують і продовжують родинну традицію учительської праці. В ході бесіди з'ясувалося, що на обрану спеціальність їх надихнули родичі, які саме працюють на педагогічній ниві (мама, бабуся, близькі родичі). А декого надихнули стати на педагогічну стежку їхні шкільні вчителі.

Проте, якщо визначити мотиваційний комплекс студентів (таблиця 3), який є співвідношенням трьох видів мотивації у професійній діяльності, то отримаємо доволі різноманітні результати. Так, лише у 45,8% досліджуваних склався найкращий, оптимальний мотиваційний комплекс: $VM > ЗПМ > ЗНМ$ та $VM = ЗПМ > ЗНМ$. У 14,6% досліджуваних виявлено негативне співвідношення мотивації професійної діяльності: $ЗНМ > VM > ЗПМ$ та $VM = ЗНМ > ЗПМ$. Це вказує на те, що їхня майбутня педагогічна діяльність супроводжується мотивами уникнення критики з боку колег і керівника, бажанням уникнути покарань і неприємностей, які переважають над мотивами, пов'язаними з цінністю самої педагогічної діяльності, а також над зовнішньою позитивною мотивацією. У 39,6% студентів-педагогів визначилися інші мотиваційні комплекси, які є проміжними з точки зору їх ефективності: $VM = ЗНМ > ЗПМ$, $ЗПМ > VM = ЗНМ$, $VM > ЗНМ > ЗПМ$.

Таблиця 3

Особливості мотиваційного комплексу студентів педагогічного коледжу

Мотиваційний комплекс	Показники 1 курсу / %	Показники 4 курсу / %
позитивний	45,8%	37,8%
проміжний	39,6%	44,4%
негативний	14,6%	17,8%

У студентів педагогічного коледжу 4-го курсу теж домінує внутрішня мотивація над зовнішньою.

Отже, упродовж навчання від 1-го до 4-го курсу спостерігається не вельми бажана динаміка вибору мотивів майбутньої професійної діяльності. Зокрема, з першого (45,8%) до четвертого (37,8%) курсу зменшилася кількість студентів із оптимальним, позитивним комплексом. Деякі з них перемістилися до групи студентів із негативним мотиваційним комплексом (з 14,6% на першому курсі до 17,8% на четвертому), а ще інші – до студентів-педагогів, що мають проміжний мотиваційний

комплекс (39,6% – I курс та 44,4% – IV курс). Дещо насторожують такі результати, оскільки збільшився відсоток і негативного, і проміжного мотиваційного комплексу, а позитивна мотивація, навпаки, зменшилася.

У результаті проведеного дослідження виявлено, що у майбутніх педагогів домінує внутрішня мотивація. Вони розуміють, для чого вчать, усвідомлюють користь своєї праці, отримують задоволення від навчання. Проте у мотиваційному комплексі майбутніх педагогів існують деякі розбіжності. Особливо слід зважити на те, чому зменшився відсоток позитивного мотиваційного комплексу та зріс негативний і проміжний мотиваційний комплекс у студентів 4-го курсу. З огляду на це постає необхідність дослідити змістовий бік такої динаміки мотиваційного процесу, з метою її корегування у бажаному напрямі.

Висновки. Мотивація є сукупністю психологічних причин, які зумовлюють поведінку і вчинки людини, їх спрямованість та активність. Мотивація навчально-професійної діяльності студентів є сукупністю мотивів (пізнавальних, соціальних, професійних) та основною причиною зацікавленого ставлення до навчання як основи професійної діяльності. Можна стверджувати, що активним у навчанні буде той студент, що усвідомлює потребу в знаннях, необхідних у майбутній фаховій діяльності, а свою професію усвідомлює, своєю чергою, як єдине або основне джерело задоволення власних матеріальних і духовних потреб. Структура мотивів студента, що формується в період навчання, є стрижнем особистості майбутнього фахівця. Отже, розвиток позитивних навчально-професійних мотивів діяльності – невід’ємна складова процесу формування педагогічної майстерності.

Подальші наукові пошуки будуть спрямовані на визначення зв’язку мотивів навчально-професійної діяльності та ціннісно-сміслових характеристик майбутніх педагогів на етапі їх професіоналізації.

1. Бугрименко А.Г. Внутрішня і зовнішня навчальна мотивація у студентів педагогічного ВНЗ / А.Г. Бугрименко // Психологічна наука і освіта. – 2006. – № 4. – С. 28.

2. Дем’янчук О.Н. Педагогічні основи формування художньо-естетичних інтересів школярів / О.Н. Дем’янчук. – К.: ІЗМН, 1997. – 63 с.

3. Ільїн Є.П. Мотивація і мотиви: підручник / Є.П. Ільїн. – СПб.: Пітер, 2004. – 112 с.

4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.

5. Кочарян О.С. Структура мотивації навчальної діяльності студентів: навч. посіб. / О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, В.М. Павленко. – Х.: Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського «Харк. авіац. ін-т», 2011. – 40 с.

6. Кочарян А.С. Эффективность учебной деятельности студентов: Проблема выбора факторов успешности и мишенной педагогического воздействия /

А.С. Кочарян, Е.В. Фролова, В.Н. Павленко, Н.А. Чичихина // Проблеми емпіричних досліджень у психології. – 2009. – Вип. 2. – С. 379–387.

7. Карпова Е.В. Структура и генезис мотивационной сферы личности в учебной деятельности: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра психол. наук: 19.00.07 / Елена Викторовна Карпова. – Ярославль, 2009. – 51 с.

8. Маркова А.К. Формирование мотивов учения / А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б. Орлов. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.

9. Михаськова М.А. Формування фахової компетентності майбутнього вчителя музики: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / М.А. Михаськова. – К., 2007. – 186 с.

Дуб В.Г., Галян И.М. Учебно-профессиональная мотивация будущих педагогов как составляющая их профессионального становления

Анализируется проблема учебно-профессиональной мотивации будущих педагогов. Рассматривается психологический аспект мотивационного комплекса личности через мотивацию учебной и профессиональной деятельности. Представлены результаты исследования учебных и профессиональных мотивов будущих педагогов.

Ключевые слова: *мотивация, мотивы, мотивационный комплекс личности, будущие педагоги, ценности, ценностно-смысловая сфера.*

Dub V.G., Halyan I.M. Educational-professional motivation of future teachers as a constituent of their professional becoming

The problem of educational-professional motivations of future teachers is analysed. The psychological aspect of personality's motivational complex through the motivation of educational and professional activity is determined. The results of research of educational and professional motives of future teachers are presented.

Key words: *motivation, motives, motivational complex of personality, future teachers, values, value-sensed sphere.*

УДК 37.013.77-048.34

З.Я. Ковальчук

**ОПТИМІЗАЦІЯ ЯК КАТЕГОРІЯ
В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ**

Розкрито категорію оптимізації у психолого-педагогічній літературі, обґрунтовано її значення для навчально-виховного процесу та подано авторське розуміння поняття оптимізації. Виокремлено систему психолого-педагогічних умов для здійснення процесу оптимізації навчання, серед яких форми, методи, прийоми, засоби навчання, постійне і глибоке вивчення психологічних особливостей особистості студента, дотримання принципу наукової організації праці і студента, і викладача та ін.

Ключові слова: *оптимізація навчання, навчально-виховний процес, психолого-педагогічні умови, педагог, ефективність навчання.*

Постановка проблеми. Основною метою української системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації особистості як громадянина, формування покоління, здатного навчатися та творити впродовж життя, забезпечувати розвиток й примноження цінностей суспільства. Освіта – це багатовимірне явище, яке постійно розвивається та має свої специфічні характеристики в різних суспільних спільнотах і на різних етапах їх розвитку. Нова особистісна парадигма вищої освіти орієнтується на формування, розвиток і успішну діяльність студентів як громадян та майбутніх професіоналів. При цьому соціальний досвід і професійні знання слугують середовищем, субстратом для особистісного розвитку за індивідуальною траєкторією [2].

Оптимально побудований педагогічний процес позитивно впливає на процес навчання, виховання і розвитку студентів, є основою їхнього професійного становлення, а досягнуті результати створюють атмосферу задоволення навчально-виховним процесом, що об'єктивно гармонізує процес життя та діяльності його учасників.

Теорія і методика оптимізації зобов'язують усіх учасників навчально-виховного процесу діалектично організовувати та здійснювати процес навчання в різних аспектах, потребують урахування всіх об'єктивних і суб'єктивних чинників, уміння досягати його найвищої ефективності. Вони вимагають її підвищення не будь-якими засобами, а найбільш придатними для конкретних умов, адекватними до мінливих соціальних ситуацій. Ефективність навчання – це похідна якість, вона виступає як один із результатів оптимізації навчання.

Стан дослідження. Одна із перших спроб оптимізації цілісного педагогічного процесу належить Я. Коменському. Згодом деякі проблеми оптимізації розглядалися Ю. Бабанським, І. Лернером, Г. Песталоцці, К. Ушинським, Г. Щукіною та іншими. У низці видань із психолого-педагогічної літератури різні аспекти системи навчання, зокрема її оптимізації, розпочали досліджувати не ізольовано один від одного, а в поєднанні, виключаючи гіперболізацію деяких із них. Так, Ю. Бабанський досліджував проблеми підвищення ефективності педагогічної діяльності, С. Максименко – психолого-методологічні проблеми оптимізації навчання, Н. Талізінна – керування процесом щодо оптимізації засвоєння знань, Г. Андрєєва – спілкування та оптимізації спільної діяльності. Цю тему вивчали Л. Арістова, В. Беспалько, І. Бех, М. Гордійчук, В. Зайцев, М. Кларін, І. Лернер, Х. Лійметс, І. Огородников, Ю. Пратусевич, М. Скаткін, Г. Щукіна та інші. Проте недостатньо вивченими залишаються деякі проблеми дослідження категорії оптимізації навчально-виховного процесу.

Метою статті є всебічне розкриття сутності категорії оптимізації у психолого-педагогічній теорії.

Виклад основних положень. Оптимізація – цілеспрямований підхід до побудови процесу навчання, за якого в комплексі розглядаються принципи навчання, особливості змісту матеріалу, арсенал можливих форм і методів навчання, особливості конкретного колективу, його реальні навчальні можливості й на підставі системного аналізу всіх цих даних свідомо, науково обґрунтовано обирається найкращий для конкретних умов варіант побудови процесу навчання.

У наукових дослідженнях Ю. Гільбуха, Г. Цукермана терміном «оптимізація» характеризують наближення педагогічного процесу до його оптимального функціонування, а саме: розглядають не будь-яку ідеальну точку оптимуму, не статичний стан, а тенденцію до оптимуму [11, с. 99].

А. Макаренко зазначав, що для виховання потрібна не велика кількість часу, а розумне використання нетривалого часу [7].

Ю. Бабанський оптимізацію навчально-виховного процесу вбачає в тому, щоб із можливих варіантів вибрати такі, що підвищуватимуть ефективність процесу навчання, враховуючи його основні компоненти, педагогічні умови, динаміку цього процесу за раціональних витрат зусиль учнів і викладачів [1].

Т. Ільїна під оптимізацією розуміє ступінь відповідності організаційної сторони системи тим цілям, для досягнення яких вона складена. Підкреслюється, що оптимальність, досягнена за одних умов, не може виникати за інших [6].

Важливою передумовою вирішення проблеми оптимізації в педагогіці та психології є успіхи в розвитку теорії оптимального управління. Це може слугувати основою для розвитку ідей оптимізації навчально-виховного процесу, а також теорії управління, які використали у своїх дослідженнях психолого-педагогічних явищ В. Беспалько, Т. Ільїна, М. Лісіна та інші вчені [5].

Теорія управління значно впливає на оптимізацію навчально-виховного процесу, тому що вона вимагає враховувати взаємодію суб'єкта та об'єкта управління, розглядати в комплексі проектування, організацію, регулювання, зворотний зв'язок, коригування діяльності та аналіз результатів.

Ю. Бабанський зазначав: «Майбутнє приведе до того, що ідеї оптимального управління процесом розвитку стануть характерними для всіх галузей діяльності, будуть керуючими і в педагогіці» [1, с. 116]. Сьогодні можна з упевненістю говорити, що педагогидослідники в психолого-педагогічній діяльності втілюють та обґрунтовують спеціальну методологію і методику вибору оптимальних підходів до планування та вирішення навчально-виховних завдань відповідно до потреб сучасного суспільства.

Проблеми підвищення ефективності, створення оптимальних умов для навчання, вибір найкращих варіантів навчання і виховання привертала увагу представників передової педагогічної думки ще з давніх часів. Але теоретичне обґрунтування системи, засобів оптимізації педагогічного процесу уможливилось лише на відповідному етапі розвитку науки і педагогічної практики.

Актуальною педагогічною проблемою є те, як зі значного арсеналу форм і методів навчання вибрати ті, які б найбільш відповідали конкретній ситуації, як визначити міру застосування нових методів навчання (програмування, алгоритмізація, проблемність тощо), як спланувати заняття, які б ураховували особливості студентського колективу?

Вважаємо, що оптимальний вибір компонентів педагогічної системи можливий лише за умови системного аналізу, який дає змогу порівняти різноманітні педагогічні умови, що у сукупності гарантують результат.

Значення ідей оптимізації в тому, що на зміну формально-логічному мисленню педагога приходить діалектичне мислення, яке передбачає свідомий і обґрунтований вибір оптимального варіанта навчання й виховання.

Важливим завданням для нас видається уточнення суті поняття «оптимізація», яке відображає не лише особливості професійного зростання сучасного педагога, внесення нових елементів у традиційну педагогічну систему, а й характеризує індивідуальний стиль педагога. Це поняття розглядаємо як вищий ступінь педагогічної творчості, яка спрямована на формування гуманної особистості студента, враховує соціально-економічні та політичні зміни в суспільстві й виявляється у цілопланованні, визначенні мети, завдань, змісту і технологій навчання.

А. Макаренко з цього приводу зауважував: «...діалектичність педагогічного процесу неодмінно вимагає від педагога більшої уваги, яка стосується цілої системи засобів. Сама система засобів ніколи не може бути мертвою і застиглою нормою, вона завжди змінюється та розвивається хоча б тому, що росте дитина й входить у нові стадії суспільного і особистого розвитку. Тож ніяка система виховних засобів не може бути встановлена назавжди, вона має бути поставлена так, щоб відтворювати необхідність руху і відкидати старі й непотрібні засоби» [7, с. 78].

Фактично, з огляду на стан дослідження проблеми оптимізації педагогічного процесу в сучасній педагогіці, майже всі компоненти педагогічної системи потребують подальшого детального аналізу і корекції в різних аспектах й узгодження одне з одним у цілісному контексті. Причому в цьому контексті важливо розглядати особистісний підхід як основу принципу оптимізації педагогічного процесу.

Вибір оптимального варіанта навчання спонукає викладача до пошуку нових методів. В. Сухомлинський не вживав у своїх працях термін «оптимізація», але духом пошуку оптимального для кожної дитини варіанту навчання і виховання проникнуті його твори. Він розробив систему заходів зі створення оптимальних морально-психологічних умов навчання і виховання, а також приділяв увагу постійному та глибокому вивченню особистості учня на основі моделювання навчально-виховного процесу під час уроку та поза ним [9]. М. Скаткін також уважав необхідним утілювати в життя принцип, «щоб успішно роботу було зроблено при відносно мінімальній витраті сил і за короткий час» [9, с. 65].

Значення принципу оптимальності було підкреслено у працях із наукової організації праці (НОП) С. Скидана, М. Черпинського та інших. Деякі вчені виділяють основним критерієм оптимізації час і його раціональне розподілення, приділяють значну увагу розміщенню компонентів педагогічної системи та раціональній побудові просторової структури системи, тому що завданням НОП є віднайдення і використання резервів підвищення якості навчальної роботи. Крім того, науковці підкреслюють необхідність створення органічно пов'язаної системи навчального обладнання, яка спрямовуватиме на наукову організацію праці вчителя і учнів.

Цікавими щодо оптимальності педагогічної діяльності є дослідження в галузі поєднання форм навчальної діяльності об'єктів навчання, наприклад, поєднання фронтальної, групової та індивідуальної форм організації навчальної діяльності в диференційованому навчанні (В. Максимова, Ю. Пратусевич та інші). Деякі педагоги досліджували проблему формування індивідуального стилю діяльності (Є. Сарапулова, Д. Узнадзе та інші), розробляли ідеї диференційованого навчання як конкретного втілення принципу індивідуалізації (І. Унг, І. Чередов, В. Шадриков та інші), кооперативної форми навчальної діяльності як найбільш складної, специфічної форми, що принципово відрізняється від усіх інших. Цей крок був прогресивним на шляху до оптимальної побудови педагогічного процесу.

Отже, під оптимізацією процесу навчання розуміємо вибір такої системи педагогічних умов з його вдосконалення, коли досягаються максимальні, «з урахуванням можливостей кожного студента», навчальні результати за мінімально необхідних для конкретних умов витрат часу і сил.

Оптимізація досягається через удосконалення змісту навчання (програм, підручників, засобів унаочення тощо), а саме: упорядкування змісту відповідно до потреб сучасного суспільства і можливостей

студента. Ці питання ґрунтовно вивчали Ю. Бабанський, І. Лернер, А.В. Хуторський. Виконання поставлених сьогодні перед вищою школою завдань вимагає переосмислення самоцінності знань.

Оптимізація реалізується впровадженням нових форм і методів навчання, які дозволять за менший час та з меншими зусиллями досягати максимально можливих для особистості результатів.

Оптимальним має бути і обсяг інформації для сприйняття того, що вивчається. Дослідження показують, що студент реагує на навчання тим повільніше, чим більша кількість інформації йому подається. Тож потрібен оптимальний для відповідного віку і групи обсяг інформації [2].

Важлива оптимальна кількість учнів для школи, студентів для вищого навчального закладу, їх відповідність кількості педагогів, оптимальне функціональне призначення і розміщення шкіл, інших навчальних закладів.

Окрім того, потребують вирішення проблеми оптимальних варіантів проектування навчальних завдань, системи наочних посібників та обладнання відповідно до сучасних потреб підготовки спеціалістів.

Отже, оптимальність свідчить про найвищу економічність та ефективність педагогічних умов діяльності, про можливість з їх допомогою оптимальним шляхом вирішувати навчальні проблеми. Позитивним є лише ефективне, що дає максимальні результати, не завдає шкоди, відкриває нові можливості.

Обґрунтовуючи сучасні педагогічні умови оптимізації, А. Нісімчук, О. Падалка, О. Шпак уважають, що педагог має пам'ятати про такі ознаки: актуальність (важливість, суттєвість нового для певного часу); ефективність (об'єктивна можливість за допомогою новачій розв'язувати завдання, заради яких вони були створені); змінюваність (нові умови, які апробуються в педагогічній діяльності, постійно допрацьовуються, модифікуються); орієнтація на особистісну сутність (сучасні педагогічні умови мають надавати особистості ініціативи в пізнавальній діяльності, сприяти створенню емоційно стимулюючого навчального середовища).

Отже, вважаємо оптимальною таку систему педагогічних умов, за яких: по-перше, досягаються позитивні результати в навчанні всіх студентів на рівні їхніх навчальних можливостей, але не нижче задовільного засвоєння щодо вимог державних стандартів згідно з критеріями оцінювання; по-друге, заходи щодо попередження неуспішності відповідної частини студентів не призводять до зниження успішності в навчанні інших студентів; по-третє, ці педагогічні умови не призводять

до підвищення витрат часу викладачів і студентів порівняно з тими витратами, які визначені навчальним планом і постановою навчального закладу для занять і домашніх завдань; по-четверте, ці педагогічні умови не викликають надмірну втомлюваність викладачів і студентів.

Низку педагогічних досліджень останніх часів присвячено окремим аспектам оптимізації процесу навчання.

Ю. Бабанський, В. Бондар, С. Максименко, І. Огородников, Г. Щукіна та ін. розглядають один із важливих аспектів оптимізації процесу навчання – оптимальне поєднання різних методів навчання. Метод – це «серцевина» навчального процесу, ланка, що пов'язує запроєктовану мету і кінцевий результат. Ані мета, ані зміст не можуть бути введені без урахування можливостей їх практичної реалізації. Саме методи задають темп розвитку дидактичної системи. Навчання прогресує настільки швидко, наскільки застосовані методи дієві. Нова програма сучасної освіти висуває на перший план особистісно орієнтоване навчання, врахування індивідуальних особливостей студентів під час добору методів навчання, що полягає у наданні їм можливості обирати ті методи навчання, які якнайповніше забезпечують розвиток студентів відповідно до їхніх навчальних можливостей.

У сучасних умовах модернізації освіти важливо віднаходити такі методи навчання, які забезпечували б реалізацію оновленого змісту освіти, його чотирикомпонентного складу в поєднанні інформаційного і діяльнісного компонентів. У літературі описано кілька підходів до побудови «нових методів», запропонованих Ю. Бабанським, І. Лернером, В. Максимовою, О. Раєвим, М. Скаткіним, Н. Талізіною та іншими. Вони мають різний рівень обґрунтування та практичного застосування [1; 9].

Отже, очевидно, що оптимальне поєднання методів навчання виконує важливу роль у педагогічній діяльності, забезпечує залучення до засвоєння знань різні види чуттєвого сприйняття, типи пам'яті й розумової праці.

На реалізації оптимізації навчально-виховного процесу вплинув прогрес і в галузі математики, який сприяв віднайденню оптимального варіанта не за одним критерієм, а за кількома. Математичне моделювання виявляє нові кількісні характеристики і дає змогу установити такі зв'язки у процесах, які вивчаються, котрі неможливо виявити і пізнати за допомогою інших методів. Під час вивчення педагогічного процесу можна використовувати принципи загальної теорії систем: безкінечних множин; руху; цільового призначення; складності; порядку. Універсальність зазначених принципів полягає в тому, що вони дозволяють визначити ступінь складності, організацію будь-яких

об'єктів природи і суспільства. Наприклад, використання толерантності за вивчення об'єкта допомагає виявити спільність його елементів, що може слугувати основою для формального опису моделей педагогічного процесу. Для того, щоб зрозуміти суть явищ, які вивчаються, необхідно звернутися до теорії безкінечних множин, це дозволить за відповідними ознаками задати множини екстенсивним та інтенсивним способами. Т. Сікорський зазначав, що вибір зазначених вище математичних методів дозволяє скоротити послідовний аналіз усіх можливих комбінацій; оцінити чутливість завдання до різних факторів; відкинути несуттєві змінні; сформулювати критерії оптимізації, а також застосувати методи інтуїтивного підходу («сценаріїв», «експертних оцінок», «мозкової атаки» та ін). Із зазначеного зрозуміло, що математичні методи дозволяють досліднику систематично вивчати педагогічний процес і одержувати об'єктивну інформацію щодо його стану та змін.

Управління пізнавальною діяльністю студентів, пошук оптимальних засобів і методів навчання були та залишаються головними завданнями педагогів.

Для оптимізації важливим є методологічне положення про виділення головної ланки в діяльності. У навчальному процесі без опори на головне, істотне неможливо віднайти оптимальний варіант, тому що завжди необхідно виділяти провідні характеристики із більшості можливих, віднаходити головні причини відставання деяких студентів, причини помилок в організації навчання, виділення головного, істотного в змісті навчального матеріалу, обґрунтування домінуючих методів і форм навчання для того, щоб віднайти порівняно оптимальний варіант.

Оптимальність завжди відносна; вона не призводить до ідеального, абсолютного рішення. Але водночас оптимальність є кроком на шляху до найкращого варіанта управління процесом навчання. Усвідомлення глибокого зв'язку оптимізації з ідеєю відносності пізнання робить педагогічні рекомендації не однобічними, а справді діалектичними.

Що вищою буде теоретична підготовленість викладача, то ширшим буде його погляд на можливі підходи до навчання, то більш вільно й обґрунтовано вибиратиме варіанти, оптимальні для конкретних умов навчання. Яку б стратегію засвоєння не обрав педагог, він повинен забезпечити цілісність її здійснення.

Педагогічний процес розпочинається з проектування його цілей. Від того, наскільки чіткими, конкретними і діагностичними вони будуть, залежить інтенсивність навчальної діяльності студентів. Правильно поставлена мета має величезне значення в організації успішної діяльності. Усвідомлена мета – необхідна умова її досягнення.

На думку О. Леонтьєва, досягнення цілі, що задається в певних умовах, виступає як необхідність вирішення завдання. Зокрема, ним було доведено, що під час розв'язання «власне навчального завдання», коли активність тих, хто навчається, спрямована на оволодіння способом дій, різко зростає питома вага пошукових операцій, завдяки чому покращуються результати навчання студентів. Досягнення складної мети впливає на студента, а спрощення завдання не стимулює пізнавальну активність людини достатньою мірою. Усе це добре відомо, але все ж таки недостатньо враховується на практиці [4].

П. Гусак називає оптимізацією вибором найбільш ефективного (у межах оптимального) варіанта процесу, що відповідає заданим критеріям й обмеженням. На думку винного, оптимізація означає введення виміру управління складним процесом, закономірності якого наукою не повністю виявлені, але ефективне й оптимальне управління яким є головною потребою. Методами оптимізації автор називає такі, що дають змогу здійснити вибір найбільш ефективної й раціональної структури процесу. Основною педагогічною умовою реалізації ефективного управління системою навчальної діяльності є її програмування. У результаті застосування інформаційних технологій педагог прагне підвищення ефективності педагогічного процесу через розширення обсягів і підвищення якості подання інформації, удосконалення методів і прийомів її обробки [2].

Аналіз наукової літератури дозволив нам виділити систему педагогічних умов для здійснення процесу оптимізації навчання, до яких належить: пошук нових форм, методів, прийомів, засобів навчання; створення відповідних морально-психологічних умов навчання та виховання; постійне і глибоке вивчення психологічних особливостей особистості студента; дотримання принципу наукової організації праці і студента, і викладача; поєднання різних форм навчання (індивідуального, парного (групового), фронтального (колективного)) на основі дотримання принципів індивідуалізації та диференціації навчання; удосконалення змісту навчання (програм, підручників засобів навчання та унаочнення); вибір оптимального обсягу інформації для опрацювання та засвоєння; формування оптимальної кількості студентів у групах; використання інтерактивних технологій навчання на заняттях; озброєння студентів новими способами опрацювання та засвоєння інформації; інформатизація, комп'ютеризація навчання; високий рівень теоретичної та практичної підготовки викладача.

Висновок. Отже, під оптимізацією процесу навчання розуміємо вибір такої системи психолого-педагогічних умов із його вдосконалення, коли досягаються максимальні, з урахуванням можливостей

кожного студента, навчальні результати за мінімально необхідних для конкретних умов витрат часу і сил. Оптимальною є система педагогічних умов, за яких: досягаються позитивні результати в навчанні всіх студентів на рівні їхніх навчальних можливостей, але не нижче задовільного засвоєння щодо вимог державних стандартів згідно з критеріями оцінювання; заходи щодо попередження неуспішності відповідної частини студентів не призводять до зниження успішності в навчанні інших студентів; ці педагогічні умови не призводять до підвищення витрат часу викладачів і студентів порівняно з тими витратами, які визначені навчальним планом і постановою навчального закладу для занять і домашніх завдань; ці педагогічні умови не зумовлюють надмірну втомлюваність викладачів і студентів.

Перспективою наших наукових розвідок стане проблема вивчення критеріїв оптимізації навчально-виховного процесу. Не маючи критеріїв оптимізації, не знатимемо, які характеристики процесів і систем, що підлягають оптимізації, необхідно максимізувати або мінімізувати.

---

1. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований / Ю.К. Бабанский. – М.: Педагогика, 1982. – 192 с.

2. Навчальний процес у вищій педагогічній школі: навч. посіб. / О.Г. Мороз, В.О. Сластьонін, Н.І. Філіпенко, П.М. Гусак, В.І. Юрченко, О.С. Падалка, М.М. Фоменко, М.В. Молочко, С.М. Яшанов; ред.: О.Г. Мороз; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2001. – 338 с.

3. Казанская В.Г. Общение учителя с учениками в обучении. – СПб., 1996. – 136 с.

4. Леонтьев А.А. Педагогическое общение / А.А. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1979. – 48 с.

5. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / М.И. Лисина. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.

6. Ляудис В.Я. Структура продуктивного ученого взаимодействия / В.Я. Ляудис // Хрестоматия по педагог. психологии: учеб. пособ. – М.: Международ. педагог. академия, 1995. – С. 44–59.

7. Макаренко А.С. Педагогическая поэма / А.С. Макаренко; сост., вступ. ст., примеч., пояснения С. Невская. – М.: ИТРК, 2003. – 736 с.

8. Максименко С.Д. Психология в социальной та педагогической практике: методология, методы, программы, процедуры / С.Д. Максименко. – К., 1998. – 420 с.

9. Общение и оптимизация совместной деятельности / Г.М. Андреева, Я. Янойшек, А.И. Донцов и др. – М., 1987. – 301 с.

10. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний / Н.Ф. Талызина. – М., 1975. – 343 с.

11. Цукерман Г.А. Виды общения в обучении / Г.А. Цукерман. – Томск: Пеленг, 1993. – 270 с.

Ковальчук З.Я. Оптимизация как категория в психолого-педагогической теории

Раскрывается категория оптимизации в психолого-педагогической литературе, обосновывается ее значение для учебно-воспитательного процесса, дается авторское понимание понятия оптимизации. Определяется система педагогических условий для осуществления процесса оптимизации обучения, среди которых формы, методы, приемы, средства обучения, постоянное и глубокое изучение психологических особенностей личности студента, соблюдение принципа научной организации труда как студента, так и преподавателя и др.

Ключевые слова: *оптимизация обучения, учебно-воспитательный процесс, психолого-педагогические условия, педагог, эффективность обучения.*

Kovalchuk Z.Ya. Optimization as a category in psychology and teaching theory

The article deals with the category of the optimization in psychology and the teaching literature. The significance for the training-educational process is proved. The author's understanding of the concepts optimization is given. The system of the pedagogical conditions for the process optimization is outlined.

Key words: *optimization of training, the educational process, psychological and pedagogical conditions, teacher, efficiency of training.*

УДК 159.922.6

Н.В. Назарук

**ПРОФЕСІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УЧИТЕЛЯ
ЯК ЗАСІБ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ
У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

Окреслено предметне поле поняття «потенціал», конкретизовано поняття «професійний потенціал педагога» шляхом опису його структури, особливостей діагностики та сучасних засобів і технологій розвитку.

Ключові слова: *потенціал, ресурси, здібності, мотиви, професійний потенціал, оцінка професійного потенціалу педагога, коучинг, саморегуляція.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження професійного потенціалу вчителя зумовлена станом розвитку суспільства та особливостями професійної педагогічної діяльності. Сучасні реалії життя підвищують значущість особистісно-професійної успішності педагога. В умовах реформування освіти зростають вимоги до вчителя, зокрема до підвищення рівня його професіоналізму та досягнення високого ступеня самореалізації. Одним із ефективних засобів професійної самореалізації педагога є розвиток і модернізація, тобто зміна, удоскона-

лення, осучаснення його професійного потенціалу, що й підкреслює науково-практичну актуальність проблеми дослідження.

Стан дослідження. Психологічна наука вивчала професійний потенціал в багатьох контекстах: *гуманістичної самоактуалізації* (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт); *здібностей і зокрема творчих здібностей* (М. Вертгеймер, Дж. Гілфорд, Е.П. Торренс; Т.І. Артем'єва, Д.Б. Богоявленська, В.М. Дружинін, О.О. Мелік-Пашаєв, Я.О. Пономарьов, Б.М. Теплов); *потребнісно-мотиваційної сфери* (Д. Аткинсон, В.К. Вілліонас, Л. Портер, Е. Лоулер, Х. Хекхаузен; В.Г. Асєєв, І.Ф. Бєляєва, І.А. Джидар'ян, Є.П. Ільїн, В.І. Ковальов, В.Г. Подмарков, Т.С. Тарасов); *ресурсів особистості* (Р. Лазарус, С. Хобфолл, В.О. Бодров, К.О. Абульханова, Л.І. Анциферова, К. Муздибаєв, Н.Є. Водоп'янова, Л.В. Куликов, Д.О. Леонт'єв, Т.В. Корнілова); *педагогічної творчості як елементу педагогічної майстерності* (О.А. Абдулліна, І.А. Зязюн, М.В. Савін, Н.В. Кузьміна, В.О. Сластьонін, З.І. Слєпкань, Р.Х. Шакуров, І.С. Якиманська).

Розроблені концепції розвитку потенціалу особистості (А.О. Деркач, В.Г. Зазикін, В.М. Марков, В.М. М'ясищєв, Б.Д. Паригін, В.К. Сафонов, В.І. Слободчиков, М.І. Шевандрін та ін.); виокремлено методи діагностики потенціалу людини (І. Ансофф, П.Ф. Друкер, Дж. Куїн, Г. Мінцберг, Г. Саймон, Е. Петтігрю, Е. Ендрюс). Значущі дослідження, присвячені вивченню феномена потенціалу, здійснили В.М. Гунін, С.Ю. Ляпіна, А.Г. Поршнєв, З.П. Румянцева, М.О. Саломатін, І.М. Дроздов, О. М. Зубова, В.М. Маркін, О. В. Д'ячкова, О. П. Ходаєва та ін.

У психолого-акмеологічній та педагогічній літературі знаходимо дослідження феномена потенціалу людини у вигляді самостійних теорій:

- особистісний потенціал (А.О. Деркач, В.Г. Зазикін, І.В. Байєр, І.М. Дроздов, О.М. Зубова, В.М. Маркін, К.В. Д'ячкова, О.П. Ходаєва);
- особистісно-професійний потенціал (В.М. Марков, Б.В. Астаф'єв, В.В. Ігнатова, І.Е. Ярмакєєв);
- професійний потенціал (Є.О. Резанович, І.О. Беспалов);
- творчий потенціал (В.О. Моляко, Т.М. Третяк, Г.С. Полякова, І.М. Поклад, Н.А. Ваганова, Ю.А. Гулько, В.В. Клименко, М.О. Блох);
- інноваційний потенціал (М.А. Бендіков, В.П. Горшенін, К.О. Лега, Н.В. Васіна, С.М. Маслоу);
- інтелектуальний потенціал (Б.Г. Анан'єв, Д.В. Зубов);
- духовний потенціал (М.В. Савчин, А.В. Фурман);
- мотиваційний потенціал (Є.П. Ільїн, В.Г. Асєєв, І.А. Джидар'ян, О.Є. Чапкіна);
- трудовий потенціал (Л.І. Абалкін, Б.М. Генкін, А.Я. Кібанов, Д.С. Львов, А.О. Лобанов, А.А. Мерцалов, Ж.-М. Галль, М. Хучек, Н.М. Байков);

– освітній потенціал (О.Г. Гончаров, О.О. Неживенко).

Мета статті – феноменологічне вивчення поняття «потенціал», яке лягло в основу аналізу категорії «професійний потенціал педагога» шляхом опису його структури, особливостей діагностики та сучасних засобів активізації.

Виклад основних положень. Феномен потенціалу вивчається в психології, педагогіці, соціології, акмеології, економіці, менеджменті й є важливим для цілісного розуміння поступального розвитку особистості. У наукових працях категорія «потенціал» часто використовується не як наукове поняття, а метафорично, як синонім термінів «ресурси» чи «можливості» (наприклад, «естетичний потенціал», «економічний потенціал», «військовий потенціал», «потенціал науки», «потенціал розвитку»).

Філософськими передумовами вивчення потенціалу є дослідження в площині співвідношення потенційного та актуального в межах наукової школи С.Л. Рубінштейна.

Інноваційними є дослідження феномена потенціалу через призму концепції Л. С. Виготського про зони найближчого та актуального розвитку, що трансформуються у вивчення потенціалу через концепцію зони найближчого професійного розвитку В.М. Маркова.

У великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «потенціал» подається як сукупність усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил і т. ін., що можуть бути використані в якій-небудь галузі, ділянці, сфері; запас чого-небудь, резерв; приховані здатності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитися за певних умов [3, с. 1087].

На думку В.М. Маркова, поняття «потенціал» як психологічний феномен інтегрально описує феномени мотивів і здібностей. Здібності індивіда відображаються як уже реалізований потенціал, а мотивація особистості – як подальші перспективи розвитку потенціалу, тобто нереалізований потенціал.

Потенціал особистості є системним та ієрархічним утворенням. З.Ф. Сіверс зазначає, що потенціал особистості може мати творчу або руйнівну спрямованість. Оскільки людина завжди перебуває на різних щаблях поступу до більш високих рівнів свого розвитку, то доцільно оцінювати не тільки її наявний потенціал, але й різницю потенціалів різних рівнів, тобто резерв або ресурс [11, с. 49].

У психології широко використовується ресурсний підхід до проблеми потенціалу. А.О. Деркач, беручи за основу структуру особистості К.К. Платонова, моделює структуру потенціалу, в якій кожна підструктура особистості володіє власним ресурсним потенціалом:

біологічний потенціал – психічний потенціал – характерологічний потенціал – потенціал здібностей – потенціал досвіду – потенціал спрямованості [1, с. 170].

В акмеологічному розумінні потенціал розглядається не тільки як природно обумовлені (здібності, природно обумовлені професійно важливі якості, позитивні спадкові фактори), а поповнювані ресурси (інтелектуальні, психологічні, вольові та інші), але поповнювані чи відновлювані не «автоматично», а довільно, тобто спрямовані самою особистістю відповідно до обраних цілей, в тому числі орієнтовані на прогресивний особистісний та професійний розвиток [1, с. 226].

В.М. Марков пропонує ієрархічну модель опису потенціалу людини як соціально-особистісної системи: біологічний потенціал (визначається біоенергетичними процесами і їх специфікою) – психологічний потенціал (пов'язаний з психічною саморегуляцією) – особистісний потенціал (охоплює особистісно-професійний та професійно-особистісний потенціали) [2; 9]. Вчений пропонує розглядати *професійний потенціал* як частину особистісно-професійного потенціалу, який охоплює інтелектуальний, мотиваційний, операційний, комунікативний, творчий, інноваційний потенціали та ін.

Проаналізуємо поняття «професійний потенціал» і «професійний потенціал педагога».

Згідно з ресурсним підходом до визначення потенціалу під *професійним потенціалом* фахівця розуміється відновлювана самокерована система його внутрішніх ресурсів, які виявляються в професійних досягненнях. Ключовою якістю професійного потенціалу є його системність. Отож, потенціал охоплює не тільки сукупність ресурсів, але й систему управління ними, яка має свідомий та несвідомий рівні.

Професійний потенціал як сукупність усіх наявних засобів, можливостей, ресурсів, прихованих здатностей спочатку розвивається, нагромаджується, а пізніше реалізується у професійній діяльності.

Структура професійного потенціалу визначається його внутрішнім поділом на реалізований та нереалізований потенціали.

Реалізований професійний потенціал визначається професійним досвідом фахівця і в зв'язку з постійним відновленням потенціалу людини проявляється в накопичених у процесі професійного розвитку «корисних» якостях, знаннях, навичках, уміннях і здібностях, які дозволяють якісно здійснювати професійну діяльність [8; 9].

Нереалізований професійний потенціал визначається ціннісно-мотиваційною структурою особистості спеціаліста і визначає напрями зміни професійного потенціалу. Ці зміни можуть бути і реактивними, що визначаються динамікою розвитку професійного середовища і змі-

нами об'єктивних професійних вимог, і активними, що висувають завдання індивідуального розвитку суб'єкта діяльності, наприклад, на основі вияву надситуативної активності [8; 9].

Професійний потенціал учителя розкривається в педагогічній діяльності через самореалізацію. Близьким до поняття «професійний потенціал педагога» є педагогічний професіоналізм, що розглядається як стійкі властивості суб'єкта, які забезпечують високу продуктивність педагогічної діяльності і її гуманістичну спрямованість [1, с. 136].

У педагогіці *професійний потенціал педагога* розглядається як:

– система педагогічної майстерності, яка об'єднує різнопланові та різнорівневі аспекти підготовки і діяльності вчителя і трактується як здатність ефективно виконувати свою роботу на рівні сучасних вимог педагогічної професії;

– база професійних знань, умінь, навичок у єдності з розвинутою здатністю педагога активно мислити, творити, діяти, втілювати свої наміри в життя, досягати запроєктованих результатів;

– спрямованість педагога на ціль і здатність її досягти, тобто важливим є співвідношення намірів і досягнень;

– ціннісно-мотиваційна орієнтація на виконання професійної педагогічної діяльності, адже одних лише здібностей мало для якісного виконання професійних обов'язків;

– система природних і набутих у процесі професійної підготовки та практичної діяльності якостей та здібностей:

$$\text{ППП} = \text{Пнеп} + \text{Пчіп} + \text{Пдсп} + \text{Пдпд},$$

де ППП – професійний потенціал педагога; Пнеп – незмінна частина потенціалу, обумовлена загальними вродженими здібностями особистості; Пчіп – частково змінювана частина потенціалу, обумовлена природними спеціальними здібностями особистості, розвитком останніх в процесі професійної підготовки і практичної діяльності; Пдсп – компонент потенціалу, який додається спеціальною підготовкою в вузі; Пдпд – частина потенціалу, яка набувається в процесі практичної діяльності педагога.

І.Ю. Дергалева пропонує таку формулу діагностики професійного потенціалу менеджерів, яка, на нашу думку, є універсальною і може застосовуватися для оцінки професійного потенціалу педагогів:

$$\text{ППМ} = \text{РП} + \text{НрП},$$

де ППМ – професійний потенціал менеджерів; РП – реалізований потенціал; НрП – нереалізований потенціал.

Підставляючи відповідні елементи кожного виду потенціалу, отримуємо таку формулу:

$$ППМ = \frac{(3 + Dn + Y + In3)}{4} + \frac{(M + ЦО + ВДп)}{3}$$

де 3 – професійні знання; Дп – професійний досвід; У – професійні уміння; Ін3 – інтелектуальні здібності; М – мотивація; ЦО – ціннісні орієнтації; ВДп – віртуальний професійний досвід [5, с. 41].

Проаналізуємо також діагностичну модель оцінки професійного потенціалу педагога-професіонала, спираючись на теоретичні положення педагогічної акмеології щодо рівнів та етапів професіоналізму діяльності й зрілості особистості педагога та структурно-аддитивну модель оцінки потенціалу В.М. Маркова.

Структурно-аддитивна оцінка професійного потенціалу охоплює сукупність таких факторів:

– фактор результату виконання функції (ролі), що включає в себе частоту її виконання (за шкалою «рідко–часто») – далі позначається як ЧАСТ;

– фактор рівня виконання функції (ролі) – вимірюється шкалою «добре-погано» і далі позначається як РІВН;

– фактор «ХОЧУ» оцінюється за допомогою шкали «подобається – не подобається. Фактор «ХОЧУ» в структурі потенціалу відображає мотиваційну складову, аналогом є поняття «схильності» та «інтерес».

– фактор «МОЖУ» оцінюється за шкалою «легко – важко». Фактор «МОЖУ» визначається здібностями особистості та її досвідом.

Реалізований потенціал (РПОТ) опирається на фактор «можу» і визначається:

$$РПОТ = РІВН * ЧАСТ * МОЖУ.$$

Нереалізований потенціал (НПОТ) тісно пов'язаний з фактором «хочу» і визначається:

$$НПОТ = РІВН * ЧАСТ * ХОЧУ.$$

Інтегральна оцінка професійного потенціалу матиме такий вигляд:

$$ПОТ_r = РІВН_r * ЧАСТ_r * (ХОЧУ_r + МОЖУ_r),$$

де постфікс «r» означає оцінку для відповідної ролі.

Оцінка професійного потенціалу (ПрПОТ) – згортка його парціальних оцінок за деякими ролями і може здійснюватися на основі такої математичної моделі:

$$\text{ПрПОТ} = \sum \text{ПОТ}_r \text{ [8].}$$

Отримані інтегральні оцінки професійного потенціалу можуть порівнюватися з інтегральними показниками самооцінки професійного потенціалу педагогів з різним рівнем професіоналізму і використовуватися для опису найбільш особистісно значущих напрямів професійного розвитку.

Фактори оцінки та самооцінки професійного потенціалу педагога

Ролі педагога-професіонала	Частота виконання ролі		Рівень виконання ролі		Мотивація		Здібності та досвід	
	ЧАСТ		РІВН		ХОЧУ		МОЖУ	
	рідко	часто	погано	добре	не подобається	подобається	важко	легко
Ерудит								
Спеціаліст								
Майстер								
Діагност								
Гуманіст								
Самодіагност								
Новатор								
Партнер								
Дослідник								

Важливою науково-практичною проблемою є питання оптимізації та розвитку професійного потенціалу педагога. Методологічною основою є базові положення гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс) та праці з біоенергетики (наукова школа В. Райха-А. Лоуена).

Актуальним є питання про детермінанти розвитку потенціалу особистості. На думку А.О. Деркача, розкриття потенціалу особистості насамперед пов'язано з розвитком здібностей людини, особливо тих, які стосуються діяльності чи відповідають спрямованості особистості. Розвиток здібностей у фахівців, як правило, реалізується в процесі самонавчання і професійної діяльності, коли суб'єктом ставляться завдання особистісно-професійного росту і досягнень. Як зазначає вчений, пріоритетним є розвиток інтелектуальних здібностей. Розвиток здібностей повинен також супроводжуватися становленням важливих

якостей, які сприяють підвищенню ефективності діяльності та професійним досягненням. І нарешті, формування і розвиток відповідних умінь і навичок. Саме в розвитку цієї системи «здібності – якості – вміння – мотиви – смислотворення» А.О. Деркач вбачає основні механізми розкриття потенціалу особистості [1, с. 169].

Перспективними психотехнологіями розвитку професійного потенціалу педагога є:

- технологія коучингу;
- технологія раціонального використання і примноження індивідуальної ресурсності суб'єктів праці;
- технологія саморегуляції психічних станів як фактор підвищення працездатності й ефективності діяльності;
- технологія тайм-менеджменту.

Коучинг – техніка, що позиціонується як технологія розкриття професійного потенціалу. Технологія коучингу акумулює в собі можливості тренінгових методів, НЛП, опитувальних технологій [6, с. 181].

Коучинг – це індивідуальне тренування людини для досягнення значущих для неї цілей, підвищення ефективності планування, мобілізації, внутрішнього потенціалу, розвитку необхідних здібностей і навичок, освоєння передових стратегій отримання результату [6, с. 182]. Головна особливість коучингу – допомога людині в пошуку власного рішення, а не вирішення проблеми за неї, сприяння особистості в розкритті своєї стратегії подолання професійних труднощів за рахунок виділення головних та енергетичних ресурсів.

Важливим фактором модернізації професійного потенціалу і підвищення рівня професіоналізму особистості є раціональне використання і примноження індивідуальної ресурсності суб'єктів праці.

Т.І. Гера диференціювала такі критерії творчих ресурсів педагога:

- аналітико-синтетичне опрацювання типової, на перший погляд, ситуації;
- особистісно зорієнтоване й алоцентричне (здатність звільнитися від однобічного або узагальненого ставлення до речей) розв'язання педагогічних задач щодо бачення унікальності учня;
- нетипове застосування стандартних педагогічних прийомів;
- творче комбінування стандартних засобів, форм і методів досягнення мети;
- створення нових педагогічних технік;
- вихід із реальної ситуації, творче регулювання власного часу в професіогенезі (планування кар'єри, сім'ї), регульоване планування своєї професійної діяльності в контексті особистої життєвості [4, с. 122].

Технологія саморегуляції психічних станів як фактор підвищення працездатності й ефективності діяльності розробляється в межах підходів стресменеджменту О.І. Жданова, гуманітарно-технологічного розвитку А.С. Гусевої, аутопсихологічної компетентності Л.А. Степенової, психічної стійкості М.Ф. Секача, саморегуляції психічних станів Л.Б. Забелової [9].

Тайм-менеджмент – сучасна технологія організації часу та підвищення ефективності його використання, яка формує вміння особистості оптимізувати свій особистісний часовий ресурс.

Висновки. Професійний потенціал – нове інтегративне поняття, яке узагальнює уявлення про ресурси особистості та їх реалізацію в професійній діяльності, охоплюючи сферу здібностей та мотивації фахівця. Важливою умовою успішної самореалізації в професійній діяльності є розвиток професійного потенціалу засобами навчання та самонавчання, а також саморозвитку професійно важливих здібностей, якостей, вмінь, мотивації.

Аналіз діагностичних методик оцінки та самооцінки професійного потенціалу педагога переконує у складності та громіздкості цього процесу, що наштовхує на думку про необхідність створення комп'ютеризованих програм діагностики професійного потенціалу.

Описані сучасні технології розвитку професійного потенціалу (технологія коучингу, технологія раціонального використання і множення індивідуальної ресурсності суб'єктів праці, технологія саморегуляції психічних станів, технологія тайм-менеджменту) демонструють високу ефективність застосування за умови високого рівня мотивації до навчання та саморозвитку.

Перспективи подальших наукових розвідок у царині проблематики потенціалу вбачаємо в розробці діагностичного інструментарію оцінки та самооцінки професійного потенціалу вчителів, які перебувають на різних рівнях професіоналізму. Практично значущими вважаємо розробки програм тренінгів розвитку професійного потенціалу вчителя із застосуванням сучасних психотехнологій.

---

1. Акмеология: учебное пособие / А. Деркач, В. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.

2. Беспалов И. Феномен личностного потенциала в контексте акмеологии / И. Беспалов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://akmeo.ru/index.php?id=669>.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

4. Гера Т.І. Активізація творчих ресурсів педагога у процесі його професіоналізації / Т.І. Гера // Психологія і суспільство. – 2012. – № 2 (48). – С. 112–123.
5. Дергалева І.Ю. Развитие профессионального потенциала менеджеров в системе бизнес-образования: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / И.Ю. Дергалева. – Челябинск, 2009. – 20 с.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессиональных деструкций: Учебное пособие для вузов / Э.Ф. Зеер, Э.Э. Симанюк. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2005. – 240 с.
7. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного психологічного відбору: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 536 с.
8. Марков В.Н. Профессиональный потенциал и зона ближайшего профессионального развития / В. Марков // Акмеологическое исследование потенциала, резервов и ресурсов человека. Факторы оценки и развития профессионального потенциала кадров управления. – М., 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.potentiales.ru/page300.html>
9. Марков В.Н. Личностно-профессиональный потенциал кадров управления: психолого-акмеологическая оценка и оптимизация: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.13 / Василий Николаевич Марков. – М., 2004. – 453 с.
10. Психологічне дослідження творчого потенціалу особистості: монографія / авт. кол.: наук. керівник В.О. Моляко. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 208 с.
11. Сіверс З.Ф. Феномен творчості як базова складова акмеологічного розвитку особистості / З.Ф. Сіверс // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11. – № 1. – С. 47–55.

Назарук Н.В. Профессиональный потенциал учителя как средство самореализации в педагогической деятельности

Очерчено предметное поле понятия «потенциал», конкретизировано понятие «профессиональный потенциал педагога» путем описания структуры потенциала, особенностей его диагностики, современных средств и технологий развития.

Ключевые слова: потенциал, ресурсы, способности, мотивы, профессиональный потенциал, оценка профессионального потенциала педагога, коучинг, саморегуляция.

Nazaruk N.V. Professional potential of the teacher as mean of self-realization in the pedagogical activity

The article deals with the subject field of concept «potential». The concept of «professional potential of the teacher» is specified by description of its structure, features of diagnostics and modern facilities and technologies of development.

Key words: potential, resources, capabilities, reasons, professional potential, estimation of professional potential of the teacher, kouching, self-regulation.

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ ВИКЛАДАЧА ВИШУ

Аналізуються чинники, які впливають на психологічну безпеку особистості викладача вишу. Обґрунтовано вплив людського чинника та факторів середовища і захищеності на психологічну безпеку особистості викладача вишу.

Ключові слова: *особистість, психологічна безпека викладача вишу, освітнє середовище, мобінг.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві збільшується кількість джерел психологічної загрози, які шкодять здоров'ю особистості, порушуючи її життєдіяльність. Стали доволі поширеними агресивні вияви у соціальному середовищі, насильницькі дії людей у ставленні одне до одного. Тому сьогодні забезпечення психологічної безпеки особистості набуває особливої значущості.

Психологічна безпека особистості є необхідною умовою розвитку її функціональних можливостей, профілактики психосоматичних порушень, реалізації особистісного потенціалу. Крім цього, безпечна особистість – це людина, «яка будує власне життя в контексті єдності з суспільством, природою, Всесвітом, реалізує власний потенціал, свої ідеали і прагнення за допомогою сформованої системи смислової регуляції життєдіяльності, а також має готовність до забезпечення безпеки і здатна підтримувати власне здоров'я за рахунок перетворення небезпек у фактор власного розвитку» [9, с. 25].

Особливо актуальною є проблема психологічної безпеки особистості у виробничих відносинах. З одного боку, професійна діяльність може бути джерелом задоволення, підвищення почуття власної гідності, розширення соціальних контактів, інтелектуального та емоційного підйому. В такому разі особистість ефективно виконує професійні обов'язки і розвивається в професії.

З іншого боку, професійна діяльність може спричинити у людини відчуженість, пригніченість, фрустрацію, психосоматичні захворювання. Однією з причин цих явищ може бути відсутність безпеки особистості від психологічного насильства в професійному середовищі.

Саме в освітньому середовищі вишу мають створюватися умови, спрямовані не лише на особистісно-професійний розвиток студентів, а й викладачів. Чим більше й повніше особистість використовує

можливості середовища, тим успішніше відбувається її вільний і активний саморозвиток.

Стан дослідження. Феномену психологічної безпеки присвячено низку досліджень, в яких робиться спроба розглянути з різних позицій умови її забезпечення [1; 2; 3; 5; 6; 7; 8; 13], створити її модель [9].

Можна виділити такі підходи до розуміння психологічної безпеки: психологічна безпека як соціокультурний феномен; психологічна безпека особистості як стан її захищеності та цілісності особистісного утворення; психологічна безпека з точки зору безпеки середовища; психолого-екологічна безпека, забезпечувана через морально-екологічну свідомість; соціально-психологічна безпека як стан захищеності особистості в соціумі; інформаційно-психологічної безпека особистості і середовища тощо.

У вивченні проблем психологічної безпеки можна виокремити два напрями: об'єктний і суб'єктний [8]. Об'єктний напрям у вивченні психологічної безпеки людини передбачає розгляд особистості як об'єкта психологічної безпеки, для якого створюються необхідні умови. Суб'єктний напрям передбачає розуміння людини як активного діяча щодо забезпечення власної психологічної безпеки: вивчення психологічних аспектів формування способів безпечної поведінки людини на різних етапах її життєдіяльності.

Проте в результаті аналізу наукової літератури було виявлено, що проблема психологічної безпеки особистості викладача в освітньому середовищі вишу висвітлена недостатньо.

Мета статті – теоретичне обґрунтування факторів психологічної безпеки особистості викладача вишу. Завданнями: 1) проаналізувати класифікації факторів психологічної безпеки особистості; 2) розкрити вплив людського фактору та факторів середовища і захищеності на психологічну безпеку особистості викладача вишу.

Виклад основних положень. Р.В. Агузумцян, Е.Б. Мурадян [1] виділяють такі фактори психологічної безпеки особистості: фактори об'єктивного порядку (забезпечують психологічну безпеку особистості на рівні індивідуума, які залежать від культурно-історичного розвитку суспільства); фактори об'єктивно-суб'єктивного порядку (визначають психологічну безпеку особистості як соціального типу: особистісний потенціал адаптивних можливостей людини в межах соціально прийнятних моральних норм, уміння розуміти і приймати інших, бути соціально значимим серед інших, прийнятим іншими); фактори суб'єктивного порядку (забезпечують психологічну безпеку особистості як індивідуальності: мотиваційно-сміслові ставлення особистості).

В.П. Соломін, О.В. Шатровий, Л.О. Михайлов і Т.В. Маликова [13] вважають, що безпеку особистості визначають такі фактори: людський, фактори середовища і захищеності.

Людський чинник охоплює різні реакції людини на небезпеку [13]. Переживання особистості, які є складовою її емоційної сфери, можуть виникати у зв'язку з надходженням ззовні різної інформації або ж у результаті первинної інформованості як передумови усвідомлення власного ставлення до тих чи інших подій, об'єктів або суб'єктів [1].

Професійна діяльність викладачів здійснюється в особливих умовах і пов'язана з впливом низки негативних чинників (інтенсивності праці, великих психоемоційних перевантажень, підвищення навантаження на зоровий, слуховий і голосовий апарати, великої кількості контактів протягом робочого дня, гіподинамії тощо), що відносить її до стресогенних професій з високим рівнем психоемоційного напруження.

С.Б. Величковська [4] констатувала, що викладачі вишів відрізняються більш інтенсивним переживанням стресових ситуацій, ніж учителі школи. Педагоги зі стажем роботи від 10-ти до 19-ти років характеризуються високим ступенем розвитку хронічної втоми в небезпечній для психічного та фізичного здоров'я стадії.

У результаті дослідження, проведеного Т.Ю. Овсянниковою [11], було виявлено, що більшість викладачів вишів характеризуються високим рівнем синдрому емоційного вигорання, структура якого представлена розподілом змінних симптомокомплексу за ступенем вияву фаз резистенції, напруги, виснаження і симптомами переживанням психотравмуючих обставин, неадекватним емоційним вибіркоким реагуванням; емоційно-моральною дезорієнтацією, розширенням сфери економії емоцій і редукцією професійних обов'язків; психосоматичними і вегетативними порушеннями.

Індивідуально-особистісними характеристиками викладачів вишів, що детермінують розвиток синдрому емоційного вигорання, є низький рівень саморегуляції, слабка усвідомленість власної емоційної поведінки і реагування, відсутність продуктивного інтересу до себе, власного внутрішнього світу, слабка вираженість вміння самопостереження і самоаналізу, невміння економічно витратити енергетичні ресурси [11].

Л.М. Молчанова [10] отримала результати дослідження, які свідчать про специфічне проектування профілю професійної діяльності викладачів вишів у контексті професійної успішності на розвиток стану психічного вигорання, який виявляється в асинхронній динаміці всіх його фаз у старших викладачів і доцентів зі стажем професійної

діяльності від 5 до 10 років, причому більш виражений у доцентів. Асинхронне напруження більше виявлене у доцентів, чия тривалість професійної діяльності не перевищила 10 років, ніж у старших викладачів, і також більше у доцентів з тривалістю професійної діяльності від 5 до 10 років і понад 10 років, ніж у професорів. Крім цього, у молодих викладачів порівняно зі старшими спостерігається значущо високе асинхронне виснаження психоемоційних ресурсів.

Індивідуально-особистісними характеристиками викладачів вищів, що здатні виступати психологічною умовою попередження розвитку синдрому емоційного вигорання, є високий самоконтроль, емоційна і стресова стійкість, здатність до рефлексії, впевненість у собі, потреба в особистісному, духовному та професійному зростанні, здатність до вільного виявлення власних почуттів, ціннісне ставлення до себе, інших людей, професійної діяльності [11].

Іншим чинником, який визначає психологічну безпеку особистості, є середовище. О.Ю. Зотова [6] вважає, що безпека особистості має соціально-психологічний характер, оскільки функціонує і виявляється в системі соціальних відносин особистості, в галузі міжособистісної взаємодії і спілкування з іншими людьми, формуючи цілісне системне утворення – соціально-психологічну безпеку особистості.

Психологічна безпека освітнього середовища вважається забезпеченою, якщо в ньому максимально нейтралізовані психологічні ризики та загрози: у короткостроковій перспективі виключено насильство і сформована навичка нейтралізації повсякденних конфліктів; у середньостроковій перспективі мінімізовані відкладені ризики; у довгостроковій перспективі забезпечені всі необхідні умови для повноцінного розвитку особистості. Так, невміння викладача впоратися з короткостроковими, щоденними ризиками може перерости в відкладений ризик (стрес, психічний зрив), а він, своєю чергою, в довгостроковій перспективі може закріпитися у вигляді деформації особистості [3].

Значущим критерієм психологічної безпеки освітнього середовища може бути ставлення до нього – позитивне, нейтральне або негативне. «Інтегральний показник ставлення до освітнього середовища є своєрідним індикатором його референтності для суб'єктів навчально-виховного процесу» [2, с. 83].

У результаті дослідження, проведеного М.Б. Калашниковою і С.В. Обмачевською [7, с. 63], було виявлено, що молоді викладачі можуть мати позитивне ставлення до середовища, в якому вони працюють, і середній рівень задоволеності ним, але при цьому не відчувати захищеності від психологічного насильства в цьому середовищі. Незахищеність від психологічного насильства може бути викликана діями з

боку студентів, колег і керівництва. Також у викладачів, які перебували у психологічно небезпечному середовищі, був виявлений синдром емоційного вигорання, знижений рівень самооцінки і межовий рівень соціальної ізоляції особистості. Викладачам, які знаходилися в незахищеному від психологічного насильства середовищі, властиві такі риси особистості, як невротичність, депресивність, спонтанна агресивність та емоційна лабільність.

Зміна умов діяльності на кафедрах вишу може спричинити у викладачів збільшену напругу адаптаційного потенціалу для збереження звичної якості життя. Деструктивною формою такої адаптації є мобінг як форма психологічного насильства у вигляді цькування співробітника в колективі з метою його подальшого звільнення [5].

Метою мобінгу є виведення співробітника з психологічної рівноваги в ситуації пресингу. До виявів мобінгу входять постійне звинувачення працівника в некомпетентності, недисциплінованості, пропонування йому нездійсненних завдань і змушення його звільнитися за власним бажанням [12].

Мобінг може виявлятися тоді, коли психологічний терор щодо працівника йде від начальника (вертикальний мобінг – босінг), у разі психологічного терору від колег (горизонтальний мобінг). Також може виникати й інституційний мобінг – моральне переслідування працівників з використанням таких інститутів, як атестація персоналу, кваліфікаційні екзамени, розгляд службових суперечок [14].

Метою керівника у ході босінгу є роз'єднання співробітників, оскільки спільність їх поглядів може загрожувати самому завідувачу кафедрою. Коли співробітники борються, то не помічають багатьох проблем кафедри. Основними особистісними причинами босінгу є такі: життєвий стиль особистості; компенсація власної закомплексованості; некомпетентність у управлінській сфері [5].

Зазначимо, що в ситуацію мобінгу так чи інакше включаються студенти. Так, до форм вертикального мобінгу приєднується дискредитація викладача, що піддається гонінням, серед студентів, розповсюдження в їх академічних групах помилкової інформації і чуток. Також відбувається штучне розділення викладачів на «злих» (вимогливих), до яких відносять жертву мобінгу, і «добрих» (менш вимогливих) серед переслідувачів, що беруть участь у мобінгу. Студенти можуть підштовхуватися (чи примушуватися із залученням адміністративного ресурсу) до написання скарг, доповідних записок на викладача [5].

Основними причинами виникнення мобінгу на кафедрі вишу можуть бути такі: особистісні причини (страх, заздрість, закомплексованість); неробство (за умов мінімізації наукової і методичної активно-

сті викладачів і співробітників кафедри, недовантаження викладачів); організаційні причини (неясність стратегій і цілей, неоднакові вимоги начальника до різних співробітників, і постійне «перетасовування» навчального навантаження між викладачами, відсутність перспектив збереження за викладачем розробленої ним навчальної дисципліни, зрівнялівка при оплаті незалежно від науково-педагогічної результативності тощо) [5].

У ситуації мобінгу і у переслідувачів жертви може виявитися стресовий, депресивний стан, погіршення здоров'я внаслідок витрат психічної і фізичної енергії.

На думку С.О. Дружилова [5], мобінг не буде результативним, якщо зрілість людини, яка піддається мобінгу, визначається такою її інтегративною характеристикою, як професіоналізм, що забезпечує якісне та ефективне виконання діяльності в різноманітних умовах, допомагає гідно вийти з будь-якої ситуації. Чим «живішим» є об'єкт професійного впливу, тим складніше застосувати керівникові до нього санкції; він здебільшого виживає в умовах мобінгу і зберігає особистісну цілісність [12].

Основними характеристиками психологічно безпечного середовища для викладача вишу є відсутність виявів психологічного насильства у взаємодії учасників освітнього процесу; задоволення основних потреб в особистісно-довірчому спілкуванні; зміцнення психічного здоров'я; запобігання загроз для продуктивного розвитку особистості; оптимізація різних аспектів професійної діяльності; організація освітнього середовища, яке стимулює творчий розвиток особистості.

Фактор захищеності, що визначає психологічну безпеку особистості, охоплює засоби (фізичні і психологічні (механізми психологічного захисту)), які люди використовують для захисту від тривожних і небезпечних ситуацій [13]. Рівень захищеності залежить від ступеня конструктивності і активності поведінки й діяльності викладача вишу.

Висновки. Психологічна безпека особистості викладача вишу може бути визначена як інтегроване утворення, яке охоплює психологічну захищеність від негативних впливів і психологічного насильства, за якої забезпечується захист психологічного здоров'я і задоволені базові потреби у самозбереженні, та психологічну незалежність, що забезпечує можливість усвідомленого саморозвитку. Основними чинниками психологічної безпеки особистості викладача вишу є такі: людський, середовища і захищеності.

Подальші наукові пошуки можуть бути пов'язані з глибшим аналізом фактору захищеності, уточненням структури психологічної безпеки особистості викладача вишу, вивчення особливостей психоло-

гічної безпеки особистості викладачів на різних стадіях професійного становлення.

1. Агузумцян Р.В. Психологические аспекты безопасности личности / Р.В. Агузумцян, Е.Б. Мурадян // Вестник практической психологии образования. – № 2 (19), апрель – июнь. – 2009. – С. 40–44.
2. Баева И.А. Психологическая безопасность в образовании: монография / И.А. Баева. – СПб.: Союз, 2002. – 271 с.
3. Бедрина В.В. Психологическая безопасность образовательной среды: формирование понятия / В.В. Бедрина, А.В. Личутин // Вестник практической психологии образования. – 2010. – № 1 (22). – С. 33–41.
4. Величковская С.Б. Зависимость возникновения и развития стресса от факторов профессиональной деятельности педагогов: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / С.Б. Величковская. – М., 2005. – 30 с.
5. Дружилов С.А. Психологический террор (моббинг) на кафедре вуза как форма профессиональных деструкций / С. А. Дружилов // Психологические исследования. – 2011. – № 3 (17). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2011n3-17/485-druzhilov17.html>.
6. Зотова О.Ю. Социально-психологическая безопасность личности: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология (психологические науки)» / О.Ю. Зотова. – М., 2011. – 43 с.
7. Калашникова М.Б. Психологическая безопасность молодого преподавателя вуза / М.Б. Калашникова, С.В. Обмачевская // Вестник НовГУ. – 2010. – № 58. – С. 62–65. – (Серия «Педагогика. Психология»).
8. Кечина М.А. Психологическая безопасность личности студента педагогического вуза как научная проблема: анализ, подходы к решению / М.А. Кечина // 48-е Евсевьевские чтения. Наука и образование: актуальные психолого-педагогические проблемы и опыт решения: материалы Международной научно-практической конференции с элементами научной школы для молодых ученых, посвященная 50-летию института (Саранск, 23–25 мая 2012 г.) / науч. ред. Ю.В. Варданян. – Саранск: Мордовский государственный педагогический институт, 2012. – С. 38–42.
9. Лызь Н.А. Модельные представления о безопасной личности / Н.А. Лызь // Известия ТРТУ. Тематический выпуск «Гуманитарные проблемы современной психологии». – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2005. – № 7. – С. 21–25.
10. Молчанова Л.Н. Состояние психического выгорания у педагогов высшей школы в контексте профессиональной успешности / Л.Н. Молчанова // Вестник Томского государственного университета. – 2011. – № 348 (июль). – С. 128–132.
11. Овсянникова Т.Ю. Психологические условия предупреждения синдрома эмоционального выгорания у преподавателей высшей школы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Т.Ю. Овсянникова. – Н. Новгород, 2008. – 26 с.

12. Пакулина С.А. Преодолевающая адаптация: системообразующий фактор и условие формирования самостоятельности студентов в вузе: монография / С.А. Пакулина. – М.: СГУ, 2010. – 359 с.

13. Психологическая безопасность / В.П. Соломин, О.В. Шатровой, Л.А. Михайлов, Т.В. Маликова. – М.: Дрофа, 2008. – 288 с.

14. Соловьев А.В. Моббинг: психологический террор на рабочем месте / А.В. Соловьев // Кадровик. ру: электронный журнал. 2009. – 21 сент. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kadrovik.ru/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=10496>.

Харченко А.С. Психологическая безопасность личности преподавателя вуза

Анализируются факторы, влияющие на психологическую безопасность личности преподавателя вуза. Обосновано влияние человеческого фактора, факторов среды и защищенности на психологическую безопасность личности преподавателя вуза.

Ключевые слова: личность, психологическая безопасность личности, образовательная среда, моббинг.

Kharchenko A.S. Psychological safety of high school teacher's personality

In the article factors influencing psychological safety of high school teacher's personality are analyzed. The influence of human factor, environmental factors and protection on psychological safety of high school teacher's personality are grounded.

Key words: personality, psychological safety of high school teacher's personality, educational environment, mobbing.

Розділ V

УДОСКОНАЛЕННЯ ПСИХОКОМУНІКАТИВНОЇ СФЕРИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.9:34.01+316.776

Н.М. Бардин

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ЯК КОМПОНЕНТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ГРОМАДЯН

Проаналізовано деякі теоретичні положення соціально-психологічної концепції комунікативної компетентності працівників ОВС під час взаємодії з громадянами та її впливу на успішне виконання професійної діяльності. Зважено на особливості психологічного контакту працівників ОВС із громадянами за допомогою комунікативної діяльності.

Ключові слова: *комунікативна компетентність, професійне спілкування, психологічний вплив, комунікативні бар'єри, конфлікт.*

Постановка проблеми. Професія правоохоронця як одна із комунікативно обумовлених вимагає від своїх представників не лише орієнтування у навколишній дійсності, а й професійного вирішення завдань, залучення при цьому комунікативних здібностей, формування комунікативної компетентності, яка розглядається як система внутрішніх ресурсів, необхідних для будування ефективної комунікації в певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [3, с. 10]. Вона трактується як складне утворення, що охоплює знання соціально-психологічних факторів і уміння використовувати їх у конкретній діяльності, розуміння мотивів, інтенцій, стратегій поведінки, фрустрації, як своїх власних, так і партнерів по спілкуванню, уміння вирішити групові соціально-психологічні проблеми, осмислення можливих перешкод на шляху до взаємного порозуміння, оволодіння технологією та психотехнікою спілкування [7]. Службова діяльність працівників ОВС базується на комунікативних зв'язках. У сучасних умовах виникає нагальна потреба в розробці, організації та здійсненні форм і методів психологічної підготовки працівників міліції до ефективної взаємодії з правопорушниками, грамотного вирішення службових питань, яке можливе за відповідного рівня комунікативної компетентності,

формування готовності до професійного спілкування у повсякденних та екстремальних ситуаціях.

Стан дослідження. Положення про комунікативну компетентність у міжособистісній взаємодії, професійних зв'язках висвітлені у працях Л.Е. Орбан-Лембрик, В.В. Москаленко, О.В. Сидоренко, М.М. Філоненко, Л.А. Петровської, І.О. Дубової. Безпосередньо за темою цієї статті застосовувалась концепція комунікативних бар'єрів М.М. Філоненко, акмеологічна концепція спілкування Л.Е. Орбан-Лембрик, тренінг комунікативної компетентності у діловій взаємодії О.В. Сидоренко, комунікативний параметр спілкування у розумінні В.В. Москаленко.

Метою статті є аналіз теоретичних положень соціально-психологічної концепції комунікативної компетентності працівників ОВС під час взаємодії з громадянами та її впливу на успішне виконання професійної діяльності.

Виклад основних положень. Становлення особистості відбувається в комунікативному просторі як культурно-історичне відтворення індивіда, що є носієм родової сутності людства, це присвоєння ним суспільно вироблених здібностей через оволодіння способами діяльності [1; 2].

Розглядаючи комунікативну діяльність як процес взаємодії конкретних особистостей, які певним чином сприймають один одного, ставляться один до одного, обмінюються інформацією і впливають один на одного, чимало винних (Б.Ананьєв, Г. Андреева, І. Кон, М. Каган, Я. Коломінський, О. Леонтьєв, В. Мясицев та ін.) відокремлюють в її структурі гностичну (або перцептивну), інформативну (або комунікативну) та інтерактивну підструктури. Комунікативна підструктура або сторона комунікативної діяльності виявляється через дії особистості, свідомо орієнтовані на змістовне їх сприйняття іншими, передачу певної інформації.

Комунікативна компетентність як елемент комунікативної діяльності передбачає вміння змінювати глибину і коло спілкування, розуміти і бути зрозумілим для партнера по спілкуванню. Комунікативна компетентність формується в умовах безпосередньої взаємодії, тому є результатом досвіду спілкування між людьми. Цей досвід набувається не тільки у процесі безпосередньої взаємодії, а також опосередкованої, зокрема з літератури, театру, кіно, з яких людина отримує інформацію про характер комунікативних ситуацій, особливості міжособистісної взаємодії і засоби їх вирішень. У процесі опанування комунікативної сфери людина запозичає з культурного середовища засоби аналізу комунікативних ситуацій у вигляді словесних і візуальних форм. Комунікативна компетентність постає як структурний феномен, що містить як складові цінності, мотиви, установки, соціально-психологічні стереотипи, знання, уміння, навички.

Комунікативна компетентність є важливою складовою ефективною життєдіяльності сучасної людини, її формування виступає актуальною проблемою соціальної психології та психології розвитку, вирішення якої має важливе значення і для кожної конкретної людини, і для суспільства у цілому. У найзагальнішому аспекті компетентність у спілкуванні передбачає розвиток адекватної орієнтації людини в собі – власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, у ситуації і поставленому перед нею завданні. Тобто комунікативну компетентність можна розглядати як комплексний інтегральний показник соціального функціонування людини.

Комунікативна компетентність є поняттям, введеним Д. Хаймом, яке пізніше розглядалося багатьма науковцями. Оригінальна ідея Д. Хаймса полягала у тому, що носії мови повинні мати більше, ніж граматичну компетенцію, для того, щоб бути у змозі ефективно спілкуватися на вербальному рівні. Вони також повинні знати і розуміти, як мова використовується їх партнерами по комунікації для досягнення своїх цілей. Лінгвістичні аспекти комунікативної компетенції – це ті аспекти, які стосуються досягнення внутрішнього функціонального знання і розуміння елементів і конструкцій мови [10].

Л.А. Петровська зазначає, що у розвитку комунікативної або соціальної компетентності представлені і нормативна тенденція (засвоєння соціально заданих норм та взірців), і особистісно-творча, яка передбачає конструювання норм у ході спілкування, з уваги на орієнтацію учасників у ситуації, у собі, у партнері. Природно, нормативний шлях розвитку компетентного спілкування також охоплює творчі компоненти. Йдеться про відпрацювання рефлексивної позиції відносно норми, що засвоюється, її свідоме вбудовування в індивідуальний особистісний досвід [6].

Професійне спілкування працівників міліції є обов'язковим елементом чи різновидом професійної діяльності, в процесі якого здійснюється організація і тактика взаємодії з різними категоріями громадян із метою попередження, припинення, розкриття та розслідування правопорушень і злочинів. Таке спілкування має свою психологічну специфіку, обумовлену причинами для вступу у спілкування, високою ймовірністю виникнення негативних психічних станів у його учасників, необхідністю досягнення багатьох цілей на кожному етапі, важливістю встановлення психологічного контакту, високою ймовірністю виникнення конфліктів, іншими екстремальними умовами.

Дослідження психологічних особливостей спілкування у професійній діяльності працівників ОВС передбачає вивчення рівня комунікативних здібностей, здатності до візуальної діагностики співбесідника, наявності комунікативних установок при спілкуванні та вибору

стратегії міжособистісної комунікації при виникненні конфліктних ситуацій. Встановлення контакту правоохоронця з громадянином залежить не тільки від умінь працівника розмовляти, а й від мотивів поведінки громадянина. Мотиви небажання встановити контакт можуть бути пов'язані з установкою на протиборство, бажанням ввести в оману працівників міліції, з нерішучістю. Окремі особи з самого початку налаштовані на конфлікт. Конфлікт може створюватися не обов'язково грубощами в спілкуванні чи образами, але й відмовою розповісти необхідну інформацію, повідомленням неправдивих свідчень або навмисним перекрученням інформації.

Як засвідчує психологічна теорія і практика, є чимало якостей характеру, особливостей особистості, які можна назвати конфліктогенами, тобто такими, які провокують виникнення конфліктів у спілкуванні. Їх потрібно знати не лише для того, щоб помічати в інших і своєчасно реагувати, а й для того, щоб відверто проаналізувати себе і свідомо контролювати їх вияв у життєдіяльності.

Конфліктогенні особливості особистості:

1. Внутрішня незадоволеність усіма, усіма; людина начебто в масці критика (найчастіше за психологічним механізмом захисту «проекції»).

2. Відсутність емоційної стійкості, імпульсивність: зовнішні прояви у коливаннях настрою, «спалахах» емоцій.

3. Егоцентризм – проявляється через установки про надрозвиненість себе, що найрозумнішим є лише «Я», моя думка «над» усіма, хоча потрібно пам'ятати, що навіть мудрець продовжує вчитися на кожній життєвій ситуації – в цьому і полягає мудрість.

4. Цинізм – у людині домінують, як правило, матеріальні цінності, тому має значення лише досягнення цілей, неважливо, якою ціною. Відбувається збіднення особистості стосовно загальнолюдських цінностей іншого порядку.

5. Агресивність – найчастіше людина ніколи не зізнається в тому, що, наприклад, вона агресивна, їй здається, що все правильно та справедливо, але, як правило, за наслідками в особистому житті, професійному є необхідність зупинитися та замислитися. Найчастіше людина потребує серйозної психокорекційної допомоги, наприклад, не отримуючи позитивну увагу, вона її виборює негативними вчинками.

6. Стереотипність мислення – люди з незмінними поглядами (окрім загальнолюдських цінностей і принципів) нагадують посудину із закритою кришкою, вся енергія навколишнього світу наче обтікає людину. Не відбувається зацікавлений обмін між людьми ідеями, поглядами, позитивними емоціями, знижується творча активність, ініціативність тощо.

7. Відсутність толерантності, нетерпимість до інших, особливо до того, що не відповідає власним уявленням. Безумовно, закони буття

працюють і ситуації у житті будуть по-своєму «бити» цю людину, однак вибір завжди за людиною: чи переосмислювати «який я насправді?», чи вороже ставитися до світу «за що мені таке?». Частіше людина витісняє свої недоліки та бачить їх постійно в інших – «проекція свого світу на оточуючих».

8. Невпевненість – за постійних сумнівів, невизначеності, труднощів у прийнятті рішень, виникають проблемні питання, які можуть призводити і до конфліктів.

9. Довірливість. В кожного свій шлях, аналогія: життя – дорога, має свої дорожні знаки, ми переглядаємо їх та приймаємо власні рішення з урахуванням заборон і можливостей.

10. Відсутність комунікативної культури та загальнолюдської культури [4, с. 252; 5, с. 194; 8, с. 127].

Комунікативна компетентність співробітників ОВС характеризується певними психологічними особливостями. Основними чинниками, що виконують провідну роль (за результатами проведеного дослідження), є негативні комунікативні установки (завуальована жорстокість, обґрунтований негативізм, негативний досвід спілкування, відкрита жорстокість), деякі стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях (співпраця, суперництво, компроміс, пристосування), а також рівень організаторських здібностей та візуальної діагностики. Формування комунікативної компетентності згідно з отриманими чинниками, демонструє залежність рівня комунікації правоохоронців від попереднього досвіду міжособистісної взаємодії, типу комунікативного середовища, особливостей конкретної ситуації, індивідуально-психологічних якостей та ступеня їх вияву, рівня візуальних здібностей власного оточення та налагодження співпраці на основі отриманих знань і вмінь.

Наявність комунікативних бар'єрів, стереотипів, упереджень, конфліктів ускладнює процес міжособистісної взаємодії співробітників ОВС і громадян, у зв'язку з цим слід застосовувати рекомендації з метою подолання таких труднощів [9, с. 73]:

1. Під час спілкування слід зважати на внутрішній стан співбесідника.

2. Встановлювати на початку комунікації психологічний контакт, заснований на довірі, демонстрації розуміння та підтримки, готовності допомогти.

3. Відвертість і щирість, толерантність і конфіденційність – основні механізми подолання комунікативних бар'єрів.

4. Розстановка акцентів на ключових моментах взаємодії, досягнення відсутності підозри та недовіри.

5. Демонстрація власної комунікативної компетентності, обізнаності у проблемній ситуації, з якою звертається співрозмовник.

6. Максимальна коректність, тактовність і витримка у висловлюваннях.

7. Позитивний фон висловлювань, формування реальної надії на успішне розв'язання ситуації.

Профілактика несприятливих станів і подолання негативних тенденцій у фаховій комунікації потребує спеціальної уваги. Наприклад, у виді проведення спеціальних тренінгів, що готують правоохоронців до специфічних умов фахового спілкування, яке полегшує освоєння ними функціонально рольових позицій у професійній діяльності.

Зважаючи на стресогенний характер професійної діяльності працівників міліції, зокрема, комунікативного процесу, психологічна підготовка через соціально-психологічний тренінг (СПТ) до ефективної комунікативної взаємодії та формування комунікативної компетентності, повинна передбачати низку специфічних завдань, зокрема:

1) сформувати новий, відповідний вимогам сучасності, всебічно розвинений, позитивно спрямований на успішну професійну діяльність тип особистості працівника міліції;

2) навчити працівників переборювати почуття страху під час спілкування з громадянами, орієнтуватись у будь-яких обставинах міжособистісної взаємодії;

3) урегулювати різноманітні конфліктні ситуації, застосовуючи ефективні стратегії поведінки, надати початкові знання з конфліктології;

4) підвищувати рівень власних комунікативних та організаторських здібностей, які впливають на комунікативну компетентність;

5) швидко приймати правильні рішення;

6) знизити прояви агресії, жорстокого поводження з населенням;

7) покращити якість комунікації, розширюючи комунікативну сферу та поле взаємодії, підвищуючи власний комунікативний потенціал;

8) надати допомогу працівникам у пізнанні своїх індивідуально-психологічних особливостей;

9) підвищити здатність до візуальної діагностики співбесідника, зокрема підозрюваного, злочинця, з метою вміння розрізняти та «читати» невербальні засоби комунікації (міміку, жести тощо);

10) навчити розпізнавати власні стереотипні уявлення про співрозмовників, комунікативні бар'єри та негативні установки, які сформувались, вміти їх уникати і переборювати.

Активізуючий ефект СПТ обумовлений створенням особливої учбово-експериментальної обстановки, що забезпечує розуміння учасниками групи психологічних схем індивідуальних і групових подій міжособистісного спілкування (яким є вплив кожного учасника на інших, на результат спільної діяльності, як ситуація в цілому управляє поведінкою окремих учасників і наскільки вони можуть її змінити в заданому напрямку).

На основі аналізу та узагальнення отриманих даних, СПТ для працівників ОВС в напрямі формування комунікативної компетентності передбачає таку схему поетапного проведення:

I. Підготовчий (діагностичний) етап: знайомство; визначення правил та структури проведення; встановлення психологічного контакту; поняття тренінгу. Узагальнення інформації: визначення комунікації, комунікативної компетентності; види комунікації. Перелік комунікативних вмінь. Удосконалення комунікативних здібностей

II. Основний етап: Інтелектуальні бар'єри у встановленні психологічного контакту. Особливості сприйняття співрозмовників залежно від їх статусу: потерпілий, підозрюваний, обвинувачений. Негативні комунікативні установки. Зближення позицій під час діалогу; пошук варіантів згоди у випадках виникнення розбіжностей під час дискусії. Невербальні засоби спілкування. Моделювання ситуацій, ігри-розминки.

III. Завершальний етап: досягнення практичної реалізації поставлених завдань та контроль за виконанням узгоджених домовленостей; аналіз проведеної роботи. Зворотний зв'язок.

Висновки. Комунікативна компетентність працівників міліції є невід'ємною складовою їх професійної майстерності та здатності ефективно вирішувати складні питання боротьби зі злочинністю. Її розвиток можливий за допомогою сформованої моделі психологічного супроводу та реалізації. Організація проведення професійно-психологічної підготовки особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ до ефективної комунікативної взаємодії є запорукою реформування української міліції в напрямі гуманітаризації, професіоналізації та формування партнерської моделі, заснованій на співпраці, «суб'єкт-суб'єктному» ґрунті з уваги на нові підходи до забезпечення прав людини та формування правової держави, де головною цінністю є життя й гідність громадян, захист яких забезпечується правоохоронцями.

1. Бурлачук В. Традиція, ритуал, свято як система соціального відчуження / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 147–159.

2. Бурлачук Л.Ф. Про критерії розвитку особистості / Л.Ф. Бурлачук, М. Келесі // Вісник Київського університету. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Вип. 2. – К., 1996. – С. 90–93.

3. Збірник лекцій з професійної психологічної підготовки для використання в системі службової підготовки або підвищення кваліфікації працівниками служби психологічного забезпечення МВС України. – К., 2010. – С. 10–12.

4. Ложкін Г.В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навч. посібник / Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – С. 251–263.

5. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу: навч. пос. / В.В. Москаленко. – К.: Центр учбової літератури, 2005. – С. 188–220.

6. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л.А. Петровская. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.

7. Петровская Л.А. Тренинг сензитивности как школа рефлексии / Л.А. Петровская // Психологические условия социального взаимодействия; под ред. Х. Миккина, Ю. Орн. – Таллин: Изд-во ТГУ, 1983. – С. 47–59.

8. Русинка І.І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами: навчальний посібник / І.І. Русинка. – К., 2007. – С. 118–328.

9. Цигульська Т.Ф. Загальна та прикладна психологія. Як допомогти собі та іншим: курс лекцій / Т.Ф. Цигульська. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 50–86.

10. Canale M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing / M. Canale // Applied Linguistics. – 1980 – 1. – С. 1–47.

Бардин Н.М. Коммуникативная компетентность сотрудников ОВД как элемент психологического влияния на граждан

Проанализированы некоторые теоретические положения социально-психологической концепции коммуникативной компетентности сотрудников ОВД при взаимодействии с гражданами и ее влияние на успешное выполнение профессиональной деятельности. Обращено внимание на особенности психологического контакта сотрудников ОВД с гражданами посредством коммуникативной деятельности.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, профессиональное общение, психологическое воздействие, коммуникативные барьеры, конфликт.

Bardyn N.M. Law-enforcement workers' communicative competence as a component of psychological impact on public

Some theoretical principles of socio-psychological concept of law-enforcement workers' communicative competence during interactions with citizens and its impact on the successful implementation of professional activities are analyzed in the article. Attention is paid to peculiarities of law-enforcement workers' psychological contact with citizens through communicative activities.

Key words: communicative competence, professional communication, psychological impact, communication barriers, conflict.

УДК 811.161.2'373,46

Н.О. Гимер

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ

Проаналізовано поняття комунікації, окреслено шляхи формування комунікативної компетенції працівників внутрішніх справ.

Ключові слова: комунікація, правова комунікація, правова комунікативна компетенція.

Постановка проблеми. Спілкування за своїм визначальним змістом соціальна спільна діяльність. Ділове спілкування – це усний

чи письмовий контакт між співрозмовниками, які мають для цього необхідні повноваження і вирішують конкретні проблеми.

Професійне спілкування формується в умовах конкретної діяльності, а тому певною мірою вбирає її особливості, важливі чинники та засоби цієї діяльності. У професійній культурі спілкування можна виокремити загальні норми спілкування, що зумовлені характером суспільного ладу і ґрунтуються на здобутках минулого і сучасного. Водночас ця культура має індивідуальний характер і виявляється у способах спілкування, що їх вибирає суб'єкт у певних ділових ситуаціях щодо конкретних людей.

Необхідність у спілкуванні є однією з найважливіших соціальних потреб, яка з розвитком особистості розширюється й поглиблюється за формою та змістом. Безпосереднє міжособистісне спілкування між людьми становить специфічну систему стосунків, яка відрізняється від ставлення людей до природи, культури. А отже, особистість характеризується не тільки практично-творчою та пізнавальною, а й *комунікативною активністю*, яка визначається формами й мірою участі її в спілкуванні з іншими. Спілкування із навколишнім середовищем становить невід'ємну частину освоєння життєвої компетентності особистості.

Мета розвідки – проаналізувати поняття комунікації та шляхи формування комунікативної компетенції особистості у певній професійній діяльності.

Стан дослідження. Узагальненням особистісних характеристик як характеристик суб'єкта спілкування доведено неможливість комунікації без ідеальної репрезентованості (відображеності) людини у житті інших людей (В. Петровський). У вітчизняній лінгвістичній науці величезним є внесок Ф. Бацевича, філософський – С. Єрмоленка, у філософсько-правовій – С. Максименка, Ю. Оборотова, П. Рабіновича та ін. Визначення комунікації найбільш ґрунтовно скомпоновані на основі розкриття глибинної її сутності зарубіжними дослідниками М.Л. Спенглом, М.У. Айзенхарт.

Виклад основних положень.

Комунікація – це:

- форма взаємодії, у якій сторони намагаються створити нову комбінацію деяких своїх загальних і суперечливих інтересів;
- процес, у якому щонайменше два партнери із різними потребами і позиціями намагаються досягти згоди для реалізації своїх спільних інтересів;
- інтерактивний процес, через посередництво якого двоє чи більше людей у процесі взаємодії спільно намагаються досягти кращих результатів, ніж якщо б вони робили це по окремо;

– обмін інформацією через посередництво мови, яка координує і керує значеннями;

– взаємодія двох і більше певних складних соціальних одиниць, які намагаються визначити чи вдосконалити умови своєї взаємозалежності;

– дві і більше взаємозалежних сторін, які усвідомлюють несумісність своїх цілей і вступають у соціальну взаємодію з метою досягти обопільних результатів [7, с. 32–33].

Правова комунікація, як і комунікація загалом, – це соціальний процес, що є єдністю технічної, семантичної і прагматичної складових: технічний аспект комунікації пов'язує із процесами передачі інформації відповідними каналами; семантичний – відображає передачу і прийняття інформації, включаючи її розуміння одержувачем; прагматичний враховує вплив прийнятої інформації на поведінку одержувача та ефективність використання цієї інформації [2, с. 24]. Основні права вільного спілкування є підґрунтям демократичного суспільного розвитку. Стаття 34 Конституції України проголошує право на свободу думки і слова; вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Утвердження пріоритету людини в усіх сферах життя і діяльності правового суспільства ґрунтується на урегулюванні відносин держави і суспільства, влади і громадян. Вияв розуміння правової інтеракції на підставі норм права передбачає повагу до гідності людини як основи всіх її прав і свобод, які є невідчужуваними, непорушними, неподільними, взаємозалежними, взаємопов'язаними й універсальними. У ранг найвищих глобально-ціннісних орієнтувань правової прагматики, яка диктує умови професійного комунікативного акту, віднесено Людину як найвищу цінність світової системи.

Право на комунікацію – це суверенне право громадянина встановлювати вербальні та невербальні контакти з особою, групою осіб, юридичними особами, органами державної влади та місцевого самоврядування з метою розв'язання проблемних питань особистого чи суспільного характеру за згодою всіх учасників комунікативного процесу [3, с. 8].

Це право усіх громадян без винятку забезпечується презумпцією свободи вираження поглядів, думок і переконань, правом на інформацію та свободою слова. Кожний громадянин має право вільного вибору суб'єкта комунікації. Гарантованість права на комунікацію є одним із принципів рівних міжкультурних відносин між суб'єктами комунікації у державі, суспільстві, у світі.

Комунікативно-правове значення законів полягає у здатності визначати права і обов'язки суб'єктів соціальної взаємодії, бути джерелом суб'єктивних прав і правових обов'язків, здійснювати корелятивні зв'язки у правовій міжкультурній взаємодії суб'єктів через норма-

тивну інтерпретацію їхніх прав і обов'язків. Правові акти у вигляді текстів легітимізують і конкретизують правові можливості та обов'язки суб'єктів. Вони створюють основи «ідеології комунікативності».

Правова комунікація – це така форма професійної взаємодії із суб'єктами, яка спрямована на ініціювання у комунікаторів правової інтеракції чи блокування протиправних діянь (у т.ч. у формі висловлювань на адресу опонента, його протиправної невербальної і вербальної діяльності), а також спрямована на пошуки шляхів компромісу під час діалогу / полілогу, встановлення справедливості та рівноправності [4, с. 83].

Сутність гуманітарного мислення – це, окрім структурних компонентів, «завжди стенограма діалогу особливого виду: складні взаємовідносини тексту (предмет вивчення й обмірковування) та створеного контексту (питального, заперечувального і т. п.), в якому реалізується пізнавальна і оцінна думка... Це зустріч двох текстів: готового і створеного реагуючого тексту, – відповідно, зустріч двох суб'єктів...» [7, с. 82].

У формуванні гуманітарного мислення та правової компетенції важливу роль виконує:

Комунікативна особистість, *адресант* (автор, мовець) є джерелом повідомлення. Особисті якості правника спираються на наявні в конкретному суспільстві стратегії презентації інформації. Він може реалізувати свої інтенції у формі усного дискурсу, заклику, попередження, виступу, листа, скарги, зборів тощо. Адресант кодує свої повідомлення і подає їх у відповідних формах, доступних для адресата (слухача, читача, аудиторії).

Адресат. Кінцевий «споживач» повідомлення. Сприймає повідомлення і відповідно до своїх когнітивних стратегій і конкретних умов інтерпретує повідомлення адресанта.

Повідомлення. Це правова інформація, втілена у конкретний код і передана за допомогою відповідного каналу комунікації. Може реалізуватися засобами мови та інших знакових (семіотичних) систем, зокрема, жестами, мімікою, рухами та поставою тіла, схемами, діаграмами тощо.

Канал комунікації. Цей елемент поєднує адресанта й адресата. Кожне повідомлення вимагає правового шляху передавання інформації від джерела до споживача.

Комунікативний шум. Це вибіркоче сприйняття, семантичні перешкоди, інформаційні перевантаження, слабкий зворотний зв'язок тощо. Він може виникати внаслідок протиправних перетворень у каналах комунікації, деформування інформації самими учасниками комунікації, їхнім спротивом, агресією тощо.

Фільтри. Це правові соціальні, психологічні, фізичні та інші обмеження, накладені на інформацію в процесі комунікації. З боку адресанта – відбір правової / протиправної інформації для повідомлення. Правові фільтри можуть бути внутрішніми (психологічними: недовіра, невпевненість тощо) або зовнішніми (цензура, заборони, табу тощо). З боку адресата фільтрами можуть бути несприйняття мовця як авторитета, недовіра до нього тощо.

Зворотний зв'язок (зворотна інформація). Ним є реакція адресата на повідомлення, яка допомагає адресантові орієнтуватись в його особі, переконатись у мірі дієвості своїх аргументів, досягненні чи недосягненні предметної та комунікативної мети тощо. Реакція може бути словесною або несловесною (жестовою, мимічною, спонтанно руховою тощо).

Контекст і ситуація. Це місце і час здійснення спілкування; наявність чи відсутність безпосереднього контакту; можливість бачити, чути адресата; кількість учасників комунікації, офіційність чи неофіційність спілкування; наявність «чужих»; «своя» чи «чужа» територія спілкування тощо [6, с. 144].

Комунікативна особистість – людина, для якої характерна неповторна когнітивна база, знання конкретної ідіоетнічної мови на вербально-семантичному, когнітивному і прагматичному рівнях. Вона (комунікативна особистість) виявляє себе в мовленнєвій діяльності, спілкуванні в сукупності витворюваних дискусій (текстів), володіє або не володіє гнучкими позиційними, рольовими і комунікативними стратегіями та тактиками спілкування.

Характер комуніканта, його знання і комунікативна поведінка впливають на результативність комунікації. Зважаючи на проблемність такого виду зв'язку, основу професійної комунікативної діяльності становить свідомо спрямована поведінкова модель інтеракції. Беремо до уваги дві групи: лінійні, інтерактивні. Ці моделі співвідносні і з фаховою комунікацією працівника органів внутрішніх справ.

Лінійні моделі комунікації інтерпретують спілкування як односпрямований процес – від відправника до одержувача. Вони лише частково охоплюють особливості процесу міжособистісного спілкування, оскільки в них представлені не всі важливі для реальної комунікації чинники.

Інтерактивні моделі передбачають активність усіх учасників спілкування. Тому обов'язковим елементом комунікації є зворотний зв'язок. Інтерактивні моделі зображають комунікацію як низку дискретних (перерваних) актів, що мають початок і кінець, і в яких відправник значною мірою детермінує дії того, хто отримує повідомлення.

Однак, у цих моделях недостатньо диференційовано канали комунікації, не враховано правові, психологічні, соціальні та інші чин-

ники, які впливають на перебіг міжособистісного спілкування та комунікації.

Модель Г. Лассвелла. Це модель лінійного розгортання мовлення від мотиву, який спонукає комунікатора розпочати спілкування, до ефекту, отриманого адресантом у спілкуванні з комунікантом (аудиторією).

У цій моделі не враховано інтерактивність учасників комунікації, того, що кожен з них у процесі комунікативного акту міняється місцями, тобто комунікант стає комунікатором, і навпаки.

Модель К.-Е. Шеннона. Зорієнтована на телефонну комунікацію, тобто враховує насамперед технічний бік проблеми.

У цій моделі взято до уваги наявність комунікативного «шуму», спричиненого зовнішніми чинниками, зокрема каналом комунікації. Однак, комунікативний шум може бути зумовлений і значною кількістю внутрішніх чинників (психологічних, семантичних тощо). Процес комунікації подано як однобічно спрямований – від джерела інформації до її адресата.

Модель Р. Якобсона. Подана модель інтерпретується так: адресант, використовуючи засоби мовного коду, формує повідомлення, за допомогою якого у межах певного контексту встановлює контакт з адресатом.

Модель Ю. Лотмана. Комунікація у цій моделі постає як переклад з «мови» на «мову» в діалозі особистостей, оскільки адресант і адресат мають свої «мови», ідіостилі; оперують неповторними смислами.

Правова комунікативна компетенція – це тип комунікативної взаємодії, який полягає в умінні використовувати правові норми у комунікативних правилах, постулатах, максимах і конвенціях спілкування [2, с. 53].

Посадові особи з підтримання правопорядку повинні:

- завжди виконувати приписи закону;
- служити суспільству і захищати всіх осіб від незаконних дій з почуттям високої відповідальності, властивій цій сфері професійної діяльності;
- бути непідкупними;
- рішуче протистояти всім актам корупції і боротися з ними;
- поважати й охороняти людську гідність;
- захищати основні права будь-якої особи;
- повідомляти про порушення законів, кодексів та інших норм, призначених для забезпечення захисту прав людини. Усі дії міліції (поліції) повинні бути законними, продиктованими необхідністю, вілними від дискримінації, співмірними і гуманними.

Висновок. Професійна комунікативна компетенція – це, з одного боку, вироблений на основі верховенства права, знань і навичок

досвід комунікації із застосуванням спостереження, слухання, оцінювання відповідей чи запитань, швидкісної реакції сприйняття та фіксування навіть незначних перцептивних дій суб'єкта. З іншого боку, це вміння працівника правоохоронної служби контролювати власну вербальну і невербальну поведінку, що є об'єктом спостереження і реакції інших осіб, носіїв іншої етноментальності. Професійна комунікативна компетенція – це самокритичний та адекватний аналіз власних дій і об'єктивний аналіз дій інших комунікантів.

---

1. Авидон И. Тренинги ведения переговоров: материалы для подготовки и проведения / И. Авидон, О. Гончукова. – СПб.: Речь, 2008. – 192 с.

2. Актуальні питання охорони громадського порядку під час проведення міжнародних спортивно-масових заходів: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. – 276 с.

3. Аракелов Ю.С. Профессиональная этика юриста: ответы на экзаменационные билеты / Ю.С. Аракелов, Б.К. Джегутанов, В.С. Олейников. – СПб.: Питер, 2006. – 128 с.

4. Бацевич Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики: учебник / Ф.С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.

5. Емельянов Ю.Н. Обучение общению в учебно-тренировочных группах / Ю.Н. Емельянов // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8. – № 2. – С. 81–87.

6. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю.Н. Емельянов. – Л.: ЛГУ, 1985. – 276 с.

7. Спэнгл М. Переговоры. Решение проблем в разном контексте / М. Спэнгл, М. Айзенхарт; пер. с англ. – Х.: Гуманитарный Центр, 2009. – 592 с.

Гимер Н.А. Формирование профессиональной коммуникативной компетенции

Проанализировано понятие коммуникации, охарактеризованы пути формирования коммуникативной компетенции сотрудников органов внутренних дел.

Ключевые слова: *коммуникация, правовая коммуникация, правовая коммуникативная компетенция.*

Gimer N.O. Professional communicative competence forming

The concept of communication is analyzed, the ways of internal affairs workers' communicative competence forming are outlined in the article.

Key words: *communication, legal communication, legal communicative competence.*

ЕТНІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДВОМОВНОЇ ПРЕСИ США ТА КАНАДИ

З'ясовано етнічні та психологічні аспекти двомовних періодичних видань США і Канади.

Ключові слова: *етнічні особливості преси, психологічні особливості преси, двомовна преса.*

Постановка проблеми. Сучасна українська періодика США і Канади виразно відображає національний дух, ментальність свого народу; на чужих землях виступає репрезентанткою культурно-історичних надбань української нації, а також є важливим засобом відображення етнічних і психолінгвістичних особливостей українського народу.

Характеристика сучасної комунікативної лінгвістики, об'єктом якої є комунікативна діяльність, зводиться до аналізу дослідження невербальної та мовної комунікації, що виходить за межі комунікативної лінгвістики, а стає ще й об'єктом когнітології, психології, паралінгвістики, психолінгвістики, культурології, прагматики та інших наук. Така важлива особливість комунікації, як її ефективність, характеризується безпосередньою зміною поведінки суб'єкта впливу, його емоційного стану, його знань про світ, ставлення до тих чи інших реалій світу, оцінок, тобто зміною його особистісного змісту. Це перспективна, на думку О. Селіванової, складна проблема комунікативної лінгвістики і потребує нових глибоких досліджень. Дослідниця зауважує, що в основі комунікативного акту перебуває людина, а поверхнєве сприймання ефективності «як максимального наближення інтенції до інтерпретанти відображає лише гносеологічний аспект комунікацій, тобто оптимальне передавання інформації» [2, с. 121], на жаль, не створює професійний підхід до вирішення проблеми досягнення комунікативного ідеалу.

У сучасній лінгвістичній літературі, як і в працях минулого, присвячених вивченню міжмовних процесів і явищ, недостатньо уваги приділяється вивченню закономірностей зближення фразеології різних мов. Складність полягає у тому, що процес міжкультурного спілкування є і контрастивним, і конфронтативним процесом, у якому інваріантне і варіантне, те що збігається і різниться, знаходиться у складних і неоднозначних відношеннях одне з одним [2, с. 53]. Цим також пояснюються об'єктивні труднощі в розгорнутій характеристиці фразеологізмів, оскільки мови різняться у генетичному та типологічному аспектах.

У кожній мові є свої «культурні звички» [2, с. 55]. З їх допомогою відтворюється «картина світу» кожного народу, яка існує у вигляді слів, вчинків, предметів, цінностей, переваг. Дійсна й об'єктивна картини світу відображені в мовах неоднаково. Мови по-різному відображають навколишній світ (лексико-семантичне наповнення у різних мовах неоднакове) з огляду на нетотожні умови матеріального і суспільного життя людей. Читаючи іншомовний текст, реципієнт мимохіть порівнює дві лінгвокультурні спільноти – свою і чужу. Розбіжності створюють для нього складність розуміння. У більшості випадків складність для розуміння становлять стійкі словосполучення з національним забарвленням. Тому автор повинен заздалегідь передбачити це і запропонувати реципієнтові відтворити фразеологізм, який існує у мові і має таке ж або подібне змістове навантаження.

«Мова на шпальтах газет, реалізуючи те, що характерно для мови як системи в цілому, – зазначає О. Сербенська, – найбільшою мірою визначає соціальну практику народу і його окремих груп, можливо, найбільше визначає рівень духовної культури суспільства, ту моральну атмосферу, яка свідчить про його життєдіяльні сили, здатність до самозбереження, акумулює в своїх знаках його генетичну силу» [3, с. 16].

Людське сприйняття багатомірне. Воно охоплює поняття обумовленості, операційні механізми та інші явища, над якими домінує концептуальність. Результатом концептуального сприйняття є формування звиклої здатності абстрагуватися, узагальнювати і розвивати поняття.

Відтворюючи зовнішній світ, людський індивід виявляє «здатність сприймання» [4, с. 112]. Виділяючи у сприйнятому суттєве, він полегшує собі сприйняття через готові формули; утримуючи уявлення та ідеї у своєму внутрішньому світі, – «здатність пам'яті» [4, с. 112].

Стан дослідження. Ще середньовічні філософи, розмірковуючи над причиною всіх земних явищ, які привертали увагу людини, з надзвичайною цікавістю ставились і до самої людини та її пізнавального начала, до того, що спрямовує її поведінку. А. Августин, Ф. Аквінський, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Ф. Декарт, Б. Спіноза, Дж. Локк, Д. Дідро, К.-А. Гельвецій, Дж. Берклі, І. Кант, К. Юнг, А. Камю, Ж. Сартр, П.-А. Гольбах та інші намагалися зрозуміти природу психіки на підставі спостережень і дослідів. Вітчизняну психологію представляли Ф. Прокопович, К. Калиновський, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін. Найталановитіші психологи – І. Сеченов, К. Ушинський, В. Зенівський, М. Ланге, В. Бехтерев, Г. Челпанов, К. Корнілов, П. Блонський, Л. Виготський, І. Павлов та інші з'ясували, що не лише нервова система реагує на будь-який зовнішній вплив на органи чуття, а що цей вплив викликає зміну у сфері відчуттів – слуховій, зоровій та інших, тобто у психіці людини.

Психологія мовної особистості у комунікації стала об'єктом вивчення для В. фон Гумбольдта (учення про духовну енергію мови), О. Потебні (про зв'язок думки та мовлення), Х. Штейнтала та К. Бюлера (етнопсихологічні розвитки), В. Вундта (експериментальна психологія мови), Л.С. Виготського (концепція фазово-ступеневого формування мовлення на основі превербальної роботи мислення), Л. Блумфілда, Е. Сепіра, Б. Скіннера, К. Халла, Ч. Осгуда та ін. (біхевіористсько-емпіричний підхід до мовленнєвої поведінки). Значний науково-теоретичний та практично-експериментальний здобуток у галузі психолінгвістики залишила лінгвістика радянського періоду. Зокрема, це О. Леонтьєв, Т. Акутіна, І. Горелова, В. Звєгінцев (проблеми породження мовлення); О. Леонтьєв, М. Жинкін, В. Петренко, В. Панхілов, О. Брудний, О. Залевська, Б. Норман, Ю. Апросян, Ю. Караулов, Л. Сахарний (дослідження моделей мовленнєвої діяльності, внутрішнього слова, значення); С. Кримський, І. Зимняя, М. Попович (сприймання мовлення) та ін.

Суміжною галуззю із психолінгвістикою є нейропсихолінгвістика, об'єктом дослідження якої є функції головного мозку, нейронні зв'язки щодо мовної компетенції та діяльності. О. Селіванова наголошує на перспективності та монодослідженості у зв'язку із проблемою породження мовлення, питань «коректування та корегування комунікації, її складності, недбалості, частковості інтелектуалізації мовлення, рекурсивності сприймання, пошуку істини, умовиводів, паратексту, контролю мовця за процесом спілкування...» [1, с. 51.] Увага вченого (цілком закономірно) зупинена на ще трьох надзвичайно актуальних проблемах: розробці функціонального напрямку в сучасній лінгвістиці; сучасній теорії тексту та сучасній комунікативній лінгвістиці.

Аби бути адекватно сприйнятим і зрозумілим, а також передати інформацію про світ, людина надає думкам словесних форм. Такими формами у пресі найчастіше є фразеологізми. За допомогою заздалегідь відомого змісту вони формують і ставлення читача до прочитаного.

Про суть єдності мови і мислення говорив ще В. фон Гумбольдт. Вона полягає в тому, щоб досліджувати функціонування мови у її найширшому обсязі – не просто у його відношенні до мови і до її безпосереднього продукту, набору лексичних елементів, але у його відношенні до діяльності мислення і чуттєвого сприйняття [5, с. 75]. Про це зазначають і мовознавці А. Мецлер і В. Скиба, стверджуючи, що «мова і мислення невіддільні одне від одного, як у своєму виникненні, так і в своєму існуванні. Мислення людини формується на основі практичної діяльності індивіда і необхідності суспільного обміну результатами пізнання» [6, с. 13]. Проте «питання мови не сходить виключно на внутрішній розвиток мови, – як стверджує Ю. Шевельов, – воно охоплює набагато ширше коло проблем,

а насамперед проблему вживання мови, як засобу писемного і усного спілкування: хто її вживає, в якій функції, які є юридичні, політичні та суспільні можливості чи обмеження того вжитку» [7, с. 82].

Фразаеологія кожної мови тісно пов'язана з життям народу, його ментальною культурою, побутом, звичаями, традиціями, історією, мистецтвом, літературою, навіть природним оточенням. «Утворення фразеологічних одиниць, їх щоденна поява – це живий і постійний процес, викликаний самою потребою людського спілкування» [8, с. 34].

Фразаеологія відображає сфери нашого життя за допомогою ustalених словесних образів. Саме ці образи є основою для виникнення фразеологізмів, які в свою чергу полегшують сприйняття інформаційного потоку, посилюють його пізнавальну вартість. Вони у стислій, часто образній формі передають емоційно-експресивну оцінку тих чи інших явищ, осіб чи предметів, а також різних соціальних процесів. Сталі словосполучення, як наближені до фразеологізмів мовні одиниці, окрім сказаного, ще і полегшують сприйняття викладеного матеріалу, викликаючи вже відомими мовними сигналами відповідні реакції у читача.

Процес фразеологізації дуже часто найтіснішим чином пов'язаний з явищем актуалізації [9; 252]. Саме тут ми маємо змогу спостерігати дію фактору часу: що було актуальне вчора, вже неактуальне сьогодні і навпаки. З іншого боку, усі зміни, які відбуваються в суспільстві, починаючи від суспільно-політичних і завершуючи мовними, відображаються у пресі. Це відбувається на рівні мови газет і журналів, яка відображає появу нових смислів у сполученні слів, варіантність змісту. Публіцист повинен звернутись до експресивних засобів мови, щоби вплинути на розум і почуття читача, а отже – досконало володіти технікою уміння подати повідомлення.

Виклад основних положень. Відомо, що у різних національних культурах процес розуміння іншого мовця відбувається по-різному. Це залежить від етнонаціональних особливостей людини, що сприймає мовлення. Незбігання картин світу обумовлюється факторами хронологічними, світоглядними, історичними, психологічними. Порівняймо в українській та англійській мовах фразеологічні звороти, дослівний переклад яких є неприпустимим, лише смислове відтворення: *to put all one's eggs in one basket* – *класти яйця в один кошик*), *поставити все на одну карту*; *birds of a feather flock together* – *свій свояка бачить здалека*; *make an omelets without breaking eggs* – *ліс рубають, щепки летять*.

Концептуальна модель світу у тих чи інших народів набуває свого національно-культурного забарвлення через посередництво мови та мовленнєвих планів – метонімії, гіперболи, метафори. Вони допомагають створювати нові поняття, які синтезуються свідомістю людини

та увиразнюють її сприйняття. Такими синтезованими засобами увиразнення сприйняття газетних і журнальних текстів є фразеологізми. Вони фіксуються у пам'яті людини і використовуються як готові образні і просто номінативні словесні комплекси з уже відомим значенням, що сприяють меті адекватного розуміння тексту. Фразеологізми допомагають формувати потужне асоціативне поле, яке продукує у свідомості людини конкретно чуттєві образи.

Вивчення онтогенези мови передбачає поєднання теоретичних поглядів не лише багатьох науковців – прихильників мовної гіпотези, а й психолінгвістів. «Пошуки національної самобутності зумовлюють орієнтацію лінгвістичних досліджень не на спільне, а на специфічне» [10, с. 59].

Психолінгвістичні дослідження шляхом експерименту дають змогу встановити певні національні концепти тієї чи іншої мовної культури, визначити стереотипи її культурної етнічної свідомості [10, с. 60]. Так, концепти українців – *калина, пісня, козак, верба*; англійців – *королева, Big Ben*; американців – *долар, дядько Сем, статую Свободи*.

Порівняно новим напрямом етнопсихолінгвістичних досліджень є переклад із однієї мови на іншу, який асоціюється не просто з перекладом у вузькому розумінні цього слова, а є поєднанням практики перекладу, теорії комунікації з психолінгвістичним аналізом. Способи розуміння й відтворення базових культурологічних елементів є основними у сприйнятті і розумінні «картини світу». «Тенденція до антропоцентризму сучасного мовознавства, перспективність комунікативно-прагматичних досліджень визначають необхідність етнопсихолінгвістичного аналізу перекладу як форми усної та писемної комунікації» [10, с. 60]. За контакту з незнайомою культурою або текстом, який її репрезентує, реципієнтові мимоволі доводиться порівнювати два лінгвокультурні світи – свій і чужий. Саме такий процес відбувається під час читання української періодики в діаспорі, в якій вміщуються матеріали обома мовами – українською та англійською. Результатом будь-якого порівняння є непорозуміння в основному специфічних феноменів чужої культури. Бо ж, як зазначають автори книги «Introduction to Human Communication», «якщо ви не знаєте комунікативної поведінки, історії, віросповідань і традицій, ви не зможете зрозуміти і вникнути у мовну культуру народу» [11, с. 417]. У вітчизняній науці розходження або не збігання мови і культури під час перекладу, «відсутність у мові перекладу певних лексем, граматичних моделей, уявлень або асоціацій, пов'язаних з ними, порівняно з їхньою наявністю у мові оригіналу і відповідно у свідомості її мовців» [10, с. 61] називають лакунами. Лакуни виникають у процесі спілкування через недостатнє знання комунікантами один одного, через розбіжність тих комплексів знань, якими володіють комуніканти, а також через низку причин соціа-

льно-психологічного характеру, таких як традиції і звички, темперамент, емоції, образний та раціональний типи сприйняття світу. Лакуни можуть мати лінгвістичний або культурологічний (екстралінгвістичний) характер [12, с. 56]. Вони відображають специфіку тієї або іншої лінгвокультурної спільноти і ускладнюють взаєморозуміння різних культур. У ході перекладу зміст лакун можна відтворити тими мовними засобами, які існують у мові перекладу, тобто компенсувати.

Удалим прикладом відтворення українських фразеологічних конструкцій у журналістському тексті англійською мовою, на нашу думку, є стаття Лариси Нікової «Who Needs Vasko?» (Day, 1998, 14 квітня), що є перекладом статті цієї ж авторки «Кому він потрібен, цей Васько?» (День, 1998, 17 квітня). Україномовне стійке словосполучення *лихнуть до нього, як мухи* було відтворене в англійському тексті як *they treat him like a leader and obey his orders*, що у дослівному перекладі означає: *вони поводитися з ним, як з вожаком (лідером), і корилися його наказам*. Для того, щоб англійський читач зрозумів, про що йдеться, національно забарвлений фразеологізм, який існує лише в українській мові, був відтворений описовим способом, чим повністю розкривав його зміст і суть. У цьому ж тексті у реченні *Хлопчисько дуже здав* – фразеологізм *дуже здав* у англійському варіанті відтворений наявним у англійській мові *to get the worst of it* – *опинитися в найгіршому становищі*, що у тексті подається як *the boy has got worse*. Фразеологічна одиниця *робити вибір* у складі речення *Не дай Боже, доведеться робити вибір* відтворена англійською *to be faced with a choice*, що введена у контекст таким чином: *Got forbit, but we may faced with choice*, що можна перекласти і як *Не дай Боже, доведеться опинитися перед вибором*.

У англійському тексті переклад речення, що містить фразеологізм *І медики опиняються у складному становищі* звучить як: *The medical personal is faced with a dilemma*, що можна відтворити як: *І медики опинилися перед дилемою*. Порівнюючи англійські відповідники українських фразеологізмів у двох останніх реченнях, бачимо, що вони одні і ті ж. У першому випадку – це: *to be faced with a choice*, а у другому – *to be faced a dilemma*. В українському контексті це відповідно *робити вибір* і *опинитися в скрутному становищі*. Описані приклади свідчать про певну універсальність окремих фразеологізмів англійської мови і ще раз доводять нам багатогранність і розмаїття, багатство мовних ресурсів фондів української мови.

Про те, що редакційні колективи англійських газет в Україні орієнтуються і на україномовного, і на англійського читача, свідчить приклад зі статті у тижневику англійською мовою газети «Day» від 7 квітня 1998 року. Розповідаючи про сенатора Р. Гора як успішного

політика, автор вдається до використання поняття «щасливий» за посередництвом ужитку відповідної ФО: *American saying is more attributable to him, «born with a silver spoon in his mouth», or, as Ukrainians, say «born with a shirt on»*. Тобто вжитий яскраво конотований англійський фразеологізм, що у дослівному перекладі означає: *народитися зі срібною ложкою у роті*, використаний паралельно з українським «народитися у сорочці». На означення поняття «дармувати» використано експресивний зворот *плювати у стелю*, в англійській мові це звучить як *keep one's hands in pockets (тримати руки у кишенях)*.

Висновки. Між мовною особистістю і національним характером є глибинний зв'язок. Тісне поєднання мови й етносу, мови і національної ментальності особливо важливе у аспекті відображення національного самоусвідомлення кожного народу. Найбільш промовистими та своєрідними засобами відтворення національно-культурних особливостей мовної системи є фразеологізми.

Фразеологізми кожної мови – це ключ до особливостей національної психології. Спосіб життя, манера поведінки, мода – все це прийняті в контексті цієї культури модуси, у яких суб'єкт коннотує свій соціальний та національний статус, смаки, своє ставлення до цінностей культури. Ідіоматичне словосполучення у цьому контексті не описує річ чи явище, а пропонує їх інтерпретацію. Ідіому можна віднести до феномена культури.

Вперше зв'язок мови й етносу обґрунтував у своїх наукових працях В. фон Гумбольдт. Він стверджував, що з розвитком мови національні відмінності переходять у більш світлу ділянку духу. Самі ж мови набувають настільки визначений характер, що за ними стає легше впізнати характер нації, ніж за її звичаями та вчинками. О. Потебня розширив теорію В. Гумбольдта і подав її в етнографічному контексті. Він зазначав, що мова є засіб не висловлювати готову думку, а створювати її, що він не відображення світогляду, що склався, а складова його діяльності. Теоретичні основи етнолінгвістичного вивчення фразеології, погляд на фразеологізми під кутом етнолінгвістичного їх дослідження здійснили Є. Верещагін, В. Костомаров, І. Подюков, М. Толстой, В. Телія, В. Мокієнко, Т. Дридзе. На основі українського фразеологічного матеріалу свої дослідження здійснювали В. Ужченко, Л. Авксент'єв, В. Русанівський, С. Телія, А. Івченко, Н. Ляшенко, А. Смерчко, Л. Скрипник та інші.

У процесі переселення та еміграції українців до США та Канади на першому етапі постала проблема в оволодінні англійською мовою, на другому – проблема збереження та повнокровного функціонування української мови у чужомовному середовищі. Одним із найбільш складних етапів в оволодінні іноземним мовленням є те, що об'єктивний зміст думки позбавлений однозначного зв'язку з мовною формою

вислову. Якщо тотожний зміст у рідній мові позначається одними, а в іноземній мові – іншими знаками, або ще гірше – стосується різних мовних категорій, то мовні зразки однієї мови неминуче вступають у протиріччя і конкуренцію з наново засвоюваними зразками іноземної мови [13, с. 60]. Правильне орієнтування на засвоєння та розуміння мови розпочинається з розуміння процесу відображення того чи іншого явища об'єктивної реальності. Жодне слово однієї мови не повідомляє про предмет те ж саме, що і слово, що позначає той самий предмет у іншій мові. Зміст формальних структур мови, її власне мовне значення І. Гальперін називає «мовною свідомістю» [13, с. 48]. Поняття «мовна свідомість» на відміну від інших слів і від інших видів суспільної свідомості підкреслює і ту найважливішу обставину, що воно є змістовим утворенням, відображенням не лише речей самих собою, а тих суспільних уявлень про ті речі, які обов'язкові за будь-якого мовленнєвого повідомлення цією мовою [13, с. 71].

Позамовний зміст і формальні структури мови тісно пов'язані з мовною свідомістю і з особливостями її відображення. Мовна свідомість народу формується стихійно для носія мови. Процеси породження мовної свідомості та мовного висловлювання є об'єктом вивчення у психолінгвістиці. Найсучасніший погляд на мову та способи зміни переконань за допомогою психолінгвістичного програмування належить Робертowi Ділтсу. Він узагальнив досвід учених-психолінгвістів Н. Хомського, Д. Гріндера, М. Еріксона, А. Кожибські, Дж. Лаборде і сформував власну теорію, яка базується на результатах дослідження того, яким чином уміле використання мови та мовлення дає можливість здійснювати вплив на інших людей. Мова є одним із ключових компонентів, з яких будуємо наші внутрішні моделі світу. Вона здатна здійснювати величезний вплив на те, як ми сприймаємо реальність і реагуємо на неї [14, с. 21].

Поєднання мовних і культурних традицій народу відкриває нам його світогляд. Через світогляд як через призму спостерігаємо формування процесу мислення народу, тільки йому властиве сприйняття навколишнього світу та відображення його у мові. Промовистим свідченням етнічних особливостей кожної мови є її фразеологічні фонди, у яких в історичному зрізі можна віднайти відображення того, як змінювалося ставлення до життя, світосприйняття носіїв мови, їх соціальні цінності та норми. Бо «кожна мова має свій шлях розвитку, на якому позначились історичні події, пережиті її народом, географічні умови, серед яких існує цей народ, кліматичні особливості його території. Усе це створює ті властивості душевного складу народу, його національну психіку, що так виразно відбиваються в його мові» [15, с. 13].

Про етнокод у вживанні мовних сигналів порушують питання вчені, які заклали фундамент прагматично орієнтованого вивчення

мови. Йдеться про Остина (1962), Грайса (1968), Стросона (1959) і головне Сирля (1969). В основу їх досліджень покладено афоризм Вітгенштейна про те, що значення висловлювання є його вживання. Філософи стверджують, що є два способи досягнути значення в мові. Один – на основі власне висловлювання, не беручи до уваги ні контекст, ні мету. Інший зважає на висловлювання у зв'язку з причиною його використання. Воно оцінюється за ефективністю здійснення намірів мовця. Ефективність залежати від здатності мовця використовувати конвенції і правила субкультури, в якій з'являється дане висловлювання. З огляду на це в оцінці ФО та ССФХ газетного походження і їх дієвості варто скористатися досягненнями кількох напрямів сучасної лінгвістики, а саме – психолінгвістики (оскільки мова йде про рецептивну діяльність читача), етнопсихолінгвістики (оскільки у полі нашого зору ФО та ССФХ двох різних національних мов), функціональної лінгвістики (аналіз мовленнєвої діяльності) та сучасної теорії тексту (маємо основний об'єкт сприйняття ФО та ССФХ через текст).

Подекуди усвідомлення себе як представника української етнічної спільноти виникає лише у випадку втрати етнічної Батьківщини, а, отже, природно виникає питання збереження рідної мови у чужомовному середовищі. Тому надзвичайно важливо створити і зберегти престиж володіння і вивчення української мови у США та Канаді. Важливу функцію у цій проблемі виконує українська діаспорна преса, а також та численна українська громада, яка у імміграції все ж творить спільноту.

1. Селиванова Е. Когнитивная ономазиология / Е. Селиванова. – К., 2000. – 248 с.

2. Речевое воздействие. Проблемы прикладной психолінгвістики. – М., 1972. – 144 с.

3. Сербенська О. Мова газети і мовотворчість журналіста в аспекті соціально-культурного розвитку суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук / О. Сербенська. – К., 1992. – 38 с.

4. Киричук Л. Прагматичні особливості категорії оцінки в реалістичному тексті. (На матеріалі реклами журналу «Time»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Л. Киричук. – К., 1999. – 19 с.

5. Губа П. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917–1920 рр.) / П. Губа. – К., 1999. – № 4. – С. 29–40.

6. Мецлер А. Деякі аспекти функціонально-комунікативного аналізу мови / А. Мецлер, В. Скиба // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 15–20.

7. Шанский Н. Фразеология современного русского языка / Н. Шанский. – М., 1985. – 160 с.

8. Авксентьев Л. Сучасна українська мова: Фразеологія / Л. Авксентьев. – Харків, 1988. – 132 с.

9. Ройзензон Л. Вопросы фразеологии / Л. Ройзензон. – Ташкент, 1965. – 136 с.

10. Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. Селіванова. – К., 1999. – 148 с.
11. Povey, J. Phrasal Verbs and How to Use them. – (Джейн Поуви. Англійські фразові глаголи і їх використання). – М., 1990. – 175с.
12. Потебня А. Полное собрание сочинений. Мысль и язык / А. Потебня. 1926. – Т. 1. – 208 с.
13. Гальперин И. Стилистика английского языка / И. Гальперин. – М., 1981. – 334 с.
14. Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛИ / Р. Дилтс. – СПб, 2000. – 245 с.
15. Антоненко-Давидович Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. – К., 1997. – 335 с.

Сковронская И.Ю. Этнические и психологические особенности двуязычной прессы США и Канады

Раскрываются этнические и психологические аспекты двуязычных изданий США и Канады.

Ключевые слова: этнические особенности прессы, психологические особенности прессы, двуязычная пресса.

Skovrons'ka I.Yu. Ethnic and psychological characteristics of bilingual press of the U.S. and Canada

It was found ethnic and psychological aspects of bilingual periodicals of the USA and Canada.

Key words: media ethnic features, media psychological peculiarities, bilingual press.

УДК 811.161

А.С. Токарська

**ТОЛЕРАНТНІСТЬ КОМУНІКАЦІЇ
ЯК ФАКТОР ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ**

Розкриваються особливості безпекового комунікування та соціальної взаємодії з уваги на культуру правосвідомості і засоби правової комунікації з позицій толерантності.

Ключові слова: ефективність комунікації, зв'язок мислення і мовлення, ефективна трансмісія інформації, оптимізація правової комунікації, семантична система, толерантність комунікації, вибачення.

Постановка проблеми. У сучасній комунікативістиці об'єктом наукової уваги, на жаль, ще не став такий її визначально праксеологічний аспект, як безпековість. У кожній сфері людської діяльності осно-

ву взаємодії становить захищеність особи від загроз морального, психологічного і фізичного впливу. Право покликане гарантувати таку захищеність. Однак і досі фахівці не розробили фундаментальні засади управління комунікативними небезпеками, не визначили стратегію і тактику гармонізації рівноваги у достатньо складній ділянці професійної взаємодії, яка називається правовою комунікацією.

Стан дослідження. Хоча поняття безпеки і перебуває у полі зору дослідників (В. Ліпкан, А. Лобода, М. Левицька, Д. Беззубов, В. Сущенко, Є. Кравець, О. Рубан, Г. Стишко, Ю. Нипорко, М. Шепелєв, Ю. Шемшученко, М. Цюрупа, В. Храмов та ін.), однак її безпеково-комунікативна складова поки що перебуває поза увагою вчених.

Суть комунікативної сфери вже має достатньо широке коло дослідників. Переважають, як правило, наукові досягнення представників зарубіжної науки. Це К. Ясперс, П. Рорті, М. ван Хоек, Ю. Хабермас, Н. Рулан, П. Рікер, Е. Шилз, Т. Парсонз, П. Бергер, А. Поляков, І. Честнов та ін.). Започатковано цю сферу досліджень і такими вітчизняними вченими, як С. Максимов, С. Бобровник, Л. Удовика, М. Цимбалюк, Л. Озадовська, М. Препотенська, П. Рабінович та ін. Проте психолінгвоюридичний аспект цієї проблематики потрапляє у поле зору правників лише епізодично.

Відтак **метою** статті є огляд тих концептуальних засад, які скеровують на безпекотворчу діяльність засобами правової комунікації. В толерантності правової комунікації адсорбується результативність змісту ідей, яка має постати регулятором морально-правової поведінки людини, способу її мислення та правосвідомості.

Виклад основних положень. Правову основу осмислення теми становлять підходи, сформовані безпекознавством і комунікативістикою. Саме поняття безпеки особи пов'язане із гарантованою конституційними законодавчими і практичними заходами захищеність суб'єкта права, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Правова комунікація як засіб розв'язання конфліктного співбуття супроводжує процеси праворозуміння і правореалізації. Відтак вона творить психологічні основи для безпечної життєдіяльності людей. Однак поки що така морально-етична якість правової комунікації, як психолінгвістичне толерування стосунків – одне із найцінніших надбань загальносвітової і національної культури – залишається маловивченим соціальним явищем людських учинків.

Практика комунікативних взаємозв'язків органів правопорядку із населенням, керівним складом може бути удосконалена на підставі оцінки та аналізу не використовуваних правовою комунікативною практикою наявних безпекотворчих психолінгвальних ресурсів – толерування взаємодії. Уникаючи дискусійного скепсису, зауважимо: ідея

ідеальної комунікації на правові теми не є утопічною, хоча в окремих випадках правовий дискурс у залежності від економічних чи політичних умов особливо ускладнюється. Ступінь його складності залежить від комунікативних інтенцій обох сторін діалогу і додержання законності, права на комунікацію всіх учасників в умовах плюралістичної демократії. Індикатором ідеальної правової комунікації є «масштаб реально досягнутої згоди» (Ю. Габермас) додамо: у межах верховенства права. На них впливають: ступінь осмислення мети правової комунікації, ставлення до її здійснення, джерела інформації, канали її одержання, прийому, контролю та опрацювання.

В оцінці прагматичних складових комунікації польська дослідниця М. Бугайські раціоналістично вибудовує квінтесенцію універсальної практики спілкування. Вона не спрощує її до формули «Давайте любити один одного», а констатує: «Деколи ми використовуємо мову як зброю у боротьбі, в обороні, в атаці. Аргументи при цьому ми озброюємо словами, які жалять, ранять до живого, часто є несправедливо перебільшеними, важкими, як каміння». Із посиланням на Арістотеля дослідниця цитує В. Писаренка для переконливої аргументації правди: «Правда має фундаментальну перевагу над брехнею і, якщо не перемагає у боротьбі з нею, то лише тому, що захисникам правди не вистачає вміння переконувати» [1]. В основу такої переконливості потрапляє не лише зміст комунікації на підставі аргументації. Пріоритети належать у цілому мовноетикетному дискурсу, який включає толерування не лише говоріння, але й слухання. У вітчизняній психосоціолінгвістиці ця теорія трактується як «теорія паузи», а її витoki сучасні дослідники філософії права підтверджують ще історією римського права. Проте неувага до теорії слухання як до продуктивної моделі порозуміння в сучасному правозастосуванні в контексті забезпечення безпеки особи має глибокий зміст, який полягає не лише в умілому психологічному налаштуванні на сприйняття, вивченні свого співрозмовника, пізнання його психоментальної сутності. Важливим є сам процес мислення, який «прочитується» у невербальній комунікації співрозмовника, що і дає можливість формувати адекватні комунікативні реакції на почуте від нього. Чим ці реакції вираженіші, тим процес говоріння результативніший у плані впливу на комуніканта. У В. Писаренка доведено, що мислення має тісний зв'язок із мовленням, відтак турбота про нього – це також турбота про спосіб мислення. Свідоме мовлення – це індикатор правосвідомісних реакцій, які і продукують безпеку особи.

Терпимість або толерантність належать до загальнолюдських пріоритетів суспільного життя. Професійна діяльність репрезентує свою результативність взаєморозуміння у правовому дискурсі. Суть

раціональної згоди – в реалізації морально-етичних засад у процесі взаємодії.

У психолінгвальній картині світу концепт толерантність, увічливість вербалізується під час правової комунікації у вигляді стратегій *позитивної* і *негативної* ввічливості (стратегій зближення чи віддалення).

Стратегія толерантності/ввічливості у правовому дискурсі спрямована на порозуміння, неконфліктне розв'язання суперечностей громадян, їхніх проблем. Толерантні підходи здебільшого раціональні у пошуках згоди. Вони є виправданим інструментом для уникнення порушень норм законодавства щодо захисту прав і свобод громадян, для встановлення істини, для створення атмосфери оптимізму (за бажання встановити правду) і песимізму (як засобу протистояння агресії); для урівноваження позицій сторін, ступеня втручання у справу, для нівелювання демонстрації грубої сили і беззаконності; у поясненні загрози та запобіганні їй. У випадку упередженості у ставленні до комуніканта, комунікативного впливу з позицій сили або стримування (фізичного) агресивних дій чи наявності інших ознак неправомірності комунікації, порушення мовноетикетних засад найбільш виправданим є використання ефективної, однак непрактикованої форми розв'язання проблемних інтеракцій за допомогою стратегії зближення. Одним із різновидів таких консенсусно-регульовальних засобів впливу на психоемоційний стан комуніканта є вибачення.

На етапі демократизації діяльності ОВС, дотримання громадянських, політичних, економічних, соціальних та особистих прав людини в контексті додержання міжнародних стандартів комунікативна практика ОВС повинна бути переорієнтована на реалізацію вимоги наказу МВС України від 22.02.2012 р. № 155 щодо досягнення дискурс-мети, визнання помилок у діях ОВС: у формі компенсації шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду; у формі публічного вибачення.

Вибачення як форма компенсації моральної шкоди привернула увагу дослідників. Зважаючи на давні особливості застосування у юридичній практиці та його природу (квазіпримусовий характер; нематеріальний характер; наявність різних форм вибачення у комунікативній практиці; складність виділення спектру правопорушень, в яких вибачення буде достатньою формою компенсації завданої шкоди; залежність прийнятності цього заходу від індивідуальних особливостей потерпілого) все ж ця ідея, на наш погляд, є доволі конструктивною і прийнятною для сучасної юридичної практики.

З огляду на багатство національної мови і її добре розвинений лексично-етичний запас мовленнєвого етикету, цілком виправданими

формами вибачення у міжособистісному спілкуванні є *усна* і *писемна*. Із юридичної точки зору важливо виділити ті формули, які найбільш прийнятні для розв'язання правозастосовних завдань. Серед семи видів вибачень 1) у приватному порядку (наодинці; 2) у приватному порядку (при свідках); 3) у присутності суду; 4) у приватному листі; 5) через газету; 6) у тексті угоди; 7) із використанням сучасних технічних засобів (телебачення, радіо, комп'ютер, Інтернет) – усі названі вибачення прийнятні для посилення їхньої консенсусно-регулювальної ролі у суспільстві. Така обов'язкова форма відповідальності співзвучна з трансцендентальною комунікативною дією, прагматична у конфліктних ситуаціях із представниками влади, посадовими особами, які вчиняють протиправні дії щодо населення (розпродаж землі, незаконна приватизація, невивплата зарплат, незаконне затримання оприлюднення неправдивої інформації, наклеп і т. д.).

Комунікативна практика підтверджує ефективність запровадження вибачення як морального заходу щодо відповідальності за кожний правовий дискурс і спонукає «знайти адекватні форми застосування його у якості юридичного заходу».

Постає питання про можливість конфліктної дискусійної комунікації. Брати участь у дискусії треба лише тоді, коли є всі підстави вважати, що комунікаторів «об'єднують три речі: спільні вихідні засади, спільний предмет дискусії, спільна мова» [1, с. 170].

Обов'язки комунікатора, за Я.Ю. Ядацкі, зводяться у зв'язку з цим до таких:

- 1) говорити зв'язно;
- 2) говорити обгрунтовано;
- 3) говорити зі знанням справи;
- 4) говорити доречно;
- 5) говорити зрозуміло, тобто:
  - a) по суті;
  - b) зрозуміло;
  - c) дослівно;
  - d) виразно;
  - e) однозначно;
  - f) коротко;
- 6) говорити чітко, тобто предметно, змістовно [1, с. 170–171].

На підставі такого толерування свідомісного проектування виникає список директив, виконання яких має право вимагати слухач:

- 1) змінити свої погляди, якщо я довів тобі їх незвичність;
- 2) доводити, що ти говориш. Якщо ти не відповідач чи опонент, а інтерпелянт, то правильно формулою питання. Якщо ти респондент, то дай відповідну відповідь ...;

- 3) мовчати, якщо не можеш нічого сказати із цього питання;
- 4) виключити безглуздя, тобто незвичність (синтаксичні) і су-перечності (внутрішні);
- 5) виключити будь-яку туманність, тобто загальні фрази, зро-щування понять, метафори, недововки, багатозначності і нечіткості;
- 6) допомагати мені стежити за твоєю думкою!:
  - a) дай мені визначення незнайомих слів;
  - b) дотримуйся теми розмови!;
  - c) скороти те, що хочеш сказати!;
  - d) упорядкуй своє мовлення! [1, с. 171].

Безпековість толерантного комунікування приховується у семантичній системі інтерпретації інтеракцій – важливій галузі можливої оптимізації комунікативних дій. На думку польської дослідниці кому-нікації М. Бугайскі, найважливіша галузь – головна підсистема мови – це її семантична система. Підстави: це галузь найбільш динамічна, знаходиться у постійному русі. По-друге, вона найменш упорядкована, найбільше потрапляє під вплив і тому її легко можна формувати. По-третє, вона характеризується високим ступенем відкритості. По-чет-верте, семантична система комунікації – це основа мислительних про-цесів, і насамперед, абстрактного пізнання [1, с. 386]. Це основний фа-ктор, від якого залежить рівень розвитку безпеки в суспільстві. Тому це та підсистема, на яку треба звернути увагу, якщо здійснюється сві-домий вибір впливу на мову і свідомість та вдосконалення її.

Висновок. Безпечне комунікування – це толерантна дія, яка ви-являється у захищеності особи від загроз морального, психологічного і фізичного впливу. Поглиблення цього дослідження є перспективним завданням науки.

---

1. Бугайски М. Язык коммуникации / М. Бугайски; пер. с польск. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр»; Артеменко Э.Г., 2010. – 544 с.

2. Ренч Т. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія / Т. Ренч; пер. з нім. В. Приходька // Дух і літера. – 2010. – 348 с.

3. Про затвердження правил поведінки та професійної етики: Наказ МВС України від 22 лютого 2012 р. № 155.

4. Шиллер Ф. Грація и достоинство / Ф. Шиллер // Собр. соч.: в 7 т. – М.: Изд-во худ. лит., 1957. – Т. 3. – 792 с.

5. Хвостов В.М. Этика человеческого достоинства: критика пессимизма и оптимизма / В.М. Хвостов. – Изд-е 3-е. – М.: КомКнига, 2007. – 176 с.

6. Соловьев Е.Ю. Категорический императив нравственности и права / Е.Ю. Соловьев. – М.: Прогресс – Традиция, 2005. – 416 с.

Токарская А.С. Толерантность коммуникации как фактор психологической безопасности

Раскрываются особенности безопасного коммуницирования и социального взаимодействия с учетом культуры правосознания и средств правовой коммуникации с позиций толерантности.

Ключевые слова: *эффективность коммуникации, связь мышления и языка, эффективная трансмиссия информации, оптимизация правовой коммуникации, семантическая система, толерантная коммуникация, извинение.*

Tokarska A.S. Tolerance of Communication as a Factor of Psychological Safety

The article reveals the features of safe communicating and social interactions based on culture of legal awareness and means of legal communication from the position of tolerance.

Key words: *efficiency of communication, thinking and speech connection, the effective transmission of information, legal communication optimization, semantic system, communication tolerance, apology.*

УДК 159.923:316.454.52:34

О.Є. Туринська

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ
ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

Висвітлено специфіку спілкування працівників правоохоронної системи. Подано результати аналізу наукових досліджень щодо визначення поняття «професійне спілкування», з'ясовано специфічні критерії, чинники та бар'єри ефективного професійного спілкування.

Ключові слова: *професійне спілкування, професійна комунікативна діяльність, чинники, бар'єри, специфіка комунікації правоохоронців.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах діяльності правоохоронних органів неабияке значення має їх професійно-психологічна підготовка, яка охоплює розвиток уміння діяти в складних, непередбачуваних умовах, які часто бувають пов'язані з необхідністю пришвидшеного прийняття рішень, орієнтації в складних, незвичних ситуаціях, затриманням правопорушників і злочинців, збереженням життя людей та власного життя.

Стан дослідження. Специфічна комунікація правоохоронців, яка передбачає спілкування з різними категоріями громадян, зокрема з правопорушниками, злочинцями, – одна з невід'ємних складових їх професійної діяльності. Сучасні дослідження з питань діяльності та

комунікації працівників правоохоронних органів у складних, конфліктних, екстремальних ситуаціях висвітлені у роботах В.В. Авдєєва, Н.В. Андрєєва, В.Г. Андросюка, В.Ф. Антипенка, О.М. Бандурки, В.П. Бахіна, В.І. Барка, В.Л. Васильєва, О.М. Васильєва, Б.Ф. Водолазського, Е.О. Дідоренка, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєва, В.О. Ковалової, М.В. Костицького, В.Г. Лукашевича, В.С. Медведєва, Л.І. Мороз, О.М. Морозова, А.І. Папкіна, М.І. Порубова, В.М. Синьова, О.М. Столярєнка, П. Сопек, С.А. Тарарухіна, Г.О. Туманова, С.І. Яковєнка та ін. в них висвітлені важливі аспекти. Однак недостатньо виокремлені специфічні чинники професійного спілкування правоохоронців.

Мета статті – аналіз професійного спілкування в роботі працівників правоохоронної системи та його психологічних особливостей.

Виклад основних положень. Зважаючи на особливості сучасного розвитку правоохоронної системи, варто вказати, що особливе місце в ній посідає вміння професійного спілкування кожного окремого правоохоронця, оскільки у населення складається думка про систему правоохоронних органів у цілому.

Процес становлення людини як особистості не можливий без спілкування. Для розвиненої особистості воно стає потребою, необхідною умовою повсякденної діяльності.

В широкому значенні спілкування трактується як складний багатоплановий процес установаження і розвитку контактів між людьми, що породжується потребами у спільній діяльності і охоплює обмін інформацією, сприймання, розуміння іншої людини, вироблення єдиної стратегії взаємодії.

У більш вузькому значенні спілкування є складовою, а у низці випадків – особливим самостійним видом професійної діяльності працівників міліції, незалежно від їх спеціалізації. Як теоретичну основу для такого висновку використано запропонований А.В. Петровським підхід щодо співвідношення діяльності та спілкування. На підтвердження цієї тези сучасні дослідники наводять приклади звернення громадян чи службових осіб із заявою (ст. 10 Закону України «Про міліцію»), конфіденційного співробітництва та опитування осіб з метою отримання оперативної інформації (ст. 8 і 11 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), проведення очної ставки (ст. 172 і 173 КПК України), пред'явлення особи для впізнання (ст. 174 КПК України), проведення обшуку і виїмки (ст. 177 і 183 КПК України), відтворення обстановки та обставин події (ст. 194 КПК України), попереднього розгляду справи у суді (ст. 240 КПК України) та ін [2; 3; 4; 5].

Професійне спілкування може здійснюватись в особливому процесуальному режимі, коли порядок міжособистісної взаємодії сто-

рін регулюється правовими (процесуальними) нормами, наприклад, під час виявлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину (ст. 23 КПК України), через обов'язок роз'яснення і забезпечення прав особам, які беруть участь у справі (ст. 53 КПК України), під час прийому заяв і повідомлень про злочин (ст. 95 і 97 КПК України), допиту на досудовому слідстві (ст. 143, 167, 168, 169, 171 і 201 КПК України) тощо. Загальними та обов'язковими принципами професійного спілкування є законність та гласність, гуманне ставлення та повага до особи, культура і такт (ст. 3, 4 і 5 Закону України «Про міліцію»). Сама процедура такого спілкування детально описана в законі, розпочинаючи з підстав і завершуючи процесуальними формальностями [2; 3; 5].

У роботі працівників правоохоронної системи є й інші процедури комунікативного характеру, що містять окремі акти спілкування, але не розписані в законі. Це, наприклад, залучення понятих, перекладача або участь спеціаліста за проведення слідчих дій (ст. 127, 128 і 128¹ КПК України). У таких випадках комунікативні здібності працівника міліції обумовлюють вирішення питань, які мають правове значення [2; 5].

У результаті теоретичного аналізу Ю.В. Осіпової проблем професійного спілкування працівників правоохоронної системи були визначені такі його аспекти:

- обмін інформацією між суб'єктами професійної діяльності; співробітниками в групах та організаціях, між колективами, працівником міліції та особою, яка проходить у справі, що розглядається, оперативним працівником ОВС і громадянином, який має необхідну інформацію, у процесі юридичного консультування і т. ін.;

- вироблення спільної стратегії спілкування;
- сприйняття і розуміння людьми одне одного в процесі спілкування [10, с. 82].

Що до чинників ефективного спілкування в ОВС, то, на думку Е.О. Дідоренко, вони зумовлені:

- метою, предметно-функціональним змістом, стратегічною і тактичною спрямованістю завдань;

- станом нормативно-правового (процесуального) регулювання стосунків між суб'єктами, об'єктами та іншими учасниками спілкування;

- психологічною структурою особистості правоохоронця як основного суб'єкта (виконавця);

- психологічною структурою окремих осіб і груп як об'єктів правоохоронної діяльності;

- предметно-дійовим змістом правоохоронної діяльності;

- специфічними психологічними вимогами до застосування заходів і засобів правоохоронної діяльності;

– сучасною актуалізацією основних принципів правоохоронної діяльності [11, с. 19].

Працівники міліції, виконуючи свої професійні обов'язки, беруть активну участь у різних видах професійного спілкування: входять у контакти зі службовими особами, з керівниками місцевих органів влади, з представниками підприємств і установ, з громадянами та правопорушниками. Таке спілкування впливає на прийняття рішень організаційного, процесуального характеру та в цілому на всю професійну діяльність.

На думку О.І. Дубової, структуру професійного спілкування працівників міліції утворюють п'ять етапів: 1 – прогнозування та планування спілкування (підготовка до комунікативних, перцептивних, регуляторно-управлінських дій); 2 – установа психологічного контакту; 3 – обмін мовною та немовною інформацією для вирішення оперативно-службових завдань; 4 – завершення та вихід із спілкування; 5 – аналіз та оцінка результатів проведеного спілкування [2].

У структурі професійного спілкування важливе місце посідає психологічний контакт працівників міліції з іншими особами. Встановлення психологічного контакту є цілеспрямованою діяльністю щодо створення умов, підкреслює В.О. Дідоренко, які забезпечують розвиток спілкування у потрібному напрямі та досягнення його мети. Установити психологічний контакт – означає забезпечити наступний процес спілкування. Факт установа психологічного контакту визначається наявністю бажання однієї особи ввійти в спілкування з іншою особою, готовністю та здатністю сприймати та переробляти інформацію, що надходить у процесі спілкування, обмінюватися довірчою інформацією, вступати у взаємодію та долати психологічні бар'єри [11, с. 42].

Психологічний контакт, що встановлюється правоохоронцями з громадянами під час вирішення оперативно-службових завдань, є важливим параметром оперативно-службової діяльності й істотно відрізняється від психологічних контактів, що встановлюються між людьми у буденному житті.

У процесі розвитку психологічного контакту, наголошує Л.Е. Орбан-Лембрик, відбувається взаємне оцінювання, взаємна зацікавленість, взаємний діалог. При цьому варто зважати на низку обставин, пов'язаних зі специфікою юридичної діяльності. Йдеться зокрема про те, що розмова правозахисника (слідчого, оперативного працівника карного розшуку, співробітника відділу по боротьбі з економічними злочинами та ін.) з контрагентом доволі часто має проблемний характер. І щоб установити психологічний контакт за таких умов, слід показати співрозмовнику за всіх відмінностей позицій і розходжень думок готовність його зрозуміти і обговорити його аргументи [9, с. 117].

У діяльності правоохоронців дуже важливу роль виконує використання мовних засобів спілкування, зазначає Г.К. Колісницький. Від уміння правильно формулювати свої думки, грамотно їх висловлювати під час безпосереднього спілкування або складання документів значною мірою залежить ефективність службової діяльності. Професійне мовлення правоохоронця потребує поступової переорієнтації стилю спілкування правоохоронців з громадянами з режиму монологу (переважного використання примусового впливу) на режим діалогу (продуктивного спілкування і взаємодії), що є незвичним для міліціонера, який підготовлений за традиційною навчальною програмою. Тому для ефективної діяльності працівників органів внутрішніх справ у режимі комунікативної діалогової активності необхідно в процесі їх підготовки застосовувати інноваційні концепції, стратегії, педагогічні та психологічні технології, методи і прийоми. Це надасть змогу вирішувати завдання формування і розвитку особистих соціально значущих здібностей професійної міжособистісного спілкування правоохоронця [6, с. 4].

Не менш важливим для працівника правоохоронних органів є культура мовлення – це вміння сказати необхідне слово в потрібний час, доцільно, із дотриманням правил мовного етикету, щоб не образити людину і водночас не втратити власну гідність. Це особливо виявляється на прикладі фахівців-юристів, які завжди були майстерними ораторами, промовцями, чий виступи ставали подією суспільного життя і запам'ятовувалися слухачам або читачам майстерним поєднанням форми і змісту промови.

Низький рівень мовної культури, навпаки, є ознакою обмеженості, виявом невміння замінити власні думки і сприймати чужі. Людина, яка виявляє низький рівень мовної культури, не здатна до креативного, нестандартного мислення, вирішення професійних і організаційних проблем, що обов'язково позначається на її успіхах у трудовій діяльності.

Однією з найбільш важливих якостей, яка сприяє підвищенню ефективності процесу спілкування, є вміння вислуховувати інших. Коли людина уважно слухає свого співбесідника, вона демонструє свою зацікавленість у тому, що він говорить, проявляє повагу до нього. І це обов'язково полегшуватиме встановлення взаєморозуміння. Звертаючись до правоохоронця, людина очікує, що її уважно вислухають, розглянуть її проблеми і допоможуть у їх вирішенні. Уміння вислуховувати людину дозволяє правоохоронцю викликати її прихильність до себе, зняти психологічне напруження, яке зазвичай виникає на початковій стадії спілкування.

Загалом будь-яке міжособистісне спілкування передбачає зміну комунікативних ролей його учасниками (комунікатор стає слухачем, а реципієнт – тим, хто говорить).

Суттєвою особливістю професійного спілкування є зацікавленість працівника міліції у тому, щоб більше говорив його співрозмовник. Адже людину, яка активно говорить, можна краще зрозуміти, від неї можна отримати необхідну для вирішення питання інформацію, простежити її позицію і тактику розмови. В юридичній практиці є чимало конкретних прийомів, за допомогою яких здійснюється спонукання свідка, потерпілого, підозрюваного чи звинувачуваного до передачі інформації працівнику правоохоронних органів. До них належать такі:

- демонстрація конкретних предметів, які «оживляють» у пам'яті відповідні образи і спонукають до мимовільного висловлювання;
- використання суміжної теми розмови;
- постановка прямих, але достатньо мотивованих запитань;
- «виклик» суб'єкта на відповідну розмову;
- демонстрація конкретних предметів, пов'язаних із злочинною діяльністю суб'єкта;
- штучне створення короткочасних, раптових чи психологічно гострих життєвих ситуацій;
- перехід на сленг, зрозумілий для злочинця.

Оперативно-розшукова діяльність є системою гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів (ст. 2 Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»), які безпосередньо здійснюються співробітниками оперативних підрозділів. Саме тому, що працівникам правоохоронних органів часто доводиться змінювати манеру поведінки та стиль мови, спілкування в такій професійній діяльності завжди органічно вплетене в неї, виступає умовою її виконання, як наголошує Е.О. Дідоренко. При цьому вид діяльності зумовлює специфічний зміст спілкування осіб, що беруть у ній участь, зокрема впливає на їхню комунікативну активність, рольові позиції, тощо. В багатьох випадках особи, що взаємодіють у процесі оперативно-розшукової діяльності, ділячись якоюсь інформацією, задовольняють наявну потребу в ній або впливають таким чином один на одного. У такому розумінні спілкування в оперативно-розшуковій діяльності і виступає одним із основних психологічних інструментаріїв цієї діяльності [11, с. 23].

Для правоохоронця важливо не тільки правильно спілкуватися з людьми, а й уміти впливати на них: схилити їх до своєї точки зору, переконувати, стимулювати позитивні вияви в їх поведінці, спонукати до надання правдивої інформації і т. ін.

Світовий досвід показує, за дослідженнями А.В. Барко, що успішне виконання управлінської діяльності і правоохоронних функцій потребує уміння будувати взаємини з людьми, створювати атмосферу невимушеності у відносинах з підлеглими, бути здатним переконувати

і здійснювати стимулюючий вплив, виражати визнання і схвалення за досягнення успіхів, долати опір з боку тих працівників, чії цілі не збігаються з цілями організації і команди [1, с. 38].

Крім цього, на думку А.В. Морозова, правоохоронна діяльність значною мірою ускладнена низкою комунікативних бар'єрів, які пов'язані зі специфікою роботи правоохоронних органів і найчастіше спричинене такими чинниками, як страх окремих громадян входить у контакт із людиною у міліцейській формі, нерозуміння одне одного, неправильні пояснення намірів сторін, недовіри і т. ін. Ці бар'єри не пов'язані зі слабкими місцями в якомусь каналі комунікації чи помилками за її кодування та декодування, а мають соціальний або психологічний характер [8, с. 86]. Ці ж бар'єри можуть, зазначає вчений, створюватися штучно і призводити до загострення взаємин, виникнення конфліктів, вони можуть мати і суто виражений психологічний характер, тоді їх виникнення може спричинятися індивідуальними психологічними особливостями співрозмовників, або ситуацією, що виникає в процесі їх спілкування [8].

Е.О. Дідоренко підкреслює, що значну проблему створюють в оперативному спілкуванні інтелектуальний, емоційно-вольовий, мотиваційний бар'єри, які в оперативно-розшуковій діяльності набувають специфічного характеру.

Так, інтелектуальний бар'єр виявляється у вигляді розбіжностей у переконаннях, моральних позиціях, поглядах і залежить від того, з ким оперативний працівник установлює контакт, у якому статусі він виступає – у легальному чи нелегальному. Це особливо важлива передумова забезпечення успіху під час проведення оперативним працівником, скажімо, розвідувального опитування об'єктів оперативно-розшукової діяльності, особистого пошуку фактичних даних про злочинну діяльність певних осіб і груп тощо [11, с. 78–79]. Усунення такого психологічного бар'єру досягається шляхом розуміння партнера по спілкуванню, врахування особливостей його соціального сприймання та вміння правильно вибирати засоби впливу на різні об'єкти професійної діяльності, керувати цим процесом не на інтуїтивному рівні, а послідовно та цілеспрямовано.

Емоційно-вольовий бар'єр, констатує вчений, виявляється у вигляді впливу актуального негативного емоційного стану однієї чи обох сторін або ж наперед сформованого негативного ставлення об'єкта оперативно-розшукової діяльності до оперативного працівника. Долається такий бар'єр уважним, прихильним ставленням до протилежної сторони, розважливстю, а також створенням сприятливих зовнішніх умов для спілкування [11, с. 79].

Мотиваційний бар'єр найчастіше виявляється в небажанні об'єктів оперативно-розшукової діяльності входити в контакт із оперативним працівником через особисті деструктивні психологічні налаштування, що може долатися зустрічними мотивами конструктивного спрямування [11, с. 79].

Для оперативно-розшукової діяльності ці мотиви особливо актуальні, оскільки в процесі її здійснення спілкування часто відбувається на примусовій основі. Не таємниця, що об'єкти оперативно розшукової діяльності часто залучаються до інтеракції всупереч бажанню, а інколи і під загрозою застосування щодо них певних примусів, що не може не призвести до психологічного протистояння. Особливого значення це набуває в спілкуванні оперативників з особами, які підозрюються в скоєнні злочинів, або з негласним працівником чи відповідними кандидатурами, які погодилися на співпрацю, але без істинного прагнення до цього, через їхню, скажімо, глибоку кримінальну зараженість, острах помсти з боку кримінальних зв'язків [11, с. 78–80].

Для подолання чи мінімізації впливу цих бар'єрів правоохоронець повинен передбачити й своєчасно застосовувати заходи щодо попередження або усунення перешкод у спілкуванні.

Оскільки правоохоронцю доводиться щодня зустрічатися і спілкуватися у різноманітних ситуаціях з різними людьми, то від того, наскільки вміло він входить із ними у контакт, доречно зауважують П. Сопек, Л. Мороз, З. Яковенко, наскільки швидко й ефективно це робить, залежатиме й кінцевий результат його діяльності, уміння викликати до себе прихильність людини, завоювати її довіру дозволяє встановити довірчі взаємини, одержати від неї оперативно значущу інформацію. Крім того, правоохоронцю у контактах потрібно бути гнучким і винахідливим, вміти вести переговори. Він повинен виокремлювати проблеми різних соціальних груп населення; вміти вирішувати соціально-психологічні проблеми з точки зору правоохорончої роботи; турбуватися про власний потенціал, правильно будувати службові взаємини, зокрема взаємини керівника і підлеглого; вміло вирішувати службові і особисті питання, налагоджувати стосунки з близькими людьми [12, с. 7].

Корисними і необхідними для вирішення деяких оперативно-службових завдань є враховування особливостей спілкування у злочинному середовищі, як зазначають В.І. Московець, А.П. Москаленко, Д.О. Кобзін, зокрема вміння правильно інтерпретувати злочинний жаргон і татуювання як специфічних засобів спілкування у такому середовищі [7, с. 166]. Тому в правоохоронній практиці непоодинокі випадки (особливо коли спілкування відбувається з особами, які належать

до злочинного світу) використання працівником правоохоронних органів «блатного» жаргону, субкультури злочинного середовища [11, с. 61]. Це робиться досвідченим працівником міліції, який поінформований про структуру і діяльність злочинних груп. Цей прийом використовується для встановлення й розвитку довірчих взаємин з метою отримання потрібної інформації чи здійснення певного впливу.

Працівнику правоохоронних органів потрібно бути готовому й до того, що його інформація сприймається суб'єктивно.

Також, зауважимо, що комунікативна діяльність правоохоронця відрізняється ще й такими особливостями: багатосторонністю спілкування (комунікація здійснюється з різними людьми за професією, віком, рівнем інтелекту та ін.); втіленням у процесуальну форму (у межах слідчих чи судових дій); визначеністю предмета спілкування (наприклад, предмет допиту свідка чи обвинуваченого); допустимістю і правомірністю засобів впливу в процесі спілкування; високою формалізацією процесу спілкування; поєднанням процесуальних та непроцесуальних форм; конфліктним характером і різноманітними приводами для вступу у спілкування; необхідністю встановлення психологічного контакту і довірчих стосунків тощо.

З уваги на знання про специфіку спілкування працівників правоохоронної системи нами було виокремлено низку вмінь, розвиток яких допоможе правоохоронцям підвищити ефективність їхньої діяльності:

- професійно встановлювати психологічний контакт з представниками будь-якого прошарку населення;
- адекватно передавати та інтерпретувати інформацію (вербальну, невербальну);
- здійснювати психологічний вплив у професійній діяльності;
- враховувати закономірності ефективного міжособистісного сприймання;
- уникати або у разі виникнення майстерно долати комунікативні бар'єри;
- використовувати специфічні прийоми для спонукання співрозмовника до потрібних правоохоронцю дій.

Висновки. Професійне спілкування працівників міліції є обов'язковим і важливим елементом їх професійної діяльності, в процесі якого здійснюється організація і тактика взаємодії з різними категоріями громадян із метою попередження, припинення, розкриття та розслідування правопорушень і злочинів. Таке спілкування має свою психологічну специфіку, обумовлену приводами для вступу у спілкування, високою ймовірністю виникнення негативних психічних станів (високого рівня нервово-психічної напруги, тривожності, агресивності)

у його учасників, необхідністю досягнення багатьох цілей на кожному етапі, важливістю встановлення психологічного контакту, високою ймовірністю виникнення конфліктів, іншими екстремальними умовами.

Для правоохоронця також важливо не тільки правильно спілкуватися з людьми, а й уміти здійснювати психологічний вплив на них, стимулювати позитивні вияви в їхній поведінці (схиляти їх до своєї точки зору, переконувати, спонукати до надання правдивої інформації і т. ін.).

Професійне спілкування працівника правоохоронних органів – доволі складний процес, що потребує належного рівня комунікативної компетентності правоохоронця. Тому у навчальних закладах системи МВС України особливу увагу слід приділяти професійно-комунікативній підготовці курсантів, побудованій на основі моделі фахівця (її методологічна основа – цілісний, аксіологічний та особистісно орієнтований підходи в їх гармонійному поєднанні).

Перспективи подальших досліджень цієї проблематики вбачаємо у експериментальному вивченні психологічних чинників, які впливають на розвиток комунікативної компетентності правоохоронців, а також подальших розробок проблем вербальної комунікативної культури в діяльності працівників міліції.

---

1. Барко В.І. Розвиток комунікативних умінь керівників міліції та вирішення конфліктів (психолого-педагогічний аспект): навчальний посібник / В.І. Барко, Ю.Б. Ірхін, П.П. Підюков. – К.: Київський юридичний інститут, 2005. – 110 с.

2. Дубова І.О. Психологічні особливості професійного спілкування працівників міліції в екстремальних умовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / І.О. Дубова – К., 2003. – 19 с.

3. Про міліцію: Закон України від 13.03.2007. – Суми: Соколик Б.В., 2007. – 32 с.

4. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. № XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

5. Кримінально-процесуальний кодекс України: за станом на 10 травня 2007 р. / Верховна Рада України. – Офіс. вид. – К.: Велес, 2007. – 168 с.

6. Колісницький Г.К. Педагогічні аспекти навчання персоналу органів внутрішніх справ професійній ситуативно-адаптивній рольовій поведінці шляхом формування та розвитку акторських здібностей / Г.К. Колісницький, О.І. Цис // Зб. наук. праць. – Харків: Академія ВВ МВС України, 2006. – № 1–2 (7–8). – 144 с.

7. Методичне забезпечення психологічного супроводження діяльності вищого навчального закладу системи МВС України / В.І. Московець, А.П. Москаленко, Д.О. Кобзін. – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004. – 320 с.

8. Морозова А.В. Психология влияния / А.В. Морозова. – СПб.: Питер, 2001. – 512 с.: ил. (Серия «Хрестоматия по психологии»)

9. Орбан-Лембрик Л.Е. Юридична психологія: курс лекцій / Л.Е. Орбан-Лембрик, В.В. Кошинець. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаніка, 2005. – 316 с.

10. Осипова Ю.В. Формирование коммуникативной компетентности у работников руководящего звена ОВД / Ю.В. Осипова // Психология тренинговых технологий у правоохоронній діяльності: науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку: матеріали міжнар. конф. (Донецьк, 27–28 травня 2005 р.). – у 2 ч. – Донецьк: ДЮІ МВС, 2005. – Ч. 1. – С. 82–89.

11. Психологія оперативного спілкування та діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ / за ред. члена-кореспондента АПрН України, професора Е.О. Дідоренка. – Луганськ, 2007. – 550 с.

12. Практична психологія у правоохоронній діяльності: навч.-метод. матеріали / П. Сопек, Л. Мороз, З. Яковенко. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. – 164 с.

Туринская О.Е. Психологические особенности профессионального общения сотрудников правоохранительных органов

Рассматривается специфика общения работников правоохранной системы. Подаются результаты анализа научных исследований про определении понятия «профессиональное общение; определяются специфические критерии, условия и барьеры эффективного профессионального общения.

Ключевые слова: *профессиональное общение, профессиональная коммуникативная деятельность, условия, барьеры, специфика коммуникации, сотрудников правоохранительных органов.*

Turynska O.E. Psychological features of professional communication of law enforcement bodies

The article deals with the specifics of communication of the workers of law enforcement system. The results of the analysis of scientific reserch as to the the «professional communication» definition are shown; specific criteria, factors and barriers of effective professional communication are found.

Key words: *professional communication, professional communication activities, factors, barriers, specific of communication of law enforcement.*

Розділ VI

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ

УДК 159.9:612.821

А.М. Войтенко

ПРЕПОДАВАТЕЛИ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ: ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Профессиографический анализ деятельности преподавателя высшей школы свидетельствует, что его труд представляет собой единый комплекс учебной, методической, научной и воспитательной работы. Кроме того, преподавателю необходимо выполнение и некоторых административных функций, связанных с участием в планировании учебных занятий и оформлением всевозможных заявок по их обеспечению, заполнением документации учета и отчетности и т.п. Преподаватели-кураторы несут дополнительную нагрузку по формированию и сохранению оптимального психологического климата в учебных коллективах.

Большой объем функциональных обязанностей, высоко развитое чувство личной ответственности, профессиональная настороженность, обусловленная проблемами обеспечения успеваемости студентов, недостаточное материальное вознаграждение за труд и необходимость совмещения преподавания в различных учебных заведениях могут привести педагога высшей школы в разряд специалистов, выполняющих работу со значительной степенью риска в отношении состояния здоровья. Из-за необходимости систематического выполнения значительного количества предписанных ему или самовнушенных требований такой преподаватель зачастую находится в состоянии выраженного психоэмоционального напряжения или утомления. Когда дела, в его понимании, идут хорошо, он не обращает внимания на снижение работоспособности. Кроме того, с приходом опыта преподаватель овладевает приемами успешного сокрытия от окружающих своего реального функционального состояния. В подобных случаях уменьшение величины функциональных резервов в усложненных условиях деятельности может проявить себя как конечная и решающая при-

чина срыва профессиональной адаптации (чаще всего в виде заболеваний сердечно-сосудистой или нервной систем).

При рассмотрении психофизиологических особенностей профессиональной деятельности преподавателей высшей школы особое внимание следует уделять характеристике таких наиболее часто развивающихся функциональных состояний, как психоэмоциональное напряжение и напряженность, утомление и переутомление, монотония, десинхроноз.

Психоэмоциональное напряжение считается нормальным функциональным состоянием организма, сопровождающим выполнение практически любой работы, в том числе преподавателей высшей школы. Наиболее отчетливо психоэмоциональное напряжение проявляется у молодых преподавателей, только приступающих к освоению учебной деятельности, а также практически у всех педагогов при чтении лекций, особенно в большой аудитории. К числу основных признаков психоэмоционального напряжения относятся умеренное повышение частоты пульса, дыхания и артериального давления, незначительная гиперемия кожи лица. В целом, психоэмоциональное напряжение отражает адекватное физиологическое обеспечение профессиональной деятельности за счет формирования достаточно локализованных очагов возбуждения в ЦНС.

При определенных условиях психоэмоциональная напряженность может трансформироваться в состояние *напряженности*, при котором наблюдаются:

- резкое снижение качества выполняемой работы;
- некоординированные движения, значительное количество ошибочных действий (эмоционально-моторные нарушения);
- существенный рост частоты пульса и дыхания, величины артериального давления;
- выраженная гиперемия или бледность кожи лица (эмоционально-вегетативные признаки);
- субъективно-чувство растерянности, безнадежности, отсутствия выхода из сложившейся ситуации (эмоционально-интеллектуальные нарушения).

Физиологический механизм развития напряженности заключается в генерализованном распространении возбуждения в ЦНС, которое захватывает не только требуемые для работы участки коры головного мозга, но и смежные, в том числе и достаточно удаленные зоны. К условиям перехода к состоянию напряженности обычно относятся:

- профессиональная неподготовленность преподавателя для решения ранее не встречавшихся учебных или методических задач;

– врожденный или оперативный дефицит требуемых личностных и интеллектуальных профессионально важных качеств преподавателя;

– наличие заболеваний или различных интоксикаций;

– резкое негативное эмоциональное воздействие со стороны руководства кафедры или администрации ВУЗа при наличии просчетов в деятельности преподавателя и т.п.

По продолжительности состояние напряженности может носить характер кратковременного (ситуационного) или длительного, приводящего к различным психосоматическим расстройствам или заболеваниям. Длительное состояние напряженности, даже умеренно выраженной, зачастую является причиной профессиональной дисквалификации некоторых преподавателей, не сумевших достичь стадии устойчивой адаптации к педагогической деятельности.

К основным формам поведения человека в состоянии напряженности относятся импульсивная, характеризующаяся беспорядочными и хаотичными движениями, и ступорозная, при которой отсутствуют какие-либо упорядоченные действия. Обе формы поведения приводят к полной дезорганизации профессиональной деятельности человека.

Утомление считается нормальным состоянием, которое характеризуется хорошо известными субъективными переживаниями в виде чувства усталости, снижением интереса к работе, появлением ошибочных действий в ходе учебных занятий (оговорки, забывание текста и т.п.). Причиной развития утомления является достаточно длительное выполнение какой-либо работы, основным физиологическим механизмом – охранительное торможение в центральной нервной системе (ЦНС). Характерно, что состояние утомления полностью купируется после обычного нормативного отдыха (сна) в течение 7–8 часов. Обычно утомление подразделяется на острое, проходящее после ночного отдыха (таблица 1), и хроническое, формирующееся в результате многократно повторяющихся интенсивных нагрузок. В случае сохранения признаков сниженной работоспособности после отдыха можно предполагать у преподавателя наличие хронического утомления или другого функционального состояния – *переутомления*, которое является патологическим и служит реальной предпосылкой для формирования устойчивых патологических морфофункциональных сдвигов. При переутомлении изменения субъективного статуса и физиологических функций во многом объясняются развитием так называемого запредельного торможения в ЦНС.

Таблиця 1

Степени острого утомления

Показатели	Степень острого утомления		
	Первая	Вторая	Третья
Чувство усталости	Начальные признаки	Слабо выражено	Выражено
Самочувствие	Хорошее	Удовлетворительное	Плохое
Активность	Высокая	Умеренная	Сниженная
Настроение	Бодрое	Удовлетворительное	Пониженное
Интерес к работе	Выражен	Умеренный	Сниженный
Субъективная оценка работоспособности	Хорошая	Удовлетворительная	Пониженная
Качество профессиональной деятельности	Хорошее	Удовлетворительное	Возможны ошибки

При переутомлении наблюдаются обычно несвойственные преподавателю речевые дисфункции, нарушения двигательной координации, расстройства внимания, памяти и мышления, общая скованность, потеря интереса к работе, раздражительность или заторможенность, изменения сна, повышенная потливость (таблица 2).

Таблиця 2

Дифференциальная оценка состояний утомления и переутомления

Показатели	Утомление		Переутомление
	Острое	Хроническое	
1	2	3	4
Причины возникновения	Кратковременные интенсивные нагрузки	Многочисленные интенсивные нагрузки	Многочисленные интенсивные или чрезмерные нагрузки при нарушении режима труда и отдыха
Эффективность и качество профессиональной деятельности	Не нарушаются или нарушения незначительные	Существенно нарушаются к концу рабочего цикла (день, неделя)	Резко снижаются вплоть до появления грубых ошибок и невыполнения служебных обязанностей

1	2	3	4
Отношение к работе	Нормальное	Снижение интереса, чувство напряженности и неуверенности	Потеря интереса, безразличие
Самочувствие	Усталость после работы, вялость, разбитость	Постоянная усталость в процессе работы, общая слабость	Непроходящая усталость без нагрузки, апатия, безразличие
Сон	Не нарушен (иногда трудности засыпания)	Прерывистый, трудное засыпание и пробуждение	Бессонница ночью, сонливость днем, трудное засыпание и пробуждение
Аппетит	Не нарушен	Снижен	Потеря аппетита
Функциональные изменения	Повышение порогов анализаторов, нарушение вегетативных функций	Существенное повышение порогов анализаторов и нарушение вегетативных функций, ухудшение показателей внимания, памяти и мышления	
		(в конце рабочего цикла)	(в течение всего рабочего цикла)
Требуемые мероприятия по восстановлению профессиональной работоспособности	Кратковременный нормативный отдых	Продолжительный отдых	Психофизиологическая коррекция и реабилитация, лечение

В последнее время широкое распространение получило понятие «синдром хронической усталости», которое по своей сути является лишь отражением субъективной оценки собирательной характеристики состояний хронического утомления и переутомления.

Другим часто встречающимся функциональным состоянием является *монотония*, развитию которого способствуют так называемые факторы монотонности труда: однообразие обстановки, малоинтенсивная работа со сходными по содержанию и структуре действиями, гипокинезия, длительное пребывание в вынужденной позе и т.п. При монотонии наблюдается существенное снижение уровня бодрствования, обусловленное развитием сонного торможения в ЦНС, которое проявляется так называемыми «провалами» или «критическими точками», сопровождающимися резким ухудшением работоспособности вплоть до засыпания во время работы. Физиологический механизм развития состояния монотонии заключается в резком снижении количества активирующих импульсов, поступающих от сенсорных систем

в кору головного мозгу. Наиболее вероятными ситуациями, при которых у преподавателя могут иметь место явления монотонии, следует считать прием экзаменов или зачетов, контрольные или взаимные посещения лекций, участие в длительных, лично не значимых, заседаниях кафедры и т.п. К одной из важнейших особенностей состояния монотонии относится чрезвычайно раннее появление ее признаков: через 20–30 минут от начала работы, в отличие от утомления, при котором снижение работоспособности проявляется на 4–5 часе дневного трудового цикла.

В таблице 3 представлены основные различия состояний острого утомления и монотонии.

Таблица 3

Дифференциальная оценка состояний утомления и монотонии

Показатели	Функциональные состояния	
	Острое утомление	Монотония
Причины возникновения	Кратковременные интенсивные нагрузки	Длительные неинтенсивные нагрузки в однообразных условиях
Время появления первых признаков	Через 4 часа от начала работы	Через 20 – 30 минут от начала работы
Эффективность и качество профессиональной деятельности	Не нарушаются или нарушения незначительные	Резко снижаются вплоть до невыполнения служебных обязанностей
Отношение к работе	Нормальное	Потеря интереса, безразличие
Самочувствие	Усталость после работы, вялость, разбитость	Сонливость, скука, апатия
Функциональные изменения	Повышение порогов анализаторов, рост активности вегетативных функций (увеличение частоты пульса, дыхания, рост энергозатрат)	Повышение порогов анализаторов, снижение активности вегетативных функций (резкое уменьшение частоты пульса, дыхания, снижение энергозатрат); ухудшение показателей внимания, памяти и мышления
Требуемые мероприятия по восстановлению профессиональной работоспособности	Кратковременный нормативный отдых	Психофизиологическая коррекция, направленная на повышение активности центральной нервной системы

При участии преподавателей в выездной учебной работе (экзамены, семинары, учебные циклы) у них может развиваться особое функциональное состояние, обусловленное рассогласованием активности различных физиологических и психических функций организма в результате нарушения суточных ритмов его функциональных систем. Основной причиной формирования подобного состояния, которое носит название «*десинхроноз*», является быстрое перемещение (на самолете) в трансмеридианном направлении с пересечением четырех и более часовых поясов. Из-за несоответствия сложившегося ритма «сон-бодрствование» новым природным (восход и заход солнца) и социальным (распорядок работы ВУЗа) «зататчикам» времени существенно снижаются работоспособность и самочувствие, активность и настроение, отмечаются бессонница ночью и сонливость днем, ранее развитие выраженного утомления даже при незначительной профессиональной нагрузке. Выраженные явления десинхроноза ослабевают на 5–7 сутки пребывания в новых временных условиях, однако окончательная перестройка суточных биоритмов может продолжаться от одного года до нескольких лет. Наиболее неблагоприятным вариантом профессиональной деятельности преподавателя высшей школы, применительно к проблемам выездной работы, следует считать частые перемещения в направлениях «запад-восток» и «восток-запад» с пересечением значительного количества часовых поясов. В подобном случае устойчивая адаптация к новому ритму «сон-бодрствование» не формируется, преподаватель находится на стадии неустойчивой профессиональной адаптации в состоянии деформации суточных ритмов, что в последующем может привести к развитию гипертонической болезни, ишемической болезни сердца, язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки.

Таким образом, постоянное и длительное напряжение компенсаторных и защитных механизмов организма преподавателя требует особого подхода к психофизиологическому сопровождению труда специалистов высшей школы. Современная концепция сохранения и восстановления работоспособности различных специалистов предполагает комплексное применение мер восстановительной медицины и донозологической профилактики путем своевременной диагностики и коррекции функциональных нарушений, восстановления функциональных резервов. В качестве основных путей сохранения и восстановления профессиональной работоспособности преподавателей высшей школы следует рассматривать оптимизацию содержания, условий и организации педагогической деятельности как вариант *заблаговременной коррекции* функционального состояния (первый путь), а также использование различных средств и методов непосредственного воздейс-

твия на человека как вариант оперативной коррекции возникающих функциональных нарушений (второй путь).

Указанные мероприятия должны способствовать сохранению так называемого *профессионального здоровья*, под которым понимается свойство организма преподавателя сохранять заданные компенсаторные и защитные механизмы, обеспечивающие работоспособность во всех условиях профессиональной деятельности.

Применительно к проблеме сохранения профессионального здоровья преподавателей высшей школы многое определяется медицинскими и психофизиологическими мероприятиями по достижению *функционального комфорта*, при котором наблюдается соответствие средств и условий труда функциональным возможностям человека, сама деятельность сопровождается положительным к ней отношением при адекватной мобилизации физиологических и психических функций, что обеспечивает длительную работоспособность и сохранение профессионального здоровья.

---

1. Аверин В.А. Психология медицинского образования / В.А. Аверин, Т.Л. Бухарина. – СПб.: ППМИ, 1995 – 167 с.

2. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем / П.К. Анохин. – М.: Медицина, 1975. – 448 с.

3. Асеев В.Г. Проблемы монотонности в исследованиях зарубежных авторов / В.Г. Асеев // Вопросы психологии. – 1975. – № 1. – С. 163–170.

4. Бодров В.А. О диагностике утомления и переутомления летного состава / В.А. Бодров // Военно-медицинский журнал – 1986. – № 7. – С. 46–48.

5. Кузьмина Н.В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В. Кузьмина. – М.: Высшая школа, 1989. – 167 с.

6. Леонова А.Б. Психодиагностика функциональных состояний человека / А.Б. Леонова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.

7. Новиков В.С. Биоритмы, космос, труд / В.С. Новиков, Н.Р. Деряпа. – СПб.: Наука, 1992. – 256 с.

8. Новиков В.С. Психологическое обеспечение учебного процесса вузов / В.С. Новиков, А.А. Боченков, А.Г. Маклаков, С.В. Чермянин. – СПб.: ВМедА, 1997. – 255 с.

9. Физиология трудовой деятельности. – СПб.: Наука, 1993. – 523 с. – (Основы современной физиологии).

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Рецензія

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Монографія* присвячена важливій та актуальній темі, а саме – теоретико-політологічному аналізу детермінант політичного процесу, які автор досліджує в інформаційно-психологічному вимірі. Новизна підходу до тому, що ледь не вперше у вітчизняній літературі вводиться в науковий обіг поняття «інформаційно-психологічний вплив» (ІПВ) як детермінанта політичного процесу і трактується як «перехідний місток» від старих теоретико-інформаційних ідей до нового політико-історіологічного та соціально-психологічного світогляду; вивчається та доволі детально аналізується ІПВ як ідейно-теоретичний феномен; його форми та наслідки для сучасних типів суспільств.

Серед українських дослідників проблему інформаційно-психологічних впливів вивчають Є. Грачов, О. Гуменюк, Я. Жарков, М. Дзюба, Е. Колесов, Б. Кормич, О. Литвиненко, В. Різун, Б. Потятинника, В. Остроухов, М. Онищук, В. Петрик, О. Свентицька, А. Тарас, В. Толубко, А. Юричко та інші. Це монографічне дослідження доповнює зазначену проблематику і виконане на стику інтересів декількох гуманітарних наук: політології і психології, конфліктології та соціології, культурології та етики.

Зазначимо, що інформаційно-психологічний вплив – це такий вплив на індивідуальну або суспільну свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, що викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з тим, щоби вплинути на її діяльність і поведінку. Кінцевою його метою є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям психологічного впливу. Отже наслідки ІПВ можуть мати не тільки позитивний, але й негативний характер, що потребувало від автора детального аналізу механізмів формування ІПВ. Адже, як застерігав Тоффлер Е. в книзі

---

* Смола Л.Є. Детермінанти політичного процесу сучасності: теоретико-політологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі: монографія / Л.Є. Смола. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 448 с.

«Шок майбутнього» (2002), потенційна небезпека ІПВ може полягати в тому, що люди можуть швидше загинути не від вичерпання природних ресурсів, або ж виходу з-під контролю атомної енергії, а вимерти через те, що не витримають психологічних навантажень. В цьому контексті автор монографії ставить перед собою головну мету: дослідити механізм використання ІПВ у політичних процесах сучасності, показати його через призму суспільних механізмів та громадянського суспільства.

Дискусійний характер поняття ІПВ у сучасній літературі залишає автору достатньо можливостей для власних інтерпретацій, що вона і робить в двох перших частинах дослідження. За її версією, з одного боку, ІПВ становить цілеспрямоване виробництво і поширення інформації, що безпосередньо впливає на функціонування і розвиток інформаційно-психологічного середовища суспільства. З іншого боку, ІПВ, як стверджує дослідниця (с. 121), є формою управління, тобто систематичним застосуванням інформаційних та психологічних складників при здійсненні керівних впливів на систему або окремі процеси, що в ній відбуваються. У подальшому дослідженні політичних процесів автор не поглиблює «ужиткове» розмежування дії ІПВ через вище зазначене його розуміння і лише частково виправляє цей недолік у третьому та четвертому розділах.

Отже, якщо два перші розділи монографії присвячені теоретико-методологічному дослідженню інформаційно-психологічного впливу та його детермінант, визначеню їх місця в системі політичних відносин сучасного інформаційного суспільства, то у третьому розділі йдеться про інформаційно-психологічний вплив у процесі становлення громадянського суспільства. Заслуговує на увагу думка автора про те, що основою захисту громадян від ІПВ може виступати сформоване громадянське суспільство. В монографії зазначається, що зріле громадянське суспільство ідентифікує себе у відповідній і свідомо обраній системі цінностей та ідеалів, ідей, норм і цінностей, що мотивують діяльність людей і слугують, так би мовити, своєрідним «щитом» для захисту від ІПВ. Оскільки українське суспільство переживає низку соціальних, економічних, культурних і т.д. трансформацій, то загрози руйнації та відповідні ризики, пов'язані з негативними наслідками ІПВ оцінюються як доволі великі. На нашу думку, автор використовує не дуже вдалий спосіб захисту проти негативних наслідків впливу ІПВ, розміщуючи на с. 319 «заклик» до «формування власної системи міфотворення як протидії від зовнішніх впливів» з метою консолідації національної спільноти. Зрозуміло, що міфи протидіяти ІПВ не можуть. Автору варто було б про це знати і більш чітко вибудувати свої уявлення про механізми протидії ІПВ хоча б з точки зору структури громадянського суспільства.

У завершальній частині монографії автором ІПВ розглядається в контексті проблемнаціональної безпеки, яка «нині є ключовим елементом у поняттєвому апараті проблематики безпеки та вагомим елементом політичних процесів» (с. 320). Запроваджується поняття ІПВ-експансія,

під яким автор розуміє комплекс дій, що спрямовані на проникнення в сферу соціальних, духовних відносин суспільства з метою прихованої їх зміни за моделлю системи джерела експансії, нівелювання національної системи цінностей та заміни їх власними цінностями і ідеологічними настановами (с. 415).

Значимо, що національна безпека і політична стабільність взаємно детермінуються і потенційно потерпають від такої експансії, тобто використання «м'якої сили» в разі, якщо є відсутніми ефективні державні та соціальні програми по протидії йому, в які, зокрема, на думку автора, могли б уходити: моніторинг стану інформаційно-психологічної безпеки країни, захист національного кіберпростору тощо (с. 322, с. 325, с. 362, с. 364, с. 365). Загалом акцентується на таких напрямках протидії ППВ: насамперед консолідаційному суспільному розвитку, створенні дієвої контрпропаганди та національної системи аналізу інформації. Посилаючись при цьому на вже існуючий досвід розвинутих країн, автор підкреслює важливість ролі, яка належить національній доктрині (національній ідеї), на основі якої варто формувати базові принципи суспільної взаємодії та політичної стабільності суспільства.

Заслужують схвального відгуку намагання у змісті монографії відобразити вивчення феномена інформаційно-психологічного впливу з точки зору міждисциплінарного підходу, тобто слід визнати успішними докладені автором зусилля для обґрунтування введення у науковий обіг поняття ППВ як результату узагальнених розробок політологів, філософів, психологів і соціологів у погляді на цей феномен, з чим можна погодитись. Варто відзначити подекуди декларативний, поверхневий і дещо спрощений спосіб доведення цієї думки (зокрема, у відповідних підрозділах першого розділу), а також розрив логічного ланцюга дослідження, в якому автор час від часу «губить» головну думку, відволікаючись на другорядні теми, не завжди досягає поставленого завдання (наприклад), а почасти змінює об'єкт і предмет власної наукової розвідки.

Монографія написана гарною літературною мовою, хоча й переобтяжена іншомовними словами і термінами, однак це назагал не псує позитивне враження від дослідження, актуальність якого в контексті сучасної політичної ситуації в Україні вельми промовиста.

М.П. Гетьманчук,

*доктор історичних наук, професор, заступник директора
Навчально-наукового інституту права, психології і економіки
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Н.В. Гайворонюк,

*кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії і політології Львівського державного
університету внутрішніх справ*

НАШІ АВТОРИ

- Балюта В.В.** студентка магістратури Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Бардин Н.М.** магістр практичної психології, психолог групи кадрового забезпечення батальйону ПС при ЛМУ ГУМВС України у Львівській області
- Білоус Р.М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
- Бородій Д.І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Вакуліч Т.М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Київського університету імені Бориса Грінченка
- Василькевич Я.З.** кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри соціальної психології та психотерапії національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Войтенко О.М.** кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри військової психофізіології Військово-медичної академії С.М. Кірова
- Галян І.М.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
- Галян О.І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри теорії та методики практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Гарькавець С.О.** доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Гетьманчук М.П.** доктор історичних наук, професор, заступник директора Навчально-наукового інституту права, психології і економіки Львівського державного університету внутрішніх справ
- Гимер Н.О.** кандидат філологічних наук, доцент кафедри юридичної лінгвістики Львівського державного університету внутрішніх справ
- Горбаль І.С.** аспірант, асистент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка

- Гуменюк Л.Й.** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Данилевич Л.А.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Дідковська Л.І.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Діхтяренко С.Ю.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Долженков О.Ф.** доктор юридичних наук, професор, директор навчально-наукового інституту фінансово-економічної безпеки і права Одеського університету внутрішніх справ
- Дуб В.Г.** аспірант кафедри практичної психології соціально-гуманітарного факультету Дрогобицького державного університету імені Івана Франка
- Дудар О.В.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди»
- Жидецький Ю.Ц.** кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Заболотна Н.М.** старший викладач кафедри психології та педагогіки Ужгородського національного університету
- Калька Н.М.** старший викладач кафедри теорії та методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Квас О.В.** доктор педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного університету імені Івана Франка
- Кікінежді О.М.** кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Климишин О.І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Ковальчук З.Я.** кандидат психологічних наук, професор кафедри теорії та методики практичної психології, заступник декана з навчально-методичної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

- Козирєв М.П.** кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри педагогіки та соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Кубриченко Т.В.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології та психології управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- Кузьо О.Б.** кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри теорії та методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Левшунова К.В.** аспірант Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
- Лозинський О.М.** старший викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Луканюк Х.В.** аспірант кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Лялюк Г.М.** доцент кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
- Макаренко С.С.** кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ
- Малинович Л.М.** старший викладач кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Мединська Ю.Я.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Українського католицького університету
- Миколайчук М.І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Українського католицького університету
- Мирончак К.В.** аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
- Миськів О.В.** студентка факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Назарук Н.В.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

- Орищин Л.С.** викладач кафедри теорії та методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Островська К.О.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Поясок Т.Б.** доктор педагогічних наук, професор, декан факультету права та гуманітарних наук, завідувач кафедри психології, педагогіки та філософії Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
- Ребуха Л.З.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету
- Резніков С.Д.** здобувач Одеського державного університету внутрішніх справ, начальник ГУ МВС України в Одеській області
- Рудь Г.В.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету
- Сав'юк О.В.** кандидат юридичних наук, начальник кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ
- Савка І.М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри теорії та методики практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Сковронська І.Ю.** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Львівського державного університету внутрішніх справ
- Сошенко С.М.** кандидат педагогічних наук, завідувач підготовчими курсами, доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
- Терлецька Л.Г.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Теслик Н.М.** здобувач кафедри загальної та практичної психології навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ
- Ткач О.П.** магістр психології
- Токарська А.С.** доктор юридичних наук, професор, професор кафедри юридичної лінгвістики Львівського державного університету внутрішніх справ

- Турецька Х.І.** кандидат психологічних наук, асистент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Туринська О.Є.** викладач кафедри психології та соціальної роботи факультету громадської безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ
- Угрин О.Г.** викладач кафедри теорії та методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Харченко А.С.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка
- Хомич Г.О.** кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
- Христук О.Л.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри теорії та методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Шлімакова І.І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри екологічної психології і психічного здоров'я Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
- Яковенко С.І.** доктор психологічних наук, професор кафедри юридичної психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ
- Ятчук М.С.** аспірант кафедри юридичної психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ
- Ях Г.Е.** викладач кафедри теорії та методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

З М І С Т

Розділ I

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вакуліч Т.М.	
Співзалежність жінок у сім'ї як психологічна проблема.....	3
Василькевич Я.З.	
Креативно-інноваційне суспільство: соціокультурні наслідки та конкурентоздатність держави.....	12
Данилевич Л.А., Діхтяренко С.Ю.	
Проблема соціально-психологічного впливу в системі масової комунікації.....	20
Заболотна Н.М.	
Інтелект і конкуренція в сучасному світі.....	28
Лозинський О.М.	
Психологічні чинники політичної корупції у підходах структуралізму.....	35
Орищин Л.С.	
Психологічні особливості прийняття рішень у ситуації ризику.....	46
Ребуха Л.З., Миськів О.В.	
Національний характер як формовияв національної ідеї.....	53
Савка І.М.	
Настанова як чинник кумулятивного фізіологічного афекту.....	63
Сав'юк О.В.	
Проблема ксенофобії та расизму в Україні: соціально-правовий аспект.....	78
Терлецька Л.Г.	
Соціально-психологічні особливості взаємодії адвоката та інших учасників юридичного конфлікту.....	87
Турецька Х.І.	
Психологічні чинники Інтернет-залежності.....	95
Христюк О.Л.	
Проблема алкогольної адикції у сучасній вітчизняній психології ...	104
Ях Г.Є.	
Психологічне благополуччя осіб хворих на цукровий діабет	112

Розділ II

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Балюта В.В.	
Проблема політичної участі молоді в сучасній українській політиці	121
Гуменюк Л.Й.	
Екстремістські настрої молоді, соціальні та психологічні особливості їх формування і прояву	129
Долженков О.Ф., Резніков С.Д.	
Протидія наркотизму дітей шляхом удосконалення законодавства та професійної освіти	138
Жидецький Ю.Ц., Ткач О.П.	
Домінуючі психолого-педагогічні чинники адаптації студентів перших курсів до навчання у вищій школі	147
Калька Н.М.	
Соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки курсантів і шляхи її профілактики	158
Квас О.В.	
Реалізація дитиноцентричних ідей у сучасному українському вихованні	167
Кікінежді О.М.	
Соціальне конструювання гендеру в молодіжному середовищі: неотрадиціоналізм чи егалітаризм?	177
Козирєв М.П.	
Соціально-психологічні аспекти ідентичності підлітка	187
Левшунова К.В.	
Здоров'язберігаючі технології як чинник психічного благополуччя дошкільника	197
Лялюк Г.М.	
Особливості формування ціннісних орієнтацій депривованих підлітків	206
Малинович Л.М.	
Адаптація студентів-випускників до професійної діяльності	213
Миколайчук М.І.	
Психологічні методи подолання депресивних розладів у студентської молоді: ефективність стратегій сімейної психотерапії	222

Островська К.О., Дідковська Л.І.	
Вплив навчання літніх людей в Університеті третього віку на соціально-психологічні особливості їх адаптивності.....	231
Рудь Г.В.	
Особливості впливу гендерних відмінностей на процес формування життєвих перспектив юнацтва в період трансформації суспільства.....	240
Теслик Н.М.	
Особистісні властивості курсантів-правознавців у процесі формування ставлення до права.....	250
Угрин О.Г.	
Аналіз компонентів психологічної готовності курсантів ОВС до професійної самореалізації.....	259
Шлімакова І.І., Білоус Р.М.	
Вплив соціометричного статусу на екологічну свідомість молоді.....	268

Розділ III АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Галян О.І.	
Тенденції соціоморального розвитку особистості.....	275
Гарькавець С.О.	
Аксіологічний вимір антисоціальної активності особистості в умовах суспільних перетворень.....	284
Горбаль І.С.	
Відчуття суб'єктивного благополуччя як передумова та втілення психологічного здоров'я особистості.....	293
Дудар О.В.	
Методичне забезпечення вивчення міжособистісної перцепції особистості.....	304
Климишин О.І.	
Духовність як онтична властивість людини.....	313
Кубриченко Т.В.	
Ідентичність особистості у гендерному вимірі.....	323
Кузьо О.Б.	
Розуміння особливостей психодинаміки антисоціальної особистості.....	331

Луканюк Х.В.

Герменевтика поняття «духовне зростання»
в контексті досліджень самоактуалізації особистості.....339

Макаренко С.С.

Національна ідентичність як складова формування
Я-концепції особистості.....345

Мединська Ю.Я.

Рівень емоційного інтелекту як детермінанта психологічної
безпеки особистості.....354

Мирончак К.В.

Психологічний вплив страху смерті на особистість.....361

Поясок Т.Б., Сошенко С.М.

Відображення підсвідомих проявів психіки особистості
у процесі зовнішнього незалежного оцінювання якості освіти.....371

Хомич Г.О.

Внутрішні конфлікти особистості та їх подолання
у період соціально-політичної кризи.....382

Яковенко С.І., Ятчук М.С.

Трансформаційні зміни особистості в умовах ВНЗ (порівняльний
аналіз відмінностей між курсантами та студентами).....389

Розділ IV

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР
ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ**

Бородій Д.І.

Довіра як необхідна психологічна умова педагогічної
взаємодії в стосунках «учитель-учень».....399

Гетьманчук М.П.

Методологічні аспекти вивчення особливостей формування
національної ідентичності у вищих навчальних закладах
МВС України.....405

Дуб В.Г., Галян І.М.

Навчально-професійна мотивація майбутніх педагогів
як складова їх професійного становлення.....415

Ковальчук З.Я.

Оптимізація як категорія в психолого-педагогічній теорії.....423

Назарук Н.В.

Професійний потенціал учителя як засіб самореалізації
у педагогічній діяльності.....433

Харченко А.С.

Психологічна безпека особистості викладача вишу.....443

Розділ V

**УДОСКОНАЛЕННЯ ПСИХОКОМУНІКАТИВНОЇ
СФЕРИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Бардин Н.М.

Комунікативна компетентність працівників ОВС
як компонент психологічного впливу на громадян.....451

Гимер Н.О.

Формування професійної комунікативної компетенції 458

Сковронська І.Ю.

Етнічні та психологічні особливості двомовної преси США
та Канади.....465

Токарська А.С.

Толерантність комунікації як фактор психологічної безпеки 474

Туринська О.Є.

Психологічні особливості професійного спілкування
працівників правоохоронних органів 480

Розділ IV

Трибуна зарубіжних учених

Войтенко А.М.

Преподаватели высшей школы: психофизиологические
проблемы.....491

НАУКОВЕ ЖИТТЯ.....499

НАШІ АВТОРИ.....502

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел I ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И СПЕЦИАЛЬНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Вакулич Т.М. Созависимость женщин в семье как психологическая проблема.....	3
Василькевич Я.З. Креативно-инновационное общество: социокультурные последствия и конкурентоспособность государства.....	12
Данилевич Л.А., Дихтяренко С.Ю. Проблема социально-психологического влияния в системе массовой коммуникации.....	20
Заболотная Н.М. Интеллект и конкуренция в современном мире.....	28
Лозинский О.М. Психологические факторы политической коррупции в подходах структурализма.....	35
Орищин Л.С. Психологические особенности принятия решений в ситуации риска.....	46
Ребуха Л.З., Мыскив О.В. Национальный характер как формопроявление национальной идеи.....	53
Савка И.М. Установка как фактор кумулятивного физиологического аффекта.....	63
Савьюк О.В. Проблема ксенофобии и расизма в Украине: социально-правовой аспект.....	78
Терлецкая Л.Г. Социально-психологические особенности взаимодействия адвоката и других участников юридического конфликта.....	87
Турецкая Х.И. Психологические факторы Интернет-зависимости.....	95
Христюк Е.Л. Проблема алкогольной аддикции в современной отечественной психологии.....	104
Ях Г.Е. Психологическое благополучие больных сахарным диабетом.....	112

Раздел II ОБЩИЕ АСПЕКТЫ ВОЗРАСТНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Балюта В.В.	
Проблема политического участия молодежи в современной украинской политике.....	121
Гуменюк Л.И.	
Экстремистские настроения молодежи и психологические особенности их формирования и проявления	129
Долженков А.Ф., Резников С.Д.	
Противодействие наркотизму детей путем усовершенствования законодательства и профессионального образования.....	138
Жидецкий Ю.Ц., Ткач О.П.	
Преобладающие психолого-педагогические факторы адаптации студентов первых курсов к обучению в высшей школе.....	147
Калька Н.М.	
Социально-психологические детерминанты аддиктивного поведения курсантов и пути его профилактики.....	158
Квас Е.В.	
Реализация детоцентрических идей в современном украинском воспитании.....	167
Кикинежди О.М.	
Социальное конструирование гендера в молодежной среде: неотрадиционализм или эгалитаризм?.....	177
Козырев Н.П.	
Социально-психологические аспекты идентичности подростка	187
Левшунова К.В.	
Здоровьесохраняющие технологии как фактор психического благополучия дошкольника	197
Лялюк Г.Н.	
Особенности формирования ценностных ориентаций депривированных подростков	206
Малинович Л.М.	
Адаптация студентов-выпускников к трудовой деятельности.....	213
Миколайчук М.И.	
Психологические методы преодоления депрессивных расстройств у студенческой молодежи: эффективность стратегий семейной психотерапии.....	222
Островская Е.А., Дидковская Л.И.	
Влияние обучения людей пожилого возраста в Университете третьего века на социально-психологические особенности их адаптивности.....	231

Рудь Г.В.

Особенности влияния гендерных отличий на процесс формирования жизненных перспектив в юношеском возрасте в период трансформации общества.....240

Теслик Н.Н.

Личностные свойства курсантов-правоведов в процессе формирования отношения к праву 250

Угрин О.Г.

Анализ компонентов психологической готовности курсантов ОВС к профессиональной самореализации 259

Шлимакова И.И., Билоус Р.Н.

Влияние социометрического статуса на экологическое сознание молодежи 268

Раздел III

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ПСИХОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ**

Галян Е.И.

Тенденции социоморального развития личности.....275

Гарькавец С.А.

Аксиологическое измерение антисоциальной активности личности в условиях общественных трансформаций 284

Горбаль И.С.

Чувство субъективного благополучия как предпосылка и реализация психологического здоровья личности 293

Дудар О.В.

Методическое обеспечение изучения межличностной перцепции личности 304

Климишин О.И.

Духовность как онтическое свойство человека 313

Кубриченко Т.В.

Идентичность личности в гендерном аспекте.....323

Кузьо О.Б.

Понимание особенностей психодинамики антисоциальной личности.....331

Луканюк Х.В.

Герменевтика понятия духовного роста в контексте исследований самоактуализации личности.....339

Макаренко С.С.	
Национальная идентичность как составляющая формирования Я-концепции личности	345
Мединская Ю.Я.	
Уровень эмоционального интеллекта как детерминанта психологической безопасности личности	354
Мирончак Е.В.	
Психологическое влияние страха смерти на личность	361
Поясок Т.Б., Сошенко С.М.	
Отображение подсознательных проявлений психики личности в процессе внешнего независимого оценивания качества образования.....	371
Хомич Г.А.	
Внутренние конфликты личности, их преодоление в период социально-психологического кризиса	382
Яковенко С.И., Ятчук М.С.	
Трансформационные изменения личности в условиях ВУЗа (сравнительный анализ отличий между курсантами и студентами).....	389

Раздел IV

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА

Бородий Д.И.	
Доверие как необходимое психологическое условие педагогического взаимодействия в отношениях «учитель-ученик»..	399
Гетьманчук М.П.	
Методологические аспекты изучения особенностей формирования национальной идентичности в высших учебных заведениях МВД Украины	405
Дуб В.Г., Галян И.М.	
Учебно-профессиональная мотивация будущих педагогов как составляющая их профессионального становления.....	415
Ковальчук З.Я.	
Оптимизация как категория в психолого-педагогической теории	423

Назарук Н.В.

Профессиональный потенциал учителя как средство самореализации в педагогической деятельности.....433

Харченко А.С.

Психологическая безопасность личности преподавателя вуза.....443

Раздел V

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПСИХОКОМУНИКАТИВНОЙ СФЕРЫ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Бардин Н.М.

Коммуникативная компетентность сотрудников ОВД как элемент психологического влияния на граждан 451

Гимер Н.А.

Формирование профессиональной коммуникативной компетенции 458

Сковронская И.Ю.

Этнические и психологические особенности двуязычной прессы США и Канады 465

Токарская А.С.

Толерантность коммуникации как фактор психологической безопасности.....474

Туринская О.Е.

Психологические особенности профессионального общения сотрудников правоохранительных органов 480

Раздел VI

Трибуна зарубежных ученых

Войтенко А.М.

Преподаватели высшей школы: психофизиологические проблемы 491

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....499

НАШИ АВТОРЫ.....502

CONTENTS

Chapter I GENERAL THEORETICAL AND SPECIAL PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Vakulich T.M.	
Women codependency in the family as psychological problem.....	3
Vasylkevych Y.S.	
Creativity-innovatory society: sociocultured consequences and competitiveness of the state.....	12
Danylevych L.A., Dikhtiarenko S.Yu.	
The problem of social and psychological influence in mass communication system.....	20
Zabolotna N.M.	
Intelligence and competition in modern world.....	28
Lozynskiy O.M.	
Psychological factors of political corruption in structuralism approaches.....	35
Oryshchyn L.	
Psychological aspects of taking decisions under the circumstances of risk.....	46
Rebuha L.Z., Muskiv O.V.	
National character as a form of manifestation of national idea.....	53
Savka I.M.	
Guideline as a factor of cumulative physiological affect.....	63
Sav'yuk O.V.	
The problem of xenophobia and racism in Ukraine: socio-legal aspect.....	78
Terletska L.G.	
Socio-psychological characteristics of interaction of a lawyer and other participants of a legal conflict.....	87
Turetska H.I.	
Psychological factors of Internet-addiction.....	95
Hrystuk O.L.	
The problem of alcohol addiction in modern Ukrainian psychology.....	104
Yakh H.Ye.	
Psychological wellbeing of persons with diabetes.....	112

Chapter II
MAIN ASPECTS OF AGE PSYCHOLOGY

Balyuta V.V. The problem of political participation of the youth in contemporary Ukrainian politics.....	121
Humenyuk L.I. The extremist moods of the youth, social and psychological peculiarities of their forming and display	129
Dolzhenkov A.F., Reznikov S.D. Counteraction to child drugaddiction by improving law and professional education.....	138
Zhydetskyy Yu.Ts., Tkach O.P. The dominating psycho-pedagogical factors of the first year students' adaptation to learning process in higher educational establishments.....	147
Kal'ka N.M. Socio-psychological determinants of cadets' addictive behavior and the ways of its prevention.....	158
Kvas E.V. Realization of childcentrism ideas in modern Ukrainian upbringing.....	167
Kikinezhdzi O.M. Social construction of gender in youth surroundings: neotraditionalism or egalitarianism?.....	177
Kozyrev M.P. Social and psychological aspects of adolescent identity.....	187
Levshunova K.V. Healthkeeping technologies as a factor of mental well-being of preschoolers.....	197
Lialiuk G.M. Features of forming of the valued orientations of deprived teenagers.....	206
Malynovych L.M. Adaptation of graduate students to the professional activity.....	213
Mykolaichuk M.I. Psychological methods of overcoming depressive disorders in students: efficiency of domestic psychotherapy strategies.....	222

Ostrov's'ka K.O., Didkov's'ka L.I.

The influence of elderly studing in the third age university
on social-psychological features of their adaptiveness 231

Rud G.V.

The features of the gender differences impact on the development
prospects of the young people living in the social transformation
period 240

Teslyk N.M.

The personal characteristics of the cadets-lawyers in the building
up the attitude to the law.....250

Uhryn O.G.

The analysis component of the psychological readiness of the cadets
of the internal affairs organs to the professional self-actualization 259

Shlimakova I.I., Bilous R.M.

The sociometric status influence on youth environmental
awareness 268

Chapter III URGENT PROBLEMS OF PERSONALITY PSYCHOLOGY

Halyan O.I.

Trends of sociomoral development of personality 275

Harkavets S.O.

Axiological dimension of antisocial activity of the individual
in the conditions of social changes.....284

Horbal I.S.

The feeling of subjective well-being as a manifestation
and determinant of personality's psychological health.....293

Doudar O.V.

Methodological providing of the interpersonal perception study.....304

Klymyshyn O.I.

Spirituality as ontic property of a human being 313

Kubrychenko T.V.

The identity of the individual in terms of gender.....323

Kuzo O.B.

Understanding the features of psychodynamics of antisocial
personality.....331

Lukaniuk K.V. Hermeneutics of the concept «spiritual growth» in the context of the researches of self-actualization of personality.....	339
Makarenko S.S. National identity as a part of the formation of the I-concept of personality.....	345
Medynska J.J. Level of emotional intelligence as a determinant of personal psychological safety	354
Myronchak K.V. Psychological impact of fear of death on the personality	361
Poyasok T.B., Soshenko S.M. Displaying of subconscious manifestations of the psychology of the individual in the process of external evaluation of education quality.....	371
Khomych G.O. Internal conflicts of personality and its overcoming in the period of social and political crisis.....	382
Yakovenko S.I., Yatchuk M.S. Transformations of a person within universities (comparative analysis of the differences between cadets and students).....	389

Chapter IV PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF PEDAGOGICAL SKILLS

Borodiy D.I. Trust as a necessary psychological condition for pedagogical interaction in «teacher-student» relationships.....	399
Het'manchuk M.P. Methodological Aspects of Study the Peculiarities of National Identity Forming in Ukraine's Higher Educational Establishments of Ministry of Internal Affairs.....	405
Dub V.G., Halyan I.M. Educational-professional motivation of future teachers as a constituent of their professional becoming.....	415
Kovalchuk Z.Ya. Optimization as a category in psychology and teaching theory	423

Nazaruk N.V.	
Professional potential of the teacher as mean of self-realization in the pedagogical activity.....	433
Kharchenko A.S.	
Psychological safety of high school teacher's personality.....	443

Chapter V
IMPROVEMENT OF LAW-ENFORCEMENT
PSYCHO-COMMUNICATIVE SPHERE

Bardyn N.M.	
Law-enforcement workers' communicative competence as a component of psychological impact on public	451
Gimer N.O.	
Professional communicative competence forming.....	458
Skovrons'ka I.Yu.	
Ethnic and psychological characteristics of bilingual press of the U.S. and Canada.....	465
Tokarska A.S.	
Tolerance of Communication as a Factor of Psychological Safety.....	474
Turynska O.E.	
Psychological features of professional communication of law enforcement bodies	480

Chapter VI
TRIBUNE FOREIGN AUTHORS

Войтенко А.М.	
Преподаватели высшей школы: психофизиологические проблемы.....	491
SCIENTIFIC LIFE.....	499
OUR AUTHORS.....	502

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

1. До публікації в Науковому віснику Львівського державного університету внутрішніх справ приймаються рукописи наукових статей, що відповідають тематичній спрямованості збірника.

2. Рукописи статей відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 7-05/1 мають містити:

а) УДК, анотацію та ключові слова українською, російською, англійською мовами;

б) постановку проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

в) аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на яку спирається автор;

г) виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формування мети і завдань статті;

ґ) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

д) висновки з цього дослідження;

е) перспективи подальших розвідок у окресленому напрямі;

є) окремо російською та англійською мовами прізвище, ініціали автора, назву статті, анотацію і ключові слова.

3. *Обов'язковою для авторів без наукового ступеня є наявність однієї завіреної позитивної рецензії фахівця з науковим ступенем або витягу з протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку. Автори, які мають наукові ступені кандидата чи доктора наук, рецензії та витяги з протоколів засідання кафедр не подають.*

4. Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 др. арк. (до 12-ти стор. машинописного тексту); примірник має бути набраний через 1,5 інтервали і видрукований на папері формату 210×297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель 14 пт. Чисті поля навколо тексту повинні бути: зліва від тексту – 2 см, справа – 2 см, зверху – 2 см, знизу – 2 см.

5. Окремо до рукопису слід надати довідку про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посаду, контактний телефон, електронну адресу.

6. До рукопису додається диск (дискета) з текстовим файлом статті. Електронні варіанти малюнків і таблиць подаються окремими файлами у форматі 148×210 мм (A5). Вказівки про те, куди необхідно помістити конкретні ілюстрації або графічний матеріал, повинні бути на лівому полі машинописного оригіналу. Щоб забезпечити правильність складання формул, останні вписують в оригінал повністю від руки з точним розташуванням їх по рядках. Особливо слід зважити на написання надрядкових і підрядкових індексів.

7. Список використаної літератури, що подається в кінці статті, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Він повинен охоплювати всі наведені у тексті посилання, які подаються у квадратних дужках із зазначенням порядкових номерів джерела та сторінки. Рукопис має бути підписаний автором.

8. Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог та істотними мовностилістичними огріхами, до друку не приймаються.

9. Редакційна колегія зберігає за собою право скорочувати і редагувати тексти статей.

ПОРАДНИК-РЕКОМЕНДАЦІЯ АВТОРОВІ ПУБЛІКАЦІЇ

Згідно із постановою ВАК України від 15.01.2003 р., авторів, який готує статтю до публікації у фаховому виданні, слід дотримуватися таких порад:

1. Над чітко сформульованою назвою (бажано небагатослівною) вказуються ініціали та прізвище автора (у правому куті); в цьому рядку напроти проставляється УДК (у лівому куті).

2. Під назвою – коротка (2–3 речення) **анотація** українською, російською, англійською мовами щодо суті проблеми, яка розглядається, далі – **ключові слова** (поняття, на яких акцентується у публікації (до 7-ми одиниць)).

3. Вступна частина повинна містити такі компоненти:

а) **постановка проблеми** (5–8 речень) – характеристика доцільності її висвітлення, обґрунтування науково-теоретичної і практичної актуальності;

б) **стан дослідження** (огляд і аналіз праць із цієї ж тематики; короткий виклад основних положень провідних науковців);

в) виділення автором прогалин або дискусійних моментів;

г) стисло **мета** статті та (2–3 речення), яку виокремив автор публікації.

4. **Виклад основних положень** повинен містити аналіз дискусійних позицій, думок опонентів, обґрунтування власної позиції автора щодо результатів дослідження; обсяг – 7–9 аркушів.

5. **Висновки** – чітко сформульовані результати авторської пропозиції (обсяг – 1–2 абзаци) – повинні відповідати обраній меті.

6. **Перспективи** подальших наукових пошуків (якщо, на думку автора, такі є) вказати в останньому абзаци.

7. **Список використаної літератури** має бути оформлений відповідно до встановлених вимог бібліографічного опису (до списку недоцільно включати законодавчі, урядові, відомчі акти або загальновідомі офіційні документи).

P.S. Запропонована структура є орієнтиром для науковця, який прагне, щоб його публікація була визнана науковою.

Додаткову інформацію можна отримати за контактними телефонами:

Відповідальний секретар –

Козирєв Микола Петрович: тел. моб. 8-098-319-55-92.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія психологічна

Випуск 2 (2)

Редактор

А.С. Кузьмич

Редактор текстів англійською

І.Ю. Сковронська

Редактор текстів російською

Н.Ю. Шайнога

Комп'ютерна верстка

Г.І. Пастушок

Друк

Н.Я. Ганущак

Здано до набору 23.11.2012 р. Підписано до друку 28.12.2012 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 30,46.

Тираж 100 прим. Зам. 201-12.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.